

Kristina IVANAUSKAITĖ-PETTINARI

DAKTARO DISERTACIJA

**POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINIO
STATUSO RAIDA LIETUVOJE
1918–1940 M.**

SOCIALINIAI MOKSLAI,
TEISĖ (01 S)
VILNIUS, 2016

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Kristina Ivanauskaitė-Pettinari

POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINIO STATUSO RAIDA
LIETUVOJE 1918–1940 M.

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, teisė (01 S)

Vilnius, 2016

Disertacija rengta 2008–2016 m. Mykolo Romerio universitete pagal Mykolo Romerio universitetui ir Vytauto Didžiojo universitetui Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2011 m. birželio 8 d. įsakymu Nr. V-1019 suteiktą doktorantūros teisę.

Daktaro disertacija ginama eksternu.

Mokslinis konsultantas:

prof. habil. dr. Alfonsas Vaišvila (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė, 01 S)

TURINYS

ĮVADAS	5
1. POLITINIŲ PARTIJŲ SAMPRATA	26
2. LIETUVOS POLITINIŲ PARTIJŲ PRIEŠISTORĖ (XIX A. PAB. – 1918 M.)	41
2.1. Politinių partijų pirmtakai – politiniai judėjimai	41
2.2. Pirmųjų politinių partijų Lietuvoje atsiradimo aplinkybės, jų tikslai	48
3. POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINĖ PADĖTIS LIETUVOJE 1918–1926 M.	58
3.1. Politinių partijų reglamentavimas nepriklausomos Lietuvos įstatymais ir pirmųjų politinių partijų teisinė steigtis	58
3.2. Politinių partijų veiklos teisinės garantijos	70
3.3. Antivalstybinių politinių partijų veiklos teisinis ribojimas	76
3.4. Politinių partijų vaidmuo demokratizuojant valstybės politinį gyvenimą	83
4. POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINĖ PADĖTIS LIETUVOJE PO 1926 M. GRUODŽIO 17 D. VALSTYBINIO PERVERSMO	93
4.1. Teisinės politinių partijų veiklos galimybės 1926–1936 m.	93
4.1.1. Politinių partijų socialinės paskirties vertinimas	93
4.1.2. Socialinės ir teisinės prielaidos Lietuvos tautininkų sąjungos vienvaldystei įsitvirtinti	99
4.1.3. Lietuvos tautininkų sąjungos vaidmuo formuojant valstybės valdžios aparatą	104
4.1.4. Nušalintų nuo valstybės valdymo politinių partijų veiklos teisinis ribojimas	117
4.2. Nauja politinių partijų teisinė padėtis 1936–1939 m.	133
4.2.1. Politinių partijų teisinio reglamentavimo pokyčiai: 1936 m. Draugijų įstatymas	133
4.2.2. Politinių partijų uždarymas ir ketvirtojo Seimo rinkimai kaip Lietuvos tautininkų sąjungos teisinis vienvaldystės įtvirtinimas	138
4.2.3. Politinių partijų statusas pagal 1938 m. vasario 11 d. Lietuvos Konstituciją ir kitus teisės aktus	141
4.3. Politinių partijų teisinė padėtis Klaipėdos krašte	145
4.4. Vieningo darbo vyriausybė kaip politinio pliuralizmo vertybės pripažinimas paskutiniaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais	152

5. LIETUVOS OKUPACIJA IR ANEKSIJA 1940 M. LIETUVOS POLITINIŲ PARTIJŲ UŽDARYMAS.....	158
IŠVADOS	174
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	176
SANTRAUKA	201
SUMMARY	229

ĮVADAS

Bendras tiriamos problemos apibūdinimas. Šiuolaikinė demokratinė valstybė neišvairduojama be politinių partijų su kuriomis susijusi pati visuomenės politinio atstovavimo idėja ir jos praktika. Politinė partija – tai pirmiausia bendraminčių organizacija, atstovaujanti tam tikros piliečių socialinės grupės interesams.

Skirtingais valstybės vystymosi periodais politinės partijos buvo nevienodai suprantamos ir reglamentuojamos, tačiau jos visada buvo siejamos su tautos organizuotumu, jos suverenių galių įgyvendinimu ir atstovavimo institutu. Istorija parodė, kad tik organizuoti ir susivieniję asmenys gali save identifikuoti kaip tautą ir subrandinti vieningo politinio veikimo idealus. Politinės partijos padeda visuomenei išgryninti pagrindinius interesus, suformuluoti bendruosius idealus, juos versti visuotinai privalomo elgesio taisyklėmis.

Politiinių partijų buvimo būtinybė yra tiesiogiai susijusi su tautos suvereniteto įgyvendinimo specifika, nes savo aukščiausiąją valdžią tauta demokratinėje santvarkoje pirmiausia įgyvendina ne tiesiogiai, o per savo atstovus, renkamus iš politinių partijų. Rinkimai – tai demokratinis tautos būdas legitimuoti konkrečių politinių partijų programas, suteikti partijų keliamiems kandidatams teisę veikti tautos vardu ir tautos interesais. Kadangi rinkimai yra ne visos tautos, o tik jos teisinės dalies (rinkimuose dalyvavusios) valios išraiška, todėl rinkėjus galime vadinti tautos reprezentantais, o politines partijas – diferencijuotų visuomenės interesų atstovėmis.

Dėl išplėstinės politinių partijų sampratos dauguma politologų: A. Gogelis (*A. Gogel*), G. Biurdo (*G. Biurdo*), M. Duvergeris (*M. Duverger*), Dž. Džeimsas (*J. James*), V. Javdokimovas (*V. Javdokimov*), P. Merklis (*P. Merkl*), J. La Palombaras (*J. La Palombara*), G. Sartori (*G. Sartori*), M. Veineris (*M. Weiner*) *etc.* jas apibūdina, kaip „tarpininką tarp valstybės ir visuomenės“, kaip „legalizuotą santykinio valstybės ir visuomenės dualizmo formą“ ar „bendrų politinių tikslų turinčių asmenų grupę“. Kiti autoriai (J. R. Staras (*J. R. Starr*), N. Persilis (*N. Persily*), B. E. Kainas (*B. E. Cain*), M. Romeris, E. Šileikis) politines partijas apibrėžė tokiomis kategorijomis: kaip laisvų piliečių visuomeninis susivienijimas, turėjimas bendrų politinių tikslų, siekis per demokratinius rinkimus įgyti teisę sudaryti vyriausybę ir įgyvendinti tam tikros piliečių grupės politines nuostatas ir kita. Tačiau svarbiausiais ir skiriamaisiais politinės partijos bruožais visi jie laiko jos organizacinį veikimo pobūdį ir politinės valdžios siekį. Šiuo siekiu politinė partija išsiskiria iš kitų socialinių junginių.

Panaši politinių partijų juridinė definicija yra įtvirtinta ir Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatyme¹, kur politinė partija apibrėžiama, kaip viešasis juridinis asmuo, įsteigtas pagal šį įstatymą, turintis savo pavadinimą, siekiantis tenkinti savo narių politinius interesus, padėti Lietuvos Respublikos piliečiams išreikšti savo politinę valią ir siekį dalyvauti įgyvendinant valstybės valdžią ir savivaldą. Tuo pačiu įstatymu įtvirtinama politinių partijų įvairovė, kuria siekiama užtikrinti Lietuvos Respublikos politinės sistemos demokratiškumą ir politinės veiklos pluralizmą.

Visuomenės interesų įvairovė kuria politinių partijų įvairovę. Ši interesų įvairovė ir jų konfliktas visuomenėje suponuoja teisinio reguliavimo būtinybę – suformuluoti visiems vienodas politinės kovos taisykles, garantuojančias kiekvienam piliečiui teisę dalyvauti politiniame valstybės gyvenime ir kartu nustatyti šią interesų įvairovę reiškiančių politi-

1 „Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymas.“ *Valstybės žinios* 29, 692 (1990).

nių partijų teisinį statusą, grindžiamą grupinių ir bendrosios gerovės interesų pusiausvyra, vadovaujantis lygiateisiškumo ir bendrosios gerovės principais.

Tyrimo objektas. Politinės partijos dėl savo specialaus, kartais nevienareikšmiško vaidmens stabilizuojant politinį demokratinės valstybės gyvenimą, tampa kompleksinio tyrimo objektu. Jos susilaukia ne tik teisininkų, bet ir vis didesnio politologų, sociologų, filosofų, istorikų dėmesio. Šioje disertacijoje politinės partijos ir jų veikla bus tiriamos teisės istorijos požiūriu, siekiant atskleisti jų teisinį statusą, jo raidą Lietuvoje 1918–1940 metais, taip pat aptarti politinių partijų priešistoriją iki Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 1918 m., skirtumus tarp Lietuvos politinių judėjimų ir politinių partijų, priežastis, dėl kurių politinės partijos ir jų realizuojamas demokratiškumas Lietuvoje ėmė prarasti populiarumą visuomenėje, o 1926 m. įvykęs valstybės perversmas ženkliai apribojo politinių partijų veiklą, jų pliuralizmą, o pačią valstybės santvarką pasuko autoritarizmo link.

Kaip papildomas tyrimo objektas disertacijoje yra aptariami politinių judėjimų ir politinių partijų legitimumo pagrindai Lietuvoje iki nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. Už disertacijos ribų lieka politinių partijų finansavimo ir kiti su politinių partijų veikla susiję klausimai. Kai kurie politinių partijų politologiniai, sociologiniai, vadybiniai aspektai disertacijoje nagrinėjama tik tiek, kiek tai neišvengiama disertacijos tikslui pasiekti.

Tyrimo tikslas – atskleisti Lietuvos politinių judėjimų ir politinių partijų 1918–1940 m. teisinio reglamentavimo ir jo tikslų raidą, kiek šis statusas atitiko ano meto atsitikiančios Lietuvos valstybės politinius tikslus, derinant valstybės demokratizavimo ir stabilizavimo poreikius, kaip politinių partijų praktinėje veikloje buvo laikomasi teisinio principo – neiškelti partinių (grupinių) interesų aukščiau valstybinių.

Tyrimo uždaviniai:

1. išnagrinėti Lietuvos politinių partijų genezę;
2. identifiukuoti lietuvių tautos XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios politinius siekius ir juos formuojančių politinių partijų veiklą bei ją reglamentuojančius teisės aktus;
3. atskleisti 1918–1940 m. Lietuvos politinių partijų reglamentavimą, atsižvelgiant į Lietuvos valstybės demokratizavimo ir stabilizavimo poreikius, taip pat jo santykį su atstovavimo institutu;
4. atskleisti Lietuvos politinių judėjimų ar politinėmis partijomis besivadinančių socialinių susivienijimų, siekusių atkurti Lietuvos valstybę, veiklos legitimumo pagrindus prigimtinės ir tarptautinės teisių bei Lietuvą okupavusios valstybės įstatymų požiūriu.

Ginamieji teiginiai:

1. XIX a. pabaigoje prasidėjęs lietuvių tautinis atgimimas ėmė reikštis įvairiais politiniais judėjimais, kurių bendras ir galutinis tikslas – Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas. Šis tikslas darė tautinius judėjimus politinius ir kartu aktualizavo jų legitimavimo klausimą tiek Lietuvą užėmusios carinės Rusijos įstatymų, tiek ir prigimtinės ir tarptautinės teisių požiūriais.
2. 1918 m. Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, ne visai aiškiai suvokus politinių partijų paskirties atgimstančioje valstybėje, politinių partijų vaidmuo pirmiausia

buvo siejamos su valstybės demokratizavimu, neatsižvelgiant į tai, kaip politinių partijų nustatytas teisinis statusas ir praktinė jų veikla derės su ką tik atsikūrusios valstybės stabilizavimo poreikiais. Politinės partijos labiau akcentavo savo teises nei pareigas, dėl to į pirmąją vietą buvo keliami ne valstybiniai, o grupiniai interesai. Partijų nepajėgumas siekti kompromisų lėmė politinės valdžios nestabilumą (pernelyg dažna vyriausybės kaita), iš jo kylančią grėsmę valstybės saugumui – ir, galiausiai, negatyvų požiūrį į politines partijas ir partinį pliuralizmą. Šios nuostatos sukėlė 1926 m. politinės sistemos krizę Lietuvoje, kuri tapo pagrindu keisti politinių partijų teisinį statusą, siaurinant ar likviduojant jų teises.

3. Nepaprastosios padėties įstatymo nuolatinis taikymas, o po 1926 m. perversmo skaitlingais administracinės teisės aktais suteiktos valstybės pareigūnams plačios diskrecijos teisės, viena vertus, leido valstybinės valdžiai operatyviau reaguoti į besikeičiančią situaciją šalyje, kita vertus – pereiti prie vienpartiško principo: įtvirtinti Lietuvos tautininkų sąjungą kaip vienintelę politinę partiją, turinčią teisę legaliai veikti su ypatingu teisiniu statusu valstybėje.
4. Administracinės teisės aktais įtvirtinus valstybės stabilizavimo prioritetą prieš demokratizavimą, buvo žymiai apribotas politinis pliuralizmas Lietuvoje, dalis piliečių neteko galimybės dalyvauti valstybės valdyme. Nepaisant to, partinio diktato buvo išvengta – Lietuvos tautininkų sąjunga netapo valstybine partija (kaip nacionalsocialistinė darbininkų partija Vokietijoje arba Komunistų partija – Sovietų Sąjungos).
5. Sovietinis okupacinis režimas, 1940 m. uždraudęs Lietuvoje visas kitas partijas, išskyrus komunistų, ne tik sustabdė tolimesnę politinių partijų veiklos demokratinio reglamentavimo raidą, bet ir iškreipė autentiškąją politinių partijų esmę. Sovietiniais įstatymais įtvirtintus komunistų partijos „vadovaujantį vaidmenį“ valstybėje, iš partiškumo buvo pašalinta pati atstovavimo idėja: 1940 m. kompartija iš visuomenei tarnaujančios virto okupaciją bei represijas organizuojančia ir vykdančia valstybės institucija, t. y. prarado partijoms būdingą turinį. Taigi politinių partijų teisinio statuso raidai Lietuvoje 1918–1940 m. iš esmės buvo būdinga judėti nuo politinių partijų veiklos tarnavimo demokratijai (iki 1926 m.) iki tos veiklos pajungimo valstybiniam gyvenimui stabilizuoti.

Darbo aktualumas

Politinių partijų teisinis reglamentavimas, jo istorijos pažinimas yra nuolat aktuali problema vien dėl to, kad demokratija reikalauja ne bet kokio politinių partijų teisinio statuso ir jo praktikos, o besiremiančio teisių-pareigų balansu, t. y. kad teisė atstovauti tam tikrų socialinių grupių interesams valdžios sprendimuose būtų valdoma pareigos neiškelti savo ir atstovaujamos grupės interesų aukščiau valstybinių ir bendrosios gerovės. Šį balansą pažeidus, prasideda nepasitikėjimas politinėmis partijomis ir kartu nusivylimas pačia atstovaujama demokratija. Lietuvoje šis disbalansas baigėsi 1926 metų valstybės perversmu: politinių partijų teisių dalyvauti valstybės gyvenime žymiu suvaržymu ir autoritarinio valdymo tendencijų stiprėjimu. Tai sudaro šios temos nuolatinį aktualumą: kiek politinės partijos yra tiesiogiai susijusios su demokratijos

veiksmingumu ir populiarumu visuomenėje. Disertacija kaip tik ir yra istorinis šių tiesų įrodinėjimas.

Tyrimo naudingumas

Disertacijoje siekiama sistemaiškai apžvelgti ir įvertinti 1918–1940 m. Lietuvos politinių partijų teisinį reglamentavimą, juo nustatytą politinių partijų teisinį statusą. Darbe analizuojami iki šiol plačiau nenagrinėti tą statusą lėmę teisės aktai bei kiti dokumentai. Disertacijoje pirmą kartą surinkta gausi politinių partijų *de jure* ir *de facto* teisinės steigties, įsitvirtinimo ir funkcionavimo raidą Lietuvoje atspindinti faktinė, dokumentinė medžiaga. Pats politinių partijų vaidmuo, kaip jau minėta, vertinamas tiek valstybės demokratizavimo, tiek ir jos stabilizavimo kontekste, taip sudarant prielaidas suvokti šį vaidmenį visapusiškai ir istoriškai tiksliai.

Savo faktine medžiaga ir metodologinėmis išvadomis tyrimas gali būti reikšmingas tiek teoriniu, tiek praktiniu požiūriu, nes politinių partijų teisinis statusas ir naudojimosi juo praktika vertinami *ne a priori*, o patikrinama konkrečiomis istorinėmis tos veiklos pasekmėmis ir į jas atsižvelgiant formuluojami vertinimai, identifikuojant politines ir socialines pasekmes, kurias gali determinuoti politinių partijų veikla, kai joje vienaip ar kitaip yra ignoruojamas teisių-pareigų balansas. Apskritai disertacija kritiškai apibendrina lietuvių tautos istorinį patyrimą politinių partijų teisinio reglamentavimo srityje ir tai yra vienas iš svarbiausių šios disertacijos privalumų, vertingas dabarčiai ir ateičiai, ieškant politinių partijų veiklos teisinio modelio, galinčio palaikyti atstovaujamosios demokratijos veiksmingumą.

Disertacijos rezultatų aprobavimas

Disertacija svarstyta Mykolo Romerio universiteto Viešosios teisės institute. Dalis disertacijos rezultatų buvo paskelbta publikuotuose moksliniuose straipsniuose: Mykolo Romerio universiteto mokslo darbų rinkinyje „Socialinių mokslų studijos“. 2012 m. šiame rinkinyje buvo publikuotas straipsnis „Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1905–1919 metais“ (Nr. 4(3), p. 851–865), o 2013 m. – „Politinių partijų teisinis reglamentavimas 1919–1940 metais Lietuvoje“ (Nr. 5(4), p. 1154–1171).

Su disertacijos tyrimų rezultatais akademinė bendruomenė supažindinta Mykolo Romerio universiteto Doktorantų draugijos 2011–2013 m. organizuotų nacionalinių ir tarptautinių konferencijų metu. Pristatytų pranešimų tezės buvo publikuotos konferencijų santraukos leidiniuose. 2011 m. birželio mėnesio konferencijoje „Socialinių inovacijų plėtra: tarpdisciplininiai tyrimai“ buvo pristatytas pranešimas „Lietuvos partinės sistemos teisinio reglamentavimo genezė“. Konferencijoje „Socialinių transformacijų raiška“, vykusioje 2012 m. birželio mėnesį, buvo skaitytas pranešimas „Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1919–1940 metais“. 2013 m. birželio mėnesio konferencijoje „Social transformations in contemporary society“ skaitytas pranešimas „Legal issues and regulation of political parties in Lithuania during the inter-war years“.

Disertacijos struktūra

Disertaciją sudaro penkios dalys. Pirmojoje disertacijos dalyje aptariama politinių partijų samprata, paskirtis, reglamentavimo būtinumas.

Antroje disertacijos dalyje pagrindinis dėmesys skiriamas pirmųjų politinių partijų formavimuisi Lietuvoje. Analizuojami carinės Rusijos valdymo metais atsiradę lietuvių atgimimo politiniai judėjimai – šiuolaikinių politinių partijų pirmtakai; apžvelgiamas politinių partijų reglamentavimas ir jų veiklos problemos iki Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. vasario 16 d.

Trečiojoje disertacijos dalyje analizuojamas 1918–1926 m. Lietuvos politinių partijų statusas ir veiklos reglamentavimas, jo pokyčiai. Šis tyrimas atliekamas teisės aktų, valstybės institucijų sprendimų, rekomendacijų, aplinkraščių ir kitų oficialių dokumentų kontekste. Aptariamas politinių partijų įstatyminis institucionalizavimas, jų statuso ir veiklos nustatymas.

Ketvirtoje dalyje analizuojamos teisinės ir administracinės priemonės, kurių buvo imtasi ribojant politinių partijų veiklos galimybes ir palaipsniui jas 1936 m. visai uždraudžiant. Disertacijos ketvirtojoje dalyje siekiama atskleisti skirtingą politinių partijų teisinę padėtį ir jų veiklos galimybes, identifikuoti tai lėmusias priežastis.

Penktoji disertacijos dalis „Lietuvos okupacija ir aneksija 1940 m. Lietuvos politinių partijų uždarymas“ aptaria politinių partijų padėtį pirmosios sovietinės (1940–1941 m.), okupacijos metais. Analizuojami oficialios opozicijos panaikinimo metodai ir teisinės priemonės.

Disertacija baigiama išvadomis.

Šaltinių ir literatūros kritinė analizė

Disertacijai reikšmingi duomenys ir informacija buvo gauta kritiškai analizuojant to meto teisės aktus ir literatūrą politinių partijų temomis. Pirmajai grupei priskiriami: teisės aktai, teismų sprendimai, valstybės institucijų aplinkraščiai ir rekomendacijos, Seimo posėdžių protokolai, vidiniai valstybinių institucijų raštai, spaudos medžiaga, įvykių liudytojų prisiminimai ir t.t. Antrajai grupei – mokslininkų ir politikų darbai.

Analizuoti 1918–1990 m. Lietuvos Respublikos teisės aktai, reglamentuojantys politinių partijų steigimąsi ir jų veiklą, paskelbti įvairiuose ano meto teisės aktų sąvaduose ir leidiniuose. Tai pirmiausia teisės aktai, skelbti nuo 1919 m. gruodžio 29 d., leisti oficialiame leidinyje „Laikinosios vyriausybės žinios“, po to pavadintame „Vyriausybės žinios“. Sovietinės okupacijos metais oficialus teisės aktų rinkinys buvo – „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios“.

Disertacijai aktualių duomenų yra publikuotuose teisės aktų, rekomendacijų, instrukcijų, protokolų ir kitų dokumentų rinkiniuose: 1918–1940 m. įvairių baudžiamųjų teisės aktų, aplinkraščių sąvade², Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento aplinkraščių sąvaduose³, pateikiamos instrukcijos, oficialūs skelbimai visuomenei leido

2 *Karo baudžiamasis statusas. Sudarė Juozas Papečkys.* (Kaunas: Vyriausiojo Štabo Karo mokslo skyrius, 1922); *Baudžiamasis statusas su papildomais baudžiamaisiais įsakymais ir komentarais, sudarytais iš Rusijos Senato ir Lietuvos Vyriausiojo tribunolo sprendimų bei kitų aiškinimų.* (Kaunas, 1934); *Lietuvos novelos.* Sudarė Kazys Šalkauskis. (Kaunas: Raidė, 1935).

3 *Piliečių apsaugos departamento aplinkraščiai 1918 02 18 – 1931 05 31.* (Kaunas, 1931); *Tauragės apskrities karo komendantų, apskr. viršininko ir apskr. savivaldybės privalomieji įsakymai 1920–1934 m.* (Tauragė, 1934); *Policijos departamento aplinkraščių sąvadas (iki 1937 m. birželio 1 d.).* (Kaunas, 1937); *Vidaus reikalų ministerijos administracijos departamento aplinkraščiai 1938 m. gegužės 10 ir priedai: Vyriausiojo tribunolo nutarimai, Valstybės tarnybos nuomonės, apskričių viršininkų išleisti privalomieji įsakymai.* (Kaunas, 1938).

analizuoti karo padėties įtaką žmogaus teisėms, viešosios tvarkos apsaugos reglamentavimo raidą. Duomenų taip pat ieškota Lietuvos valstybės tarybos protokolų 1917–1918 rinkinyje⁴ (1991), Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologiniuose rinkiniuose⁵ (1956). Ne mažiau svarbios yra 1920–1927 m. Lietuvos Seimų posėdžių stenogramos, kuriose daug diskusijų dėl žmogaus teisių ir laisvių, nepaprastosios padėties taikymo problemų.

Tyrimui itin reikšmingi yra ir kiti valstybės institucijų priimti teisės aktai, rekomendacijos, siūlymai. Nors ir viešai jie paskelbti nebuvo, tačiau jais turėjo vadovautis valstybės ir savivaldybių institucijų darbuotojai. Šių dokumentų originalai saugojami Lietuvos archyvuose.

Nagrinėjamai temai ypatingai svarbus Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos susirašinėjimas su kitomis valstybinio valdymo institucijomis ir pareigūnais; Lietuvos tautininkų sąjungos archyvas, Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga. Taip pat valstybinių įstaigų organizaciniai, tvarkomieji, informaciniai ir kitokio pobūdžio dokumentai, nurodę institucijų bei pareigūnų veiklos funkcijas, metodus, hierarchinius, vertikalius biurokratinis ryšius, šios srities dokumentika.

Dokumentai leidžia susidaryti aiškesnę ir išsamesnę paveikslą apie jos reglamentuojamų įstaigų veiklą, kylančių problemų sprendimo būdus. Daugiausia duomenų surinkta iš Krašto apsaugos ministerijos (f. 384); Lietuvos Tautininkų Sąjungos (f. 554); Lietuvos Respublikos Ministrų Kabineto (f. 923); Vidaus reikalų ministerijos (f. 377); Valstybės saugumo departamento (f. 378); Policijos departamento (f. 394); Lietuvos TSR Ministrų Tarybos (f. R-754); Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo (f. R-758); Visuomeninio darbo valdybos (f. 114); Alytaus apskrities viršininko (f. 399); Kauno komendantūros (f. 1126); Visuomeninio darbo valdybos (f. 114) fondų.

Svarbūs dokumentai apie Lietuvos sovietinės okupacijos periodą saugomi Lietuvos ypatingajame archyve. LKP(b) Centro komiteto dokumentai (f. 1771) atskleidžia Komunistų partijos veiklą Lietuvoje, valstybinės valdžios politiką, jų tarpusavio ryšius. Čia esanti informacija leidžia spręsti apie Komunistų partijos santykius su kitomis valstybės valdymo institucijomis, nustatyti priemones ir metodus, kuriais Komunistų partija, pasisavinusi valstybės institucijų diskrecijos teises, kontroliavo administracijos įstaigas.

Dar viena šaltinių grupė – periodinės spaudos medžiaga: tautinio atgimimo laikotarpio laikraščiai („Aušra“, „Varpas“ ir kt.); Lietuvos partiniai laikraščiai, leisti 1919–1926 m., t. y. iki 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo, kuomet spauda dar nebuvo pradėta naudoti valstybinės propagandos tikslais (socialdemokratų „Socialdemokratas“, krikščionių demokratų „Lietuva“, „Lietuvis“, valstiečių liaudininkų „Lietuvos žinios“, „Lietuvos aidas“). A. Smetonos valdymo laikotarpiu spauda ne tik buvo griežtai kontroliuota, bet buvo ir paneigtas spaudos laisvės principas: 1927–1940 m. sugriežtinta spaudos cenzūra, o nuo 1935 m. propagandinių straipsnių spausdinimas visuose laikraščiuose tapo teisiškai

4 Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918. (Vilnius: Mokslas, 1991).

5 Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys. (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956).

reglamentuota, privalomai vykdytina praktika. Todėl šio valdymo laikotarpio spauda turėtų būti vertinama atsargiai.

Politinės partijos skirtingais rakursais yra nagrinėję įvairių pasaulio valstybių, tarp jų ir Lietuvos, mokslininkai. Jų studijos yra vertingas antrinis informacijos šaltinis, padedantis tinkamai suprasti ir interpretuoti pirminius šaltinius. Kadangi disertacijoje nenorima įsivelti į ideologinio pobūdžio diskusijas, kurios paprastai yra grindžiamos vertybiniais argumentais bei įsitikinimais, atliekant tyrimą vengiama remtis politiškai ideologizuota literatūra ir šaltiniais.

Šiam moksliniam tyrimui atlikti itin vertingas yra K. Mortačio (*C. Mortati*) darbas „*La Costituzione in senso materiale*“⁶ (1940). Jame mokslininkas pateikė savo naują teoriją, su aiškiais konceptualiomis koordinatėmis, leidžiančiomis suprasti valstybinio perversmo sąlygomis padarytus konstitucinius pakeitimus, be formalaus jų pakeitimo, tačiau perversmo organizatoriams įgavus visuomenės paramą ir pasitikėjimą. Šis teorinis požiūris yra ypač aktualus nagrinėjant XX a. pučus, nes jis paaiškina, kodėl teisinė sistema, be konstitucijos keitimo, buvo pakeista paprastų įstatymų ir jų interpretacijų.

Didesnio užsienio mokslininkų dėmesio sulaukė Lietuvos politinių partijų reglamentavimas Lietuvos sovietinės okupacijos periodu. Jį analizavo įvairūs Vakarų ir Rytų mokslininkai. Dėl savo objektyvumo šiam darbui svarbesni yra Vakarų mokslininkų tyrinėjimai. Pavyzdžiui, Z. Brzezinskis (*Z. Brzezinski*)⁷ palygino okupuotų šalių marionetinių vyriausybių ir politinių struktūrų sandarą, R. A. Baueris (*R. A. Bauer*), A. Inkelesas (*A. Inkeles*), L. Schapiro (*L. Schapiro*) analizavo Tarybų Sąjungos totalitarinių politinių režimą, valstybės mechanizmą ir valdžios organizaciją, ypač daug dėmesio skyrė partijos sąveikomis su valdymo sistema⁸; R. Konkestas (*R. Conquest*), J. A. Getius (*J. A. Getty*), R. T. Maningas (*R. T. Manning*) plačiai aptarė komunistų represijas prieš režimo oponentus. Autoriai atskleidė idealogijos įtaką maskuojant represijas prieš lietuvių tautą⁹.

Rytų mokslininkai politinių partijų tyrinėjimams taip pat skyrė daug dėmesio. Atskirai galėtų būti išskirtas A. I. Jelistratovo (*A. I. Jelistratov*)¹⁰, aptarusio sąjungų, susirinkimų ir žodžio laisvės būklę carinėje Rusijoje ir jos okupuotose kraštuose, bei N. V. Danilenko (*N. V. Danilenko*)¹¹, analizavusio politinių partijų konsitucionalizavimą, indėlis į politinių partijų studijas.

6 Constantino Mortati, *La Costituzione in senso materiale* (Milano: Giuffrè, 1940).

7 Zbigniew Kazimierz Brzezinski, *The grand Failure*. (New York: Macmillan publishers, 1990).

8 Raymond Augustine Bauer, Alex Inkeles ir Clyde Kluckhohn, *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Social Themes* (New York: Vintage, 1960); Alex Inkeles ir Raymond Augustine Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a totalitarian Society* (New York: Athem, 1968); Leonard Schapiro, *The Communist Party in the Soviet Union* (New York: Random House, 1960).

9 Robert Conquest, *The Killers, Soviet Deportations of Nationalities* (London: MacMillan, 1970); John Arch Getty ir Roberta Thompson Manning, *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

10 Arkadia Ivanoviča Jelistratov, *Ocherk administrativnogo prava. Gosudarstvennoe izdatelstvo* (Moskva–Petrograd, 1923).

11 Viktor Nikolaevich Danilenko, *Politicheskije partii i buzhuažnoje gosudarstvo* (Moskva, 1984).

Vis tik, nors politinės partijos, ypač komunistų, sulaukė didelio Rytų mokslininkų: G. A. Avtorhanovo (*G. A. Avtorhanov*), A. D. Chugaev (A. D. Chugaev), A. Eljvijo (*A. Eljviih*), N. G. Manovo (*N. G. Manov*), A. Panksejevo (*A. Pankseev*), K. Surblis (*K. Surblis*) dėmesio, tačiau šių tyrinėjimų vertė abejotina dėl pernelyg didelio ideologijos poveikio jiems. Daugelis Sovietų Sąjungos mokslininkų kategoriškai neigė Vakarų politologų ir istorikų išvadas, teigiančius, kad komunistų partija uzurpavo valstybės valdžią¹². Istorikai analizavo komunistų partijos pastangas išsaugoti partijos „ideologinį grynumą“ ir „organizacinį monolitiškumą“¹³; dėmesio sulaukė ir komunistų partijos socialinės sudėties reguliavimas: partijos „valymo akcijos“, užtikrinančios proletarinę partijos sudėtį¹⁴. Kadangi buvo sukurtas mitas, kad komunistų partija buvo proletariato klasės politinė struktūra, rusų istoriografijoje nutylėta, jog XX a. ketvirtajame dešimtmetyje ji tapo biurokratijos organizacija¹⁵: maskuota komunistų partijos diktatoriška vidaus tvarka. Istorikai (A. Eljvijas, A. Panksejevas, K. Surblis) taip pat nekalbėjo apie tai, kad komunistų partija perkėlė aukščiau minėtus partijos vidaus veiklos principus į valstybės administraciją. Komunistų partijos ideologija taip pat buvo plačiai aptarta¹⁶, nes būtent ideologinės priežastys lėmė tai, kad Sovietų Sąjungos istorijos puslapiuose buvo nutylėti politinio režimo, valdymo klausimai bei komunistų partijos vieta valstybės organizacijoje. Vengiant palyginimų su kitų valstybių nedemokratiniais režimais, šiuolaikinių rusų istorikų darbuose nebuvo aptarti politiniai procesai, kurie atitiko kurį nors jų požymį¹⁷. Istorikai nekalbėjo ir apie tai, kad Lietuvos TSR, kaip ir kitos tarybų socialistinės respublikos, nebuvo suverenos valstybės, o šių valstybių administracijos neturėjo valdžios požymių¹⁸. Kadangi disertacijoje siekiama objektyvios tiesos nustatymo, Rytų mokslininkų ideologijos paveikti darbai vertinami kritiškai.

-
- 12 Grigorii Naumovich Manov, *Gosudarstvo i politicheskaja organizacija obshtestva* (Moskva: Izdvo „Nauka“, 1974).
 - 13 *Postroenie socializma v Soveckoj Pribaltike. Istoricheskij opajt Kommpartij Litvaj, Latvii, Estonii* (Riga: Avoc, 1982).
 - 14 Aleksandr Pankseev, Konstantinas Surblis ir Andrej Andreevič Eljvih, *Zhiznennaja sila leninskih principov partijnogo stroiteljstva: o nekotoryh voprosah partijnogo stroiteljstva v kommunisticheskijh partijah Litvaj, Latvii i Estonii: (tjun 1940 - ijul 1941 goda)* (Tallin: Eesti raamat, 1975).
 - 15 Abdurahman Genazovich Avtorhanov, *Tehnologija vlasti. Voprosy istorii*. 1991. (No. 1-2); 1992. (No. 1-3, 6-7, 10-12); 1993. (No. 2-3).
 - 16 Aleksandr Pankseev, Konstantinas Surblis ir Andrej Andreevič Eljvih, *Zhiznennaja sila leninskih principov partijnogo stroiteljstva: o nekotoryh voprosah partijnogo stroiteljstva v kommunisticheskijh partijah Litvaj, Latvii i Estonii: (tjun 1940- ijul 1941 goda)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1975).
 - 17 Andrei Konstantinovich Sokolov, *Kurs soveckoj istorii 1917–1940. Ucheb. posobie dlja studentov vuzov*. (Moskva: Vysshaya Shkola, 1999); Andrei Konstantinovich Sokolov ir Viktorija Stanislavovna Tjazheljnikova, *Kurs soveckoj istorii 1941–1991* (Moskva: Vysshaya Shkola, 1999).
 - 18 Dmitrij Ageevich Chugaev ir Viktor Pavlovich Sherstovitov, *Istorija nacionaljno-gosudarstvennogo stroiteljstva v SSSR. T. 1, (1917–1936)* (Institut istorii SSSR: Majslij, 1979); To paties, *Istorija nacionaljno-gosudarstvennogo stroiteljstva v SSSR. T. 2, (1937–1972)* (Institut istorii SSSR: Majslij, 1979).

Politinės partijos Lietuvoje sulaukė daug dėmesio iš Pilietinės visuomenės instituto, atliekančio viešosios politikos tyrimus, visuomenės informavimo ir edukacinių projektų įgyvendinimą, kuris politines partijas analizavusio politologiniu aspektu; „*Transparency International*“ Lietuvos skyrius pagrindinį dėmesį sutelkė į šiuolaikinių politinių partijų ir politinių kampanijų skaidrumo tyrinėjimus. Tačiau jų atlikti tyrinėjimai nepatenka į disertacijos nagrinėjimo sritį.

Lietuvos mokslininkai politines partijas nagrinėjo skirtinga apimtimi. Politinių partijų nagrinėjimui yra būdingas discipliniškumas: daugiausiai dėmesio jos sulaukė iš nepriklausomos Lietuvos politologų, Lietuvos partinę sistemą pasirinkusių kaip savo mokslinių tyrinėjimų sritį (D. Janušauskienė, A. Jokubaitis, A. Lukošaitis, A. Krupavičius, A. Ramonaitė, I. Vinogradnaitė *etc.*)¹⁹ ir tų, kurie partinę sistemą analizavo labiau fragmentiškai (R. Ališauskienė, L. Bielinis, J. Dementavičius, K. Girnius, M. Jatramskis, I. Matonytė ir G. Gerazimaitė, G. Mitrulevičius, J. Novagrockienė, J. Matakas, A. Veilentienė, D. Žeruo-

19 Diana Janušauskienė, *Post-Communist democratisation in Lithuania: elites, parties, and youth political organisations 1988–2001*. Amsterdam: Rodopi, 2011; Tos pačios, *Post - communist democratization: explaining the differences. Political transformation and changing identities in Central and Eastern Europe: Lithuanian philosophical studies*. VI edited by Andrew Blasko, Diana Janušauskienė. *Cultural Heritage and Contemporary Change. Series IVA, Eastern and Central Europe. Vol. 36*. Washington: Council for Research in Values and Philosophy, 2008, p. 131–154; Tos pačios, Jaunimo politinės organizacijos Lietuvoje: politikų kalvė ar laisvalaikio klubai? *Politologija* 1, (2002): 41–74 ; Tos pačios, Youth Political Organisations in Lithuania. *Polish Sociological Review* 3 (2002): 337–356; Tos pačios, The Metamorphosis of the Communist Party of Lithuania. *Communist Successor Parties in Central and Eastern Europe*. András Bozóki and John T. Ishiyama (ed.). Armonk, New York, London, England: M.E. Sharpe, 2002. Ainė Ramonaitė, Alvydas Jokubaitis, Jūratė Kavaliauskaitė, Vaidas Morkevičius, Inga Vinogradnaitė, Rūta Žiliukaitė, *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos* (Vilnius: Versus Aureus, 2009). Algis Krupavičius ir Alvidas Lukošaitis, *Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida* (Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2004). Alvidas Lukošaitis, *Parlamentarizmo genėzė Europoje ir Lietuvos atvejis: tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga* (Vilnius, 2008). Ainė Ramonaitė, “Pilielinės kultūros formavimosi prielaidos ir perspektyvos: socialinio pasitikėjimo raiškos analizė,” iš *Politinė kultūra ir visuomenės transformacija*, (Vilnius, Kaunas: Naujasis Lankas, 2002), 70–85; Tos pačios, “Parama demokratinėms institucijoms globalėjančiame pasaulyje“ iš *Globalizacija: taikos kultūra, žinių visuomenė, tolerancija*, (Vilnius: Lietuvos Teisės Universitetas, 2003), 214–224; Tos pačios, “The Development of the Lithuanian Party System: From Stability to Perturbation,” iš *Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems*, (Aldershot: Ashgate, 2006), 69–90; Tos pačios, “Changing nature of partisanship in a post-communist society: comparing “old” and “new” parties in Lithuania,” iš *Lithuanian Political Science Yearbook 2007*, (Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2008), 91–110; Ainė Ramonaitė et al., *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos* (Vilnius: Versus Aureus, 2009). Inga Vinogradnaitė, The idea of political representation in Lithuanian political imagination. *Lithuanian political science yearbook* (2004), 91–110; Inga Vinogradnaitė, *Tarp tautos ir valstybės: politikų istorijos sampratos. Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012).

lis *etc.*)²⁰; vadybininkų (F. S. Butkus²¹), politines partijas nagrinėjusių vadybiniu aspektu; istorikų, rašiusių naujausiųjų laikų politinės Lietuvos istorijos klausimais; teisininkų. Būtent pastarųjų dviejų grupių mokslininkų darbai nagrinėjamai temai yra reikšmingiausi, kadangi disertacijos tyrimas orientuojamas į tarpukario Lietuvos politinių partijų veiklos,

- 20 Rasa Ališauskienė, "Politinės nuostatos ir rinkimai Lietuvoje," *Politologija* 2(18) (2000): 3–24. Lauras Bielinis, *Moderniosios šiuolaikinio konservatizmo galimybių tendencijos. Konservatizmo takoskyros* (Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2006), 133–144; To paties, "Politinio chaoso mechanika ir jo pasekmės Lietuvai," *Kultūros barai* 7, (2006): 6–7; To paties, "Mieganti sąmonė gimdo populizmą," *Kultūros barai* 2 (2004): 2–4; To paties, "Šou principų dėsningumai Lietuvos politiniame gyvenime," *Politologija* 1(25) (2002): 22–41; To paties, *Rinkiminių technologijų įvadas* (Vilnius: Margi raštai, 2000). Justinas Dementavičius, "Sąjūdžio tapatybės beiškant: sovietinės reflektyviosios modernybės bruožai Lietuvoje," *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2(29) (2011): 218–243; To paties, "Lithuania Restituta: paminklo supolitavimo ir nupolitavimo aspektai posovietinėje Lietuvoje," iš *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys* (Vilnius: VU leidykla, 2012), 350–380; To paties, "Atsiminti negalima užmiršti: paminklų politiškumo klausimu," iš *Istorijos subjektas kaip istorijos politikos problema*, (Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011); To paties, "Lithuanian Political Thought in the Twentieth Century and its Reflections in Sąjūdis: What Kind of State Have Lithuanians Been Fighting For? Contributions to the History of Concepts," *Berghahn Journals* 6(1) (2011): 89–110; To paties, "Liaudies nublokšti: Lietuvos partijų vertybiniai tapatumai ir jų raida," iš *Vertybių nykimas? Rintas požūris iš atsakomybę* (Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2008), 35–78. Kęstutis Kazimieras Girnius, "Democracy in Lithuania," iš *Democratization in Central and Eastern Europe*, Mary Kaldor and Ivan Vevjoda (red.) (Pinter: London and New York, 1999), 51–66; To paties, "The Party and Popular Movements in the Baltic," iš *Toward Independence: The Baltic Popular Movements*, Jan Arveds Trapans (red.) (Westview Press: Boulder, San Francisco, & Oxford, 1991), 57–69; To paties, "Baltic states opt for independence," *Soviet Federalism: Nationalism and Economic Decentralisation*, Alastair McAuley (red.), (Leicester University Press: Leicester and London, 1991), 160–177; To paties, "Catholicism and Nationalism in Lithuania," *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*, 2nd edition, Pedro Ramet (red.), (Duke University Press: Durham and London, 1989), 109–137. Mažvydas Jastramskis, "Permąstant partinių sistemų įtaką rinkėjų elgsenos kaitumui: Lietuvos savivaldybių tarybų atvejais," *Parlamento studijos: mokslo darbai* 15 (2013): 134–164. Irminta Matonytė, "Koalicionių vyriausybių morfologija: akademiniai postulatai, Vakarų Europos patirtys ir atvejai Lietuvoje," *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): 11–39. Gintaras Mitrulevičius, "Socialdemokratų santykis su Lietuvos (Valstybės) Taryba 1918 m.: nuo Vasario 16-osios Akto priėmimo iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos," *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): 91–135; To paties, "Socialdemokratų santykis su Lietuvos Respublikos demokratizacijos procesu Steigiamojo Seimo darbo metu 1920–1922 m.," *Parlamento studijos: mokslo darbai*, (Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Nr. 9, 2010), 79–124. Jūratė Novagrockienė, "Seimas Election 2000: Evolution or Transformation of Lithuanian Party System," *Lithuanian Political Science Yearbook 2000* (Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2001): 138–150; Tos pačios, "The development and consolidation of the Lithuanian political party system," *Journal of Baltic studies* 32, 2 (2001): 141–155; Tos pačios, Seimo rinkimai 2000: partinės sistemos evoliucija ar transformacija? *Lietuva po Seimo rinkimų 2000* (Kaunas: Naujasis lankas, 2001): 51–61; Tos pačios, *Evolution of the party system in Lithuania since 1990. Lithuania's Seimas election 1996: the third turnover: analyses, documents and data* (Berlin: Sigma, 2001). Juozas Matakas, „Rinkimai ir plebiscitai," iš *Šiuolaikinė valstybė: vadovėlis* (Kaunas: Technologija, 1999), 141–142. Audronė Veilentienė, "Pamąstymai apie Lietuvos politinių partijų brandą," *Parlamento studijos: Mokslo darbai*. (Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 14 (2013): http://www.parlamentostudijos.lt/nr14/14_izanga.htm. Darius Žeruolis, "Interesų grupių ir valstybės sąveika: teoriniai modeliai," iš *Interesų grupės, valdžia ir politika. Metinės konferencijos tekstai* (Vilnius, 1997 m. lapkričio 21–22 d. Konrad-Adenauer – Stiftung, Lietuvos politologų asociacija, Vilniaus universitetas Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas. Vilnius: Pradai, 1998), 17–24.
- 21 Fabijonas Saulius Butkus, "Politinių partijų veiklos vertinimas vadybiniu požiūriu," iš *Viešoji politika ir administravimas* (Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 8, 2004), 83–88.

raidos ir teisinio reglamentavimo atskleidimą teisės istorijos aspektu. Todėl politologų, sociologų, vadybininkų mokslo darbai yra antriniai, jais disertacijoje remiamasi tik siekiant paaiškinti teisinius procesus.

Atsižvelgiant į disertacijai reikšmingų istorikų ir teisininkų mokslinių darbų parengimo ir publikavimo laikotarpį, juos būtų galima suskirstyti į parašytus nepriklausomos Lietuvos, SSRS okupacijos ir nepriklausomybės atgavimo laikotarpiams. Atskirai paminėtini emigracijoje rašę mokslininkai. Siekiant mokslinio tyrimo objektyvumo, disertacijoje pirmenybė teikiama mokslininkams, nagrinėjusiems politinių partijų reglamentavimą nepriklausomos Lietuvos laikotarpiams ir emigracijoje.

Nagrinėjami temai buvo svarbūs XX amžiaus pirmoje pusėje Lietuvoje rašiusių mokslininkų darbai. Iš jų bene reikšmingiausi – M. Romerio darbai²²: „Lietuva“ (išleistas lenkų kalba – 1908, lietuvių kalba – 2006) aptaria lietuvių tautos atgimimą; „Reprezentacija ir mandatas“ (1926) nagrinėja rinkimus, kaip rinkėjų interesų atstovavimo problemą; „Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos“ (1937) analizuoja politinio režimo įtaką politinių partijų reglamentavimo raidai, dviejų tomų „Valstybė“ (išleista 1935 m., pakartotinai – 1995 m.), nagrinėja socialinius junginius, jų formavimąsi, funkcijas ir t. t. Informatyvios ir P. Leono knygos: „Teisės enciklopedijos paskaitos“ (pirmas leidimas – 1924²³, antras – 1931²⁴), „Demokratija ir parlamentarizmas“ (1930)²⁵, „Sociologijos paskaitos“ (1939)²⁶, kurios šiais laikais pakartotinai buvo sudėtos į knygą „Teisės enciklopedijos paskaitos. Teisės sociologijos paskaitos. Raštai II tomas.“²⁷ (2005). Minėti darbai parengti pagal jo 1922–1938 m. Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultete dėstyto teisės enciklopedijos bei sociologijos kursų medžiagą, nagrinėjusių valstybę ir teisės sąvokas, jų tarpusavio ryšius. 1989–1990 m., nors Lietuva vis dar buvo okupuota, tačiau vyko M. Gorbachio reformos ir visuomeniniam judėjimui spaudžiant, šalis įgijo žymiai daugiau savarankiškumo. Tada buvo išleistas sovietinės ideologijos neįtakotas veikalas – M. Romerio „Lietuvos sovietizacija 1940 metais“ (parašytas dar 1944 m., tačiau išspausdintas Lietuvoje 1989 m., pakartotinai – 2011 m.). Knygoje pateikiama istorinė Lietuvos sovietizavimo apžvalga ir jos konstitucinis įvertinimas, bendrais bruožais aptariamas Komunistų partijos vaidmuo 1940 m. Lietuvos SSR Konstitucijoje. Paminėtinas ir A. Šapoka²⁸, kuris epizodiškai aptarė politinių partijų veiklą tarpukaryje.

22 Mykolas Rõmeris, „1936 metų Seimo rinkimo įstatymas,“ *Teisė*, 35 (1936): 213-238; To paties, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos I d.* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1937); To paties, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (Vilnius: Mintis, 1990); To paties, *Valstybė II tomas* (Vilnius: Pradai, 1995); To paties, *Lietuvos sovietizacija, 1940–1941: Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas* (Vilnius: Lithuanus, 1989); To paties, *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą* (Vilnius: Verus aureus, 2005).

23 Petras Leonas, *Teisės enciklopedijos paskaitos* (Kaunas: Lietuvos universitetas Teisų fakulteto leidinys, 1924).

24 Petras Leonas, *Teisės enciklopedijos paskaitos* (Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1931).

25 Petras Leonas, *Demokratija ir parlamentarizmas* (Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1930).

26 Petras Leonas, *Sociologijos paskaitos* (Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1939).

27 Petras Leonas, *Teisės enciklopedijos paskaitos. Teisės sociologijos paskaitos. Raštai II tomas* (Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005).

28 Adolfas Šapoka, *Atsakingieji Lietuvos politikos vadai reformų seimo metu. Senovė T. 2.* (Kaunas, 1936); To paties, *Lietuvos istorija* (Kaunas: Šviesa, 1936).

Nepaisant istorinių-politinių aplinkybių, ideologinių dogmų, negali būti nuneigtas ir Lietuvos mokslininkų, tyrinėjusių politines partijas sovietų okupacijos laikotarpiu, indėlis. Kita vertus, jų vertė nėra vienoda. Todėl publikacijos, pasirodžiusios sovietinės okupacijos metais, taip pat yra tyrimo objektas. Šiuo laikotarpiu parengtas bene didžiausias darbas – V. Pavilonio 1968 m. Vilniaus universitete apginta disertacija „Valdančiosios politinės partijos ir jų vaidmens mechanizmas buržuazinėje Lietuvoje“²⁹. Tačiau atsižvelgiant į disertacijos rašymo istorines aplinkybes, šių laikų kontekste ji vertintina kritiškai.

Nepaisant komunizmo ideologijos įtakos, pažymėtini gausia archyvine medžiaga išsiskiriantys M. Maksimaičio ir O. Ruželytės darbai³⁰. Nors ir netiesiogiai, tačiau jie nagrinėjo klausimus, susijusius su politinių partijų ir jų veiklos reglamentavimu tarpukaryje ir sovietinės okupacijos metu. Epizodiškai politines partijas tarpukaryje nagrinėjo ir J. Bulavas³¹, tačiau jo darbai pasižymėjo ženkliu komunistinės ideologijos įtaka, todėl jie turėtų būti vertinamai atsargiai. Politinių laisvių suvaržymus ir jų teisinius pagrindus nagrinėjo E. Jacovskis³², o E. Dirvelė³³ analizavo situaciją Lietuvoje, kai po 1926 m. valstybinio perversmo buvo suvaržytos demokratinės laisvės. Apie represijas, nukreiptas prieš komunistus, rašė Komunistų partijos istorijos instituto darbuotojai, tačiau dėl ideologizuoto pobūdžio darbai vertintini kaip neturintys objektyvių ir patikimų duomenų moksliniam darbui.

Objektyvumu išsiskiria sovietinės okupacijos metais emigracijoje išleisti darbai. Steigiamojo Seimo darbą, demokratinį laisvių suvaržymo problemą aptarė istorikai V.

- 29 Vladas Pavilonis, „Buržuazinių politinių partijų pažiūra į Lietuvos valstybingumą (1905–1918 m.).“ *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė 5* (1965): 48–63; To paties, „Buržuazinio demokratinio režimo Lietuvoje klausimu,“ *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė 6* (1966): 30–43; To paties, „Valdančiosios politinės partijos ir jų vaidmens mechanizmas buržuazinėje Lietuvoje“ (daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1968).
- 30 Mindaugas Maksimaitis, „Karinių–administracinių organų savivalės įteisinimas Lietuvoje 1919–1926 m. Ypatiniais valstybės apsaugos įstatais,“ *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla 1, 12* (1962): 21–43; To paties, „Tautininkų sąjungos vieta buržuazinės Lietuvos valstybės mechanizme 1926–1940 metais,“ *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė 12* (1973): 27–36. Ona Ruželytė, „Konstitucinė žodžio ir spaudos laisvė buržuazinėje Lietuvoje ir tikrovė,“ iš *Buržuazinės valstybės teisinės koncepcijos, jų taikymas Lietuvoje ir kritika* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1972); Tos pačios, „Susirinkimų laisvė ir jos suvaržymas darbo žmonėms buržuazinėje Lietuvoje,“ iš *Buržuazijos diktatūros Lietuvoje valstybiniai teisiniai aspektai* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1976).
- 31 Juozas Bulavas, *Lietuvos darbo valstiečių ekonominė padėtis fašistinės valdžios metais* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955); To paties, *TSRS konstitucija – nugalėjusiojo socializmo konstitucija: (paskaitos stenograma)* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955); To paties, *Rinkimai ir „tautos atstovavimas“ buržuazinėje Lietuvoje* (Vilnius: Valstybės politikos ir mokslo literatūros leidykla, 1956); To paties, *Buržuazinių valstybių formos ir režimai* (Vilnius: Mintis, 1966); To paties, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas: (1941–1944 m.)* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademija, 1969); To paties, „Lietuvos buržuazinės laikinosios vyriausybės sudarymas ir veikla, kuriant valstybės aparatą (1918 m. lapkritis – 1920 m. birželis)“ iš *Buržuazinės valstybės teisinės koncepcijos, jų taikymas Lietuvoje ir kritika* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1972).
- 32 Eusejus Jacovskis, *Uždangą nuplėšus... Gruodžio 17 d. fašistinis perversmas ir visiškasis atstovavimo teisės likvidavimas Lietuvoje 1926–1940 m.* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959).
- 33 Eugenijus Dirvelė, *Klasių kova Lietuvoje 1926 metais* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961).

Daugirdaitė-Sruogienė ir P. Čepėnas³⁴. Vertinga L. Sabaliūno³⁵ išleista monografija apie 1939–1940 m. politinę krizę Lietuvoje. Šioje monografijoje nagrinėjami politiniai procesai 1939–1940 m., aptariamas nuolatinės karo padėties taikymas. Istorikas K. Bielinis išanalizavo Komunistų partijos vykdytas represijas, nukreiptas prieš politinius oponentus³⁶. Sovietiniu laikotarpiu rašę Vakaruose emigracijoje buvę užsienio lietuviai, teisininkai – A. Gerutis, B. Nemickas, P. V. Raulinaitis – pateikė Liaudies vyriausybės ir Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos administracijos sudarymo³⁷ bei Komunistų partijos vykdytų represijų teisinius įvertinimus³⁸. Nors šių mokslininkų darbai ideologiškai nebuvo angažuoti, tačiau jie buvo rašomi, neturint galimybės pasinaudoti visais sukauptais šaltiniais, juose pasigendama išsamumo, kai kuriuose veikaluose esama nedidelių netikslumų.

Visuotinai pripažintina, kad palankios sąlygos Lietuvos teisės istorijos tyrimams susidarė tik po 1990 m. kovo 11 d., Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, kai moksle nebeliko cenzūros, valstybinės propagandos ir primestų ideologinių suvaržymų. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, mokslui išsivadavus nuo ideologinių pančių, išleisti leidiniai, kurie nors ir ne tiesiogiai, tačiau vienu ar kitu aspektu nagrinėjo Lietuvos politinių partijų teisinį reglamentavimą.

Aktualiausių politinių partijų teisinį reglamentavimą analizuojančiu darbu pripažintina – E. Šileikio monografija „Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas“ (1997)³⁹. Monografijoje nagrinėjamos politinių partijų ištakos nuo antikos laikų Graikijoje iki šių dienų, aptariami politinių partijų ir politinių organizacijų išskirtinumo viešajame nevalstybiniame sektoriuje aspektai, istorinės raidos bruožai. Tačiau tiek E. Šileikio minėtasis veikalas, tiek jo straipsnis „Politinių partijų teisinio statuso raidos antroji pakopa“ (2005)⁴⁰, tiek kiti jo darbai⁴¹ koncentruojami į nepriklausomybę atgavusios Lietuvos Respublikos politinių partijų teisinio reglamentavimo analizę, neatliekant išsamios politinių partijų reglamentavimo rai-

34 Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis seimas* (New York: Tautos Fondas, 1975). Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija* T. 2 (Chicago: M. Morkuno spaustuvė, 1986).

35 Leonas Sabaliūnas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism 1939–1940* (London–Bloomington: Indiana University Press, 1972).

36 Kipras Bielinis, *Teroro ir vergijos imperija Sovietų Rusija* (New York: Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjunga, 1963).

37 Gerutis Albertas, „Sovietinis federalizmas“ *Aidai* 2, (1974): 49–55; Bronius Nemickas, „Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga,“ *Naujoji viltis* 18 (1975): 2; Petro Viktoro Raulinaitis, „Okupanto įstatymų teisinė vertė,“ *Tėvynėsargas* 1(11) (1954): 138–141.

38 Kipras Bielinis, *Teroro ir vergijos imperija Sovietų Rusija* (New York: Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjunga, 1963); Albertas Gerutis, „Rusiškas ir sovietiškas imperializmas,“ *Naujoji Viltis* 8 (1975): 21–47; To paties, „Rusiškas ir sovietiškas imperializmas,“ *Naujoji Viltis*, 8 (1975): 21–47.

39 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997); To paties, „Politinių partijų teisinio statuso raidos antroji pakopa,“ *Jurisprudencija*. 64(56) (2005): 42–49.

40 Egidijus Šileikis, „Politinių partijų teisinio statuso raidos antroji pakopa,“ *Jurisprudencija* 64(56) (2005): 42–49.

41 Egidijus Šileikis, *Partijų finansavimo teisės sistemos įžvalgos* (Vilnius: Lietuvos mokslo periodikos asociacija, 2014); To paties, *Konstitucinės teisės klausimai, kasusai, užduotys* (Vilnius: Teisinė informacijos centras, 2004); To paties, *Alternatyvi konstitucinė teisė. Antras pataisytas ir papildytas leidimas* (Vilnius: Teisinė informacijos centras, 2005); To paties, „Autoritarinės tendencijos tarpukario Lietuvos valstybėje,“ *Teisės problemos* 3 (1996): 64.

dos analizės. Atsižvelgiant į tai, disertacijoje siekiama nuosekliai ir chronologiškai iširti politinių partijų raidą Lietuvoje.

Be jau minėto E. Šileikio darbo, nagrinėjamai temai keletas šiuolaikinių mokslo darbų yra ypatingai vertingi. Pirmiausia, turėtų būti pažymėtas lietuvių tautos atgimimo tyrimų ciklas, aptartas „Lietuvos atgimimo studijų“ tomuose: G. Vaškeli⁴² „Liaudis virsta tauta“ (1993), R. Lopatos⁴³ „Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais“ (1996), R. Miknio⁴⁴ „Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais“ (1995), autorių kolektyvo⁴⁵ „Asmuo tarp tautos ir valstybės“ (1996). „Lietuvos atgimimo studijų“ tomuose išanalizuotas lietuvių tautos politinis ir tautinis brendimas, pirmųjų politinių partijų formavimasis.

Taip pat atskirai paminėtini itin aktualūs nagrinėjamai temai, gausia dokumentine medžiaga paremti darbai: M. Kundroto straipsnis „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos“ (2010), kuriame analizuojama Lietuva Lietuvos tautininkų sąjungos valdymo periodu⁴⁶; L. Truskos 1990–2009 m. parašyti moksliniai straipsniai bei monografijos, kuriuose tirta Lietuvos parlamentarizmo raida tarpukaryje ir okupacijos metais⁴⁷; N. Maslauskienės straipsniai, 1999–2004 m. publikuoti žurnaluose „Parlamento studijos“ bei „Genocidas ir rezistencija“, kuriuose aptarta parlamentarizmo idėja okupuotoje Lietuvoje⁴⁸; P. Povilaičio ir A. V. Škiudaitės knygoje „Lietuviai krikščionys demokratai iševijoję: 1946–2008 m.“ (2013)⁴⁹ pristatyta po Antrojo pasaulinio karo krikščionių demokratų, pasitraukusių į Vakarų, veikla.

- 42 Gytis Vaškėlis, „Liaudis virsta tauta,“ *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* T. 4. (Vilnius: Baltoji Varnelė, 1993).
- 43 Raimundas Lopata, „Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais,“ iš *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 9 (Vilnius: Mintis, 1996).
- 44 Rimantas Miknys, „Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais“ *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 10 (Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995).
- 45 Antanas Kulakauskas, et al, „Asmuo tarp tautos ir valstybės“ iš *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 8 (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996).
- 46 Marius Kundrotas, „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos,“ *Istorija. Mokslo darbai* 79, 3 (2010): 59–68.
- 47 Liudas Truska, Danutė Baužienė ir Mindaugas Tamošaitis, *Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia* (Vilnius, 2009); Liudas Truska, „Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940),“ iš *Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos? Tarptautinė konferencija* (Vilnius: Standartų spaustuvė, 2007), 7–16; To paties, *Lietuva 1940–1990 metais. Okupuotos Lietuvos istorija* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005); To paties, „Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940) bruožai“ iš *Parlamento studijos* 2 (2004): 62–94; Liudas Truska, Arvydas Anušauskas ir Inga Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais: MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999); Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai* (Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996); To paties, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai,“ *Lituanica* 1(21) (1995): 14–38; To paties, *Lietuva 1938–1953 metais* (Kaunas: Šviesa, 1995); Liudas Truska ir Vytautas Kancevičius, *Stalino ir Hitlerio sandėrių verpetuose* (Vilnius: Mintis, 1990).
- 48 Nijolė Maslauskienė, „Parlamentarizmo idėja ir okupuotos Lietuvos valdymo sistema 1940–1941 m.,“ *Parlamento studijos* 1 (2004): 18–29; Tos pačios, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio – gruodžio mėn.,“ *Genocidas ir rezistencija* 2(8) (2000); Tos pačios, „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pab. – 1940 m. rugsėjo mėn.,“ *Genocidas ir rezistencija* 1 (1999): 77–104.
- 49 *Lietuviai krikščionys demokratai iševijoję: 1946–2008 m.* Sud. Pranas Povilaitis ir Audronė Viktorija Škiudaitė (Vilnius: Baltijos kopija, 2013).

Reikšmingu epizodus, priskirtinus disertacijos nagrinėjimo sričiai, išsamiai nagrinėjo A. Vaišnys⁵⁰ monografijoje „Spauda ir valstybė 1918–1940“ (1999), kurioje aptarė spaudos laisvės įgyvendinimą tarpukaryje; M. Maksimaitis „Lietuvos valstybės konstitucijų istorija“⁵¹ (2005) ir kituose mažesnės apimties darbuose⁵² analizavo Lietuvos konstitucionalizmo raidą bendrais bruožais aptariant politinių partijų veiklą tarpukaryje; „Mažoji Konstituanta. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą“⁵³ (2011) nagrinėjo politinių partijų veiklą Lietuvos taryboje, jų dalyvavimą rengiant pirmuosius konstitucinius dokumentus.

Kiti moksliniai darbai, labiau epizodiškai nei išsamiai ir sistemškai nušvietę vieną ar kitą disertacijoje nagrinėjamą aspektą, yra: Lietuvai atgavus nepriklausomybę, politinio gyvenimo realijas apžvelgė D. Stakeliūnaitė⁵⁴, S. Jagelevičius⁵⁵, A. Jakubčionis⁵⁶, G. Ilgūnas⁵⁷ ir kiti; politinių partijų susikūrimą ir veiklą nepriklausomoje Lietuvoje – M. Bložė⁵⁸; karo padėties režimą ir jo įvedimą, pasiremiant archyviniais dokumentiniais pavyzdžiais, aptarė V. Lesčius⁵⁹, D. Palkevičius⁶⁰; autoritarizmo klausimą, nuolatinės karo padėties pro-

50 Andrius Vaišnys, *Spauda ir valstybė 1918–1940* (Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1999).

51 Mindaugas Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija* (Vilnius: Justitia, 2005).

52 Mindaugas Maksimaitis, „Parlamentarizmo teisinis reguliavimas Lietuvoje 1918–1940 metais,“ iš *Parlamentas ir valstybinės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Juršėnui* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008), 35–71. To paties, „Pirmosios modernios mūsų konstitucijos: keliai ir takeliai,“ iš *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga, savivalda* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2007), 10–28; To paties, *Valstybės taryba Lietuvos teisinėje sistemoje (1928–1940)*. (Vilnius: Justitia, 2006).

53 Mindaugas Maksimaitis, *Mažoji konstituanta. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą* (Vilnius: Justitia, 2011).

54 Danutė Stakeliūnaitė, „1926 m. gruodžio 17 d. perversmo padalinių legalizavimas: Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės pozicija,“ *Istorija. XLI*. (Vilnius, 1999): 34–39; Tos pačios, *Valstiečiai liaudininkai, Lietuvos Respublikos vidaus politikoje 1918 m. pabaigoje – 1926 parlamentinė veikla* (daktaro disertacija. Kaunas, 2000).

55 Sigitas Jegelavičius, „Ernestas Galvanauskas – Lietuvos ūkio kūrėjas,“ iš *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)* (Vilnius: Alma littera, 1997).

56 Algirdas Jakubčionis, „Pranas Dovydaitis – mokslininkas politikoje. Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)“ (Vilnius: Alma littera, 1997); To paties, „Politinės partijos Steigiamojo Seimo rinkimuose,“ iš *1920–1922 metų parlamentinė patirtis: sprendimų politika, tikslai, aplinkybės (konferencijos medžiaga)* (Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo spaudos tarnyba, 2000).

57 Stanislovas Gediminas Ilgūnas, *Kazys Grinius* (Vilnius: Pradai, 2000).

58 Mintautas Bložė, „Politinių partijų finansavimas Vakarų Europos šalyse,“ *Politologija* 4 (1999): 23–32; To paties, „Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje,“ iš *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema. T. 1* (Kaunas: Naujasis lankas, 1997); To paties, *Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje. Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema. I knyga* (Vilnius, 1997), 50–91; To paties, *LKP darbas su inteligentija fašistinio režimo metais (1926–1940)* (daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus valstybinis universitetas, 1978).

59 Vytauto Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920* (Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras, 1998); To paties, „Lietuvos miestų ir apskričių karo komendantūros,“ iš *Karo archyvas. T. 15* (Vilnius: Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, Leidybos centras, 1998); To paties, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos Karo Akademija, 2004); To paties, „Lenkų provokacijos neutralioje zonoje 1921–1923 metais,“ iš *Karo archyvas. T. 22* (Vilnius, 2007, 153–290).

60 Deimantas Palkevičius, „Kariuomenės komendantūros 1918–1920 m.,“ iš *Lietuvos archyvai. T. 12* (Vilnius: Lietuvos Respublikos Krašto apsaugos ministerija, Leidybos centras, 1999), 64–95.

blematiką, karinės administracijos veiklą, žodžio ir susirinkimų laisvių varžymą, opozicijos persekiojimą nagrinėjo R. Lopata⁶¹; Lietuvos politinių partijų radikalėjimą XX a. 4-ame dešimtmetyje analizavo A. Svarauskas ir M. Tamošaitis⁶²; SSRS slaptų tarnybų veiklą ir politinės nelegalios opozicijos stebėjimą, politinių partijų varžymą analizavo A. Anušauskas⁶³; G. Rudis⁶⁴, R. Čepas⁶⁵. G. Janauskas⁶⁶ tyrinėjo okupacinio režimo represijas ir jo įtaką okupantų valdžiai ir Komunistų partijai; daktaro disertaciją apie Komunistų partijos kadro politiką, administracijos kaitą ir nomenklatūros formavimą apgynė istorikas J. Matusevičius⁶⁷; nusikalstamą Komunistų partijos politiką Lietuvoje, Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos institucijų vaidmenį teisiškai įvertino Z. Šličytė⁶⁸; o spaudos cenzūros klausimais rašė A. Vaišnys⁶⁹, A. Papaurėlytė⁷⁰, D. Mačiulis⁷¹; šiuolaikinių politinių partijų

- 61 Raimunda Lopata, *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1998).
- 62 Mindaugas Tamošaitis, „Valstiečiai liaudininkai jungtiniame antismetoninės opozicijos sąjūdyje „Ašis“ (1938–1939 m. pradžia),“ *Lituanistica* 57, 4(86) (2011): 386–404; To paties, „Lietuvių politinių partijų ir ideologinių srovių (iki 1940 m.) istoriografija,“ *Istorija* 84 (2011): 49–65; Artūras Svarauskas ir Mindaugas Tamošaitis, „Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje,“ *Istorija* 68 (2007): 43–57; Danutė Blažytė-Baužienė, Mindaugas Tamošaitis ir Liudas Truska, *Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia* (Vilnius: Baltos lankos, 2009).
- 63 Arvydas Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)* (Vilnius: Mintis, 1993); To paties, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais* (Vilnius: Mintis, 1996); To paties, „Sovietinis genocidas ir jo padariniai Lietuvoje,“ *Komunistinis genocidas Lietuvoje. Konferencijos 1997 m. lapkričio 29 d. pranešimai* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997), 3–12; To paties, „Komunizmo nusikaltimai Lietuvoje. Istorinė statistinė apžvalga,“ iš *Komunizmo nusikaltimų įvertinimas. Tarptautinis kongresas: 2000 m. birželio 12–14 d. Pranešimų tezės* (Vilnius: Seimo leidykla „Vilniaus žinios“, 2000), 50–52.
- 64 Gediminas Rudis, „Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai,“ iš A. Voldemaras, *Pastabos saulėlydžio valandą* (Vilnius: Mintis, 1992); To paties, „Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 m.,“ iš *Lietuvos istorijos metraštis 1996 metai* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1997), 182–215.
- 65 Ričardas Čepas, *Plečkaitininkai* (Vilnius: Vaga, 2000); To paties, *Mirties dekretas – demokratijos gynėjams* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001).
- 66 Giedrius Janauskas, „Jėga nėra teisė: 1938 m. Lenkijos ultimatas ir Lietuvos visuomenė,“ iš *Prievarotos vaisiai. Lietuvos – Lenkijos santykiai 1920–1940 metais* (Antspaudas iš „Darbai ir Dienos“, T. 30) (Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Leidykla, 2002), 93–120.
- 67 Juozas Matusevičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1940–1941 metais* (daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1993).
- 68 Zita Šličytė, „Baudžiamoji atsakomybė už lietuvių tautos genocidą,“ iš *IX pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumo tezės. 1995 m. lapkričio mėn. 22–25 d.* (Vilnius: Lietuvos mokslininkų sąjunga, 1995): 196–197; Tos pačios, „Lietuvių tauta – komunistinio genocido auka,“ iš *Komunistinis genocidas Lietuvoje: Konferencijos 1997 m. lapkričio 29 d. pranešimai* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997) 13–24; Tos pačios, „Komunistinis genocidas okupuotoje Lietuvoje,“ iš *Komunizmo nusikaltimų vertinimas. Tarptautinis kongresas, 2000 m. birželio 12–14 d. pranešimų tezės* (Vilnius: Seimo leidykla „Vilniaus žinios“, 2000), 35–36.
- 69 Andrius Vaišnys, *Spauda ir valstybė 1918–1940* (Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1999).
- 70 Arida Papaurėlytė, „Cenzūra tarpukario Lietuvoje,“ *Literatūra* 37,1 (1999): 153–168; Tos pačios, „Spaudos laisvė ir cenzūra Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940,“ *Informacijos mokslai* 15 (2000): 44–54; Tos pačios, *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.* (daktaro disertacija, Vilnius, 2003).
- 71 Dangiras Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005).

finansavimo klausimus aptarė V. Jurkevičius⁷², V. Pečkys⁷³, E. Masnevaitė⁷⁴, A. Miškinis ir G. Ulevičiūtė⁷⁵.

Atsižvelgiant į tai, kas išdėstyta, darytina išvada, kad Lietuvos politinių partijų teisinio reglamentavimo raida sulaukė didelio politologų dėmesio, tačiau istoriniu – teisiniu aspektu buvo nagrinėta fragmentiškai, gana paviršutiniškai, nėra vientiso ir visapusiško darbo šia tema. M. Romeris, vertindamas tokią situaciją, kai vos keli mokslininkai politines partijas tyrinėjo juridiniu aspektu, išreiškė nuostabą: „atsižvelgiant į svarbų politinių partijų vaidmenį moderniaame politiniame gyvenime, galima būtų laukti gausingos literatūros šiuo klausimu. Tuo tarpu kažkodėl yra atvirkščiai. Politinių partijų problema <...> valstybės ir viešosios teisės moksle yra apleista“⁷⁶.

Kadangi teisininkai neskuba analizuoti politinių partijų teisinės padėties, jų nišą bando užimti politologai, tačiau jiems teisiniai klausimai yra antraeiliai. Siekiant atskirti politines kategorijas nuo teisinių ir bent iš dalies pašalinti dar M. Romerio nurodytą mokslinių tyrinėjimų spragą, disertacijoje pateikiama Lietuvos politinių partijų reglamentavimo istorinė apžvalga, parengta remiantis teisės aktais ir išlikusiais dokumentais.

Darbo naujumas

Darbe siekiama atkurti politinių judėjimų transformacijos į politines partijas procesą bei nustatyti šių politinių partijų įtaką Lietuvos valstybingumui. Lietuvoje išsamių tyrimų disertacijos tema nebuvo atlikta (turint omeny sisteminę analizę): nėra apgintų disertacijų, mokslinių darbų, skirtų nuosekliai išanalizuoti politinių partijų statusą, vaidmenį, teisinį reglamentavimą ir jo raidą teisės istorijos aspektu. Kadangi darbas orientuotas į Lietuvą, tai, suprantama, kad tokie tyrimai užsienyje nevykdyti.

Deja, reikia pripažinti, kad mokslininkai Lietuvos politinių partijų teisiniam reglamentavimui ir jo raidai iki šiol skyrė mažai dėmesio (plačiau ši tema yra išnagrinėta tik politologiniu aspektu). Atskirų autorių straipsniai, fragmentiškai ir glaustai nušviečiantys vieną ar kitą Lietuvos politinių partijų teisinio reglamentavimo raidos periodą, kelios monografijos, nagrinėjančios labiau politines, o ne teisines problemas – tai visas mūsų mokslininkų palikimas. Kadangi politinių partijų steigtis, įsitvirtinimas ir funkcionavi-

72 Vaidas Jurkevičius, „Politinių partijų finansavimo teisinio reguliavimo prigimtis: viešosios ir privatinės teisės sąveika,“ *Jurisprudencija* 20(1) (2013) 141–164; Vaidas Jurkevičius ir Egidija Tamošiūnienė, „The issues of funding of political parties in Lithuania from the perspective of private law,“ *European scientific journal* 9, 16 (2013): 291–303; Vaidas Jurkevičius, „Politinių partijų finansavimas Lietuvoje: tinkamiausio modelio paieška,“ *Politologija* 2(50) (2008): 76–110.

73 Vidas Pečkys, „Politinių partijų finansavimas: aktualijos ir problemos,“ *Socialinių mokslų studijos* 3(2) (2011): 443–458.

74 Elena Masnevaitė, Politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimo teisinis reguliavimas Lietuvoje (daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2010); Tos pačios, „Nauja Lietuvos Respublikos politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimo bei finansavimo kontrolės įstatymo redakcija – politinis impulsas ar būtinybė?,“ *Parlamento studijos* 11 (2011); Tos pačios, „Konstitucija ir politinis procesas: regreso anatomija,“ iš *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys*. Sudarė Egidijus Kūris ir Elena Masnevaitė. (Klaipėda: Druka, 2012).

75 Algirdas Miškinis ir Giedrė Ulevičiūtė, „Lietuvos politinių partijų finansavimo šaltinių analizė,“ *Business systems and economics* 3(1), (2013): 79–92.

76 Mykolas Römeris, *Valstybė. II tomas* (Vilnius: Pradai, 1995): 163–164, 170.

mas Lietuvos teisės istorikų buvo tiriamas fragmentiškai, o didelė dalis jų atliktų tyrimų dėl ideologizuoto tyrimų pobūdžio (tai visų pirma sąlygojo pats laikmetis, kurio metu jie buvo parašyti) turėtų būtų vertinami atsargiai, todėl politinių partijų sisteminiai tyrimai yra ypač aktualūs. Tad visapusiškų, nuoseklių ir išsamių teorinių nagrinėjimų stoka skatina nagrinėti šią sritį.

Mokslininkai, kurie rašė po nepriklausomybės atgavimo, labiau domėjosi šiuolaikinių politinių partijų statusu, jų finansine kontrole, ignoravo istorinės patirties tyrimus. Šios disertacijos objektas yra daugiaaspektis, o politinės partijos visais laikais buvo įvairių sričių mokslininkų (filosofų, politologų, sociologų, viešojo administravimo, vadybos specialistų ir kt.), politikų, visuomenės veikėjų ir visos visuomenės neišsemiamas domėjimosi objektas, kuriuo, matyt, ir liks ateityje, todėl politinių partijų tyrimai visada buvo aktualūs, įnešantys naujovių. Kita vertus, nors Lietuvos politinės partijos aprašomos mokslininkų darbuose plačiai, tačiau dažniausiai kaip politikos proceso dalis, socialinis dėsnis ir procesas, o ne kaip teisės sampratos ir valstybės raidos istorinis elementas.

Ši disertacija – vienas iš pirmųjų mokslinių darbų, kuriame panaudojant archyvinis dokumentus atskleidžiamas Lietuvos politinių partijų teisinis reglamentavimas ir jo raida skirtingais valstybingumo etapais. Disertacijoje yra vienareikšmiškai nauja tai, kad joje buvo surinkta nemažai dėl savo formos – dokumentinės – objektyvios ir faktinės, niekada nepublikuotos archyvinės medžiagos apie politinių partijų steigimą, įsitvirtinimą ir funkcionavimo raidą 1918–1940 m. Disertacijoje yra naudojami istoriniai ir faktologiniai tyrimai kaip empiriniai faktai, iliustruojantys politinių partijų teisinį ir faktinį statusą ir jo tarpusavio prieštaravimus. Naujai ir be ideologinių suvaržymų interpretuojama empirinė medžiaga bei duomenys.

Tačiau labiausiai disertacijos naujumą reprezentuoja jau minėtos tyrimo metodologinės nuostatos, teikiančios galimybių ne tik analizuoti politinių partijų teisinį statusą formulavusius teisės aktus, bet ir jų sukeltas socialines pasekmes, kitaip sakant, suvokti politinių partijų teisinio statuso raidą minėto laikotarpio Lietuvoje visapusiškai su teorinio apibendrinimo išvadomis dabarčiai ir ateičiai.

Metodologija

Disertacijoje yra nagrinėjami teisės norminiai aktai, reglamentavę pirmųjų politinių partijų kūrimąsi, jų veiklą bei teisinio reglamentavimo įtaką Lietuvos partinės sistemos formavimuisi; aptariamos istorinės, politinės, socialinės aplinkybės, nulėmusios to meto teisinį reglamentavimą; analizuojama partinės sistemos raidos įtaka Lietuvos valstybingumui, konstitucionalizmui.

Tyrimui atlikti buvo renkami duomenys remiantis *dokumentų rinkimo ir analizės metodu*. Darbe plačiai naudojami skirtingų valstybingumo raidos etapų nacionaliniai teisės aktai, užsienio šalių galiojantys ir netekę galios norminiai teisės aktai bei jų projektai, nustatę politinių partijų teisinį statusą; valstybinių institucijų aplinkraščiai, rekomendacijos, išaiškinimai ir kiti dokumentai; mokslinės knygos ir moksliniai žurnalai; spaudos leidiniai. Tyrimui naudotais duomenimis buvo siekta visapusiškai atskleisti teisinę politinių partijų teisinio statuso pokyčius.

Reikšmingų duomenų pasirinkimą lėmė siekis atskleisti Lietuvos Respublikos politinių partijų teisinio reglamentavimo raidą, t.y. analizuoti politines partijas juridiniu aspektu, nesigilinant į politologų nagrinėjamas sritis. Darbe analizuojami teisės aktai, kuriais

nustatomas politinių partijų teisinis statusas, politinių partijų įtaka valstybingumo, konstitucionalizmo raidai ir teoriniai mokslininkų veikalai, leidžiantys tiksliau atskleisti teisės aktų turinį, novatoriškai pateikti teisinių kategorijų, reiškinių paaiškinimą.

Tyrimui buvo surinkti dviejų tipų istoriniai duomenys: pirminiai, tiesiogiai nušviečiantys Lietuvos politinių partijų teisinį statusą, ir papildomi, leidžiantys spręsti apie politinių partijų teisinį statusą netiesiogiai. Reikšmingiausi yra pirminiai duomenys. Jie yra svarbiausi Lietuvos politinių partijų teisinio statuso aiškinimui ir interpretacijai. Antriniai duomenys – tai istorinių įvykių ataskaitos ir interpretacijos, kurias pateikia juose nedalyvavę asmenys, paprastai remdamiesi kitų tyrėjų gautais rezultatais. Šie šaltiniai istoriniuose tyrimuose yra dominuojantys, nes tyrėjai dažnai nebūna istorinių įvykių liudytojai. Siekiant visapusiškai išnagrinėti ir įvertinti mokslinio tyrimo objektą, buvo naudojami tiek pirminiai, tiek antriniai duomenys.

Disertacijoje taikomi bendrieji mokslinio pažinimo metodai. Jų pasirinkimą lėmė tyrimo objekto specifika ir siekis *nustatyti objektyvią tiesą*, atsiribojant nuo politinių ideologinių dogmų, kausčius etnografinę Lietuvą skirtingais jos valstybingumo etapais. Lietuvos politinių partijų teisinis reglamentavimas negali būti vertinamas atsietai nuo šalies teisinės vertybinės sistemos, politinio gyvenimo orientacijos, žmogaus teisių (ypač politinių) užtikrinimo, todėl šių procesų integralumas reikalauja jų specifiką atskleidžiančių pažinimo metodų. Rašant disertaciją buvo remtasi įvairiais tyrimo metodais, kurių svarbiausieji yra šie: istorinis, chronologinis, loginis – analitinis, sisteminis, teleologinis, lingvistinis.

Disertacijos temos pobūdis – istorinis-teisinis – pats savaime lemia mokslinio pažinimo metodų pasirinkimą. Kadangi tyrimas turi istorinį aspektą, dauguma tyrimų buvo atliekama naudojant *istorinį metodą*. Jo pagalba siekta nustatyti politinių partijų atsiradimą, aptarti raidos aspektus ir juos nulėmusias priežastis. Šio metodo naudojimas padeda užtikrinti reiškinių istorinį nuoseklumą, išvadų apibrėžtumą, paaiškinti, kaip formavosi teisės ir įstatymo santykis Lietuvoje. Pavyzdžiui, teisės aktų, reglamentuojančių politinių partijų statusą ir veiklą, instrukcijų, aplinkraščių analizė buvo atliekama atsižvelgiant į to istorinio laikotarpio teises ir politines aplinkybes. Siekiant užtikrinti tyrimo nuoseklumą, šis metodas taikomas kartu su chronologiniu metodu: chronologine tvarka buvo analizuojami Lietuvos teisės aktai, reglamentavę Lietuvos politines partijas, valstybės valdžios institucijų sprendimai, įtakoję jų teisinį statusą ir veiklą.

Loginis-analitinis metodas taikytas vertinant faktus ir aiškinant teisės aktų turinį, daran apibendrinimus, formuojant išvadas. Pavyzdžiui, vertinant politinių partijų teisinį statusą ir jų veiklos galimybes po 1926 m. gruodžio 17 d. įvykdyto perversmo, buvo būtina atsižvelgti ne tik į laikinai dar likusius galioti teisės aktus, bet ir teises, politines aplinkybes, lėmusias politinių partijų teisinio statuso ir veiklos pokyčius. Be to, 1940 m. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, šis metodas padeda tinkamai įvertinti teisinio reglamentavimo pokyčius, juos paaiškinti ir suformuluoti logiškai pagrįstas išvadas. Analizuojant politinių partijų sampratą, turime ją traktuoti atsižvelgiant į to laikotarpio teisę, kuri atskirais valstybingumo etapais buvo skirtinga. Šis metodas padeda identifikuoti minėtuosius pokyčius ir nustatyti bendrus dėsningumus.

Sisteminis metodas taikytas siekiant atskleisti, kokią įtaką turėjo nepaprastosios padėties taikymas tarpukaryje politinių partijų teisiniam reglamentavimui; kompleksiskai tiriant teisės aktus ir valstybės politinį gyvenimą nustatyti politinių partijų teisinio reglamentavimo raidą. Šio metodo pagalba buvo atskleisti ir paaiškinti skirtingų teisės institutų

ryšiai (draugijų, susirinkimų, spaudos, nepaprastosios padėties teisinis reglamentavimas), jie susieti su kitais visuomeninio gyvenimo reiškiniais (pvz., demokratinių procesų raida šalyje, valstybiniu perversmu, okupacija). Pavyzdžiui, teisės aktų galiojimo po 1926 m. gruodžio 17 d. įvykdyto valstybinio perversmo klausimą galima atskleisti tik sistemiškai įvertinus tuo metu galiojusius teisės aktus, atskleidus politinių partijų teisinio reguliavimo tęstinumo kategoriją; arba 1940 m. birželio 15 d. Lietuvos okupacija ir 1940 m. rugpjūčio 3 d. aneksijos padariniai politinių partijų teisiniam reglamentavimui gali būti paaiškinami tik kompleksiskai įvertinus visus teisės aktus.

Naudojant *teleologinį metodą*, siekiama išsiaiškinti konkrečios teisės normos formulavimo būdą ir turinį, kurį norėjo suteikti įstatymų leidėjas. Šiuo metodu analizuojami teisės aktai, valstybės institucijų rekomendacijos. Remiantis šiuo metodu, aiškinami įstatymai, priimti iki 1926 m. gruodžio 17 d., kurių dar neskubėta pakeisti po valstybinio perversmo (1922 m. Lietuvos valstybės Konstitucija, Draugijų, Spaudos ir Susirinkimų įstatymai ir kt.). Teleologinis metodas leidžia atskleisti vidinės teisės normos ar teismo sprendimo prasmę, parodyti jų interpretacijos galimybes bei pasekmes. Būtent dėl to, šis metodas leidžia paaiškinti 1926 m. gruodžio 17 d. įvykių įtaką politinių partijų teisiniam reglamentavimui ir identifikuoti iki 1926 m. gruodžio 17 d. politinių partijų teisinio reglamentavimo galimas interpretacijas ir jų teises pasekmes. Be to, šio metodo pagalba galima nustatyti tikrąją 1940 m. birželio mėnesio įvykių (1940 m. birželio 19 d. uždrausta Lietuvos tautininkų sąjunga; birželio 25 d. legalizuota Komunistų partija Lietuvoje, o birželio 28 d. – Lietuvos komunistinė jaunimo sąjunga) įtaką tolimesniam politinių partijų reglamentavimui.

Lingvistiniu metodu aiškinama teisės nuostatų, reglamentuojančių Lietuvos politines partijas, prasmė analizuojant tekste vartojamų žodžių reikšmę. Lingvistinė teisės normos analizė padeda atskleisti tikrąją teisės normos prasmę ir jos ryšius su kitomis normomis. Teisės aktų tekstai analizuojami, vadovaujantis gramatikos, sintaksės ir kitomis taisyklėmis. Šis metodas padeda teisingai suprasti įstatymų leidėjo valią, identifikuoti politinių partijų teisinio reglamentavimo spragas ir metodus. Jais pasinaudojus, politinių partijų teisinis reglamentavimas, iš karto po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo nepriėmus naujo teisinio reglamentavimo, pasikeitė. Be to, tiriant XX a. pr. šaltinius būtina teisingai suvokti tuomet vartotą sąvokų prasmę.

Nors ši disertacija yra teisės istorijos srities, tačiau joje ryškus tarpdiscipliniškumas, kuris, XX amžiaus paskutiniaisiais dešimtmečiais eliminavo iki tol dominavusį absoliutų teisės mokslo autonomiškumą. Kadangi disertacijoje taip pat naudojamos politologijos teorijos išvalgos, būtinos nagrinėjamai temai atskleisti, todėl nebuvo apsieita be metodų, kurie yra labiau būdingi politologijos mokslų kryptčiai: politinės sociologijos ir normatyvinio vertybinio metodo.

Politinės sociologijos metodas disertacijoje buvo naudotas tiriant valstybės politinę sistemą, siekiant paaiškinanti politinio vystymosi sąryšį su valstybės organizacine struktūra bei jų sąveiką su politinėmis partijomis. Be to, šis metodas padėjo atskleisti rinkimų instituto ryšius su politinėmis struktūromis. Socialinių sąveikų nustatymas leido identifikuoti valstybės politinės sistemos, politinių institucijų bei politinių partijų tarpusavio priklausomumą.

Normatyvinis vertybinis metodas padėjo identifikuoti politinių procesų ir įvykių reikšmę visuomenei, žmogaus teisių užtikrinimui ir teisingumo įtvirtinimui Lietuvoje. Šiuo

atveju kaip optimalaus visuomenės modelio kriterijus paprastai naudojama Jungtinių Amerikos Valstijų demokratija, o į kitų sistemų vystymąsi žiūrint kaip į ėjimą link šio idealaus modelio.

Naudojant šiuos mokslinio pažinimo metodus, siekiama pateikti kuo aiškesnę Lietuvos politinių partijų reglamentavimo vaizdą, atskleisti reglamentavimo spragas ir kitus keistus elementus, paaiškinti įvykusius kardinalius politinių partijų teisinio reglamentavimo pokyčius XX a. pirmoje pusėje.

1. POLITINIŲ PARTIJŲ SAMPRATA

Politinės partijos sąvoka

Politinės partijos sąvoka yra determinuota laiko, vietos, visuomenės išsivystymo, asmens ideologinių pažiūrų, išsilavinimo *etc.* atžvilgiu. Prisiminus semantinę sąvokos „partija“, kilusios iš lotyniško žodžio „*pars*“, reikšmę, reiškiančią visuomenės dalį, mokslininkai neatsitiktinai yra linkę pabrėžti politinės partijos, kaip organizuotos visuomenės dalies, požymį.

Politinės partijos požymius galima būtų suskirstyti į turininguosius ir formaliuosius. Turiningiesiems politinės partijos požymiams turėtų būti priskirtinas politinės valdžios siekimas ir atstovavimas tam tikrai socialinai grupei. Tuo tarpu formaliesiems požymiams galėtų būti priskirtini šie bruožai: organizuota visuomenės dalis, turinti struktūrą, suformulavusi bendrus politinius tikslus, turinti programą, narystę *etc.* Nors vienu iš politinėms partijoms būdingų požymių taip pat galėtų būti ir jų pripažinimas valstybėje galiojančiais teisės aktais, tačiau net ir ši požymį galima būtų laikyti neprivalomuoju, kadangi, pavyzdžiui, valstybės okupacijos sąlygomis politinės asmenų grupės, faktiškai veikiančios, tačiau okupantės teisės aktais nepripažįstamos, tam tikrais atvejais gali būti laikytinos politinėmis partijomis. Be to, vis dažniau mokslininkai linkę pažymėti ir politinių partijų pareigą neiškelti grupinių interesų aukščiau už valstybinius.

Pirmųjų politinių partijų ištakos siejamos su antikos laikų Graikija. Tačiau antikos laikų dariniai gerokai skyrėsi nuo dabartinių partijų. Pirmiausia, jos neturėjo griežtos narystės ir išreiškė siaurų valstybę valdančių grupių interesus. Viduramžiais valstybėse, kuriose pasireiškė tam tikri demokratijos požymiai, taip pat galima rasti politinių partijų užuomazgų.

Tokios politinės partijos, kokias suprantame šiandien, atsirado Europoje nuvilnijus revoliuciniams judėjimams. XVII a. pabaigoje partijos, kaip būdas realizuoti savo politinius interesus, susiformavo Anglijoje ir pasklido po Europą. Europoje politinių partijų atsiradimas siejamas su parlamentų atsiradimu ir rinkimų teisės išplitimu. Pasak M. Duvergerio, politinių partijų vystymąsi galima suskirstyti į tris etapus: parlamentinių grupių formavimą, rinkimų komisijų sudarymą ir ryšių tarp šių grupių sukūrimą⁷⁷.

M. Vėberis (*M. Weber*) šiuolaikines politines partijas kildina iš politikų klubų, kurie atsirado Anglijoje. Daugumoje Europos valstybių politinės partijos XVIII a. formavosi kaip pasipriešinimas absoliutizmui. Partijų formavimasis ir plitimas siejamas su Dž. Loko (*J. Locke*), A. de Tokuevilio (*A. de Tocqueville*), Š. L. Monteskjė (*C. L. Montesquieu*) nagrinėtu atstovaujamojo valdymo principu. Nors XXI a. ši politinių partijų samprata dėl jos apibrėžtumo stokos yra nepakankama, tačiau XVIII a. tai buvusi modernios teisinės minties evoliucijos rezultatas.

M. Vėberis (*M. Weber*) savo darbuose išskyrė tris politinių partijų vystymosi etapus⁷⁸. Pirmasis – aristokratų katerijos – tam tikrų tikslų siekiančios asmenų grupės. Antrasis – politiniai klubai – pirminė organizacija, jungianti panašių pažiūrų žmones. Tipiškas pa-

77 Maurice Duverger, *Political Parties* (London: Methuen, 1954).

78 Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (Berkeley: University of California Press, 1978), 284–286.

vyzdys – 1831–1848 m. Italijoje veikęs „Jaunosios Italijos“ politinis klubas su filialais arba Didžiosios Prancūzijos revoliucijos metu veikę jakobinų, koldiljerų klubai. Pažymėtina, kad ir Lietuvos rašytiniuose šaltiniuose galima aptikti politinius klubus, kurie pirmiausia yra siejami su valdžios institucijų rinkimų įtvirtinimu. Pavyzdžiui, 1413 m. Horodlės akte, kuris nustatė, jog Vytautui mirus, Lietuvos didysis kunigaikštis bus renkamas. Istoriniai šaltiniai byloja, jog XIV–XV a. jau egzistavo neformalios Didžiojo kunigaikščio ir kilmingųjų politinės grupės. Laikui bėgant šios struktūros formavosi ir valdovo dvaro tarybą Vytauto laikais pakeitė institucinė Didžiojo kunigaikščio taryba, o Kazimiero Jogailaičio laikas – Ponų taryba. Tuo tarpu kilmingųjų suvažiavimai XV a. pab. išsivystė į neinstitucionalizuotą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių suvažiavimą. Būtent šiuose rėmuose formavosi parlamentarizmas. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. sąvoka „partija“ atsirado didikų grupuotės prasme⁷⁹. Nors mokslinėje literatūroje vyrauja nuomonė, jog politinių grupuočių šiuolaikinių partijų prasme XVII a. nebuvo, tačiau reikia pripažinti, jog grupuotės, kad ir netapusios partijomis, prisidėjo prie demokratinės minties stiprėjimo šalyje.

Trečiasis politinių partijų vystymosi etapas – šiuolaikinės masinės partijos, kurioms būdingas didelis narių skaičius, struktūra ir pan. Jos susikūrė veikiamos darbininkų judėjimo. Visus šiuos etapus praėjo tik toriai ir vigai Anglijoje, o visų kitų partijų kūrimasis yra paprastesnis, pirmi du politinių partijų kūrimosi etapai laikomi tik jų priešistorė.

Politinės partijos taip, kaip mes jas suvokiame šiandien, pradėjo formuotis Europoje naujųjų laikų demokratiškos revoliucijų laikotarpyje. Tuomet, kai sustiprėjo revoliuciniai demokratiniai judėjimai, plito naujos politinės idėjos, kurioms realizuoti bei įgyvendinti politinius interesus, stiprinti politinio atstovavimo institutą reikėjo organizuoti politinių darinių. Didžiojoje Britanijoje, parlamentarizmo lopšyje, politinės partijos buvo vertinamos dėl poreikio geriausiai realizuoti politinius interesus išraiška⁸⁰. Mokslininkai politinių partijų atsiradimą sieja su politinių doktrinų (t.y. liberalizmo, nacionalizmo, komunizmo, konservatizmo, socializmo) atsiradimu ir jų išplitimu. Be to, politinių partijų pradžia dažnai yra siejama su rinkimais, ypač rinkimų teisės plėtra, kuomet profesinės sąjungos, religinės tautinės bendruomenės įsitraukė į rinkimų procesą ir taip susiformavo kaip partijos.

Politinės partijos demokratinėje valstybėje tenkina piliečių poreikį susieti save su valstybės kūrimu ir suformuoti individų kolektyvinę valią. Pasak A. Gogelio (*A. Gogel*), politinė partija yra asmenų, susivienijusių dalyvauti politiniame gyvenime ir siekiančių iškovoti politinę valdžią bei taip užtikrinti jų dominuojančią politinę padėtį, grupė. Tam neprieštarauja ir G. Biurdas, taip pat išskirdamas tik vieną iš dviejų turiningųjų politinės partijos bruožų, teigdamas, kad politinė partija yra žmonių, turinčių vienodas politines nuostatas ir siekiančių paimti valdžią, grupė. Tuo tarpu M. Duvergeris išskyrė tik kai kuriuos formaliuosius partijoms būdingus požymius: jos ypatingą struktūrą ir organizaciją.

Dž. Džeimsas (*J. James*) ir P. Merklis (*P. Merkl*) pirmiausia akcentavo politinės partijos funkcijas rinkimų procese: jų įtaką rinkėjams ir dalyvavimą rinkimuose. J. La Palombaro (*J. La Palombara*) ir M. Veinerio (*M. Weiner*) nuomone, politinė partija yra organizacija, kuriai būdingi tokie bruožai: ilgaamžiškumas, nes tik politinė grupė, pergyvenusi savo

79 Domininkas Burba et al. „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parlamentarų (XV–XVIII a.) biografinis žodynas: problemos iškėlimas,“ *Parlamento studijos* 2 (2005): 18–61.

80 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997): 14.

įkūrėja, gali vadintis politine partija; organizuotumas, kadangi politinė partija turi vienyti nacionalinio, regioninio ir vietinio lygmens organizacijas, kurioms turi būti būdingi nuolatiniai ryšiai; siekis iškovoti politinę valdžią, kadangi tai išskiria politines partijas iš interesų grupių ir kitų organizacijų, siekiančių tik daryti įtaką vyriausybei; masinės paramos siekimas taip pat išskirtinis politinių partijų bruožas, išskiriantis jas iš kitų organizacijų, kurios tiesiogiai nedalyvauja rinkimuose. Vis tik, šie mokslininkų identifikuoti politinių partijų požymiai yra nepakankami, kadangi, pabrėždami formaliuosius partijos požymius, jie neįvardino svarbiausiųjų – turiningųjų. Apie politinių partijų sąryšį su atstovavimo institutu bei jų siekį politinės valdžios, kaip galimybės atstovaujamos socialinės grupės tikslus primesti visai visuomenei, jie iš esmės nepasisakė.

Kita vertus, G. Sartoris akcentavo socialinį-klasinį politinės partijos turinį teigdamas, kad nors partijos neatstovauja klasių, tačiau jas atspindi. Dar daugiau, marksistinių pažiūrų autoriai, apibrėždami politinę partiją, yra linkę akcentuoti būtent partijos klasinį turinį. Antai V. Javdokimovas teigia, kad politinė partija yra klasės arba jos dalies politinių interesų reiškėja, ideologiškai ir organizaciškai vieninga organizacija, kurios svarbiausias tikslas – perimti valstybinius reikalus ir panaudoti valstybinę valdžią jos reiškiamiems klasiniams interesams saugoti. M. Romeris politines partijas apibrėžia per laisvo, „subjektyvaus kriterijaus“⁸¹ susivienijimo kategoriją. Kadangi jų susiformavimą lemia ne valstybės institucijos, o patys piliečiai laisva valia, vienydamiesi pagal savo pasaulėžiūrą, socialinę priklausomybę, religiją ar kitus kriterijus.

Politinių partijų pagrindu formuojasi partinės sistemos, kurios yra vienas svarbiausių institutų, garantuojančių atstovaujamosios demokratijos funkcionavimą. Kita vertus, parlamento egzistavimas valstybėje savaime nereiškia demokratijos buvimo ir tautos atstovavimo. Kadangi kuomet politinė partija esanti valdžioje tautos atžvilgiu yra tik mažuma, pasaulio istorija nekartą įrodė, jog tokia „partija“ paprastai turi tik vieną tikslą – sukurti priemones valdyti tuos, kurie yra už jos ribų, ir siekti siaurai grupei palankių tikslų. Analizuojant partines sistemas, funkcionuojančių ir įtakingų politinių partijų skaičiaus nustatymas yra būtinas, kadangi paprastai šiuo pagrindu klasifikuojamos partinės sistemos. Plačiąja prasme partinė sistema suprantama kaip apskritai visų politinių partijų, įregistruotų vadovaujantis demokratiniais teisės aktais, visuma.

Kita vertus, nepaisant to, kad šalyje egzistuoja daug skirtingų politinių partijų, jos vaidina skirtingą vaidmenį valstybėje. Pasak G. Sartorio, partinei sistemai reikėtų priskirti tik reikšmingas – turinčias patekimo į vyriausybę galimybę arba „šantažo“ potencialą, t.y. kai partijos egzistavimas ar jos atsiradimas paveikia „vyriausybinės orientacijos partijų partinės konkurencijos taktiką“ – o ne apskritai visas valstybėje įregistruotas ir dalyvaujančias rinkimuose politines organizacijas. Antra vertus, politinių partijų visuma dar nereiškia sistemos egzistavimo, kadangi partinė sistema apibrėžiama ne paprasta ją sudarančių elementų (t.y. politinių partijų) suma, o kaip „politinių partijų, veikiančių vienoje šalyje pagal organizuotą modelį, sąrangą“.⁸² Šiuo atveju yra akcentuojama būtent „sistemos“ kategorija⁸³. Šiuolaikinėse demokratinėse valstybėse partijų skaičius atskleidžia partinės sistemos fragmentaciją, o jų ideologiniai skirtumai partinės sistemos poliarizaciją. Be politinių par-

81 Mykolas Römeris, *Valstybė*. T. II (Vilnius: Pradai, 1995), 80–81.

82 Giovanni Sartori, *Lyginamoji konstitucinė inžinerija* (Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2001), 50.

83 Giovanni Sartori, *Parties and party systems: A framework for analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 43–44.

tijų negali egzistuoti nei šiuolaikinė politika, nei atstovaujamoji demokratija. Todėl apie politines partijas galima pradėti šnekėti tik sustiprėjus demokratinėms vertybėms.

Politinės partijos pagrindiniai bruožai buvo įtvirtinti ir Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatyme⁸⁴, nustatant, kad politinė partija yra savo pavadinimą turintis, pagal šį įstatymą įsteigtas viešasis juridinis asmuo, kurio tikslas – tenkinti savo narių politinius interesus, padėti išreikšti Lietuvos Respublikos piliečių politinę valią, siekti dalyvauti įgyvendinant valstybės valdžią ir savivaldos teisę. Analogiška nuostata suformuluota ir 2014 m. spalio 22 d. Europos Parlamento ir Tarybos reglamente Nr. 1141/2014 „Dėl Europos politinių partijų ir Europos politinių fondų statuto ir finansavimo“⁸⁵, kuriame teigiama, kad politinė partija – piliečių asociacija, kuri: siekia politinių tikslų ir yra arba pripažinta pagal bent vienos valstybės narės įstatymus, arba įsteigta jais remiantis.

Darytina išvada, kad XXI a. be visuotinai pripažįstamų politinių partijų turiningųjų – politinės valdžios siekimo ir visuomenės dalies atstovavimo – požymių, visais laikais buvo diskvuojama ir dėl formaliųjų partijų požymių. Vis tik, augantis dėmesys jų teisiniam sureglamentavimui neturėtų užgožti svarbiausiųjų – turiningųjų požymių – prasmės.

Politinių partijų veiklos reglamentavimo poreikio suvokimas

XIX a. konstituciniuose dokumentuose apie politines partijas neužsimenama, nors jų svarba neabejojama. XX a. pr., sustiprėjus reprezentacinės demokratijos idėjai ir jai išplitus visuomenėje, atsirado realus poreikis reglamentuoti politines partijas, kaip vieną svarbiausių reprezentacinės demokratijos elementų. Todėl neatsitiktinai XX a. pr. konstituciniuose dokumentuose nerasime sąvokos „politinė partija“; konstitucijų kūrėjai vartojo sąvokas „asociacija“, „draugija“, „sąjunga“, kurios iš esmės ir apėmė sąvoką „politinė partija“. Šio laikotarpio konstituciniuose dokumentuose, kuriuose įtvirtinama reprezentacinė demokratija, paprastai buvo garantuojamos asociacijų (arba (ir) draugijų, organizacijų, sąjungų ir pan.), spaudos, susirinkimų, žodžio laisvės, o tai ir buvo juridinis pagrindas steigti bei veikti politinėms partijoms, formuotiis politiniam pliuralizmui šalyje.

Didžioji Europa po Pirmojo pasaulinio karo savo konstituciniuose dokumentuose, nors ir neinstitutionalizavo politinių partijų, tačiau paklojo pamatus jų laisvam ir nevaržomam veikimui, vadovaujantis šalyje galiojančiais teisės aktais. Konstituciniuose dokumentuose buvo įtvirtintos pagrindinės žmogaus teisės. Konstitucinis žodžio, spaudos, susirinkimų ir asociacijų laisvės reglamentavimas tapo norma. Daugelis to meto demokratinių šalių teisės aktais įtvirtino laisvą politinių partijų steigimosi principą ir sukūrė mechanizmą, užtikrinantį jų laisvą veiklą.

Prasidėję demokratizacijos procesai „sustojo“ ir situacija Europoje pradėjo kisti pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui, Didžiosios depresijos akivaizdoje, kai daugelis šalių susidūrė su ekonominėmis problemomis. Šiuo laikotarpiu politinėms partijoms ir jų atstovams parlamentinio atstovavimo institucijose sklandžiai nesusidorojant su iškilusiais naujais iššūkiais, ėmė stiprėti antidemokratiški judėjimai, valstybių vyriausybėms kovojant su visuotinės krizės pasekmėmis, vis dažniau visuomenėje pasigirdavo „stiprios rankos“, ga-

84 „Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymas.“ *Valstybės žinios* 29, 692 (1990).

85 2014 m. spalio 22 d. Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas Nr. 1141/2014 „Dėl Europos politinių partijų ir Europos politinių fondų statuto ir finansavimo.“ *Europos Sąjungos oficialus leidinys* lapkričio 4, 2014, L 317/1.

linčios greitai išspręsti problemas, ilgesys. Demokratiniais judėjimams silpnėjant, valstybė ėmė nebeįėjti užtikrinti saugumo ir stabilumo šalyje, stiprėjo nedemokratinės jėgos.

T. Hobsas (*Thomo Hobbes*) jau XVII a. savo veikale „Leviatanas“⁸⁶ rašė, kad valstybės prievartos monopolis yra pagrįstas, jeigu jis naudojamas valstybės piliečių vertybių apsaugai. Tuo tarpu valstybė, nepajėgianti garantuoti tvarkos, yra pasmerkta sąmyšiu ar net karui. Toks valstybės politinis nestabilumas paprastai žmonėms sukelia tvarkos ilgesį, kaip tai nutiko Europoje po Pirmojo pasaulinio karo. Neatsitiktinai istorinė patirtis parodė, kad iškilus būtinybei visuomenei pasirinkti tarp diktatūros ir gilią krizę išgyvenančios valstybės, dažnai diktatūra pasirodo mažesnis blogis, kadangi ženkliai tiki, kad tvarka visuomenėje yra svarbesnė vertybė nei asmeninės laisvės ir demokratija. Antra vertus, tiesa ir tai, kad ne kartą pasaulio patirtis atskleidė, kad pašalinti diktatorių nuo valdžios dažnai yra lengviau nei įskiepyti demokratiją demokratinės patirties neturinčioje valstybėje. Dar daugiau, ne visada demokratijos įdiegimas valstybėje yra raktas į jos stabilumą ir klestėjimą. Kita vertus, iš jaunos valstybės negalima tikėtis, kad nesant institucionalizuotų bei stiprių politinių partijų, esant patirties ir žinių deficitui, šis virsmas praeis sklandžiai ir greitai. Esant tokiomis sąlygomis, demokratijai įsitvirtinti yra būtina didelis visuomenės palaikymas.

Tokiame kontekste daugelis Europos valstybių nutolo nuo demokratinės vertybių. Mokslininkai suskaičiavo, kad 1922 m. buvo 26 demokratinės valstybės pasaulyje, tačiau 1942 m. jų liko tik 11⁸⁷. Todėl dažnai Antrojo pasaulinio karo išvakarės kartu su Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu – 1922–1945 m. – vadinami demokratijos atsitraukimo, totalitarizmo įsigalėjimo metais. Jei po Pirmojo pasaulinio karo susiformavo pagrindiniai demokratijos elementai: konstitucionalizmas, politinis pliuralizmas, plėtojosi rinkimų teisė, tai Antrojo pasaulinio karo išvakarėse vyko regresija. Parlamentarizmo krizė pasireiškė visoje Europoje, tačiau ne visose šalyse vienodai. Tai priklausė nuo konkretaus politinių jėgų santykio, kitų aplinkybių. Buvo ribojama politinių ir visuomeninių organizacijų veikla, varžomos piliečių teisės ir laisvės, ypač politinės⁸⁸. Kita vertus, tokia padėtis buvo veikiausiai neišvengiama: po Pirmojo pasaulinio karo įvykę geopolitiniai pokyčiai, sąlygojo naujų valstybių susikūrimą, tačiau naujai susidariusių valstybių atstovai, neturėjo patirties valstybės valdyme, ypač socialinės ir ekonominės krizės akivaizdoje.

Europos tendencijos neaplenkė ir Lietuvos. Per ekonominę krizę stiprėjo antidemokratinės jėgos, augo „stiprios rankos“ ilgesys. Susiklosčius tokioms aplinkybėms, A. Smetonos valdymo laikotarpiu 1926–1940 m. Lietuvos politinėje arenoje susidarė situacija, priskirtina Italijos politinių „vėjų“ įtakai. Lietuvoje, kaip ir B. Musolinio laikų Italijoje, visuomenėje imtos skleisti idėjos, kurios iš dalies pateisino „stiprios rankos politiką“. Buvo teigiama, jog socialinė, ekonominė gerovė yra greičiau pasiekiamą, esant griežtai, kryptingai politikai, kurią geriausia gali įgyvendinti vienas asmuo, sutelkęs savo rankose didžiausią valdžią. Šios idėjos buvo gajos ne tik Vakarų Europoje, bet ir Lietuvoje. Pavyzdžiui, Italijoje B. Mussolini sukurtoje valdymo sistemoje, buvo siekiama koncentruoti valdžią Dučės ir fašistų partijos rankose. Panašiu laiku Lietuvoje A. Smetona, remdamasis Italijos pavyzdžiu, sukūrė režimą, kuris koncentravo valdžią šalies prezidento ir Lietuvos

86 Thomas Hobbes, *Leviatanas* (Vilnius: Pradai, 1999).

87 Wojciech Lamentowicz, *Šių laikų valstybė* (Vilnius: Alma litera, 1998), 111.

88 *Ibidem*, p. 110.

tautininkų sąjungos rankose. 1938 m. Lietuvos Konstitucijoje tai buvo galutinai juridiskai įtvirtinta. Kita vertus, B. Musolinis dokumento, įtvirtinančio totalitarinį režimą, niekada nepriėmė, tačiau jis pakeitė politinį Italijos režimą palaipsniui keisdamas teisės aktus. Reikia pažymėti, kad abiejų valstybių vadovai pasirinko panašų reglamentavimą: uždraudė opoziciją, įtvirtino valstybės viršenybę piliečių atžvilgiu, apribojo žmogaus teises ir laisves (pavyzdžiui, susirinkimų, mitingų, žodžio). Šiuo laikotarpiu panaši situacija buvo daugelyje Europos valstybių.

Kita vertus, E. Šileikis, analizuodamas politinių partijų reikšmės suvokimą tarpukaryje, pastebėjo, kad politines partijas teisiškai išskyrė iš kitų socialinių, pelno nesiekiančių susivienijimų, tik reaguojant į Vokietijos nacionalsocialistų ir Sovietų Sąjungos komunistų partijų diktatūrų padarinius Vakarų Europoje. Konstituciškai buvo įvertinta ypatinga politinių partijų funkcinė paskirtis ir jai konkretizuoti buvo priimtos specialios teisės normos. Todėl, pasak E. Šileikio, galima suprasti, kodėl „politinių partijų“ sąvokos nevertėjo nei M. Romeris, nei kiti Lietuvos jurisprudencijos atstovai tarpukaryje⁸⁹. Lietuvoje, kaip ir kitose Europos šalyse, politinių partijų, kaip tarpininkių tarp visuomenės ir valstybės valdžios, svarba ir jų įtaka formuojant ir išreiškiant piliečių valią pradėta suvokti tik nulinjus nedemokratinį režimą bangai per Europą. O iki tol apie politines partijas tiek konstituciniu, tiek įstatyminiu, tiek ir moksliniu lygiu vengta kalbėti.

Pokyčiai Europoje prasidėjo tik Antrajam pasauliniam karui pasibaigus. Galima sakyti, kad Vakarų Europoje tai buvo tikrųjų demokratinų vertybių renesansas. Politinės partijos buvo institucionalizuojamos, sugrįžta prie atstovaujamosios demokratijos. Politinių partijų teisiniam reglamentavimui didelę įtaką padarė tarptautiniai dokumentai, numatantys teisę laisvai vienytis į bendrijas, politines partijas, asociacijas. Šios teisės buvo įtvirtintos 1948 m. Visuotinė žmogaus teisių deklaracijos 20 straipsnyje: kiekvienas žmogus turi teisę į taikų susirinkimą ir asociacijų laisvę, niekas negali būti verčiamas priklaustyti kokiam nors asociacijai⁹⁰. Pažymėtina, kad politiniai aktai: 1966 m. priimti tarptautiniai Žmogaus teisių paktai, 1966 m. Tarptautinių pilietinių ir politinių teisių paktas ir Tarptautinis socialinių ekonominių ir kultūrinių teisių paktas turi identiškus pirmuosius savo straipsnius: „visos tautos turi apsisprendimo teisę. Remiantis šia teise, jos laisvai nustato savo politinį statusą ir laisvai vykdo savo ekonominę, socialinę ir kultūrinę plėtrą. <...> Valstybės, šio Pakto Šalys, įskaitant valstybes, atsakingas už nesavarankiškų ir globojamų teritorijų valdymą, skatina apsisprendimo teisės įgyvendinimą ir gerbia šią teisę pagal Jungtinių Tautų Chartijos nuostatas“⁹¹. Apsisprendimo principas paprastai yra suprantamas kaip žmonių grupės, laikančios save savarankiška ir išsiskirianti iš kitų, teisė apsispręsti dėl valstybės, kurioje ši grupė gyvens, ir dėl valstybės valdymo formos. Savaimė suprantama, kad ši formuluoatė tampa instrumentu norint išsilaisvinti iš daugiatautės valstybės. Kita vertus, šis principas yra dvilypis, kadangi tautų apsisprendimas paprastai yra patrauklus tol, kol jis yra tik siekiamybė, arba kol jis taikomas kitiems. Politiniai

89 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997): 10.

90 „Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, priimta 1948 m. gruodžio 10 d.“ iš *Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys* (Vilnius: Mintis, 1991), 12–19.

91 „Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas,“ *Valstybės žinios* 77, 3288 (2002). „Tarptautinis socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių paktas, 1966 m. gruodžio 19 d.“ *Valstybės žinios*, 77, 3290 (2002).

tautos ir valstybės bruožai yra svarbiausi formuojantis tautų apsisprendimo poreikiui. Antra vertus, tautos identiteto stiprumas (etinės grupės tradicijų, kultūros savitumas ir gilumas bei gebėjimas juos perduoti iš kartos į kartą), tautos politinė mobilizacija (etninių partijų, draugijų, asociacijų susidarymas) turi esminės įtakos etnonacionalistiniam judėjimui. Etninės grupės, norėdamos pasiekti etninės politinės organizacijos tikslų įgyvendinimą (pavyzdžiui, turėti lygiavertę padėtį valstybėje ar politinę autonomiją), turi kontroliuoti grupės išteklius, susitapatinti su etnine grupe bei formuoti etninės grupės narių etninę tapatybę. Taip, palaipsniui etninės grupės nariams tampant vienintele grupės politine organizacija, vienijančia beveik visus jos narius. Taip tautai, tik pasiekusiai aukštą politinės mobilizacijos lygį, sukūrusiai politines organizacijas, susitapatinančias su visa tauta, tautų apsisprendimo principo įgyvendinimas gali sukurti naują valstybę. Su laisvo apsisprendimo teise buvo siejamas naujų demokratinų šalių, kurios siekė įtvirtinti politinių partijų pliuralizmą savo pagrindiniuose šalies dokumentuose, atsiradimas. Todėl tiek P. Leonas, tiek daugelis kitų mokslininkų, teigė, kad politinės partijos susidaro „tiktaite, kur yra nors minimalių politinės laisvės garantijų“, nes „diktatūra <...> negali gyvuoti šalia politinės laisvės“. Politinių partijų realus poreikis atsiranda tada, kai egzistuoja minties, susirinkimų ir asociacijų laisvė. Tik susiklosčius tokiai padėčiai šalyje, asociacijų laisvė gali būti konkretizuota ir materializuota.

Bendrajai prasme demokratiją – prielaidą minimalioms politinėms laisvėms egzistuoti – galima charakterizuoti kaip sistemą, kuri užtikrina vyriausybės veiksmų atitiktį piliečių valiai, t.y. užtikrina laisvę steigti ir jungtis į organizacijas; žodžio laisvę; aktyviąją ir pasyviąją rinkimų teises; teisę politikos lyderiams varžytis dėl rinkėjų palaikymo ir jų balsų; alternatyvių informacijos šaltinių egzistavimą; laisvus ir sąžiningus rinkimus; kad institucijos, vykdančios vyriausybės programą, priklausys nuo balsų ir kitų išreikštų preferencijų. Rinkimai demokratinėse valstybėse yra ne tik pagrindinė tautos valios išraiškos forma, bet ir tautos suvereniteto įgyvendinimas. J. S. Milis (*J. S. Mill*), kalbėdamas apie demokratiją, ją vadino „ne vieno luomo ar partijos, o visos visuomenės valdžia“. Taip užkirsdamas galimas interpretacijas dėl vienos politinės jėgos įsigalėjimo valdžioje. Būtent demokratinų rinkimų vykdymas užtikrina asmens pasitikėjimą valstybe ir jos teise. Vadinas, tik toje valstybėje, kurioje auksčiau išvardinti standartai yra „gyvi“, galima kalbėti apie demokratiją ir nagrinėti realų politinių partijų, kaip vieno iš pačių svarbiausių demokratijos elementų, funkcionavimą. Būtent režimas tiesiogiai veikia politinių partijų reglamentavimą, jų veikimo laisvės ribas ir pareigas, individo teises ir pareigas.

Politinės partijos veiklos ribos nustatomos teisės aktuose, kurie tiesiogiai yra susiję su politiniu režimu, apsprendžiančiu politinių partijų veiklos laisvės ribas. Būtent dėl šios priežasties pirmosios politinės partijos pradėjo organizuotis ir steigtis tada, kai valstybėje subrendo demokratinės vertybės ir susidarė sąlygos, garantuojančios bent minimalią jų apsaugą. Žmonės ėmė jungtis į grupes, siekdami išreikšti savo interesus ir daryti įtaką valstybės sprendimams. Šis sprendimų priėmimo procesas ir yra demokratijos atrama. Nuo to, koks jis yra, priklauso valstybės demokratijos kokybė, kadangi tik kokybiškos demokratijos valstybėje sprendimai yra įtakojami interesų, skaidriai ir organizuoti išreikštų bei atstovaujamų. Kiekvienoje demokratinėje valstybėje svarbu ne tik suderinti skirtingus interesus, bet ir sugebėti paisyti bendrų interesų.

Politinių partijų apibrėžimo ir veiklos įtvirtinimas konstituciniu lygiu

Iš naujo atradus demokratines vertybes, Europoje buvo priimtos naujosios kartos konstitucijos. Šiose konstitucijose didesnė reikšmė teikiama žmogaus teisių ir laisvių apsaugos institutui. Dar daugiau, trečiosios kartos konstitucijose pradedama kalbėti apie politines partijas. Tipiškais šio laikotarpio konstitucijų pavyzdžiais yra 1947 m. Italijos ir Japonijos Konstitucijos, 1949 m. VFR Pagrindinis įstatymas, 1946 m. ir 1958 m. Prancūzijos, 1975 m. Graikijos, 1976 m. Portugalijos, 1978 m. Ispanijos konstitucijos⁹².

Vienu iš tokio tipiško „atsivertimo“ pavyzdžių galėtų būti laikytini pokyčiai įvykę Italijoje: buvo atkurtos uždraustos tradicinės politinės partijos, nukreiptos pastangos demokratinizuoti valdymo mechanizmą ir pertvarkyti valdymo sistemą. Alberto Statutas (*Statuto Albertino*), pagrįstas prancūzų 1830 m. Konstitucijos idėjomis, tapęs visos suvienytos Italijos Konstitucija, įtvirtinęs kai kurias asmenines bei politines teises, fašistų partijos įstatymleidystės manipuliacijų dėka buvo pakeistas, tačiau niekada nebuvo atšauktas. Dėl to Italijai, kaip ir daugeliui kitų valstybių, buvo būtina priimti Konstituciją, reglamentuojančią svarbiausius visuomeninius santykius, pagrindines asmens ir pilietines teises bei pareigas. Naujosios 1947 m. Italijos Konstitucijos 49 straipsnis skelbė, kad visi piliečiai turi teisę laisvai įkurti partijas ir demokratinį procesų pagalba prisidėti lemiant nacionalinę politiką. Tačiau kartu 98 straipsnis numatė apribojimus tam tikriems pareigūnams užsiimti politine veikla. Šis straipsnis įtvirtino, kad teisės aktai gali nustatyti apribojimus tapti politinės partijos nariu teisėjams, profesionaliems, neišėjusiems į atsargą kariniams, įstatymų priežiūros pareigūnams ir diplomatinio bei konsulinio korpuso atstovams.

Politines partijas analizuojantys mokslininkai ypatingą dėmesį skyrė 1949 m. VFR, 1958 m. Prancūzijos bei 1978 Ispanijos Konstitucijoms. Jos dažnai vadinamos „tarptautiniais politinių partijų konstitucionavimo etalonais“⁹³. Kaip reakcija į politinių partijų konstitucinį ignoravimą, autoritarinio režimo išplitimą ir politinio vienalytiškumo stiprėjimo tendencijas po Pirmojo pasaulio karo, po Antrojo pasaulinio karo ėmė plisti konstitucijos, kurių normose buvo įtvirtinama politinės laisvės, politinis pliuralizmas, valdžių padalinimo principas, tautos atstovybės funkcionavimas, laisvą įvairių politinių pažiūrų propaganda. 1949 m. VFR Pagrindiniame įstatyme be 8 ir 9 straipsnių, deklaruojančių susirinkimų, susivienijimų ir koalicijų laisves, atskiras straipsnis skirtas politinėms partijoms. Konstitucijos 21 straipsnyje „Partijos“ buvo įtvirtinta pagrindinė partijų funkcija: „partijos dalyvauja formuojant Tautos politinę valią“. Be to, 21 straipsnio 1 dalis nustatė, kad politinės partijos yra steigiamos laisvai, o jų vidinė organizacija turi atitikti demokratinius principus. Be to, jos privalo viešai atsiskaityti dėl savo lėšų šaltinių, taip pat turto. Toks politinių partijų finansavimo kontrolės įtvirtinimas konstituciniu lygmeniu turėtų būti vertinamas kaip vienas iš modernios demokratinės valstybės principų. Kaip matysime vėliau, šis reikalavimas yra retas demokratinų valstybių konstitucijose, nes dauguma jų tik XX a. paskutiniajame dešimtmetyje įvertino politinių partijų finansavimo kontrolės svarbą ir priėmė tai reglamentuojančius teisės aktus. VFR Konstitucijos 21 straipsnio 2 dalis apibrėžė, kokios partijos galėtų būti pripažįstamos antikonstitucinėmis, t.y. tokios, kurios savo tikslais arba šalininkų elgsena siekia pakenkti laisvai demokratinėi santvarkai

92 Visų konstitucijų tekstai pateikiami: <http://www.servat.unibe.ch/icl/indx.html>.

93 Viktor Nikolaevich Danilenko, *Politicheskije partii i buzhuaznoje gosudarstvo* (Moskva, 1984), 121–142.

arba ją panaikinti, arba grėsti Vokietijos Federacinės Respublikos egzistavimui. Klausimą dėl konstitucingumo pavesta spręsti Federaliniam Konstituciniam Teismui. VFR Konstitucijos nuostatos įtvirtintos normos liudija siekį užkirsti kelią galimam istorijos pasikartojimui ateityje, kai A. Hitlerio valdymo laikais buvo įtvirtinta vienpartinė sistema, o Vokietijos nacionalsocialistinė darbininkų partija tiesiogiai ir netiesiogiai finansavo nacistines organizacijas kaimyninėse šalyse, taip pat ir Lietuvoje.

1958 m. Prancūzijos Konstitucijos, reglamentuojančios politines partijas, nuostatos reikšmingos analizuojant politinių partijų funkcijas teoriniu požiūriu. Konstitucija įtvirtino politinių partijų kaip tarpininkų tarp valdžios ir piliečių funkciją. Konstitucijoje joms skiriamas atskiras straipsnis. Skirsnio „Suverenitetas“ 4 straipsnyje įtvirtinama, kad politinės partijos ir politinės grupuotės padeda išreikšti nuomonę per rinkimus, jos sudaromos ir veikia laisvai ir privalo gerbti nacionalinio suvereniteto bei demokratijos principus. Be to, jos prisideda prie principo, skelbiamo 3 straipsnio paskutinėje pastraipoje⁹⁴, įgyvendinimo įstatyme nustatytais sąlygomis. Ši Konstitucija, nors ir netiesiogiai, tačiau įtvirtino vienodas galimybes abiem lytims dalyvauti politinių partijų veikloje.

Analogiškas nuostatas įtvirtino ir 1978 m. Ispanijos Konstitucijos 6 straipsnis, nustatydamas, kad politinės partijos yra politinio pliuralizmo išraiška, formuojančios ir išreiškiančios tautos valią.

Rytų Europoje padėtis, susiklosčiusi po Antrojo pasaulinio karo, iš esmės skyrėsi nuo tendencijų Vakaruose. Kontrastingas pavyzdys politines partijas institucionalizuojančioms demokratinėms konstitucijoms po Antrojo pasaulinio karo galėtų būti 1936 m. ir 1977 m. SSRS konstitucijos, kurios įtvirtino Komunistų partijos vadovaujantį vaidmenį valstybėje⁹⁵. Sovietų Sąjungos įtakos zonoje esančios Kinijos Liaudies Respublikos 1982 m. Konstitucijoje taip pat buvo įtvirtintas išskirtinis vienos partijos vaidmuo. Kita vertus, nors Kinijoje egzistuoja ir kitos politinės partijos, tačiau jos nedalyvauja įgyvendinant valstybės valdžią ir nesudaro realios opozicijos. Be to, Kinijoje yra leidžiama būti kelių politinių partijų nariais – Komunistų partijos ir kitos. Tokia nuostata yra nesuderinama su demokratinėmis valstybių nustatytais reikalavimais nacionalinių politinių partijų nariams. Nepaisant to, Kinijoje įtvirtinta sistema priskirtina vienpartinei.

Prasidėjus „perestroikai“, Sovietų Sąjungai sušvelninus toną, Rytų Europos valstybėse ėmė intensyviau plisti demokratijos idėjos, stiprėjo atstovaujamosios demokratijos tendencijos. Tai atvedė į politinių partijų institucionalizavimą ir daugiapartinės sistemos įtvirtinimą Rytų Europos šalyse. Dauguma atsikuriančių ar naujai susikuriančių valstybių įtvirtino bendrąsias politinių partijų funkcijas, politinį pliuralizmą jau nustatytas anksčiau aptartosiose konstitucijose. Kita vertus, išskirtinis šių konstitucijų bruožas – siekis apsaugoti nuo galimo istorijos pasikartojimo ateityje. Todėl dažnoje jų yra įtvirtintos nuostatos dėl draudimo versti būti politinės partijos nariu; brėžiama griežta takoskyra tarp politinių partijų ir valstybės valdžios institucijų; numatyta politinių partijų finansavimo kontrolė; draudimas kitų šalių piliečiui būti politinės partijos nariu; išskirtinis teisminės valdžios vaidmuo, politinių partijų veiklos nutraukimas teisės aktuose griežtai apibrėžtais atvejais. Charakteringais šio laikotarpio politinių partijų institucionalizavimo pavyzdžiais

94 1958 m. Prancūzijos Respublikos Konstitucijos 3 straipsnio 5 dalis: Įstatymas sudaro vienodas sąlygas vyrams ir moterims būti išrinktiems ir vykdyti rinkimines funkcijas.

95 Šių konstitucijų pagrindu buvo priimtos nacionalinės konstitucijos visam Tarybų Sąjungos šalių blokui.

galėtų būti 1989 m. Vengrijos, 1989 m. Lenkijos Respublikos, 1992 m. Estijos Respublikos, 1992 m. Čekijos Respublikos konstitucijos. Jose buvo įtvirtintos politinės partijų funkcijos: kovos dėl valdžios; politinės sistemos legitimacijos; politinės socializacijos, konfliktų sprendimo *etc.*

1989 m. Vengrijos Konstitucijos 3 paragrafas įtvirtino bendrąsias politinių partijų funkcijas, daugeliu atvejų pakartodamas kitose konstitucijose įtvirtintas nuostatas: 1) politinės partijos gali steigtis ir veikti laisvai, nepažeisdamos Konstitucijos ir konstitucinių teisinių nuostatų; 2) politinės partijos padeda formuoti ir išreikšti tautos valią; 3) politinės partijos negali tiesiogiai vykdyti viešosios valdžios funkcijų. Atskira politinė partija jokių būdu negali vadovauti valstybės institucijai. Atribojant politines partijas ir viešąją valdžią įstatymu, buvo nustatoma, kokios tarnybos ir kokių viešųjų pareigų negali užimti politinių partijų nariai.

1989 m. Lenkijos Respublikos Konstitucijoje politinėms partijoms skiriami net keli straipsniai. Be bendro pobūdžio pasikartojančių politinių partijų veiklos garantijų ir politinių partijų funkcijų įtvirtinimo atskirai paminėtinas 13 straipsnis. Jame konstituciškai uždraustos komunistų ir nacistų partijos⁹⁶.

1992 m. Estijos Respublikos Konstitucijoje politinėms partijoms skiriamas atskiras 48 straipsnis. Jame taip pat gausu bendrų, besikartojančių nuostatų. Atskirai pažymėtinos normos, kurios konstituciniu lygmeniu įtvirtino galimybę tik Estijos piliečiams būti partijū nariais; bei uždraudė partijas, kurių tikslai ir veikla skirti prievartos būdu Estijos konstitucinei santvarkai keisti ar kitaip prieštarauja baudžiamiesiems įstatymams. Pažymėtina ir norma, kad tik teismas dėl teisės pažeidimų gali sustabdyti ar nutraukti politinės partijos veiklą ar skirti jai piniginę baudą. Konstitucijoje įtvirtinti principai iš esmės kartojasi visų Pabaltijo valstybių konstitucijose.

1992 m. Čekijos Respublikos Konstitucijoje įrašytos analogiškos formuluotės. Tačiau yra ir kitose Konstitucijose neįtvirtintų nuostatų: Čekijos Konstitucijos 5 straipsnyje įtvirtintas jėgos nevartojimo, kaip priemonės tikslui pasiekti politinių partijų konkuravime, principas, o 96 straipsnis nustato visų partijų lygybę prieš teismą.

Analogiškos nuostatos yra beveik visose šio meto demokratinių valstybių konstitucijose. Kita vertus, kai kurių Europos šalių konstitucijose (pavyzdžiui, 1953 m. Danijos Karalystės Konstitucijoje, 2000 m. Suomijos Respublikos Konstitucijoje) politinės partijos arba apskritai neminimos, arba apie jas užsimenama labai lakoniškai. Tačiau net ir tose konstitucijose, kur politinėms partijoms daug dėmesio neskiriama, vis tiek jose įtvirtinamas laisvas organizacijų steigimasis ir apribojimai dėl jų uždarymo; siekis užtikrinti politinių pliuralizmą, numatant politinių partijų veiklos sustabdymo ar nutraukimo negalimumą jokiais vykdomosios valdžios aktais. Tad, nors tokiais atvejais politinės partijos ir nėra konstituciniu lygmeniu reglamentuotos, tačiau jų statuso ir veiklos pagrindai nustatyti pagrindiniame šalies įstatyme.

Tiriant politinių partijų teisinį statusą, reikia pastebėti, kad ne visos šiuolaikinės demokratinės valstybės savo teisės aktais formuoja politinės partijos sąvoką. Pavyzdžiui, nei

96 1989 m. Lenkijos Respublikos Konstitucijos 13 straipsnis: „Draudžiamos politinės partijos ir kitos organizacijos, savo programose besivadovaujančios totalitariniais nacizmo, fašizmo ir komunizmo veiklos metodais bei praktika, taip pat tos, kurių programa arba veikla suponuoja ar leidžia rasinę ir tautinę neapykantą, prievartos naudojimą siekiant ar užgrobti valdžią, ar paveikti valstybės politiką arba numato struktūros ar narystės įslaptinimą.“

Jungtinėse Amerikos Valstijose, nei Didžiosios Britanijos rašytinės konstitucijose nėra specialiųjų eksplicitinių normų, reglamentuojančių politines partijas, kokias turi, pavyzdžiui, Graikija, Ispanija, Lietuva, Prancūzija ar Vokietija. Taip pat minėtosios anglosaksiškos teisės tradicijos šalys neturi tokių detalių, parlamento priimtų, pozityviųjų teisės aktų, reglamentuojančių ne tik politinių partijų statusą, jų veiklą, narystę jose, finansavimo šaltinius ir būdus *etc.* kaip tai yra būdina kontinentinės teisės šalims (pavyzdžiui, Estijai, Latvijai, Lenkijai, Lietuvai *etc.*).

Antra vertus, ar valstybės parlamento priimtas ir ekspliciškai išreikštas teisės aktas gali būti vienintelis būdas politinės partijos teisiniam statusui nustatyti? Prigimtinės teisės koncepcija grindžiamai anglosaksų teisės tradicijai anaipol nėra kliūtis identifikuoti ir tyrinėti politinių partijų statusą (pirmiausia kaip visuomeninį faktinį, vėliau – sąlygiškai formalizuotą pagal pasikartojančias administracines rinkimų procedūras ir teismų precedentus) net, nesant šalies konstitucijoje ar konstituciniuose aktuose straipsnio, skirto politinėms partijoms, ar įstatymo, reglamentuojančio politinių partijų narystės, mokėjimų dydžius ir jų ribas⁹⁷.

Didžiojoje Britanijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose, susiformavus šiuolaikiam parlamentarizmui ir stabiliai dvipartinei sistemai, jos niekada neišgyveno vienpartinės sistemos, kurią būtų galima lyginti su vienos politinės partijos diktatūra Italijoje, Vokietijoje ar SSRS, kai tai nutiko XX amžiuje. Todėl, darytina išvada, istoriškai ir politiškai skiriasi ne tik politinių partijų išplėto specialaus teisinio reglamentavimo ir jo principų įtvirtinimo konstitucijose, bet ir politinių partijų finansavimo valstybės biudžeto lėšomis poreikiai.

Atitinkamai pagal tai valstybes galime skirti į dvi pagrindines grupes. Pirmajai grupei priskirtinos Didžioji Britanija ir Jungtinės Amerikos Valstijos, kur net nėra poreikio įstatymu įtvirtinti narystės partijoje institutą (t.y. asmens įstojimo į politinę partiją ir išstojimo ar pašalinimo iš jos tvarką). Antrajai grupei priskirtos anksčiau aptartos visos nacionalsocialistų ar komunistų vienvaldystė ir totalitarizmą (net fiktyvios teisminės valdžios demonstratyvų politizavimą, t. y. teisėjų susaistymą „partijos drausme“) išgyvenusios Vidurio bei Rytų Europos valstybės, taip pat nedemokratinis režimas patyrusios Vakarų ir Pietų Europos valstybės (ypač Ispanija, Portugalija ar Graikija).

Šis istorinis ir politinis skirtumas lemia tai, kad net tam tikrame pradiniame „naujų“ valstybių raidos etape neišvengiamai turi skirtis valstybės įstatymo ir prigimtinės teisės doktrinų poveikis 1988–1992 m. valstybės teisės sistemai ir jos šaltiniams tiek, kiek tai siejasi su politinių partijų statusu. Nesant ilgalaikių patvarių demokratijos ir daugiapartinės sistemos tradicijų, teisės moksle ir valstybės teisėkūros politikoje dominuoti turėtų

97 Didžiosios Britanijos Darbo partija (*Labour party*) vienija išimtinai tik kolektyvinius narius, tokius kaip profesinės sąjungos, tačiau, nors profsąjungų nariai moka nario mokesčius ir yra minėtų profsąjungų narių sąrašuose, vis tik, faktiškai profesinės sąjungos narys yra niekuo neįsipareigojęs Darbo partijai. Analogiška situacija yra ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. Nors rinkiminės kampanijos metu Demokratų ir Respublikonų partijos pirminiuose rinkimuose yra rinkėjų sąrašai, realiai fiksuojami įsipareigojimai balsuoti už atitinkamą kandidatą, tačiau nei pastovios narystės, nei politinės partijos nario mokesčio, nėra. Tai, žinoma, gali nulemti, kad šiuolaikinių politinių partijų teisinio statuso studijos Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Didžiojoje Britanijoje yra ne tokios gausios kaip, pavyzdžiui, Vokietijoje, kurioje vien politinių partijų privataus ir valstybinio finansavimo reglamentavimo tyrimai tapo vos ne atskira viešosios teisės mokslo kryptimi, kai tuo tarpu Jungtinėse Amerikos Valstijose kasmetinio valstybinio politinių partijų finansavimo iš valstybės biudžeto nėra, o dominuoja privatus finansavimas, net iš dalies netiesioginis, pasireiškiantis per visuomeninius rinkimų komitetus.

teisinio pozityvizmo suponuota idėja, kad be valstybės išleisto specialaus įstatymo (ar net jį numatančių Konstitucijos nuostatų) nėra veiksmingai sukurto ir apsaugoto politinės partijos teisinio statuso, kurio negalėtų atstoti besiformuojantis ir istoriškai glėžnas jų faktinis socialinis statusas. Pradiniam naujos ar atkurtos valstybės pagrindų ir jų dalimi esančio politinių partijų teisinio statuso legislatyvinio kūrimo etapui pasibaigus, šį statusą, priklausomai nuo įstatymų leidėjo teisės politikos, pakeitus detalesniu bei griežtesniu (pavyzdžiui, minimalų politinės partijos narių skaičių didinančiu, maksimalų nario metinių įmokų dydį ar rėmėjo aukų dydį nustatančiu, taip pat net asmens turto ir pajamų deklaravimą nustatančiu) reglamentavimu, kaip tai pasireiškė Lietuvoje 2013 m.⁹⁸, ir juo labiau pastarųjų parlamento rinkimų rezultatų kontekste susiformavus ir nusistovėjus patvariai keturių ar penkių politinių partijų sistemai (pavyzdžiui, Lietuvoje, Lenkijoje ar Latvijoje), Vidurio ir Rytų Europos valstybių teisės mokslui atsiranda didesnės prielaidos savikritiškai pažvelgti į jį tradiciškai pernelyg įtakojantį teisinį pozityvizmą, t. y. analizuoti politinių partijų statusą ne vien kaip Konstitucijos ar įstatymų leidėjo sukurtąjį, bet ir prigimtinių vertybių determinuotąjį (šių vertybių dėka, esant palankioms politinėms teisinėms aplinkybėms (pagal Didžiojoje Britanijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose parlamentarizmo raidos variantą), ir be specialaus įstatymo hipotetiškai galintį susiformuoti) fenomeną.

XX a. pr. daugumoje šalių politinių partijų veikla apskritai nebuvo reglamentuota, nes jos veikė pagal bendruosius teisės aktus. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, prasidėjo politinių partijų konstitucionalizavimas, buvo priimami teisės aktai, reglamentuojantys jų veiklą, įtvirtinantys teisę laisvai įsisteigti, laisvę veikti, laisvę įstoti į politines partijas ir dalyvauti jų veikloje, teisę nebūti politinių partijų nariu ir išstoti iš jų. Pradėti reglamentuoti politinių partijų finansai ir jų kontrolė.

XX a. pabaigoje vis daugiau valstybių ėmė reglamentuoti politines partijas specialiais įstatymais, nustatančiais jų veiklos principus, steigimosi tvarką, finansavimo šaltinius. Daugelyje naujosios kartos konstitucijų, priimtų po Antrojo pasaulinio karo, politinės partijos, propaguojančios klasių kovą, komunistinę ideologiją, fašizmą, konstituciniu lygmeniu buvo uždraustos.

Pasaulis pamatęs, kur gali nuvesti jėga kuriama politiškai vienytytė visuomenė, įvertino politinių partijų reikšmę visuomenės gyvenime. Todėl po Antrojo pasaulinio karo priimtose demokratinių šalių konstitucijose išreiškiamas bendras siekis įtvirtinti politinį pliuralizmą ir pripažinti politinių partijų svarbą valstybės valdymui.

Pripažintina, kad net XXI a. ne visos demokratinės teisinės valstybės turi ir specialų politines partijas reglamentuojantį įstatymą, kuris visuotinai yra laikomas ne tik kaip praturtinantis, bet ir užbaigiantis šimtmečiais besiformavusių politinių partijų socialinio statuso raidą, pakylėdamas jį iki ypatingo teisinio statuso lygmens. Šis reglamentavimas nustato narystės politinėje partijoje (priėmimo, išstojimo, narystės suspendavimo, narių

98 Lietuvos Respublikos Seimas 2013 m. lapkričio 26 d. Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymo naujojoje redakcijoje radikalai sugriežtino politinės partijos nario mokesčio reglamentavimą: „Politinės partijos narys per metus politinei partijai gali sumokėti nario mokesį, neviršijantį 20 paskelbto praėjusių kalendorinių metų ketvirto ketvirčio vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio (toliau – VMDU) dydžių. Bendra politinės partijos nario mokesčio politinei partijai suma per metus negali viršyti 10 procentų politinės partijos nario deklaruotų praėjusių kalendorinių metų metinių pajamų. Jeigu bendra politinės partijos nario mokesčių politinei partijai suma per metus viršija 1 200 Lt, politinės partijos narys privalo deklaruoti savo turtą ir pajamas.“ (Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymo 19 straipsnio 4 dalis. *Valstybės žinios* 128, 6513 (2013).

pašalinimo) klausimus, politinės partijos narių stojamųjų, metinių mokesčių ir kitų savanoriškų mokėjimų dydžius ir jų ribas, politinių partijų narių sąrašus ir imperatyvius reikalavimus šiuos sąrašus pateikti kompetetingoms valdymo institucijoms.

Nemenkinant specialiai politinėms partijoms skirtų įstatymų, atskirų straipsnių Lietuvos, Prancūzijos, Vokietijos *etc.* konstitucijose priėmimo Vakarų Europoje XX amžiaus antroje pusėje reikšmės, svarbu pripažinti, kad politinių partijų statuso tyrimų perspektyva negali būti siejama vien su politinių partijų visuomeninio statuso legislatyvinio pakylėjimu iki eksplicinio lygio. Toks formalizuotas politinių partijų statuso sampratos pokytis būtų pernelyg nulemtas valstybės teisėkūros ir teisinio pozityvizmo koncepcijos sureikšminimo, todėl netiktų metodologinėms išeities pozicijoms, kurias suponuoja anglosaksų teisės sistemoje dominuojanti prigimtinių teisės koncepcija.

Politinės partijos atribojimas nuo politinio judėjimo

Dauguma teisininkų analizuodami aktualų dešimtmečiais ir šimtmečiais pasireiškusių politinių partijų statusą, taigi ir jo raidą skirtingose politinėse teisinėse santvarkose, pirmiausiai yra linkę sureikšminti valstybės institucijų išleistus teisės aktus ir juose įtvirtintas „taisykles“. Nors apie politinius judėjimus paprastai yra kalbama okupacijos sąlygomis, kuomet visuomenėje subręsta nacionalinio išsivadavimo idėja, o apie politines partijas – nepriklausomos demokratinės valstybės sąlygomis, kuomet jų teisės ir pareigos, veikla yra reglamentuojama teisės aktais, tačiau tik šiuos valstybės teisėkūros aktus laikyti vieninteliais tokio politinių partijų teisinio statuso ir jo kaitos tyrimo šaltiniais, būtų pernelyg paviršutiniška.

Kaip ir naivu teigti, kad politinių partijų teisinis statusas⁹⁹ kuriamas išimtinai valstybės dėka leidžiamaisiais teisės aktais. Tokiu atveju, politinių partijų statusas, kad ir demokratinėse respublikose, priklausytų išimtinai nuo įstatymų leidėjo malonės ar jo valios buvimo arba nebuvimo. Todėl politinių partijų teisinę padėtį svarbu analizuoti ne tik teisinio pozityvizmo aspektu.

Šiame kontekste derėtų atsižvelgti, kad kažkada būtent kontinentinėje Europoje pirmiausia buvo prabilta apie neatimamas teises ir jas determinuojančias vertybines idėjas. Apie tai vieni pirmųjų prakalbo stoikai, išskyrę *ius naturale*, pagal kurią visi žmonės yra laisvi ir lygūs, ir *ius gentius* – žemiškuosius įstatymus, neleidžiančius pasireikšti tikrajai žmogaus prigimčiai. Vėliau, Cicero ir Ulpiano darbuose taip pat atsispindėjo prigimtinių žmogaus teisių idėjos. Plintant krikščionybei, viduramžiais, stiprėjo krikščioniškos filosofijos nuostata iškėlusiu visuomenės gerovės ir bendrojo visuomenės intereso primatą prieš individualų interesą. Prigimtinių teisių idėja buvo plėtojama ir T. Akviniečio darbuose. Vėliau, renesanso epochoje, prigimtinių teisių idėja įgavo naują turinį.

99 Sąvoka „statusas“ tarptautinių žodžių žodyne apibrėžiama kaip „padėtis, būklė, teisinė padėtis, asmens padėtis didelėje bendruomenėje“. Teisinių statusą galima apibūdinti kaip teisės subjekto identitetą, sudarytą iš tam tikrų elementų. Mokslinėje literatūroje nėra vieningos pozicijos, nustatančios sąvokos „teisinis statusas“ reikšmę. V. Sinkevičiaus, S. Šedbaro, E. Šileikio, A. Vaišvilos ir daugelio kitų mokslininkų darbuose buvo analizuojamas institucijų ir valstybės tarnautojų teisinis statusas, aptariant jų teises ir pareigas, atsakomybę. Šiame darbe laikomasi pozicijos, kad teisinių statusą sudaro tokie elementai kaip: teisės, pareigos, veiklos garantijos ir atsakomybė. *Tarptautinių žodžių žodynas* (Vilnius: Žodynas, 2002).

Turint omenyje, kad šiuolaikinėje, prigimtines teises pripažįstančioje, teisės sampratoje teisės aktas laikomas sąlygiška ir nugunčijama teisinės minties šaltinio ar teisės išraiškos forma, ir tai, kad teisės aktui turinį suteikia tam tikros vertybės ir teisės principai, ydinga sureikšminti patį teisės aktą. Nors šis požiūris nepaneigia teisės akto kaip svarbiausio visuomeninių santykių regulatoriaus reikšmės, tačiau kartu ir neleidžia jo subsoliutinti kaip tai daroma etatistinės teisės sampratos. Vadovaujantis teisinio pozityvizmo teisės samprata, teisę sutapatinus su įstatymu iškiltų, visų pirma, valstybės teisėkūros ribų problema, kas itin aktualu valstybės okupacijos sąlygomis. Todėl nenuostabu, kad dar Lietuvos Respublikos ištakose P. Leonas kėlė klausimą: „tat kaip gali teisė apriboti valdžią, kuri ją kuria?“

Prigimtinė teisė, aukščiausioji teisė, yra laikoma viršpozityviaja teise. Būtent prigimtinės teisės koncepcija¹⁰⁰ suteikia pagrindo teikti, kad politinių partijų teisinam statusui gali būti prilyginama net ir tokia faktinė jų socialinė ir ekonominė padėtis, kurios pagrindu apskritai galima visuomenėje egzistuojančias ar besisteigiančias politines grupes, nepriklausomai nuo to, ar pagal pozityviusius įstatymus jos turi ar gali turėti juridinių subjektiškumą, ar bent laikinai įgyjamą statusą visuotinių rinkimų procese¹⁰¹, ir taip savo vardu įgyti specialias teises (rengti politinius susirinkimus, kelti kandidatus ir dalyvauti visuotiniuose rinkimuose, priimti finansavimą veiklai vykdyti *etc.*) ir prisiimti pareigas (reguliariai pateikti politinės partijos narių sąrašą ar finansinės veiklos dokumentus, grąžinti pasiimtą paskolą veiklai vykdyti, sumokėti nustatytus mokesčius *etc.*).

Nors iš prigimtinės teisės kyla asmens teisė turėti ir reikšti politinę nuomonę, dėl jos sklaidos ar kitokio įgyvendinimo burtis į politines partijas, tačiau valstybės prievartos priemonėms negarantuojant šios normos visuotinio privalomumo, asmens teisė burtis į politines partijas nebūtinai gali būti faktiškai įgyvendinta. Būtent todėl, kai kuriais istoriniais periodais teisė burtis į politines partijas, nors ir nepakitus šios prigimtinės teisės sampratai, nesant nustatytos šios teisės pozityviuosiuose teisės aktuose, objektyviai pasinaudoti asmenys negalėjo. Tokius teisės aktus, ignoruojančius prigimtinę teisę, T. Akvinietis vadino teisės iškreipimu (*legis corruptio*). Pasak jo, bendrai visuomenės gerovei priešingi teisės aktai, esantys ne teisė, o savivalė¹⁰². Būtent taip siūloma vertinti okupacinės valdžios priimtus teisės aktus, naikinančius politinį pliuralizmą. Daugumos šiuolaikinių mokslininkų nuomone, būtent prigimtinės teisės teorijoje slypi demokratijos pradai, kadangi ši teorija yra pagrindas formuoti asmens pirmumo prieš valstybę prielaidai. Ši prielaida įprasmina valstybę kaip žmogaus teisių apsaugos institutą¹⁰³, o asmenį – kaip subjektą, kuriantį savo teisinį statusą visuomenėje savo teisių didinimo ar mažinimo kryptimi.

100 *Plačiau*: Thomas Aquinas, *On Politics and Ethics* (New York: Norton and Company, 1988); To paties, *Summa Theologiae* (Allen, TX: Christian Classics, 1980); Džionas Lokas, *Esė apie tikrąją pilietinės valdžios kilmę, apimtį ir tikslą* (Vilnius: Mintis, 1992); Thomas Hobbes, *Leviatanas* (Vilnius: Pradai, 1999); *etc.*

101 Alfonsas Vaišvila, *Teisinis personalizmas: teorija ir metodas* (Vilnius: Justitia, 2010).

102 T. Akvinietio teisės samprata konstruojama pagal jo darbo „*Summa theologiae*“ („Teologijos suma“) pirmosios knygos antroje dalyje pateiktus samprotavimus, taip pat pagal traktatą „*De regimine principum*“ („Apie valdovų valdžią“). *Plačiau*: Thomas Aquinas, *On Politics and Ethics*. red. Paul E. Sigmund (New York: Norton and Company, 1988). To paties, *Summa Theologiae* (Allen, TX: Christian Classics, 1980).

103 Alfonsas Vaišvila, „Teisinė valstybė ir jos perspektyvos. Teisinės valstybės link,“ *Jurisprudencija* 15(7) (2000): 19–21.

Tai dar kartą patvirtina, kad politinių partijų, veiklos teisinio reguliavimo negalima vertinti vienareikšmiškai. Jis yra daugiasluoksnis, ne tik įtakojamas toje erdvėje ir laike galiojančių pozityviųjų teisės aktų ar precedentų, bet ir determinuojamas valstybėje galiojančios teisės doktrinos.

Vadinasi, norėdami atskirti „politinio judėjimo“ ir „politinės partijos“ sąvokas negalime laikytis išeities pozicijos, kad pirmasis yra teisės aktais neregamentuojamas ar net draudžiamas, o antrasis – pagal tuo metu galiojančius pozityvius teisės aktus pripažįstamas, įsteigtas ir veikiantis. Be to, atribojant šias sąvokas vadovautis tokiais kriterijais kaip narystės, vidinės struktūros ir organizacijos buvimas būtų taip pat netikslu. Kadangi, pavyzdžiui, Jungtinėse Amerikos Valstijose ar Didžiojoje Britanijoje, kai kurių šių požymių neturi net parlamentinės politinės partijos.

Nepaisant to, galima išskirti pagrindinį, turiningąjį politinių partijų bruožą, kuris visais laikais jas išskiria iš kitų socialinių junginių, egzistuojančių valstybėje. Politiniams judėjimams būdingas visai visuomenei svarbiausių siekių (pavyzdžiui, valstybės nepriklausomybės) iškelimas, tuo tarpu politinėms partijoms – tam tikros visuomenės dalies. Tiek politiniai judėjimai, tiek politinės partijos yra reikšmingos visuomenei, kadangi konsoliduoja ir išgrynina svarbiausius visuomenės interesus ir siekius, taip sumažindamos galimo visuomenės konflikto riziką, tačiau tik politinės partijos imasi kovos dėl valdžios veiksmų ir jos grupės vertyvių įtvirtinimo valstybiniu lygiu.

Tiesa, tiek Lietuvos, tiek pasaulio istorijoje ne kartą susiklostė tokia situacija, kai politinėms partijoms, apsiribojant tik pačia kova dėl galimybės valdyti, ir, nusigręžiant nuo pagrindinio jų tikslo – išspręsti visuomenės problemas pasinaudojant įgytais įgaliojimais – politinių partijų esmė yra iškreipiama. Politinės partijos, nustojusios atstovauti visuomenės interesus, ne tik praranda visuomenės pasitikėjimą, bet ne retai ir tampa revoliucijų, valstybinių perversų priežastimi.

2. LIETUVOS POLITINIŲ PARTIJŲ PRIEŠISTORĖ (XIX A. PAB. – 1918 M.)

2.1. Politinių partijų pirmtakai – politiniai judėjimai

Politinių judėjimų pastangos visuomenę telkti, naudojant nelegalią spaudą

XIX a. pab. Lietuvoje, esančioje carinės Rusijos sudėtyje, kūrėsi įvairios organizacijos, skleidžiančios išsivadavimo iš socialinės ir nacionalinės priespaudos idėjas, kurių pagrindinis diskusijų objektas buvo tolimesnės Lietuvos ateities vizijos kūrimas. Tačiau pagrindinės organizacijos skirtingai įsivaizdavo šių tikslų pasiekimo būdus ir priemones.

Inteligentija negalėjo imtis plataus masto organizuotos veiklos, todėl pirmiausiai pradėjo grupavimasis, išryškines būtinumą organizuotis ir ieškoti sąlyčio taškų. Lietuvių inteligentija ėmė rūpintis tautinės savimonės žadinimu, lietuviška spauda pradėta leisti užsienyje (daugiausiai – Prūsijoje), kartu su valstiečiais kūrė slaptas lietuviškas mokyklas, draugijas, kuopeles, rėmė spaudos leidimą, platinimą. Pirmasis reikšmingas lietuvių inteligentijos žingsnis – 1883 m. pradėta laikraščio „Aušra“ leidyba. Būtent „Aušros“ išleidimas laikomas tautinio atgimimo pradžia. Jį leido „Lietuvos mylėtojų“ ratas¹⁰⁴, neturėjęs formalios organizacijos. Jį vienijo veiksmų bendrumas, kurių stipriausioji jungtis buvo pati laikraščio leidyba. Lietuvos žmonės neturėjo organizuotos veiklos tradicijų, todėl aušrininkams teko pradėti jas kurti. Savo esme „Aušra“ nebuvo politinis laikraštis, tačiau nepaisant to 1883 m. jungtiniame 8–10 numerių straipsnyje „Lietuviai kadaise ir šiandieną“, parašytame J. Szl. (tikėtina – J. Šliūpo) pirmąjį kartą buvo išreikštas viešas nepasitenkinimas Rusijos caro valdžia¹⁰⁵. Nors „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas turėjo ambicingesnių sumanymų – kurti Lietuvos mokslo draugiją, kuri užsiimtų leidybine veikla, tačiau jie taip ir liko neįgyvendinti. Kūrimosi procesus sunkino tai, kad kultūrinių draugijų kūrimasis buvo uždraustas didžiojoje Lietuvoje.

Laikraštis „Aušra“ nevengė nors ir atsargiai pasisakyti dėl santykių su carine Rusija, kas buvo ypatingai aktualu XIX a. pabaigos lietuvių visuomenei. Todėl, nustojus jį leisti, buvo svarstoma galimybė laikraštį atgaivinti, ir tokiu būdu užpildyti visuomenėje atsirusią lietuviškos minties bei žodžio stygių. Steigėsi kiti lietuviški laikraščiai, kurie bandė kompensuoti šį trūkumą: „Garsas“, „Lietuviškasis balsas“, „Šviesa“ ir kiti. Lietuvių tautinė savimonė skleidėsi, todėl šie laikraščiai nepajėgė patenkinti tautos „alkio“ gimtam žodžiui, knygai, žaibišku greičiu krašte plintančiomis tautiškumo idėjoms. 1889 m. buvo pradėtas leisti laikraštis „Varpas“, kuris drąsiai kritikavo caro valdžios priespaudą ir rusinimo politiką. M. Romeris knygoje „Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą“, lygindamas laikraščius „Aušra“ ir „Varpas“ sakė, jog „Aušra“ – tai jaunatviškas entuziazmas, o „Varpas“ – tai subrendusio ir savimi pasitikinčio vyro žodis ir veiksmas. Būtent „Varpas“ susiejo lietuvių tautinį atgimimą su Vakarų Europos liberalizmo sąjūdžiu ir įkvėpė lietuviams kovingumo. Laikraščio suburta formavosi viena iš pagrindinių lietuvių politinių srovių –

104 Dar kitaip vadinama – Lietuvos mylėtojų draugija, kurios svarbiausi veikėjai buvo J. Basanavičius, P. Kriaučiūnas, M. Šernius, J. Šliūpas, P. Vileišis ir kiti.

105 Szl. J. [Jonas Šliūpas], „Lietuviai kadaise ir šiandieną“, *Aušra*, 8–10 (1883): 221.

varpininkai. Vėliau iš šios srovės išsivystė Lietuvos demokratų partija ir kitos kairiosios, centristinės bei dešinėsios politinės organizacijos¹⁰⁶.

Politinių srovių skilimas labiausiai išryškėjo 1886 m., kai buvo nustota leisti „Aušra“. Panašiai buvo ir su laikraščiu „Varpas“: 1894–1895 m. nuo „Varpo“ atsiskyrė katalikai, o 1895 m. – socialdemokratai. 1896 metus būtų galima pavadinti lietuvių ideologinių ir politinių srovių susiformavimo metais. Tuomet katalikai išleido „Tėvynės sargą“, socialdemokratai paskelbė savo programą ir išleido „Lietuvos darbininką“, o dvasininkai leido „Apžvalgą“ (1890–1896). Pasak M. Romerio, būtent šiuo laikotarpiu „pradėjo reikštis pirmieji socialinio judėjimo požymiai bei užuomazgos“¹⁰⁷. Tarp inteligentų pradėjus plisti marksistinėms idėjoms, ėmė kurtis ir socialdemokratiniai būreliai. J. Šliūpas domėjosi socialistinėmis idėjomis, o emigravęs prisidėjo prie Amerikos lietuvių socialistų sąjungos steigimo. Ėmė reikštis pirmosios socialdemokratų internacionalinės organizacijos. Be to, istoriniai šaltiniai liudija, kad 1879–1881 m. veikė lietuvių ir lenkų jaunuolių būrelis, pasivadinęs „Vilniaus Gmina“. Stiprėjant tautinei savimonei, ima formuotis socialdemokratų grupės tautiniu pagrindu (pvz. Žydų Vilniaus socialdemokratų grupė, veikusi 1889–1891 m.; 1893 m. įsteigta Lenkijos socialistų partijos Lietuvos organizacija (įkūrėjas – J. Pilsudskis), puoselėjusi vieningos Abiejų Tautų Respublikos idėją, pagal kurią Lietuva turėjusi tapti autonomiška sritis).

Politinių partijų svarbos suvokimas

XIX a. pab. – XX a. pr. Lietuvos inteligentija vis dažniau kėlė politinių partijų sukūrimo būtinybės idėją. Dar J. Basanavičius, suvokęs politinių partijų reikšmę visuomenėje, savo bendraminčiams siūlė įkurti politinę partiją, nes „yra reikalingas partijos vardas kai kuriems neatidėliotiniems reikalams“¹⁰⁸. Šiuo laikotarpiu politinių partijų reikalingumą pripažino daugelis inteligentų – spaudoje figūravo daug pranešimų apie steigiamas politines partijas, politinių partijų susirinkimus, jų programų priėmimą *etc.*

Nelegaliai leidžiamoje lietuviškoje spaudoje plito tautos išsivadavimo iš carinės priespaudos idėjos. Tačiau laikui bėgant, žmonėms ėmė nebepakakti spaudos, kadangi visuomenė „išaugo“ į kitą kokybinį lygmenį. P. Višinskis straipsnyje „Ko mums trūksta šiandien?“, išspausdintame 1901 m. laikraščio „Varpas“ 5 numeryje, įrodinėjo, jog tautinį judėjimą būtina nukreipti politine vaga, nes politinė kova su okupantais neįmanoma be politinės partijos: ji būtina ne tik politinės partijos politinei programai įgyvendinti, bet ir visos tautos politiniams tikslams pasiekti. Be to, P. Višinskio nuomone, politinė partija padeda suburti bendraminčius, iškristalizuoti idėjas ir surasti būdus ir priemones minėtam tikslui pasiekti¹⁰⁹.

Jam pritarė ir M. Romeris, teigdamas, kad politinės partijos išreiškia tautos poreikius, jos raidos kryptis, atspindi tam tikrą visuomeninio gyvenimo funkciją, ir visos

106 *Plačiau*: Mykolas Rōmeris, Lietuva. *Studija apie lietuvių tautos atgimimą* (Vilnius: Verus aureus, 2005), 95.

107 *Ibidem*, 119.

108 Rimantas Miknys ir Egidijus Motieka, „Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės – politinės kūrimosi aplinkybės.“ iš *Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*. T. 1 (Vilnius: Sietynas, 1990), 90.

109 [Višinskis P.], „Ko mums trūksta šiandien?“ *Varpas*, Nr. 5, gegužės mėn., 1901, I(49).

jos yra reikalingos¹¹⁰. Tik žinodami politines partijas formavusias jėgas, jų organizacinę struktūrą, politines programas, veiklos metodus, galėsime apibrėžti tautos raidos ypatybes, visuomeninę struktūrą, tautos ar atskirų jos grupių siekius, jų raidą ir pokyčių priežastis¹¹¹.

M. Keršys, analizuodamas būrimosi į politines partijas privalumus, yra pastebėjęs, kad tokiu atveju pilietis įgauna galimybę efektyviau paveikti politinių sprendimų priėmimą, o „nesusibūrę į partijas žmonės pasilieka kaip ir valstybinio gyvenimo užpakaly“¹¹². Tam iš esmės neprieštaravo ir gerokai vėliau, XX a. pab., rašęs E. Šileikis. Jo nuomone, „politinė partija nėra pats sau tikslas. Ne piliečiai yra jai, bet ji yra piliečiams“¹¹³. Politinės partijos gali būti traktuojamos ir kaip tam tikra žmonių saviraiškos forma, kadangi per jos tikslus yra išreiškiami tam tikros žmonių grupės interesai. Dėl to, jos dažnai yra vadinamos legalizuota santykinio valstybės ir visuomenės dualizmo forma. Demokratinėse valstybėse politinės partijos formuoja rinkėjų politinį pasirinkimą, tiesiogiai veikia kandidatų į politinius postus atranką, konkuruoja dėl rinkėjų paramos, dalyvauja vyriausybės formavime ir svarbiausių sprendimų priėmimo procese. Politinės partijos ne tik vykdo tarpininko vaidmenį tarp valstybės ir visuomenės, realizuodamos valstybės piliečių interesus pagrindinėse valstybės gyvenimo sferose, bet ir yra efektyvus atstovavimo instrumentas, sudarantis sąlygas vienu metu identifikuoti skirtingų grupių interesus ir juos valstybiniu lygiu suderinti bei, parlamentinių procedūrų pagalba, priimti visą visuomenę saistančius sprendimus.

Homo Novus – vienas iš laikraščio „Varpas“ autorių – taip pat įvertino politinių partijų svarbą. Be to, jis atmetė kaltinimus politinėms partijoms, kaip organizacijoms, supriešančioms visuomenę ir pažymėjo, kad kova tarp politinių partijų „nieko nekenkia tautiškam judėjimui, priešingai ji sujudina visus kampus mūsų Tėvynės, žadina iš miego ir patiprina naujas sėklas“¹¹⁴ Įvertinus susiklosčiusią politinę padėtį šalyje, nepaisant valstybės valdžios pozicijos, įvairiose „krašto vietose, nesulaukdamos, kol bus galutinai išspręstos programos, centro bei partijos legalizavimo problemos, kūrėsi kuopos.“¹¹⁵

M. Romeris pažymi, kad „tautinis atgimimas vyksta tarsi keliose plokštumose, evoliucionuoja ir laipsniškai pereina į aukštesnes stadijas, pasižyminčias visų pirma gilesne judėjimų bei klasinių pozicijų diferenciacija ir didesne viso proceso įtampa.“¹¹⁶ Politinių partijų užuomazgas subrandino iš kaimo kilusių šviesių asmenybių veikla, jų publikacijos „Aušroje“ (1883–1886), „Varpe“ (1889–1905), „Tėvynės sarge“ (1896–1904), kurios sudarė sąlygas išskristalizuoti inteligentijos politiniams siekiams.

110 Michael Römer, *Litewskie stronictwa polityczne* (Wilno: Wyd. „Nowin Wileńskich”, 1921), 6–9.

111 Kristina Ivanauskaitė, „Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1905–1919 metais“, *Socialinių mokslų studijos* 4 (3) 2012: 853.

112 Marijus Keršys, *Lietuvių politikos partijos* (Kaunas: s. n., 1919): 7.

113 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997), 46.

114 Homo Novus (iš Žemaitijos) [Sirutavičius V.], „Vardan teisybės (Tęsimas)“, *Varpas*, 2, 1899, 22.

115 Albinas Gražiūnas, *Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje: Lietuvos krikščionių demokratų partijos istorijos bruožai* (Vilnius: Tėvynės Sargas, 1994), 29.

116 Mykolas Römeris, *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą* (Vilnius: Verus aureus, 2005), 93–94.

Pirmieji bandymai organizuoti politines partijas

Pirmieji 1896 m. savo politinę partiją organizavo kairieji. Tai buvo Lietuvių socialdemokratų partiją (LSDP), tais pačiais metais jie paskelbė programą. Visuomenės palankumas kairųjų idėjoms buvo logiška pasėkmė, turint omenyje, kad šalies gyventojai kentė skurdą. 1902 m. sausį įvykusiame penktajame LSDP suvažiavime buvo apibrėžta partijos organizacija ir sutarta dėl tolesnių siekių – Lietuvos valstybingumo klausimo. Nepaisant ribotų galimybių užsiimti politine veikla, „būtent socialdemokratinei srovei – savo esme kosmopolitinei – priklauso nuopelnai dėl pirmosios Lietuvos valstybingumo atkūrimo programos išskėlimo.“¹¹⁷ Nors šios politinės organizacijos nebuvo pripažįstamos pagal galiojančius įstatymus, tačiau tai, kad jos realiai atstovavo okupuotos tautos (o ne mažos jos dalies) interesus, turėjo aiškią vidinę struktūrą, programą, suformuluotus politinius siekius yra nekvestionuojama. Tokios, net ir nelegalios visuomeninės organizacijos, prigimtinės teisės prasme yra laikomos politinėmis partijomis.

Ne tik politinių partijų raidai, bet ir pačiai valstybingumo istorijai lemtingas laikotarpis nuo XIX a. paskutinio dešimtmečio iki 1904 m. Būtent tuomet įvyko visų atgimimo dalyvių politinė ir ideologinė diferenciacija. XIX a. 9 dešimtmetyje nuvilnijusi areštų banga sutrikdė daugelio ratelių veiklą Vilniuje ir Kaune. Po žiaurių caro represijų 1900 m. radikalieji varpininkai pradėjo aštrią nuosaikiųjų politikos kritiką. Esant tokioms aplinkybėms, P. Višinskis, V. Sirutavičius, J. Bijliūnas, iš dalies ir J. Vileišis pirmą kartą viešai išskėlė ne vien tautinius – kultūrinius aspektus, bet ir politinės kovos dėl demokratiškos laisvių būtinumą¹¹⁸. Varpininkai dalyvavo tiek legalių draugijų veikloje, tiek bandymuose organizuoti įvairaus pobūdžio ratelius. Apie 1901 m. varpininkų radikalusis sparnas atsiribojo nuo nuosaikiojo: radikalai liaudininkai vėliau įkūrė Demokratų partiją; o atsiskyrus socialistams jie įkūrė savo partiją¹¹⁹.

1902 m. rugpjūtį organizaciniai Lietuvių demokratų partijos klausimai iniciatorių tarpe jau buvo suderinti, nes J. Bagdonas 1902 m. rugpjūčio 11 d. laiške P. Višinskiui nurodinėjo, jog tolimesnis „Varpo“, „Ūkininko“ ir „Naujienų“ leidimas yra Lietuvių demokratų partijos rūpestis, o partijos pagrindiniai pajamų šaltiniai turėtų būti narių mokesčiai, laikraščių prenumerata, knygų prekyba ir aukos¹²⁰. Pastebėtina, kad Lietuvių demokratų partijos nelegalioji ir legalioji periodinė spauda: „Varpas“, „Lietuvos ūkininkas“ ir idėjiškai jai priklausęs „Ūkininkas“, „Lietuvos žinios“, „Vilniaus žinios“, „Viltis“, „Skardas“, „Naujoji gadynė“ buvo laikyti politinės partijos dalimi¹²¹. Modernios valstybės laikais politinės partijos veikla jau nėra tapatinama su jos leidžiamu atitinkamos politinės krypties laikraščiu,

117 Česlovas Laurinavičius, „Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai „Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893–1914 m.“, *Lietuvos atgimimo studijos. Liaudis virsta tauta. T. 4* (Vilnius: Baltoji varnelė, 1993), 439.

118 Blinda [Višinskis P.], „Credo“, *Varpas* Nr. 5, gegužės mėn., 1902, 50.

119 Mykolas Römeris, *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą* (Vilnius: Verus aureus, 2005), 110.

120 1902 m. rugpjūčio 11 d. J. Bagdono laiškas P. Višinskiui, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 1-F604. l. 134.

121 Atsižvelgus į tai, kad net ir vėliau, 1919 m., K. Šamajauskas analizuodamas politinės partijos sampratą laikraštį laikė vienu iš politinės partijos elementų, teigdamas, kad politinė partija neįmanoma be keturių elementų: žmonių, programos, organizacijos ir laikraščio, natūralu, kad XIX a. pab. bendra nelegali spauda buvusi bene stipriausia žmones vienijanti jėga, neatskiriama nuo jų bendrų siekių. *Plačiau: Kazys Šamajauskas, Politikos vadovėlis* (Kaunas, 1919), 3.

kadangi šiais laikais politinė partija, siekdama sleikti informaciją apie savo veiklą, nebūtinai leidžia savo laikraštį, nes yra didelės bendradarbiavimo su įvairiomis žiniasklaidos priemonėmis galimybės, informuojant visuomenę apie politinės partijos vykdomą veiklą. Kita vertus, šia galimybe pasinaudoti turi būti sudaromos lygios galimybės visoms politinėms partijoms.

1902 m. spalio 17 d. suvažiavime varpininkai sukūrė Lietuvių demokratų partiją (LDP)¹²², kurios programa vėliau buvo paskelbta laikraštyje „Varpas“. Lietuvių demokratų partijos suvažiavimo 1903 m. rugpjūčio 15–16 (28–29) d. nutarimais dėl partijos organizacinės struktūros sudaryti jos įstatai, aiškiau apibrėžta narystė. Be išankstinių reikalavimų nariui buvo numatytas vienerių metų kandidato stažas, o jo narystę vienbalsiai privalėjo tvarkyti suvažiavimas. Narys privalėjo mokėti Lietuvių demokratų partijos išdui dalį savo pajamų, rinkti partijai aukas ir „šelpiti ją raštais“, kurti kuopas ir draugijas, kurios veiktu Lietuvių demokratų partijos idėjine kryptimi¹²³. Tenka pripažinti, kad, nepaisant priimtų nutarimų, Lietuvių demokratų partija netapo *de jure* politine partija, tačiau turėjo kai kuriuos partijoms būdingus bruožus.

Lietuvos krikščionių demokratų sąjūdžio susiformavimą būtų galima datuoti tik 1904 m., kuomet J. Mačiulis-Maironis, Lietuvos universiteto rektorius ir vyskupas P. Būčys, Lietuvos katalikų mokslo akademijos pirmininkas A. Dambrasuskas-Jakštas parengė pirmąją krikščionių demokratų veiklos programą. Joje siekta tokios valstybinės santvarkos, kuri mažai tesiskirtų ir nuo šiandien galiojančio demokratinio valstybės plano.

Partijos identiteto paieškos

Šiuo laikotarpiu politinės grupės kristalizavosi. Tačiau, remiantis kitais, o ne teisiniais kriterijais, sunku atskirti, kaip viena ar kita politinė grupė save identifiko: kaip politinę partiją ar tik tam tikros nelegaliai veikiančios politinės partijos dalį. Todėl apie šio laikotarpio politinių grupių statusą randama prieštaringa informacija. Pavyzdžiui, iki 1909 m. pradžios Lietuvos valstiečių sąjunga buvo laikoma autonomine Lietuvos demokratų partijos organizacija¹²⁴.

Daugelis šio laikmečio teisininkų ir visuomenės veikėjų neidentifikavo kategorijų, kuriomis reiktų vadovautis, norint atskirti politines partijas nuo kitų organizuotos visuomenės grupių. Pavyzdžiui, M. Romeris Tautiškosios lietuvių demokratų partijos net nelaiko politine partija, nes, jo nuomone, „lietuvių kalbos teisių gynimo lozungas, kaip esminis reikalavimas, gali būti deklaruojamas kultūrinės organizacijos, o ne politinės partijos“¹²⁵. Šiuo klausimu R. Miknys neturėjo vieningos nuomonės ir samprotaudamas apie tai klaus-

122 Po kelių metų Lietuvos demokratų partiją suskilo į tris: Tautiškąją demokratų partiją (iki Pirmojo pasaulinio karo nustojo veikti), Lietuvos valstiečių sąjungą (1922 m. susijungė į Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą) ir Lietuvos socialistų liaudininkų sąjungą, kuri suskilo į Lietuvos revoliucinių socialistų liaudininkų partiją (daugiau veikusių nelegaliai) ir Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partiją (susijungusių į Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą).

123 1903 m. rugpjūčio 15–16 (28–29) d. LDP seimo protokolas, VUB, f. 1-F614, l. 61.

124 Rimantas Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais* (Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995), 112.

125 Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, „Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės – politinės kūrimosi aplinkybės“, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*. T. 1 (Vilnius: Sietynas, 1990), 83.

sė: „ar TLDP buvo partija, ar tautininkų srovės užuomazga, kurios idėjų bazę formavo viltininkai, vėliau vairininkai ir Tautos pažangos partija“¹²⁶. Pirmosios pozicijos laikomasi LKP istorijos apybraižoje¹²⁷, o antrosios – V. Kapsuko darbuose¹²⁸. Atkreiptinas dėmesys, kad V. Kapsukui tautininkai (TLDP) „1905 m. yra visuomeninė – politinė srovė (<...> jis galėjo nežinoti apie partijos įkūrimo faktą, galėjo jį ir ignoruoti, juoba, kad partijos programa galutinai taip ir nebuvo patvirtinta), kuri, palaiapsniškai keisdama savo organizacines formas <...> išsirutuliojo į Lietuvos tautininkų sąjungą“¹²⁹. Kita vertus, V. Kapsukas, kalbėdamas apie Didįjį Vilniaus seimą teigė, kad „jame dalyvavo vos keliasdešimt lietuviškų partijų ir grupuočių atstovų“¹³⁰, tačiau atskirai nedetalizavo kokiomis kategorijomis vadovaudamasis ir ką konkrečiai jis priskiria politinių partijų, o ką grupuočių kategorijai. Kita vertus, visoms minėtoms šio laikotarpio politinėms organizacijoms yra būdingas bendras jų organizavimo tikslas – Lietuvos nepriklausomybės siekis.

Tenka pripažinti, kad mokslininkai, visuomenės veikėjai, aptardami politinės partijos bruožus ir bandydami datuoti politinių partijų įsteigimą, naudojosi tik politinėmis kategorijomis (tokiomis kaip: „esminis lozungas“, „tikslas“, „siekis“ *etc.*). Tuo tarpu teisinis vertinimo pagrindas (steigimo dokumentai, politinės programos priėmimas, politinės partijos įsteigimas ir registravimas *etc.*) laikomas tik papildančiu. Apibendrinant vyraujančią poziciją, būtų galima konstatuoti, kad daugelis mokslininkų, visuomenės veikėjų esminiu politinės partijos įsteigimo bruožu laikė organizuotos grupės asmenų politinių siekių suformulavimą, tačiau toks, pozityviosios teisės prasme, politinės partijos įsteigimo sampratos išplėtimas yra iš esmės ydingas. Ji ne tik neatitinka *ex lege*, bet ir *per se* yra prieštaringa. Jei politinės valdžios siekimą (politologinę kategoriją) priskirtume vienam iš pagrindinių politinės partijos požymių, tai, prisiminus to meto politinę situaciją carinės Rusijos valdomoje Lietuvoje, imperinės valdžios teisės aktus, ribojančius politinę veiklą, *etc.*), politinės partijos neturėjo juridinių galimybių nei legaliomis priemonėmis siekti būti išrinktos į tautos atstovybę, nei per ją įgyvendinti savo narių politinius interesus, t.y. neturėjo pagrindinių politinės partijos (kaip politologinės kategorijos) požymių.

Tad, nors šiuo laikotarpiu, kalbant apie politines partijas, buvo vartojama terminas „įsteigta“ ar „sukurta“, tačiau taip vadinti politinių partijų statusą juridškai nekorektiška, nes politinės partijos kaip juridinio asmens įsteigimas reiškia, vadovaujantis apibrėžtame laike ir erdvėje galiojančiais teisės aktais, nustatytų dokumentų parengimo, priėmimo ir tam tikrų procedūrų atlikimo visumą.

Vadinasi, visų teisės aktais nustatytų steigimo dokumentų parengimas, jų priėmimas, laikantis teisės aktais nustatytos tvarkos, jų registravimas atitinkamose institucijose ir leidimo gavimas (jei to reikalauja galiojantys teisės aktai) sudaro tai, kas *de jure* yra vadinama sąvoka „įsteigimas“. Tik atlikus šiuos veiksmus visuotinai priimta laikyti politinę

126 *Ibidem*, p. 83.

127 *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*. T. 1 (Vilnius: Mintis, 1971), 177.

128 Vincas Kapsukas, *Raštai*. T. 10 (Vilnius: Vaga, 1971), 203–214; To paties, *Raštai*. T. 12 (Vilnius: Vaga, 1978), 40.

129 Jonas Zinkus, „Lietuvių Tautinė Demokratinė partija,“ iš *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. (Vilnius: Mokslas, 1986), 560.

130 Rimantas Miknys ir Egidijus Motieka, „Tautiškos lietuvių demokratų partijos dokumentai. Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos,“ *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 1 (Vilnius: Sietynas, 1990), 180–181.

partiją įsteigta, t.y. trūkstant bent vieno iš aukščiau nurodytų elementų, nebūtų galima politinės partijos laikyti legalia. Kita vertus, politinės partijos įsteigimas, dar nesuponuoją teisės ją laikyti visateise bendruomenės nare, t.y. dauguma valstybių teisės aktais nustato privalomąją politinės partijos registraciją. Priešingu atveju, įsteigta, legali politinė partija, neturėdama juridinio asmens statuso, negalės visa apimtimi naudotis jai priklausančiomis teisėmis, t.y. negalės dalyvauti rinkimuose ir kelti kandidatus, įgyti turtą ir t.t.

Atsižvelgiant į tai, kiek valstybė dalyvauja juridiniam asmeniui atliekant steigimo procedūras ir registravimą, yra išskiriami keturi juridinio asmens įsteigimo būdai: potvarkinis, leidiminis, pareikštinis, pareikštinis – normatyvinis.

Juridinius asmenis potvarkine tvarka, administraciniu aktu arba įstatymu steigia valstybės institucijos, numatytos įstatyme. Šia tvarka steigiami juridiniai asmenys turi būti įregistruoti juridinių asmenų registre ir nuo šio momento įgyja juridinio asmens teises, išskyrus teisės aktuose numatytus atvejus, kai juridinis asmuo laikomas įsteigtu nuo teisės akto priėmimo momento.

Juridinio asmens įsteigimas leidimine tvarka reiškia, kad steigiant tokį juridinį asmenį yra būtina gauti teisės aktais numatytos institucijos leidimą. Gavus jį, reikia sudaryti steigimo sandorį ar priimti teisės aktą ir įregistruoti steigiamą juridinį asmenį juridinių asmenų registre.

Steigiant juridinį asmenį pareikškine tvarka pakanka tik steigėjo valios pareiškimo, o tam, kad būtų sukurtas juridinis asmuo, registracija juridinių asmenų registre nėra būtina, nes valstybė pripažįsta ypatingą šių juridinių asmenų autonomiškumą.

Juridinio asmens įsteigimas pareikškine – normatyvine tvarka nereikalauja gauti leidimo, tačiau registruojant juridinį asmenį patikrinama, ar steigimo dokumentai atitinka teisės aktų nustatytus reikalavimus. Šią funkciją gali vykdyti ne tik juridinių asmenų registro įstaiga, bet ir Teisingumo ministerija, notarai ar kitos įgaliotos valstybės institucijos.

Nuosekliai vykdoma veiklos reglamentacija, leidimų sistema, nustatytų veiklos rūšių registracija užtikrina teisės aktais nustatytų veiklos rūšių draudimą, atsakomybės taikymą už padarytus pažeidimus, administracinio teisinio poveikio priemonių taikymą, siekiant išvengti pažeidimų. Kalbant apie politines partijas iki Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo, politinė partija įsistegti nei vienu iš aukščiau nurodytų būdų negalėjo.

Antra vertus, tai analizuojant negalime remtis išimtinai tik grynuoju teisiniu pozityvizmu, kadangi žmogaus teisės, pranokstančios pozityvius valstybių įstatymus, turėtų būti laikomos norma. Šios teisės nėra suteikiamos įstatymų leidėjo: jos tik paskelbiamos, parodant jų egzistavimą dar iki įstatymų leidėjo priimto sprendimo. Kita vertus, nederėtų supriešinti prigimtinėje teisėje atramą turinčios tautos teisės į apsisprendimą, piliečių teisės į politinės saviraiškos laisvę ir tautos teisės pačiai nuspręsti kaip organizuoti valdymą savo šalyje su pozityviaisiais, tai ribojančiais ar net draudžiančiais, įstatymais. Galiojantys teisės aktai turėtų įgyvendinti prigimtine teisę, atitinkančią dalyko prigimtį.

Šiame šalies raidos etape, nors ir kūrėsi įvairios politinės partijos, tačiau jos veikti legaliai negalėjo. Tai buvo veikiau siekiamybė, efektyvesnio pasipriešinimo carinei imperijai sinonimas. Valstybėje galiojantys pozityvieji įstatymai neskelbė iš prigimtinės teisės kylančių teisių. Tuo tarpu politinės partijos buvo siejamos su pasipriešinimu, tautos identiteto brendimu. Atsižvelgiant į tai, kad teorijoje yra skiriami tokie svarbiausieji politinių partijų bruožai: pagrindinis siekis iškovoti valdžią; veikla grindžiama partijos politine programa, įstatais; būdinga organizacinė struktūra, t.y. centrinė būstinė ir vietos padaliniai; aktyvus

dalyvavimas rinkimų kampanijoje siekiant laimėti rinkimus ir sudaryti vyriausybę, todėl apie realias galimybes politinėms partijoms įsisteigti ir veikti kalbėti dar per anksti. Darytina išvada, kad tyrinėjant politines partijas politologiniu aspektu, galbūt galima kalbėti apie jų kūrimą XIX a. pab. – XX a. pr., tačiau analizuojant politinių partijų įstatyminį įsisteigimą, termino pradžia, nuo kurio galime pradėti politinę partiją vadinti ne juridinio asmens statuso neturinčiu visuomenės klubu, o politine partija, yra vėlesnė.

2.2. Pirmųjų politinių partijų Lietuvoje atsiradimo aplinkybės, jų tikslai

Pirmieji carinės Rusijos įstatymai santykinai liberalizavę politinį Lietuvos gyvenimą

1904 m. balandžio 24 d. (gegužės 7 d.) caro valdžios nutarimu buvo panaikintas spaudos draudimas¹³¹. Su šiuo sprendimu atsivėrė naujos veiklos galimybės, kurios ilgainiui turėjo paveikti politinę mintį.¹³² Lietuviškos spaudos draudimo panaikinimas faktiškai reiškė oficialų lietuvių tautos pripažinimą *de facto*, todėl nuo 1904 m. atsirado naujos, kur kas palankesnės kultūrinės – organizacinės veiklos galimybės. Tuo pasinaudojo nelegalios politinės partijos, siekusios legalizuoti savo veiklą. Buvo pradėti leisti legalūs lietuviški laikraščiai; steigtos kultūrinio pobūdžio organizacijos, jungiančios partijos narius į jau susikūrusių draugijų veiklą¹³³.

1905 m. Lietuvai buvo reikšmingi. Rusijoje išplitus revoliuciniams neramumams, caras buvo priverstas daryti kompromisus¹³⁴. Dėl šios priežasties 1905 m. spalio 17 (30) d.

131 Turint omenyje, kad teisės aktų hierarchijai susiformuoti yra būtinos dvi pagrindinės sąlygos: visuomenės tam tikros teisinės minties branda ir valstybėje realizuotas valdžių padalinimo principas; tačiau absoliutizmo sąlygomis carinėje Rusijoje šių prielaidų nebuvo, todėl mokslininkai šio laikotario teisės aktus yra linkę klasifikuoti pagal jų adresatą ar galiojimo teritoriją, bet ne pagal šių teisės aktų hierarchinį suskirstymą.

132 Rimantas Miknys ir Egidijus Motieka, „Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės – politinės kūrimosi aplinkybės,“ *Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*. T. 1 (Vilnius: Sietynas, 1990), 93.

133 Kristina Ivanauskaitė, „Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1905–1919 metais,“ *Socialinių mokslų studijos* 4 (3) (2012): 855.

134 Pramonės plėtra XIX a. 9 dešimtmetyje sąlygojo klasių formavimąsi carinėje Rusijoje, tai įtakojo radikalių politinių partijų formavimąsi. Kadangi Rusijos pramonė buvo sutelkta užsieniečių ir valstybės rankose, tai skirtingai nuo Vakarų Europos šalių, čia darbininkų klasė buvo stipresnė, o pramonininkai silpnesni. Todėl darbininkai ir valstiečiai įsteigė pirmąsias nelegalias politines partijas. Caras Nikolajaus II (1894–1917) susidūrė su darbininkų ir valstiečių keliamais neramumais, kurie buvo sąlygoti blogų darbo sąlygų, didelių mokesčių ir siekio turėti savo žemės. Šios aplinkybės skatino kurti įvairias liberalias ir konservatyvias partijas. Lygiagrečiai kūrėsi ir socialistinės partijos. Revoliucinių neramumų spaudžiamas, 1905 m. Nikolajaus II pasirašė manifestą, kuriuo įsteigė demokratinę instituciją – parlamentą. Pirmoji Rusijos Valstybės Dūma posėdžiavo nuo 1906 m. gegužės 10 d. iki liepos 21 d. Joje buvo 478 deputatai, tarp jų buvo: Rusijos konstitucinių demokratų partijos, Rusijos agrarinės darbo partijos, Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos, oktiabristų nariai, dalis deputatų buvo nepartiniai. Jau pirmieji Dūmos posėdžiai parodė, kad deputatai nėra linkę taikstyti su caru: buvo pareikalauta užtikrinti politines laisves ir visuotinę lygybę. Ši konfrontacija truko visas 72 Dūmos gyvavimo dienas ir baigėsi jos paleidimu. *Plačiau: Lietuvos atstovai Rusijos Valstybės Dūmoje 1906–1917 metais: mokslinė monografija*. Sudarė Aldona Gaigalaitė (Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006).

caras išleido manifestą, kuriuo, motyvuodamas žmonių gerovės siekiamybe, piliečiams garantavo asmens, spaudos, susirinkimų, sąjungų laisves. Manifeste buvo pažadėta konstitucija ir demokratiškai renkamas parlamentas (Dūma)¹³⁵. Dūmai, anksčiau įsteigtiems Rusijos atstovų rūmams, suteikta įstatymų leidžiamoji galia¹³⁶. Šiuo manifestu suteiktas žmogaus teisės ir laisvės netrukus ėmė reglamentuoti laikini įstatai.

Šie įvykiai visuomenėje paskatino diskusijas dėl sąvokos „žodžio laisvė“ reikšmės ir prasmės. Netrukus žiniasklaidoje pasirodė faktiško manifesto kūrėjo grafo Vitte nuomonė dėl sąvokos interpretavimo. Jis, kaip manifesto autorius, pasisakė, kad sąvoką „žodžio laisvė“ manifestas supranta kaip rašomojo ir sakomojo žodžio laisvę, t.y. kad „žodžio laisvė“ yra „vis vien ką spaudos laisvė“. Tačiau kai vienas iš deputatų pasakė: „vadinasi, pas mus cenzūros jau nėra“, grafas Vitte atsakė: cenzūra „pasilieka, bet faktiškai ji nebeveiks.“¹³⁷ Iki manifesto paskelbimo visuomeninės grupės neturėjo savo organizacijų, kadangi organizuota veikla buvo uždrausta, tačiau toks dviprasmiškas 1905 m. spalio 17 (30) d. manifestu „suteiktų teisių“ vertinimas Rusijos caro aplinkos žmogaus, verčia abejoti dėl ketinimų rimtumo suteikti Rusijos piliečiams politines teises¹³⁸.

Susiklosčius tokiai situacijai, Lietuvos demokratų partijos vadovybei pritarus, J. Vileišis 1905 m. sausio 12 (1904 m. gruodžio 30 d.) d. padavė prašymą Rusijos vyriausiajai spaudos reikalų valdybai dėl „Lietuvos ūkininko“ leidimo¹³⁹. Jis buvo gautas tų pačių metų

135 Valstybės Dūma buvo tikimasi pasinaudoti Lietuvos valstybingumo idėjoms skleisti. Nors caras 1905 m. rugpjūčio 19 d. paskelbė Dūmos rinkimų įstatymą, kuriuo ketinta šaukti Dūmą tik kaip patariamąją caro valdžios instituciją, tačiau šalyje kilus neramumams šis įstatymas buvo atšauktas ir pakeistas nauju 1905 m. gruodžio 11 d. rinkimų įstatymu. Šis įstatymas numatė, kad ne visi gyventojai įgijo teisę dalyvauti rinkimuose. Jos negavo moterys, mokiniai ir studentai, kariai bei visi vyrai, nesulaukę 25 metų. Taip pat buvo nustatytas turto cenzas. Be to, įvestas privalomas rusų kalbos mokėjimo kiekvienam Dūmos atstovui reikalavimas. Kvestionuoti šių rinkimų demokratiškumą galima ir dėl to, kad rinkimai į Dūmą buvo netiesiogiai. Valsčiai rinkdavo apskričių rinkėjus, jie – gubernijos rinkėjus, o pastarieji – atstovus į Valstybės Dūmą. Šiaurės vakarų kraštui, į kurį įėjo dabartinė Lietuva, buvo nustatytas atstovų skaičius ir jis padalytas kurijomis – lietuvių valstiečių, miestiečių, žydų, dvarininkų ir rusų valdininkų. Politinės grupės, vykdydamos pusiau legalią veiklą, kurios pagrindinė forma buvo spaudos leidimas, bandė telkti gubernijos gyventojus bendram darbiui ir kurti priešrinkiminius vietas ir centro komitetus, kuriuose būtų susiderama dėl kandidatų. Tačiau grupėms ėmus dalintis rinkėjus pagal religiją, tautybę, pastarieji kriterijai, skirstant į kurijas, ir nulemdavo. Pirmosios Dūmos (1906 m. gegužės 10 d. – liepos 21 d.) veikloje dalyvavo Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijų atstovai, tačiau iš jų tik 8 buvo lietuviai; antroje Dūmoje (1907 m. kovo 5 d. – birželio 15 d.) dirbo 7 lietuviai (iš jų – 5 socialdemokratai); trečiojoje Dūmoje (1907 m. lapkričio 14 d. – 1912 m. birželio 22 d.) – 4 lietuviai socialdemokratai; ketvirtojoje Dūmoje (1912 m. lapkričio 24 d. – 1917 m. spalio 19 d.) – 4 lietuviai. Tiesa, buvo ir tokių, kurie dokumentuose pažymėjo esą lietuviai, tačiau sunkiai kalbėjo lietuvių kalba. Nepaisant to, kad Dūmos sudėtyje dalyvavo asmenys, siejami su skirtingomis pusiau legaliai veikusiomis to meto politinėmis partijomis, tačiau Dūmoje ne partiškumas, o tautybė ar religija nulemdavo.

136 „Viršausiasis manifestas.“ *Vilniaus žinios* 250 (1905), p. 2. Manifest. *Istochnik: Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. No 26803, 17 oktjabrja (30 oktjabrja) 1905 goda. (Sobranie Trete. T. 25, 754–755).

137 „Deputacijos pagal grafą Vitte,“ *Vilniaus žinios*, Nr. 252, spalio 27 (lapkričio 9), 1905, 1.

138 Kristina Ivanauskaitė, „Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1905–1919 metais,“ *Socialinių mokslų studijos* 4 (3) 2012: 855.

139 1905 m. sausio 12 d. J. Vileišio prašymas Rusijos Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai, Rusijos CVIA (P). f. 776, ap. 14, b. 264, l. 1 cituota iš Rimantas Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais* (Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995), 57.

gegužės 18 (31) dieną¹⁴⁰. Šis Rusijos caro valdžios žingsnis buvo vertinamas kontraversiškai. Iš vienos pusės sprendimas buvo sutiktas su džiaugsmu dėl to, kad bus sudarytos sąlygos plačiau veikti, iš kitos pusės, kaip pastebėta spaudoje, legali lietuvių spauda bus griežčiau cenzuruojama nei kitų Rusijos tautų spauda¹⁴¹.

Kaip ir kitos nelegalios politinės partijos, Lietuvos demokratų partija savo veiklą siekė legalizuoti ne vien leisdamą „Lietuvos ūkininką“, bet ir steigdamą kultūrinio pobūdžio organizacijas, kurios jungė nelegaliai veikusios partijos žmones į jau susikūrusių draugijų veiklą. Nors Lietuvos demokratų partija neturėjo patvirtintos programos iki pat 1906 m. vasario mėnesio, tačiau pasak M. Romerio, Lietuvos demokratų partijos koncepcijos pagrindiniai momentai išryškėjo 1905 m. Kita vertus, pripažįstama, kad politinių įvykių tėkmę Lietuvoje 1905 m. labiausiai lėmė dvi nelegalios partijos – Lietuvos demokratų partija ir Lietuvos socialdemokratų partija¹⁴². Vadinas, istoriografijoje iš esmės nėra neigiamas tam tikrų politinių partijų egzistavimas, tačiau greta yra pabrėžiamas jų nelegalus statusas.

Rusijos carui liberalizavus kultūrinę politiką Lietuvos atžvilgiu, susidarė teorinės sąlygos steigti draugijas, patvirtinus jų įstatus, pradėti legalią kultūrinę veiklą, atsivėrė galimybės kultūriniam ir politiniam švietimui. Lietuvoje 1906–1907 m. plėtojosi inteligentų, atstovavusių įvairioms politinėms-idėjinėms srovėms, veikla mokslo, meno, literatūros, spaudos, švietimo srityse. Buvo steigiamos švietimo, kultūros draugijos, ekonominės smulkiųjų gamintojų ir valstiečių organizacijos (kasos, kooperatyvai, žemės ūkio draugijos), leidžiama periodinė lietuviška spauda. Politinių srovių nariai, rėmėjai veikė nelegaliai, bet turėjo savo legalią periodinę spaudą: krikščionys demokratai – „Draugiją“, „Šaltinį“, „Nedėldienio skaitinius“, „Vienybę“; tautiniai demokratai – „Viltį“ (idėjiniu požiūriu), „Vairą“; demokratai liaudininkai – „Lietuvos ūkininką“, „Lietuvos žinias“, „Vilniaus žinias“; socialdemokratai – „Naująją gadinę“, „Skardą“, „Žariją“, „Visuomenę“¹⁴³. Šis lietuviškosios visuomenės dalies poliariizavimasis prisidėjo prie pagrindinių lietuvių politinių-idėjinių srovių susiformavimo.

Pirmasis politinių partijų reglamentavimas carinės Rusijos įstatymais

Pirmasis žymus bandymas reguliuoti politinių partijų veiklą carinėje Rusijoje galėtų būti sietinas su 1906 m. kovo 4 d. caro patvirintomis taisyklėmis – „Laikinės taisyklės apie draugijas ir sąjungas“¹⁴⁴, nustačiusiomis draugijų teisinę padėtį ir privalomąjį įstatų registravimą. Paskelbtos taisyklės išreiškė augantį šalies piliečių siekį vienyti, kuris buvo

140 1905 m. gegužės 18 d. liudijimas apie „Lietuvos ūkininko“ leidimą, išduotas Rusijos Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos Jonui Vileišiui Rusijos CVIA (P), f. 776, ap. 14, b. 264, l. 16 cituota iš Rimantas Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais* (Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995), 58.

141 “Spaudai leidus,” *Draugas*, Nr. 2, rugpjūčio mėn., 1904: 8 (55), 1.

142 Mykolas Römeris, *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą* (Vilnius: Verus aureus, 2005), 155–197; Paulina Girdzijauskienė, *1905–1907 metų revoliucija Lietuvoje*. (Vilnius: Valstybės politikos ir mokslo literatūros leidykla, „Pergalės“ spaustuvė, 1955).

143 Rimantas Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais* (Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995), 58–59, 95.

144 Pilyps, „Laikinės taisyklės apie draugijas ir sąjungas,” *Vilniaus žinios*, 68(386) (1906), 2. Vremennyje pravila ob obshhestvah i sojuzah, 4 marta 1906 g. *Polnoe sobranie zakonov. Sobranie Trete (PSZ-III)*. T. 26. No 27479. Pravitelstvennyj Vestnik. Spb., 1906, No. 54, 8(21) marta, 1–2.

tiesiogiai įtakotas 1905 m. spalio 17 (30) d. manifesto paskelbimo, ir nulemtos stiprėjančių darbininkų judėjimų.

Taisyklės numatė profesinių sąjungų, kultūros–švietimo draugijų bei kitų organizacijų kūrimosi galimybes. Pirmasis jų straipsnis nustatė draugijos sąvoką. Jame buvo teigiama, kad draugija yra kelių fizinių asmenų, turinčių bendrų tikslų ir nesiekiančių pelno, susivienijimas; o tokių kelių draugijų susijungimas buvo vadinamas sąjunga. Kadangi šio laikotarpio galiojantys teisės aktai politinių partijų neatskyrė nuo kitų ekonominės naudos nesiekiančių organizacijų (susivienijimų), todėl vadovaujantis šiomis taisyklėmis galėjo būti įsteigtos politinės partijos.

Nustatyta, kad įstatai yra reikalingi draugijoms, turinčioms skyrius, ir sąjungoms, t.y. draugijų susivienijimams. Draugijos, neužsiimančios platesne veikla nei žmonių laisvalaikui praleisti skirti susirinkimai, galėjo būti steigiamos be registracijos. Vadinasi, nors antrasis straipsnis deklaravo laisvą jungimąsi į draugijas, tačiau kiti straipsniai numatė jo taikymo išimtis.

Taisyklėse buvo įtvirtintas visuomenės apsaugos užtikrinimo principas, nurodant, kad negalima steigti tokių draugijų, kurių tikslas prieštarauja visuomenės dorai, baudžiamiesiems įstatymams ir viešajam ramumui. Dėl draugijos veiklos atitikimo visuomenės dorai ir ramybei turėjo priiminti sprendimus taisyklėse nustatytos komisijos. Kita vertus, to meto lietuviškoje spaudoje ne kartą buvo pastebėta, kad norint „įsteigti draugiją lietuviškų knygų platinimui ir lietuviškų mokyklų steigimui, tai, Dievas žino, ar tokia draugija <...> nepasirodytų viešam ramumui pavojinga?“¹⁴⁵

Taisyklėse buvo imperatyviai nurodyta, kad draugijos įsteigėjai privalo paduoti gubernatoriui arba miesto viršininkui tam tikrą raštą, ir draugija tiktai tuomet tegali pradėti veikti, jeigu per dvi savaites po to rašto gavimo iš gubernatoriaus ar viršininko steigėjai negaus neigiamo atsakymo.

Draugijų įstatai turėjo būti registruojami. Be to, nustatyta, kad gubernatoriui ar miesto viršininkui „apskelbime“ turėjo būti nurodyta: draugijos steigimo tikslas, steigėjų buveinė, draugijos pirmininkas, veikimo teritorija; valdymo organų rinkimo, valdybos (jei numatyta) sudarymo ir papildymo tvarka, jos buveinė; narystės draugijoje (įstojimo ir išstojimo) mechanizmas. Pagal taisyklėse nustatytą tvarką, įstatų projektas ne ilgiau kaip per vieną mėnesį turėjo būti patikrinamas ir tik tuomet, kai draugija įrašoma į tam tikrą registrą¹⁴⁶, ji įgydavo teisę naudotis projekte nurodytomis teisėmis.

Be to, šios taisyklės numatė, kad įgyti ir perduoti nekilnojamąjį turtą, turėti kapitalo, būti ieškovu ir atsakovu teisme gali tik draugijos, kurios pagal tam tikrus įstatus užregistruotos. Draugijos privalėjo gauti leidimą ir savo įstatų „užtvirtinimą“, nes tiktai užregistruotos draugijos gali aukas rinkti ir užsiimti kita draugijos naudai skirta veikla. Taigi, vadovaujantis taisyklėmis, kiekviena draugija, ketinanti užsiimti platesnio profilio veikla, turėjo gauti leidimą ir registruoti savo įstatus.

Toks draugijų teisinis reglamentavimas visuomenės informavimo priemonėse buvo įvertintas kritiškai. Teigta, kad taisyklėse neužtikrinti susirinkimų laisvės ir laisvo draugijų steigimo principai, kadangi abiem atvejais buvo reikalingas valdžios atstovų leidimas. Tiesa, pačiose taisyklėse jis pavadintas „apskelbimu“, tačiau pagal jį nebuvo galima nei

145 *Ibidem.*

146 *Ibidem.*

viešo susirinkimo surengti, nei draugijos įsteigti¹⁴⁷. Kritikos sulaukė ir vengimas juridinio asmens steigimą reglamentuoti pareikštine ar pareikštine-normatyvine tvarkomis. Be to, taisyklėse pasirinkta ir įtvirtinta politinės partijos, kaip juridinio asmens, įsteigimo leidiminė tvarka sudarė juridines galimybes administracijai griežčiau prižiūrėti ir kontroliuoti steigiamas draugijas (taip pat ir politines partijas).

Taisyklės kontraversiškai galėtų būti vertinamos dar ir dėl to, kad vienuose taisyklių straipsniuose buvo deklaruojamas laisvas draugijų steigimosi principas, tačiau kituose (aptariamuose 17, 20, 28 straipsniuose) buvo nustatytos išlygos. Vis dėlto jos *per definitionem* atitiko susirinkimų laisvės ir laisvo draugijų steigimosi principus. Kita vertus, turint omeny, valstybės administracinio aparato veiklos metodus, jam suteiktų įgaliojimų ribų platumą – laisvas draugijų steigimasis iš esmės buvo nuneigtas.

Vertinant šias taisykles XX a. pradžios kontekste, galima teigti, kad jos bylojo apie ženklius pokyčius, vykstančius šalies visuomenėje. Nepaisant to, kad jose įtvirtinti principai nebuvo gerbiami, tačiau jie reiškė šalies gyventojų teisinės sąmonės pokyčius, demokratijos idėjų stiprėjimą, vykstančią kovą dėl 1905 m. spalio 17 (30) d. manifeste ir jį lydintuose teisės aktuose įtvirtintų vertybių apsaugos bei bręstantį lūžį šioje srityje.

Piliečių susirinkimų laisvės reglamentavimas carinės Rusijos įstatymais

Savo reikšme nenusileidžiantis teisės aktas, tiesiogiai lėmęs politinių partijų formavimąsi ir veiklą, caro Aukščiausiuoju Paliepimu 1906 m. kovo 4 d. patvirtintos „Naujos laikinės taisyklės apie susirinkimus“¹⁴⁸. Jos nustato bendruosius susirinkimų organizavimo ir vykdymo principus. Taisyklės numatė atsakomybę už dalyvavimą susirinkimuose, kuriems nebuvo gautas leidimas: asmuo, dalyvavęs uždraustame susirinkime, arba dėl kurio veiksmų ar kalbų susirinkimas buvo uždarytas, baudžiamas iki 1 mėnesio arešto arba iki 100 rublių bauda¹⁴⁹. Ši nuostata įgyja visiškai kitą prasmę, turint omeny, jog taisyklėse pasirinkta ne pareikštine ar pareikštine – normatyvinė, o leidiminė susirinkimų organizavimo sistema. Tai neliko nepastebėta ir to meto spaudoje: vyko diskusijos, dėl taisyklių atitikimo susirinkimų laisvės principui. Oponentai teigė, kad taisyklės neatitinka pamatinio laisvės požymio, kadangi susirinkimams nereikalingas valdžios leidimas, o reikalingas tiktai pranešimas, jog ten ir ten, tuomet ir tuomet susirinkimas bus.

Nagrinėjamo laikmečio situacija buvo aptarta A. I. Jelistratovo darbuose. Jis, kalbėdamas apie draugijų teisinę padėtį, teigė, kad „organizacijų teisė susidarė iš pareigūnų įgaliojimų, kurie buvo detalai reglamentuoti“¹⁵⁰. Tam neprieštaravo ir A. A. Ritichas (A. A. *Rittix*), kurio nuomone „susirinkimai galėjo vykti tik iš anksto nustatytu klausimu, nenukrypstant nuo temos. Nukrypęs nuo temos susirinkimas uždaromas. Nepaklusus ga-

147 Pilyps, „Keletas patėmijimų apie taisykles paliečiančias susirinkimų ir draugijų tiesas,“ *Vilniaus žinios*, Nr. 69 (387), balandžio 1 (14), 1906, 2.

148 „Laikinės taisyklės apie susirinkimus,“ *Vilniaus žinios* 67(385) (1906), 3. *Vremennye pravila o sobranijah, utverzhdennye 4 (17) marta 1906 g. Pravitelstvennyj Vestnik, Spb.*, 1906, No 54, 8 (21) marta, 2-15.

149 „Laikinės taisyklės apie susirinkimus II (Pabaiga).“ *Vilniaus žinios* 68(386) (1906).

150 Arkadia Ivanoviča Jelistratov, *Ocherk administrativnogo prava. Gosudarstvennoe izdatelstvo* (Moskva–Petrograd, 1923, s. 43).

lėjo būti taikomos represijos, sodinama į kalėjimą, daugiau neišduodamas leidimas organizuoti susirinkimą¹⁵¹.

Taisyklės reguliavo taip pat ir susirinkimo nutraukimo pagrindus. Nustatyta, kad susirinkimo tikslui prieštaraujant baudžiamiesiems įstatymams, visuomenės dorovei ir ramumai arba susirinkimo organizatoriams pasirinkus uždraustą viešojo susirinkimo vietą, policijos viršininkas turi uždrausti susirinkimą. Nors analogiškos nuostatos būdingos daugeliui demokratiškų valstybių, tačiau paskesnės teisės normos situaciją koregavo iš esmės: nustatyta, kad susirinkimas turi būti nutrauktas, jei susirinkimo metu pradedami maištą skatinantys pasisakymai, ginamos ar teisinamos piktadarybės, raginama nepaklusti valdžiai, platinami piktadariški atsišaukimai ir raštai¹⁵². Vadovaujantis šiomis taisyklėmis, bet kokie susirinkimai, kuriuose nepalankiai atsiliepiama apie valstybės valdžią, skleidžiama lietuviška spauda, galėjo būti pripažįstami pažeidžiantys viešajam susirinkimui keliamus reikalavimus ir būti nutraukti.

Darytina išvada, kad nepaisant deklaratyvių lozungų, *de facto* surengti susirinkimą, kuriame būtų svarstomi nepalankūs carinės Rusijos valdžiai klausimai, legaliai buvo neįmanoma. Administracinės teisės profesorius A. I. Jelistratovas lakoniškai aptaręs buvusią situaciją, konstatavo, kad visuomenė „neturėjo realių politinių teisių, teisės daryti įtakos deputatams ir buvo jų fikcija“¹⁵³. Profesorius kritiškai įvertino susirinkimų teisinį reglamentavimą ir sąjungų galimybę laisvai veikti bei pastebėjo, kad tik „teoriškai sąjungos ir susirinkimai turėjo žodžio laisvę“¹⁵⁴. Be to, jis atkreipė dėmesį į tai, kad savivaldybių „administracija labai griežtai reglamentavo susirinkimų ir sąjungų veiklą ir jiems buvo nustatyta labai daug veiklos reikalavimų. Ji galėjo tiesiogiai kištis į jų veiklą, taikyti represijas, kurias priėmė teismas.“¹⁵⁵

Tad, nors panaikinus draudimą *de jure* buvo galima kurti politines partijas, o po pilietines laisves suteikusio manifesto tikėtis, kad politinė veikla nebus varžoma, tačiau Rusijos caro valdžia, nors ir formaliai neatšaukdama padarytų nuolaidų, pradėjo jas naikinti. Priimti teisės aktai, įgalinę valstybės administraciją kontroliuoti draugijų steigimąsi ir jų veiklą. Todėl, nepaisant manifeste deklaruotų demokratinėjų vertybių, teisės aktai, nustatantys naudojimosi šiomis teisėmis galimybes, situaciją *de facto* pavertė visai kitokia. Carinės Rusijos administracijos veiksmai buvo nukreipti ne tik prieš draugijas, bet ir žmones, nepalankiai atsiliepiančius apie carinę Rusiją. Spaudoje buvo gausu pranešimų apie politines bylas, komentarų ir esamos situacijos vertinimų: „visa pas mus, kas tikrai yra opozicijoje prieš vyriausybę, vadinama <...> „politiškas neištikimumas“, „įtariamasis žmogus“, ypata „priešingos vyriausybei pakraipos“, „prieš valdiško veikimo“ ir t.t.“¹⁵⁶

Persekioti asmenys, dalyvavę veiklose, nukreiptose prieš Rusijos caro administraciją. Spaudoje pasirodė pranešimai apie Vidaus reikalų ministro nurodymą visiems gubernatoriams ir miestų viršininkams akyliau prižiūrėti visuomenės klubus, kadangi Policijos departamentas gaunęs informaciją apie tai, kad provincijos klubuose dažnai vyksta prieš

151 *Ibidem*, p. 204.

152 „Laikinės taisyklės apie susirinkimus II (Pabaiga).“ *Vilniaus žinios* 68(386) (1906), p. 2.

153 Arkadia Ivanoviča Jelistratov, Ocherk administrativnogo prava. Gosudarstvennoe izdatelstvo (Moskva–Petrograd, 1923), s. 14.

154 *Ibidem*, p. 216.

155 *Ibidem*, p. 27.

156 Karejev N., „Laikraščiai“, *Vilniaus žinios*, Nr. (58) 376, kovo 18 (31), 1906, 4.

valdžią nukreiptos kalbos ir diskusijos, kritikuojami policijos darbai. Be to, ministras išaiškino, kad savignos draugijos, nukreiptos prieš revoliuciją, neturi būti leidžiamos lygia-verčiai ginkluotoms revoliucionierių kuopoms¹⁵⁷. Knygynams įsakyta pasirašyti, kad jie daugiau nepardavinės uždraustų cenzūros brošiūrų ir radikaliųjų politinių partijų programų¹⁵⁸. Spauldoje buvo apstu pranešimų apie nuolat augantį politinių bylų skaičių. Teisingumo ministras išleido specialų įsakymą, numatantį, kad teismo rūmai priimtų sprendimus dėl tų bylų be jokių išteisinimų¹⁵⁹.

Pranešimų spauldoje apie pradėtas politines bylas, kratas ir bandymus steigti draugijas pagausėjo 1907 m. rudenį, carui paleidus nepaklusniąją antrąją Rusijos Valstybės Dūmą bei labiau suvaržius darbininkų galimybes išrinkti savo atstovus. Buvo suimami žmonės, dalyvavę draugijų (nelegalių politinių partijų), nepaklususių Rusijos caro valdžiai veikloje. Pavyzdžiui, vyskupas E. Ropas išstremtas, apkaltinus jį veikimu prieš Rusijos valdžią. O šios veiklos įrodymas buvo Katalikų konstitucinės partijos įkūrimas. Vadinas, kad rusų valdžia laiko krikščionių demokratų partiją neleistina partija, tad apie tokių partijų legalizavimą bent jau artimiausiu metu negalėjo būti nei kalbos.¹⁶⁰ Viena vertus, caras nebuvo linkęs tęseti manifeste padarytus kompromisus, tačiau, kita vertus, manifestas ir jį sekę teisės aktai bent formaliai sudarė prielaidas legaliai kovoti su caro administracija.

Politinių partijų teisinė padėtis kaizerinės Vokietijos okupacijos metais

Politinių partijų reguliavimo srityje padėtis *de jure* pasikeitė 1915 m. kaizerinei Vokietijai okupavus Lietuvą. Lietuvos politinių partijų juridinį statusą ėmė lemti Vokietijos kariuomenės vyriausiojo karo vado 1915 m. liepos 28 d. potvarkis dėl susirinkimų ir draugijų teisės užimtuose Rusijos kraštuose dešiniojoje Vyslos pusėje¹⁶¹. Potvarkio 5 paragrafas nustatė, kad „visos bendrovės ar draugijos, kurios <...> gyvdena politikos reikalus, uždaromos. Naujai steigti tokias bendroves arba draugijas užginta.“

Tačiau vykstant karui atsirado viltis, kad pasinaudojus aplinkybėmis, Lietuvoje bus galima įvykdyti esmines politines permainas. 1915 m. pabaigoje įvairių politinių partijų ir srovių atstovai išsirinko vykdomąjį komitetą, kurio pagrindinis siekinys buvo ginti lietuvių interesus prieš okupantus vokiečius¹⁶². Vokietijos nesėkmės Pirmojo pasaulinio karo fronte lėmė švelnėjantį vokiečių toną: nuo 1917 m. vidurio buvo leista lietuviškoms visuomeninėms organizacijoms pradėti vykdyti legalią veiklą. Būsimasis Lietuvos Respublikos prezidentas A. Smetona pradėjo leisti laikraštį „Lietuvos aidas“, socialdemokratiai –

157 „Kitur. Valdžios rūpesčiai,“ *Vilniaus žinios*, Nr. 50(368), kovo 9 (22) d., 1906, 2.

158 „Kitur. Brošiūrų konfiskavimas,“ *Vilniaus žinios*, Nr. 50(368), kovo 9 (22) d., 1906, 2.

159 „Kitur,“ *Vilniaus žinios*, Nr. 50(368), kovo 9 (22) d., 1906, 2.

160 Albinas Gražiūnas, *Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje: Lietuvos krikščionių demokratų partijos istorijos bruožai* (Vilnius: Tėvynės Sargas, 1994), 26.

161 Paliepimas apie susirinkimus bei draugijų teises užimtuose Rusijos kraštuose dešiniojoje Vyslos pusėje / Vyr. vadas Rytuose [P.] von Hindenburg, generalfeldmarš. – Tekstas lygiagr. vok., lenk. // PLS. – 1915, Nr. 3, p. 28–29. Paliepimas [dėl draugijų uždarymo ir pranešimo apie naujų įsteigimą] / Vyr. vadas Rytuose [P.] von Hindenburg, generalfeldmarš. – Tekstas lygiagr. vok., lenk. // PLC. – 1916, Nr. 7, p. 94.

162 Petras Klimas et al., *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928* (London: Nida Press, 1955), 3.

„Darbo balsą“, krikščionys demokratai – „Tėvynės sargą“. Susidarė palankesnės sąlygos visuomeninei veiklai.

Lietuvių konferencija Vilniuje ir jos įtaka partinės sistemos formavimuisi

Kuomet Pirmojo pasaulinio karo fronte vokiečiai pradėjo susidurti su problemomis ir Vokietijos pralaimėjimas darėsi neišvengiamas, buvo pasinaudota šiomis aplinkybėmis ir gautas vokiečių leidimas Lietuvos visuomenės veikėjams 1917 m. rugsėjo 18–22 d. surengti lietuvių suvažiavimą Vilniuje. Į jį susirinko aktyviausi įvairių politinių pažiūrų visuomenės veikėjai.

Okupuotoje Lietuvoje augo demokratijos, kaip tam tikros institucinės tvarkos, siekis. Demokratija buvo tas magiškas žodis, kuris reiškė politinę laisvę Lietuvai, luomų panaikinimą, religijos, spaudos, organizacijų laisvę, skurdo sumažėjimą, žmonių išnaudojimo panaikinimą¹⁶³.

Suvažiavimo delegatai nebuvo demokratinų rinkimų būdu renkami, nepaisant to, į Konferenciją jie suvažiavo iš visos Lietuvos, įvairių politinių grupių ir gyventojų sluoksnių¹⁶⁴, tačiau tuo metu šios partijos ir srovės savo griežtais skirtumais neatsiskleidė¹⁶⁵. Vilniaus konferencijos organizavimas buvo vienas pirmųjų nelegalių lietuviškųjų politinių partijų pasiekimų. Konferencijoje įkurta Lietuvos Taryba, siekusi Lietuvos nepriklausomybės ir brandinusi nelegalias lietuviškas politines partijas. Tiek Vilniaus konferencijos organizaciniame komitete, tiek per pačią konferenciją delegatų pasisakymai bylojo apie organizacijų (partijos, kuopos, grupės ir pan.) identiteto paieškas, bandymus rasti kriterijus, pagal kuriuos galima būtų atskirti teisine prasme skirtingas visuomenes grupes. Kita vertus, analizuojant Lietuvių konferencijos Vilniuje posėdžių protokolus, susidaro įspūdis, kad dalyviai iki galo nesuvokė sąvokos „partija“ reikšmės bei skirtumų nuo kitų visuomenės organizuotų grupių. Ne veltui kunigas Jarulaitis savo kalboje pabrėžė, kad partijos nėra „išsivyniojusios“ iš mūsų gyvenimo: jos yra importuotos, todėl reikia praktikos¹⁶⁶.

Lietuvių konferencija Vilniuje Lietuvos valstybingumui ir partinės sistemos formavimuisi turėjo didelę reikšmę. Būtent konferencijoje išryškėjo Lietuvos ateities vizija ir jai įgyvendinti telkėsi žmonės. Nors tuo metu Lietuvoje nebuvo jokių nacionalinių teisės aktų, reglamentuojančių politines partijas, nepaisant to, Vilniaus lietuvių konferencijoje buvo padėti ideologiniai pamatai nacionalinių partijų formavimuisi.

Kita vertus, Lietuvių konferencijos metu išryškėjo ir neigiamos visuomenės pasidalijimo į politines partijas tendencijos. Partinės sistemos fragmentacija nėra pageidautinas reiškinys, tačiau ji susiformavo dėl prieš tai buvusios santykinės politinės tuštumos. Taip politinės partijos įgavo visuomenę skaidantį pobūdį pagal ideologijas, veiklos metodus, tikslų siekimo būdus bei priemones ir t.t. Visuomenė, iki šiol ganėtinai vieningai ir kryptingai nelegalių politinių organizacijų pagalba siekusi Lietuvos nepriklausomybės, lietuvių materialinės, socialinės, švietimo gerovės, evoliucionavo į kitą – turinčią skirtingus įsitikinimus, tarpusavyje konkuruojančią. Tai neliko nepastebėta jau Lietuvių konferencijos

163 Antanas Kučys, „Dvi liberalų grupės“, *Varpas* Nr. 7 (1967), 41.

164 „Svarbiausios sukaktuvės“, *Lietuvos aidas* Nr. 92, rugsėjo 26, 1918.

165 Petras Klimas, *Lietuva* Nr. 37, vasario 15, 1920.

166 „Lietuvių konferencijos Vilniuje 1917 m. rugsėjo 21 d. VIII posėdžio protokolas, rašytas kun. P. Dogelio“, iš *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 115.

metu – konferencijos dalyvis kunigas A. Šmulskštys sakydamas kalbą konstatavo, kad vykdamai čia „nebuvo partijų, čia radome partijų“¹⁶⁷.

Lietuvos valstybės taryba ir politinės partijos

Lietuvių konferencijoje oficialiai kalbėta apie mažą visuomenės organizacijų skaičių, bendradarbiavimo stoką¹⁶⁸, buvo pripažįstama neabejotina partijų reikšmė demokratinės valstybės valdymui, kartu išreiškiant nuogaštavimus, kad dar menkai pažįstamos organizacijos gali neigiamai paveikti visuomenę, o ypač jaunus ir mažai patirties turinčius žmones¹⁶⁹.

Nepaisant partijų, kaip visuomenės organizuotos grupės, poveikio žmonėms, konferencijos programai vykdyti buvo išrinkta Lietuvos taryba. Nustačius, kad Taryboje bus 20 narių, nuspręsta joje išlaikyti politinę pusiausvyrą. Tokiu būdu sutarta sudaryti Tarybą iš aštuonių centro atstovų, po šešis dešinės ir kairės atstovus¹⁷⁰. Po diskusijų nutarta Tarybai suteikti teisę kooptuoti naujus narius, pagal posėdžio metu nustatytą proporcingumo taisyklę. Be to, penkios ar šešios vietos turėjo priklausyti tautinių mažumų atstovams. Nepaisant to, Tarybos rinkimams buvo pasiūlyti 38 kandidatai, ignoruojant partinį principą¹⁷¹. Tautos taryba išrinkta slaptu balsavimu, rugsėjo 22 d. patvirtinta išrinktos Tarybos sudėtis¹⁷².

Kiek vėliau A. Smetona, apibūdindamas Tarybos politinį veidą, teigė, kad joje buvo vieningai atstovaujama visoms tuometinėms pagrindinėms lietuvių politinėms srovėms – tautinei, katalikiškai ir socialistiškai¹⁷³. A. Stulginskio teigimu, tuomet buvo ieškota būdų ir priemonių į veiklą Taryboje įtraukti visas politines grupes, todėl joje dirbo skirtingų pažiūrų asmenys¹⁷⁴. Nors siekta pusiausvyros, tačiau Taryboje partijos nebuvo atstovaujamos proporciniai¹⁷⁵.

Politine prasme margoje Lietuvos taryboje neišvengta vidinės konfrontacijos. Kita vertus, esant būtinybei susitelkti, Taryba dirbo itin vieningai: bene reikšmingiausiu Lietuvos valstybės tarybos darbu vadinamas 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos nepriklausomybės akto pasirašymas.

167 „Lietuvių konferencijos 1917 m. rugsėjo 22 d. IX posėdis,“ iš *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 79.

168 „Lietuvių konferencijos Vilniuje 1917 m. rugsėjo 20 d. V posėdžio protokolas, rašytas kun. P. Dogelio,“ iš *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 104.

169 „Lietuvos Tarybos 1918 m. lapkričio 29 d. protokolas Nr. 116,“ iš *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 418.

170 *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 121.

171 Mindaugas Maksimaitis, *Mažoji konstituanta: Lietuvos Taryba atkuriant valstybingumą* (Vilnius: Justitia, 2010), 31.

172 *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 78, 80.

173 *Seimo stenogramos. Ketvirtoji paprastoji sesija, 70 posėdis, 1938 m. vasario 16 d., 44.*

174 Aleksandras Stulginskis, „Kova dėl vasario 16 d. akto,“ *XX amžius* Nr. 37, vasario 15, 1938.

175 Krikščionims demokratams teko 8 vietos (dar dviejų jie atsisakė kairiųjų naudai), tautininkams – 2 vietos, socialistams liaudininkams – 1 vieta, socialdemokratams – 2 vietos, liberalių pažiūrų, nesiejantiems savęs su jokiais politinėmis partijomis, asmenims – 7 vietos. *Plačiau:* Mindaugas Maksimaitis, *Mažoji konstituanta: Lietuvos Taryba atkuriant valstybingumą* (Vilnius: Justitia, 2010) 34.

Nepaisant to, kad įvairiuose kontekstuose sąvoka „partija“ (visuomenės organizuotos grupės prasme) buvo minima tiek Lietuvių konferencijos metu, tiek užfiksuota Lietuvos tarybos protokoluose, tačiau ši sąvoka buvo vartojama daugiau politine, socialine nei teisine prasme. Nė viena iš šių nelegalių politinių organizacijų neturėjo juridinio asmens statuso, nes nebuvo įsteigta pagal tuo metu galiojusius teisės aktus. Be to, valstybės valdžia *de jure* šių politinių organizacijų nepripažino. Nors pozityvioji valstybėje galiojanti teisė ir turėtų įgyvendinti prigimtinės teisės reikalavimus (teisę į tautos apsisprendimą, politinės saviraiškos laisvę, *etc.*), kadangi būtent prigimtiniame įstatyme glūdi teisinės valstybės idėja, tačiau valstybės okupacijos sąlygomis šios teisės pozityviosiose teisės normose nebuvo išreikštos.

Todėl, nors XIX a. pab. – XX a. pr. besikuriančios kuopos, draugijos, būreliai, politinės partijos ir t.t. buvo pirmieji lietuvių mėginimai burtis į grupes ir sistemingai dirbti bendrų siekinių realizavimo linkme, tačiau jie negalėtų būti vadinami politinėmis partijomis teisine prasme. Juridiškai vertinant, galimos tik juridiškai įregistruotos, neslaptos politinės partijos, todėl save slaptomis politinėmis partijomis vadinantys socialiniai dariniai galėtų būti kvalifikuotini kaip teisinio subjektiškumo neturinčios visuomeninės struktūros. Tiesa, socialiniai dariniai gali nesiskirti nuo juridiškai registruotų politinių partijų narių skaičiumi, organizacine struktūra, t.y. faktiškai, tačiau ne pozityviosios teisės prasme, būti politinėmis partijomis. Juridiškai įsteigtos politinės partijos turi teisę siekti valdžios ir per ją legaliai realizuoti savo politinius interesus.

Demokratinės brandos ir politinių teisių įsitvirtinimo šalyje trūkumas lėmė politinių partijų statusą valstybėje: iki 1905 m. spalio 17 d. buvo uždrausta politinė veikla ir ją vykdančios visuomeninės organizacijos, o nuo 1905 m. iki 1915 m. *de jure* buvo nedraudžiamos politinės partijos, bet ir jos neturėjo juridinių galimybių būti pripažintos valstybės bei dalyvauti politinėje veikloje – siekti valdžios ir realizuoti savo siekius. Dar daugiau – politinė veikla buvo varžoma, represuojami visi, nepaklusę valdžiai asmenys.

3. POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINĖ PADĖTIS LIETUVOJE 1918–1926 M.

3.1. Politinių partijų reglamentavimas nepriklausomos Lietuvos įstatymais ir pirmųjų politinių partijų teisinė steigtis

Lietuvos valstybės laikinosios konstitucijos pamatiniai dėsniai – nauja politinių partijų reglamentavimo stadija

1918 m. spalio 8 d. įvyko neviešas Tarybos narių pokalbis su įvairių politinių partijų ir srovių atstovais dėl galimybių, susiklosčius aplinkybėms, skubiai sudaryti Lietuvos valdžią. Sutikimą dalyvauti Lietuvos valdžios sudaryme pareiškė beveik visos politinės partijos (išskyrus socialdemokratus). Šiame susitikime taip pat buvo aptartas ir Valstybės Tarybos sudėties praplėtimo klausimas¹⁷⁶. Tarppartinio susirinkimo dalyviai, turėdami duomenų apie galimą pavojų tiek iš Rytų kaimynės, tiek iš Lenkijos, manė esant reikalinga sudaryti Apsaugos komisiją prie Valstybės Tarybos Prezidiumo, kurios tikslas buvo pasiruošti valdžios perėmimui. Šis sprendimas kairiųjų politinių jėgų buvo sutiktas ne itin palankiai. Jie, reikšdami nepasitikėjimą dešiniąsias politines jėgas atstovaujančiai Tarybai, siūlė skubiai organizuoti rinkimus į Steigiamąjį Seimą, sušaukti visos Lietuvos konferenciją, kurioje būtų užtikrintas visų tautinių ir visuomeninių grupių dalyvavimas¹⁷⁷. Nors kairiųjų pasiūlymas buvo racionalus, tačiau esant tokiai politinei situacijai, reikėjo veikti skubiai.

Reaguojant į susidariusią padėtį, 1918 m. lapkričio 2 d. Taryba sustabdė savo 1918 m. liepos 11 d. sprendimą¹⁷⁸, kuriuo Lietuvoje įvedama konstitucinė monarchija ir Viurtembergo hercogas V. von Urachas (*Wilhelm von Urach*) išrenkamas Lietuvos karaliumi Mindaugu I¹⁷⁹, ir priėmė pirmąją Laikinąją Konstituciją¹⁸⁰. Konstitucijoje įstatymų leidėjas ignoravo *de facto* egzistuojančias politines partijas. Kita vertus, nors tiesiogiai politinių partijų neminėdamas, tačiau nustatė joms juridinius pagrindus įsisteigti. Pirmąjį kartą nepriklausomos Lietuvos istorijoje Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinių dėsnių 23 straipsnyje *de jure* buvo įtvirtintas draugijų laisvės principas – „Laiduojama (garantuojama) <...> spaudos, žodžio, susirinkimų ir draugijų laisvė, jeigu tik tikslas ir vykdomieji įrankiai nėra priešingi Valstybės įstatymams.“ Pažymėtina tai, kad Lietuvoje dar tik buvo pradėta kurti teisinė sistema, todėl tai reglamentuojančių nacionalinių teisės aktų dar nebuvo išleista. Siekiant išvengti teisinio vakuumo, Pamatinių dėsnių 24 straipsnis nustatė, kad srityse, kuriose Lietuvos valstybės nėra išleistų naujų įstatymų, laikinai paliekami galioti teisės aktai, kurie buvo prieš karą, kiek jie neprieštarauja Laikinosios Konstitucijos pamatiniams dėsniams. Vadinasi, kaizerinės Lietuvos okupacijos metu priimti teisės aktai, draudžiantys draugijų, kurios „gvildena politikos

176 Bėgamosios Lietuvos valstybės tarybos žinios, Nr. 8. *Mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius. f. 255-1063, l. 10.*

177 VIC, „Dienos reikalas“, *Darbo balsas* 41, spalio 24, 1918, 1–3.

178 *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 362, 365.

179 „Lietuvos Tarybos posėdžio 1918 m. liepos 11 d. protokolai Nr. 80,“ iš *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 267–269.

180 „Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai.“ *Lietuvos Vyriausybės žinios* 1, 1 (1918).

reikalus¹⁸¹ veiklą, neteko galios, laikinai buvo paliktas galioti carinės Rusijos draugijų teisinės padėties reglamentavimas tiek, kiek jis neprieštarauja Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniams dėsniams.

Konstitucija kaip teisės šaltinio forma laiduoja, jog draugijų laisvės teisei įgyvendinti bus sudarytos reikiamos teisinės prielaidos. Antra vertus, politinių partijų steigimosi tvarką, teises ir pareigas, jų uždarymo prielaidas turi reglamentuoti įstatymas, kadangi tik tokiu būdu gali būti užtikrinamos realios draugijų laisvės įgyvendinimo teisinės prielaidos. Draugijų laisvės principas šiame kontekste taip pat turėtų būti suprantamas kaip draudimas versti asmenį priklausyti kokiai nors bendrijai bei asmens galimybę laisva valia nuspręsti priklausyti ar ne politinei partijai. Taip pat įteisinimas tokių veikų draudimo kaip steigimas ir veikimas politinių partijų, kurių programiniuose dokumentuose propaguojama ar veikloje praktikuojama rasinė, socialinė, klasinė nelygybė ir neapykanta, nedemokratinio valdymo ar valdžios užgrobimo metodai, varžymas žmogaus teisių ir laisvių bei propagavimai atlikti veiksmus, prieštaraujančius Lietuvos Respublikos įstatymams ir visuotinai pripažintoms tarptautinės teisės normoms, ir skaitinimas veikti prieš valstybės interesus. Taip pat draudimai steigti organizacijas, kurios veiktų prieš Lietuvos nepriklausomybę ir jos teritorijos vientisumą. Greta įtvirtintos spaudos, žodžio ir susirinkimų laisvės, kurios tiesiogiai susijusios su žodžio, teisės į informaciją ir kritikos teisėmis. Jos yra būtina sąlyga draugijų teisės įgyvendinimui.

Lietuvos Tarybos – vienintelės Lietuvos gyventojų atstovybės bandymai organizuoti šalies valdymą

Vilniaus konferencijos metu išrinktai Lietuvos tarybai teko misija ypatingai sudėtingomis politinėmis sąlygomis organizuoti šalies valdymą. Esant tokiai sudėtingai situacijai šalyje, kraštą administruoti galinti tik visų žmonių pasitikėjimą turinti valdžia¹⁸². Įvairios politinės partijos ir grupės, pradėjo tarppartinius susitikimus, kuriuose buvo mėginama surasti pačius tinkamiausius kandidatus į Ministrų kabinetą¹⁸³. Tačiau šie pasitarimai neapsiėjo be nesklandumų: socialdemokratai atsisakė bendradarbiauti su esama Taryba¹⁸⁴, o krikščionys demokratai atsiėmė savo kandidatus¹⁸⁵. Lapkričio 9 d. buvo patvirtintas nepilnos sudėties dešiniųjų Ministrų kabinetas, kurį sudarė šeši nariai. Kabinete gausiausiai atstovaujama buvo Tautos pažangos partija¹⁸⁶. Po mėnesio į kabinetą deleguoti dar du ministrai be portfelių: gudų ir žydų reika-

181 Paliepimas apie susirinkimus bei draugijų teises užimtuose Rusijos kraštuose dešiniojo Vyslos pusėje / Vyr. vadas Rytuose [P.] von Hindenburg, generalfeldmarš. – Tekstas lygiagr. vok., lenk. // PLS. - 1915, Nr. 3, p. 28-29. Paliepimas [dėl draugijų uždarymo ir pranešimo apie naujų įsteigimą] / Vyr. vadas Rytuose [P.] von Hindenburg, generalfeldmarš. – Tekstas lygiagr. vok., lenk. // PLC. - 1916, Nr. 7, 94.

182 „Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų Centro komiteto pareiškima,“ *Darbas* Nr. 14, spalio 22, 1918.

183 Petras Klimas et al., *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928* (London: Nida Press, 1955), 65.

184 Protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 1337, l. 35.

185 „Kodėl Liet. Krikščionys demokratai nedalyvauja Laikinojoje Vyriausybėje,“ *Tėvynės sargas* Nr. 39, lapkričio 22, 1918, 3.

186 „Naujieji Lietuvos ministrai,“ *Lietuvos aidas*, Nr. 127 (175), lapkričio 9, 1918, 2.

lams¹⁸⁷. Buvo numatyta atskira vieta ir lenkams, tačiau jie atsisakė dalyvauti Ministrų kabineto darbe. Šie tautinių mažumų atstovai buvo deleguoti ne partiniu, o tautiniu pagrindu – juos delegavo tautinių bendruomenių organai¹⁸⁸. Taip tautinį atstovavimą iškeliant prieš idėjinį–politinį.

Lietuvos Tarybos – vienintelės Lietuvos gyventojų atstovybės – darbui organizuoti buvo būtinas dokumentas, nustatantis jos veiklos pagrindus. 1918 m. lapkričio 11 d. skubos tvarka buvo priimtas Valstybės Tarybos statutas¹⁸⁹. Jame nustatyta Valstybės Tarybos darbo organizavimo tvarka. Valstybės Tarybos Statute politinėms partijoms ir frakcijoms derama vieta nebuvo suteikta. Jos sąvoka taip pat liko neapibrėžta. Kita vertus, mokslininkams dėl sąvokos abejonių nekyla, kadangi politinę partiją nuo jos frakcijos skiria partijoms būdingas organizuotumas – ryšys tarp vietinių organizacijų ir centro, kuris nėra būdingas frakcijoms. Nors frakcijos buvo minimos Lietuvos valstybės Tarybos protokoluose¹⁹⁰, o nuo 1918 m. vasaros, kai neliko Taryboje socialdemokratų, dirbo keturios: krikščionių demokratų, tautos pažangos, demokratinės tautos laisvės santaros ir nepartinių frakcijos, tačiau Statute apie jų egzistavimą užsiminta tik 56 straipsnio 4 punkte („Frakcija, darydama pareiškimą raštu, turi teisės reikalauti, kad jis būtų pridėtas prie protokolo“). Jame nekalbama ir apie 1918 m. lapkričio 5 d. iš frakcijų atstovų sudarytą Tarybos Senjorų konventą¹⁹¹, vėliau įgavusį Seniūnų sueigos pavadinimą. Konvento personalinė sudėtis ilgainiui keitėsi.

1918 m. gruodžio mėnesį į Lietuvą įsiveržus Raudonajai armijai, vokiečiams vis dar nepasitraukus iš Lietuvos ir esant įtemptiems santykiams su Lenkija, norint išsaugoti trapią Lietuvos nepriklausomybę, buvo būtina suformuoti plataus politinio spektro koalicinį Ministrų kabinetą, susidedantį iš visų Lietuvos nepriklausomybę remiančių partijų¹⁹². Viems suprantant padėties rimtumą, prieštaravimų pasiūlymui nesulaukta. 1918 m. gruod-

187 I kabinetas (1918 m. lapkričio 11 d. – gruodžio 26 d.): A. Voldemaras (pažangietis) – ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras; V. Stašinskas (pažangietis) – vidaus reikalų ministras; P. Leonas (santarietis) – teisingumo ministras; M. Yčas (pažangietis) – prekybos ir pramonės ministras; J. Tūbelis (pažangietis) – žemės ūkio ir valstybės turtų ministras; M. Velykis (liaudininkas) – krašto apsaugos ministras; J. Vygodskis – žydų reikalų ministras be portfelio; J. Voronko – gudų reikalų ministras be portfelio; J. Yčas (pažangietis) – Švietimo ministerijos valdytojas.

188 1918 m. gruodžio 10 d. Valstybės tarybos Prezidiumo raštas ministrui pirmininkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 46, l. 191; „Iš Laikinosios vyriausybės“, *Lietuvos aidas* Nr. 159, gruodžio 18, 1918.

189 *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 387; *Valstybės tarybos statutas* (Vilnius: Žaibas, 1918).

190 Lietuvos tarybos protokuluose ne kartą užfiksuotos ne tik tokios sąvokos kaip „demokratinės mūsų kuopos arba partijos“, „kairiosios partijos“, „partijų ir tautų mažumų organizacijomis“, „partijos reikalus“, „frakcijos“, „frakcijų“, bet ir atskirų politinių partijų („Tautos pažangos partija“) ar frakcijų („Socialistų demokratų liaudininkų frakcijos“, „Demokratinė Tautos Laisvės Santaros frakcija“, „Lietuvių Krikščionių Demokratų frakcija“) pavadinimai. *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991), 354, 393, 395, 395, 437, 458.

191 *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991) 381, 383; Mindaugas Maksimaitis, „Parlamentarizmo teisinis reguliavimas Lietuvoje 1918–1940 metais“, iš *Parlamentas ir valstybinės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Juršėnui* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008), 38.

192 1918 m. gruodžio 25 d. L. Noreikos laiško A. Smetonai nuorašas. *Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*. f. 130–1950, l. 2.

džio 26 d. oficialiai atsistatydino A. Voldemaro kabinetas, o M. Sleževičiui buvo pavesta sudaryti naująjį¹⁹³. Ministrų kabinete pagal sudėtį buvo pažangininkai, krikščionys demokratai, socialdemokratai, nepartiniai, žydai, socialistai liaudininkai demokratai, santarininkas ir gudas¹⁹⁴. Vyriausybė buvo koalicinė. Joje kartu atsidadė tiek kairieji, tiek dešinieji. Ypatingosiomis sąlygomis tai buvo geriausias sprendimas¹⁹⁵. Ministrų kabineto laukė nelengvas uždavinys – stabilizuoti padėtį šalyje ir sušaukti rinkimus į Steigiamąjį Seimą.

Ministrų kabinetas iš karto pranešė, kad 1919 m. sausio 16 d. šaukia Antrąją Lietuvos valstybės konferenciją, kurios metu turėsia būti aptarti svarbiausieji valstybės klausimai. Į konferenciją atvyko 187 delegatai¹⁹⁶, kurie iš karto pasiskirstė į frakcijas¹⁹⁷: 93 krikščionių demokratų partijos frakcijos atstovai, 40 nepartinių, 38 socialistai liaudininkai demokratai, 12 tautos pažangos, 2 santarininkai ir likusieji – tautinių mažumų atstovai¹⁹⁸. Konferencijos metu M. Sleževičius prasarė, jog Vyriausybės darbą apunkina ta aplinkybė, kad jis sudarytas koaliciniu pagrindu, o Valstybės tarybos sudėtyje kai kurių įeinančių į Kabinetą partijų atstovų nėra¹⁹⁹. Konferencijoje buvo priimta rezoliucija, kuri įpareigojo Ministrų kabinatą dirbti bendrai su Valstybės Taryba. Be kitų sprendimų dėl krašto organizavimo, taip pat buvo nutarta papildyti Lietuvos tarybos sudėtį²⁰⁰. Pasibaigus konferencijai, Valstybės Tarybą sudarė trisdešimt aštuoni nariai. Iš jų buvo: 12 krikščionių demokratų, 9 pažangininkai, 7 nepartiniai, 3 santarininkai (netrukus 2 iš jų pasitraukė papildydami nepartinių frakciją), 7 tautinių mažumų atstovai (4 gudai ir 3 žydai)²⁰¹.

Politinių partijų reglamantavimas įstatymais nepriklausomoje Lietuvoje

Pradėta organizuoti centrinių valstybės institucijų sistema, kurioje, dėl nepakankamo lankstumo, varžančio operatyviai reaguoti į sparčiai besikeičiančią politinę situaciją, esamai įtemptai padėčiai netiko. Todėl Valstybės Taryba 1919 m. sausio 24 d. priėmė sprendimą papildyti laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos pamatinius dėsnius, sustiprinant vykdomąją valdžią bei Valstybės Tarybos prezidiumą, kaip kolektyvinį valstybės vadovą, pakeičiant vienasmeniu valstybės prezidentu. Tačiau Lietuvos Valstybės Laikinosios Kons-

193 Vyriausybės permainos. *Lietuvos aidas*. 1918 m. gruodžio 29 d. Nr. 165.

194 II kabineto (1918 m. gruodžio 26 d. – 1919 m. kovo 5 d.) ministrai: M. Sleževičius – (liaudininkas) – ministras pirmininkas; A. Voldemaras (pažangietis) – užsienio reikalų ministras; J. Vileišis (liaudininkas) – krašto apsaugos ministras; P. Leonas (santarietis) – teisingumo ministras; M. Yčas (pažangietis) – finansų ministras; J. Tūbelis (pažangietis) – žemės ūkio ir valstybės turtų ministras; M. Biržiška (socialdemokratas) – švietimo ministras; J. Šimkus (nepartinis) – prekybos ir pramonės ministras; J. Šimoliūnas (nepartinis) – Susisiekimo ministerijos valdytojas; J. Paknys (socialdemokratas) – Maitinimo ir viešųjų darbų ministerijos valdytojas; A. Stulginskis (krikščionis demokratas) – ministras be portfelio; J. Voronko – gudų reikalų ministras be portfelio; J. Vygodskis – žydų reikalų ministras be portfelio.

195 Jonas Švoba, *Seiminė ir prezidentinė Lietuva* (Vilnius: Vyturys, 1990), 65.

196 „XV-oji Tarybos sesija,“ *Lietuva* spalio 18, 1919, 231.

197 Justinas Staugaitis, *Mano atsiminimai* (Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1995), 243.

198 *Plačiau: Mindaugas Maksimaitis, Mažoji konstituanta: Lietuvos Taryba atkuriant valstybingumą* (Vilnius: Justitia, 2010), 260.

199 *Antroji Lietuvos valstybės konferencija* (Kaunas: Šviesa, 1919), 13–15, 19–20.

200 *Ibidem*, 25–26, 70.

201 Mindaugas Maksimaitis, *Mažoji konstituanta: Lietuvos Taryba atkuriant valstybingumą* (Vilnius: Justitia, 2010), 264.

titucijos pamatinių dėsnių 27 straipsnis, laiduojantis žodžio, susirinkimų ir draugijų laisvę, išliko nepakitęs ir atkartoto analogiško 1918 m. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinių dėsnių 23 straipsnio nuostatas.

Ministrų kabinetas išsilaikė neilgai dėl nesutarimų tarp ministro pirmininko ir Tarybos Prezidiumo. 1919 m. kovo 6 d. Valstybės Tarybos prezidiumas priėmė A. Sleževičiaus Ministrų kabineto atsistatydinimą. Kovo 13 d. pradėjo darbą trečiasis ministrų kabinetas²⁰², kuris kovo 16 d. pristatė deklaraciją. Joje buvo pažymėta, kad tvarkydama vidaus reikalus vyriausybė, nepaisydama partijų, luomų, tautybės, išitikinimų skirtumų, vienodai traktuos visus, neprieštaraujančius valstybės kūrimo darbui²⁰³. Tačiau tai nepadėjo kabinetui išsilaikyti – trečiasis ministrų kabinetas dirbo vos mėnesį.

Nors ir trumpai dirbęs, tačiau trečiasis ministrų kabinetas priėmė vieną pirmųjų dokumentų, „Draudžiamasai įstatymas dalyvauti kariškiams politikoje“, kuris nors ir netiesiogiai, tačiau reglamentavo politines partijas po nepriklausomybės atgavimo. Jame buvo nustatyta, kad visiems kariškiams, kol jie aktyviai tarnauja kariuomenėje, draudžiama: priklausyti politinei partijai arba kitokiai politinei organizacijai, dalyvauti jų veikloje; kurti organizacijas, rengti mitingus arba kitokius susirinkimus politiniais tikslais; dalyvauti civilių rengiamuose mitinguose ir kituose susirinkimuose be savo vadovybės leidimo²⁰⁴. Turint omeny karinę jėgą, sutelkiamą kariuomenės rankose, įtvirtintas draudimas vertintinas kaip modernus reikalavimas, užtikrinantis demokratiškas valstybių apsaugą. Analogiški draudimai yra įtvirtinti ir šiuolaikinėse demokratiškas valstybių teisės aktuose.

Ilgiau nei kelis mėnesius neišsilaikė ir ketvirtas bei penktasis ministrų kabinetai²⁰⁵. Didesniu stabilumu ministrų kabinetai pasižymėjo tik po Steigiamojo Seimo rinkimų.

-
- 202 III kabinetas (1919 m. kovo 13 d. – balandžio 12 d.): P. Dovydaitis (krikščionis demokratas) – ministras pirmininkas; A. Stulginskis (krikščionis demokratas) – vidaus reikalų ministras; J. Yčas (pažangietis) – švietimo ministras; L. Noreika (pažangietis) – teisingumo ministras; A. Merkys (pažangietis) – krašto apsaugos ministras; V. Petrusis (krikščionis demokratas) – Finansų ministerijos valdytojas; J. Šimoliūnas (nepartinis) – Susisiekimo ministerijos valdytojas.
- 203 Aukščiausiojo Valstybės tarybos Prezidiumo leidžiamųjų raštų sąrašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1557, ap. 1, b. 40, l. 3.
- 204 „Draudžiamasai įstatymas dalyvauti kariškiams politikoje.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 5, 58 (1919).
- 205 IV kabinetas (1919 m. balandžio 12 d. – spalio 2 d.): M. Sleževičius (liaudininkas) – ministras pirmininkas; A. Voldemaras (pažangietis) – užsienio reikalų ministras; A. Merkys (pažangietis) – krašto apsaugos ministras; P. Leonas (santarietis) – vidaus reikalų ministras; L. Noreika (tautininkas) – teisingumo ministras; J. Vileišis (liaudininkas) – finansų ministras; J. Šimkus (nepartinis) – prekybos ir pramonės ministras; S. Kairys (socialdemokratas) – tiekimo ir maitinimo ministras; J. Paknys (socialdemokratas) – darbo ir socialinės apsaugos ministras; M. Yčas (pažangietis) – finansų ministras; A. Stulginskis (krikščionis demokratas) – žemės ūkio ir valstybės turtų ministras; J. Tūbelis (pažangietis) – švietimo ministras; V. Čarneckis (krikščionis demokratas) – susisiekimo ministras; J. Šernas (pažangietis) – ministras be portfelio; M. Soloveičikas – žydų reikalų ministras be portfelio; J. Voronko – gudų reikalų ministras be portfelio.
- V kabinetas (1919 m. spalio 7 d. – 1920 m. birželio 15 d.): E. Galvanauskas (liaudininkas) – ministras pirmininkas, taip pat finansų, prekybos ir pramonės ministras; A. Voldemaras (pažangietis) – užsienio reikalų ministras; E. Draugelis (krikščionis demokratas) – vidaus reikalų ministras; J. Tūbelis (pažangietis) – švietimo ministras ir Žemės ūkio, valstybės turtų ministerijos valdytojas; L. Noreika (pažangietis) – teisingumo ministras; P. Liatukas (nepartinis) – Krašto apsaugos ministerijos valdytojas; V. Čarneckis (krikščionis demokratas) – susisiekimo ministras.

Natūralu, kadangi fragmentuota politinių partijų sistema neigiamai įtakoja vyriausybės stabilumą, o vyriausybės nestabilumas gali virsti net ir visos valstybės nestabilumu.

1919 m. ketvirtasis ministrų kabinetas priėmė ministerių kabineto nusistatymą š. m. liepos mėnesio 15 d. dėl nusikalstamų darbų prieš Lietuvos valstybę. Šiame dokumente pripažinta, kad Lietuvos okupavimas buvo įvykdytas komunistų (bolševikų) partijos pastangomis, numatyta atsakomybė visiems, prisidėjusiems prie šių veiksmų atlikimo. Taip pat buvo pabrėžta, kad vienos politinės partijos nusikalstama veikla neturėtų mesti šešėlio kitoms, visų pirma turint omeny komunistų metamą šešėlį Lietuvos socialdemokratų ir Lietuvos demokratų partijoms.²⁰⁶ Taip pirmąjį kartą nepriklausomos valstybės istorijoje buvo pripažinta vienos politinės partijos nusikalstama veikla, juridškai įtvirtinta atsakomybė už priklausymą Komunistų partijai ir dalyvavimą jos veikloje.

1919 m. lapkričio 24 d. įsigaliojo pirmasis draugijų (tame tarpe ir politinių partijų) teisinę padėtį reglamentavęs įstatymas, priimtas nepriklausomoje Lietuvos Respublikoje. Visuomeninių organizacijų veiklą reguliavęs Įstatymas apie draugijas pavedė jas prižiūrėti vidaus reikalų institucijoms. Pirmasis įstatymo apie draugijas straipsnis nustatė draugijų sąvokos apibrėžimą: „Draugija (sąjunga, partija ir k.) – yra susivienijimas kuopon kelių asmenų, pasistačiusių kokią nors aiškų, bendro darbo tikslą ir, tam tikslui atsiekti, sutartinai, tam tikrais įstatais, dirbančių“²⁰⁷. Analogiškai šį terminą apibrėžė rusų administracinės teisės profesorius A. I. Jelistratov (1923): „tai yra žmonių laisva valia susijungimas tam, kad įgyvendinti bendrus tikslus“²⁰⁸. Profesorius suklasifikavo sąjungas į kultūrinės, politinės, profesines, kooperatyvus, pelno siekiančias organizacijas ir akcines bendroves. M. Romeris politines partijas apibrėžė panašiai. Jis siejo politines partijas su dirbtinio pobūdžio draugijomis, kurios kyla iš sąmoningos ir valingos jų steigėjų valios, kurie siekia patenkinti tam tikros grupės interesus, ir sukuriamos statutų pagrindu²⁰⁹.

Nors Įstatymas apie draugijas deklaravo principus, panašius į įtvirtintus carinės Rusijos okupacijos metu galiojusių teisės aktuose draugijoms reguliuoti, tačiau šių teisės aktų įgyvendinimas ženkliai skyrėsi dėl administracinių institucijų įgaliojimų ribų, jų veiklos metodų ir principų.

Įstatymo apie draugijas 5 straipsnis įtvirtino pareikštinę – normatyvinę draugijų steigimo tvarką ir numatė, kad pranešimas steigiant draugiją turi būti paduodamas apskrities viršininkui su notaro, milicijos viršininko arba savivaldybės įstaigos patikrintais steigėjų parašais, kuriuose turi būti nurodyti steigėjų asmens duomenys: vardas, pavardė, užsiėmimas ir gyvenamoji vieta. Pažymėtina, kad šio įstatymo tame pačiame straipsnyje yra minimos dvi juridine prasme nevienareikšmiškos sąvokos, t. y. „pranešimas“ ir „prašymas“. Pirmasis terminas, reiškiantis formalų tam tikrų institucijų informavimą, painiojamas su sąvoka, apibrėžiančia oficialų kreipimąsi į instituciją, kuriuo prašoma administracinės paslaugos – išduoti leidimą, dokumentą, patvirtinantį tam tikrą juridinį faktą; priimti administracinį sprendimą, išreiškiantį institucijos valią ir pan. Šis įstatymo leidėjo paliktas

206 „Ministerių kabineto nusistatymas š. m. liepos mėnesio 15 d. dėl nusikalstamų darbų prieš Lietuvos valstybę.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 11 (1919).

207 „Įstatymas apie draugijas.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 15, 249 (1919).

208 Arkadia Ivanoviča Jelistratov, *Ocherk administrativnogo prava. Gosudarstvennoe izdatelstvo* (Moskva–Petrograd, 1923), 154.

209 Mykolas Römeris, *Valstybė* T. 2 (Vilnius: Pradai, 1995), 154.

sąvokų netikslumas taikant įstatymą sąlygojo dviprasmišką įstatymo interpretavimą²¹⁰ ir „užprogramavo“ polemikas dėl normų taikymo ateityje²¹¹.

Įstatymas reglamentavo organizacijų steigimąsi: visuomeninės organizacijos įstatai turėjo būti įregistruoti komisijos, susidedančios iš apskrities viršininko, kuris buvo jos pirmininkas, apskrities komiteto nario ir taikos teisėjo. Komisija įstatus išnagrinėja, kuriuose radusi trūkumų, raštu praneša steigėjams apie juos. Steigėjai per dvi savaites turi teisę trūkumus pašalinti. Šiam terminui pasibaigus, komisija priima galutinį sprendimą dėl trūkumų pašalinimo. Įstatymas numatė, kad komisija priima sprendimą dėl įstatų registravimo arba neregistravimo. Įstatai komisijos pripažintini registruotiniais, apskrities viršininko turi būti įrašomi į rejestrą, o atmetini – gražinti steigėjams, nurodant priežastis, dėl kurių įstatai negali būti įregistruoti. Analizuojant atsisakymo registruoti draugijos įstatus pagrindus, išskirtinas pagrindinis – įstatai negali būti įregistruoti, nes neatlikti visi Įstatymo apie draugijas 2 ir 5 straipsnių reikalaujami formalumai²¹². Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento Juridinė komisija išleido paaiškinimus, kokius reikalavimus turi atitikti draugijų įstatai, kad jie galėtų būti pripažįstami tinkamais registruoti. Paaiškinimuose nurodyta, kad draugijų įstatai privalo būti surašyti taisyklinga lietuvių kalba, prašymas steigėjų pasirašytas, parašai turi būti notaro patikrinti, sumokėtas nustatyto dydžio žyminis mokestis²¹³.

Įstatai komisijos pripažintini registruotiniais, apskrities viršininko turi būti įrašomi į rejestrą. Įstatymas imperatyviai nurodė, kad atmetus įstatus, apskrities viršininkas steigėjams turi nurodyti priežastis, dėl kurių įstatai negali būti įregistruoti. Komisijai priėmus sprendimą registruoti draugijos įstatus, apie draugijos įsikūrimą buvo skelbiama oficialiame leidinyje²¹⁴. Įstatymų leidėjas, reglamentuodamas politinių partijų steigimąsi ir veiklą, sąmoningai jas institucionalizavo, sukurdamas mechanizmą, laiduojantį jų laisvą, nepriklausomą veikimą, kartu užtikrindamas, kad šis visuomenei svarbus socialinis junginys nebus paliktas nekontroliuojamai, stichiškai savieigai.

210 Kauno apskrities viršininkas atsisakė registruoti draugiją, nes „prie pareiškimo nėra pristatyta leidimas apie skyriaus registravimą“. Ginčas kilo dėl to, jog buvo skirtingai interpretuojama Įstatymo apie draugijas 22 straipsnyje suformuluota norma, numatanti, kad draugijos skyriui įregistruoti užtenka prie pareiškimo pristatyti draugijos įregistravimo liudijimą. *Plačiau: 1927 m. rugpjūčio 18 d. Kultūros Švietimo draugijos raštas Piliečių apsaugos departamento direktoriui. Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 394, ap. 15, b. 97, l. 13.*

211 1919 m. lapkričio 10 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas Nr. 2762 Generalinio štabo Rikiuotės skyriui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 394, ap. 3, b. 799, l. 16.*

212 *Ibidem.*

213 1920 m. rugsėjo 9 d. Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas Panevėžio apskrities viršininkui Nr. 1828. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 394, ap. 3, b. 799, l. 66.*

214 Šis paskelbimas buvo apmokestintas, tačiau įregistruojant naujus vienos draugijos skyrius, paskelbti „Vyriausybės Žiniuose“ nebuvo reikalaujama: „Turėdamas galvoj, kad įstatymuose apie draugijas nenumatytas anksčiau minėtas mokestis (mokestis už paskelbimą „Vyriausybės Žiniuose“ apie įregistravimą draugijų skyrių – *aut. pastaba*), <...> apie steigiamus draugijų skyrius skelbti Vyriausybės Žiniuose nereikalinga, vien pranešti D-tui (Departamentui – *aut. pastaba*) sulig nustatytos tvarkos.“ *Plačiau: 1923 m. spalio 22 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento Spaudos ir draugijų skyriaus viršininko T. Aleknavičiaus aplinkraštis apskričių viršininkams Nr. 1477/106. Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 394, ap. 7, b. 36, l. 39.*

Pirmųjų politinių partijų teisinė steigtis

Pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais šalies visuomeninis gyvenimas pagyvėjo – masiškai steigėsi įvairios draugijos. Teisiniu požiūriu, šis momentas yra itin reikšmingas, kadangi nuo jo politinės partijos įgijo teisinį veiksnumą, t.y. galimybę įgyti teises bei prisiimti pareigas, nustatytas įstatuose. Šiai minčiai pritarė ir M. Romeris, analizuodamas fizinio ir juridinio asmenų skirtumus. Pagrindiniu skirtumu jis laikė juridinį veiksnumą, teigdamas, kad tuo „teisinis asmuo“ (t.y. juridinis asmuo) skiriasi nuo fizinio, kad jis yra dirbtinis ir turi „teisinės valios bei galios veikti savo statuto ribose“, o šią valią išreikšti ir veikti gali tik per savo „statutinius atstovus – reprezentantus“, t.y. juridinio asmens kolegialius ir vienasmenius valdymo organus²¹⁵. Be to, juridinis asmuo savaime negauna visų subjektyvinių teisių, o tiktai tas, kurios jam statuto yra pavestos. Kadangi juridinio asmens kiekvienas organas yra „toks, kokį jį jo statusas padarė“, todėl galima sakyti, kad juridinis asmuo yra „gyvas tiktai teisiškai“ ir „tiktai statuto ribose“²¹⁶. Todėl politinė partija, kaip juridinis asmuo, teisinį veiksnumą įgyja tik nuo partijos registravimo juridiniu asmeniu momentu.

Vadinasi, Įstatymas apie draugijas sudarė juridines prielaidas *de jure* formalizuoti įsteigimą pirmosioms lietuvių legalioms politinėms partijoms (t.y. buvo pradėtas *de facto* esančių politinių partijų teisinis įforminimas). Pirmasis šaltinis – 1919 m. gruodžio 17 d. Vidaus reikalų ministerijos skelbimas, pateikiantis Piliečių apsaugos departamente įregistruotų draugijų įstatų sąrašą.²¹⁷ Jame taip pat buvo pažymėta apie politinių partijų registraciją: 1919 m. gegužės 14 d. Ekonominės bei politinės Lietuvos žemdirbių sąjungos; 1919 m. spalio 3 d. Lietuvos socialdemokratų partijos; 1919 m. spalio 17 d. Lietuvos darbo federacijos; 1919 m. lapkričio 8 d. Lietuvos valstiečių sąjungos; Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos²¹⁸ ir Tautos pažangos partijos²¹⁹. Buvo pradėtas ir kitų politinių partijų įteisinimas.

Vadovaujantis Įstatymo apie draugijas 10 straipsniu, Apskritis viršininko komisijai nutarus registruoti draugijos įstatus, apskritis viršininkas turi tai paskelbti oficialiame leidinyje. Todėl pagal įstatymą pasirodė skelbimai apie politinių partijų įstatų registraciją: 1919 m. gruodžio 20 d. Lietuvių krikščionių demokratų partijos²²⁰; 1920 m. liepos 10 d. Lietuvos vokiečių partijos²²¹; 1920 m. gegužio 20 d. Rusų partijos tarybos²²²; 1920 m. rugsėjo 26 d. Ūkininkų sąjungos²²³; 1923 m. kovo 17 d. Lietuvos sioninkų-socialistų partijos „Ceirei-Cion“ (*Hotach-dutk*)²²⁴; 1923 m. spalio 8 d. Žydų liaudininkų partijos Lie-

215 Mykolas Rōmeris, *Asmuo ir asmens unija* (Kaunas: Varpo spaustuvė, 1933), 2.

216 *Ibidem*.

217 „Skelbimas (dėl draugijų įstatų įregistravimo)“, *Laikinosios Vyriausybės žinios* 17 (1919).

218 1923 m. spalio 8 d. uždaryti ir išbraukti iš sąrašo Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos įstatai. „Skelbimai.“ *Vyriausybės žinios* 143 (1923).

219 „Skelbimas (dėl draugijų įstatų įregistravimo)“, *Laikinosios Vyriausybės žinios* 17 (1919).

220 „Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo)“, *Laikinosios Vyriausybės žinios* 19 (1920).

221 „Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo)“, *Vyriausybės žinios* 48 (1920).

222 „Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo)“, *Vyriausybės žinios* 67 (1921).

223 „Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo)“, *Vyriausybės žinios* 51 (1920).

224 „Skelbimai.“ *Vyriausybės žinios* 135 (1923).

tuvoje „Folkspartei“²²⁵; 1924 m. spalio 11 d. Lietuvos tautininkų sąjungos organizacijos²²⁶; 1924 m. rugsėjo 20 d. Ekonominės bei politinės ūkininkų sąjungos²²⁷; 1925 m. balandžio 3 d. Krikščionių demokratų partijos klubo²²⁸; 1925 m. gruodžio 16 d. Lietuvos ūkininkų partijos²²⁹; 1926 m. vasario 27 d. Lietuvos socialistų liaudininkų partijos²³⁰.

Antivalstybinių politinių partijų veiklos laisvės ribojimas, siekiant užtikrinti stabilumą šalyje

Naujasis teisinis reglamentavimas numatė ir draugijų skyrių (tame tarpe ir politinių partijų) steigimosi tvarką. Buvo nustatyta, kad draugijų skyriai turėjo būti registruojami apskrities viršininkų įstaigose²³¹, pateikiant pareiškimą ir draugijos įregistravimo liudijimą. Nepaisant to, valstybės institucijų pareigūnai priėmė sprendimą išplėsti įstatyme nustatytus reikalavimus. Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento Spaudos ir draugijų skyriaus viršininkas Šiaulių apskrities viršininkui rašte nurodė, kad, nors nėra numatyta, nuo 1925 m. balandžio 10 d. yra reikalinga papildyti žinių sąrašą apie draugijų skyrius, jame nurodyti: centro buveinę; kada ir kur draugijos įstatai įregistruoti; kada ir kokio departamento skyrius įregistruotas²³². Toks įstatymo plečiamasis aiškinimas pažeidžia įstatymo viršenybės principą. Kadangi viešojo administravimo subjektų veikla turi atitikti įstatymuose nustatytus teisinius pagrindus, o šiuo atveju buvo sukurta nauja elgesio taisyklė, numatanti papildomus būtinus tenkinti reikalavimus, norint užregistruoti draugijos skyrių. Tai yra nesuderinama su teisinės valstybės principu.

Įstatymas apie draugijas nustatė ir galimybę draugijoms vienytis į sąjungas. Analizuodamas galimą politinių partijų koalicijų, sąjungų sudarymą, M. Romeris teigė, kad galimos tik laisvai susiformavusios koalicijos ar sąjungos²³³. Pasak jo, politinių partijų ir sąjungų koalicijos turi būti „laisvos ir sąmoningos kooperacijos“, „socialinio solidarumo“ ar politinės kovos strategijos padarinys, bet ne kokios nors visuomeninės struktūros ar valstybinės institucijos nurodymų išdava.²³⁴ Mokslininkai linkę koalicinius susitarimus labiau sieti su džentelmeniškais susitarimais nei su tais, kurie sukelia teisinės pasekmes. Vidaus reikalų

225 „Skelbimai (dėl Lietuvos Tarptautinio Banko akcininkų susirinkimo, dėl draugijų įstatų įregistravimo),“ *Vyriausybės žinios* 150 (1924).

226 „Skelbimai (dėl bankų balansų, dėl AB akcininkų susirinkimų, dėl draugijų registravimo),“ *Vyriausybės žinios* 179 (1925).

227 *Ibidem*.

228 „Skelbimai (dėl bankų ir akcinių bendrovių balansų ataskaitų, akcinių bendrovių akcininkų susirinkimų, Vidaus reikalų ministerijos ir apskričių viršininkų skelbimų),“ *Vyriausybės žinios* 223 (1926).

229 *Ibidem*.

230 „Skelbimai (dėl bankų ir akcinių bendrovių balansų ataskaitų, apskričių viršininkų, žemės reformos valdybos skelbimų),“ *Vyriausybės žinios* 229 (1926).

231 1925 m. lapkričio 24 d. Referento Aleknavičiaus raštas Seimo lenkų frakcijos sekretoriui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 5, b. 343, l. 6.

232 Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento Spaudos ir Draugijų skyriaus viršininko raštas Šiaulių apskrities viršininkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 343, ap. 4, b. 46, l. 55.

233 Mykolas Römeris, *Valstybė* T. 2 (Vilnius: Pradai, 1995), 98–99.

234 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997), 158.

ministerijos juriskonsultas A. Jakobas, aiškindamas šią Įstatyme apie draugijas numatytą galimybę, teigė, kad praktikoje nusistovėjo tam tikros sąlygos, kuomet yra leidžiama ir dviem draugijoms vienytis į sąjungas. Pasak jo, jei sąjungos tikslas yra platesnis nei draugijos, reikia atitinkamai draugijai pakeisti savo įstatus pritaikant juos prie draugijos. Taip pat pažymėjo, kad šie įstatai negali būti identiški, kadangi tokiu atveju tai būtų traktuojama kaip dviejų ar daugiau sąjungų susijungimas į vieną atskirą draugiją, bet ne sąjungą.²³⁵ Vadinas, sąjungos galėjo būti kuriamos tik siauresniems veiklos tikslams nei draugijos.

Įstatymas apie draugijas nustatė ir bendruosius demokratinės, teisinės valstybės, visuomenės stabilumo saugiklius. Pavyzdžiui, 28 straipsnis įtvirtino draudimą dalyvauti neįregistruotų draugijų veikloje, 29 straipsnis – steigti draugijas, kurių veiklos tikslai priešingi valstybės baudžiamiesiems įstatymams. M. Romeris kritikavo²³⁶ šią įstatymo formuluotę, nustatančią, kad draugijas ir sąjungas „priešingas Valstybės baudžiamiesiems įstatymams“²³⁷ negalima steigti. Pasak jo, nuostata, kad „draugijos ir sąjungos negalėtų būti steigiamos nusikalstamam darbui daryti arba veikti nusikalstamais darbais“²³⁸ Konstitucijos projekte, yra perteklinis reikalavimas. Tačiau M. Romeris įstatymų leidėjo neįtikino, nes ši formuluotė apėmė ir politines partijas, kadangi galiojantys įstatymai numatė baudžiamąją atsakomybę už priklausymą Komunistinei partijai ir dalyvavimą jos veikloje²³⁹.

Greta to, 1920 m. priimti Baudžiamojo statuto papildymai sugriežtino teisinę atsakomybę už visuomeninės veiklos, laisvės pažeidimus. Numatyta baudžiamoji atsakomybė už priklausymą uždraustoms organizacijoms, šių organizacijų rėmimą ir aprūpinimą patalpomis (124–127 straipsniai); kurstymą nuversti teisėtą valdžią, pakeisti valstybės santvarką (128–129 ir 132–133 straipsniai); dalyvavimą nesankcionuotose demonstracijose, streikuose (367–369 straipsniai)²⁴⁰. Už padarytą nusikalstamą veiklą buvo nustatyta baudžiamoji atsakomybė ne tik juridiniams asmeniui – draugijai, bet ir fiziniams asmenims, kuris padarė nusikalstamą veiklą draugijos vardu. 1925 m. Baudžiamojo statuto papildymas nustatė mirties bausmę už nužudymą politiniais tikslais²⁴¹. Taip siekta atgrasinti žmones nuo galimo nusikaltimo, o nusikaltimą jau padariusį asmenį griežtai nubausti, tokiu būdu užkertant kelią galimam šio asmens nusikalstamam elgesiui ateityje. Be to, siekta pasinaudoti bausme kaip atgrasančia prevencine priemone kitai dar nenusikaltusiai visuomenės daliai.

Kita vertus, draudimas kurti politines partijas, kurių programiniuose dokumentuose įtvirtinti siekiai pažeisti žmonių teises ir laisves, daryti nusikaltimus ar kelti grėsmę saugumui, visuomenės tvarkai ir t.t. yra įprastas demokratinėse valstybėse konstitucijose. Kadangi šiuo draudimu saugoma pati demokratinės sistemos esmė – nustatomas draudimas kurti tokias politines partijas, kurios dėl savo veiklos pobūdžio būtų ne tik visuomenei nenau-

235 Antanas Jakobas, *Policijos teisės vadovėlis* (Kaunas: „Policijos“ laikraščio leidinys, 1933), 78.

236 Mykolas Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (I d. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1937), 228.

237 „Įstatymas apie draugijas“, *Laikinosios Vyriausybės žinios* 15, 249 (1919).

238 Mykolas Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos I d.* (Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1937), 228.

239 Mindaugas Maksimaitis, „Prof. Dr. M. Römeris ir jo Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos“ iš *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (Vilnius: Mintis, 1990), 25.

240 „Baudžiamojo statuto papildymas“, *Vyriausybės žinios* 20, 243 (1920).

241 „Baudžiamojo statuto papildymas“, *Vyriausybės žinios* 196, 1331 (1925).

dingos, bet priešingai – jai kenktų. E. Šileikis atkreipė dėmesį, kad įstatymų leidėjui nepasiskius, kas turėtų nustatyti politinės partijos pavojingumą visuomenei, kyla klausimas: piliečiai, rinkėjai ar valstybės valdžios institucija? Logiškai vertinant, šį sprendimą turėtų priimti pati visuomenė, bet šiuolaikinės atstovaujamosios demokratijos laikais fiziškai tai įgyvendinti būtų sunku²⁴². Be to, politinės partijos veiklos antiįstatymiškas pobūdis yra abstrakti kategorija, kuri daugeliu aspektų pirmiausiai yra priklausoma ir determinuota įstatymų leidėjo požiūriu.

Turint omenyje, kad valstybių baudžiamajai teisei būdingas fizinių asmenų patraukimas baudžiamojon atsakomybėn už neleistinų organizacijų (chrestomatinis pavyzdys – keliančių grėsmę valstybės santvarkai ar viešajai tvarkai) kūrimą ir dalyvavimą jose, todėl politinės partijos, kaip neleistinos ar grėsmę santvarkai keliančios ar potencialiai galinčios kelti socialinės grupės, pirmiausiai turėtų būti identifikuojamos pagal baudžiamuosius įstatymus, o po to, atpažįstamos iš rinkimų teisei priskirtų teisės aktų, konstitucijos. Todėl, darytina išvada, kad nagrinėjamo laikotarpio pati veikla ir jos reglamentavimas, legalizavimas galėtų būti grindžiamas teisinio pozityvizmo ir prigimtinės teisės koncepcijų deriniu. Tai galėtų būti reikšminga objektyvizuojant tam tikro istorinio laikotarpio politinių partijų faktinį socialiai norminį statusą, neretai skirtingą, nei teisės aktuose įtvirtintą įstatymų leidėjo.

Turint omeny to meto situaciją, kuomet Komunistų partija *de jure* paskelbta siekianti nusikalstamų tikslų ir vykdanti veiklą, priešingą valstybės įstatymams, veikė nelegaliai, todėl veiklai kontroliuoti Lietuvos valstybės valdžios institucijos teikė ypatingą dėmesį, kadangi komunistai nuolat ieškojo legalių veiklos krypčių, kaip prisidengiant kitomis, legaliai veikiančiomis organizacijomis, apeiti šį draudimą. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministeriją pasiekdavo žinios, apie komunistų bandymus legalizuotis prisidengiant „Lietuvos darbininkų partijos“ ir kitu pavadinimu. Todėl buvo pavesta, registruojant naujų politinių grupių įstatus, tai turėti omenyje ir „nuodugniai studijuoti naujai registruojamųjų organizacijų įstatus“, ar jie neprieštarauja galiojantiems teisės aktams. Dėl šios padėties buvo siekiama užtikrinti jų veiklos sekimo mechanizmo funkcionavimą, kuris užkirstų kelią jų veiklos įgijimui priešingo „visuomenės sutvarkymui krypsnių“²⁴³.

Atsižvelgdamas į tuo metu buvusią įtemptą situaciją Lietuvoje, vidaus reikalų ministerija davė pavedimą teikti informaciją apie asmenis, priklausančius antivalstybinėms politinėms partijoms ir organizacijoms – komunistų partijoms, lenkų organizacijoms, kurios stengėsi jėga prisijungti Lietuvą prie Lenkijos, kitoms partijoms, kurios siekė jėga suardyti dabartinę Lietuvos tvarką – skųsti Generalinio štabo Žvalgybos skyriui²⁴⁴.

Įstatyme apie draugijas numatyta, kad, draugijai „įgijus priešingo valstybės įstatymams krypsnio“, jos veikla turėjo būti sustabdyta, o komisijoje turi būti priimtas sprendimas dėl draugijos tolimesnio likimo. Įstatymų leidėjas nevartojo sąvokos „politinių partijų uždraudimas“, buvo reglamentuotas „politinių partijų uždarymas“. Nors draugijų

242 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997), 55–56.

243 1926 m. birželio 19 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas visiems apskričių viršininkams Nr. 308. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 5, l. 42.

244 Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos raštas apskričių viršininkams ir milicijos vadams su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 5, l. 104.

priežiūra priklausė Vidaus reikalų ministerijai, sustabdyti draugijos veiklą galėjo ir Piliečių apsaugos departamentas, ir apskrities viršininkas. Šiuo įstatymu pasinaudojant, buvo uždaromos draugijos, per kurias bandė veikti komunistai. Mokslinėje literatūroje atkreipiamas dėmesys į tai, kad 1919–1920 m. valdantieji buvo itin agresyviai nusiteikę komunistų atžvilgiu, tačiau vėliau jų pozicija švelnėjo. Siekiant užkirsti kelią galimai komunistų legalizacijai Lietuvoje, Vidaus reikalų ministerijos susirašinėjimais su miestų ir apskričių viršininkais liudija, kad buvo atliekamos kratos ir tardymai. Nustačius komunistų nelegalų veikimą per trečiąsias draugijas, jų veikimas buvo stabdomas²⁴⁵.

Buvo reglamentuota ir neveikiančių draugijų likvidavimo tvarka: Piliečių apsaugos departamentas išleido instrukciją, kurioje buvo nurodyta, kad reikalinga atsiklausti paskutinę išrinktą draugijos valdybą ar galima ją laikyti likviduota; jei gaunamas teigiamas atsakymas, draugijos likvidavimo klausimas svarstomas komisijoje. Nustatyta politinių partijų likvidavimo procedūra galėtų būti vertintina ne tik kaip atitinkanti svarbiausius demokratinės teisinės valstybės principus, bet ir nekelianti grėsmės politiniam pliuralizmui šalyje. Juo labiau, kad net ir šiais modernios demokratijos laikais, siekis užsitikrinti galimybę „apsivalyti“ nuo tik teisiškai egzistuojančių politinių partijų, galėtų būti traktuotinas kaip vienas iš administracinės naštos mažinimo būdų.

Šiuo griežtu visuomeninės veiklos laisvės pažeidimų reglamentavimu siekta apsaugoti jaunos demokratijos daigus. Būtent dėl to teisiniai procesai šiame Lietuvos valstybingumo etape buvo pradedami atsakingai, įrodymų tyrimas buvo objektyvus, pagrįstas teisiniais, o ne politiniais motyvais. Prieš įstatymą buvo lygūs visi. Būtent taip vertinti šio laikotarpio politinę situaciją Lietuvoje leidžia išlikę archyvuiniuose dokumentuose užfiksuoti duomenys²⁴⁶. Kita vertus, jie byloja apie tai, kad amnestijos, bausmės sušvelninimo ar malonės (kurios buvo nuolatos organizuojamos valstybinių švenčių proga) tikimybė opozicijos atstovams buvo mažesnė²⁴⁷.

Nepaisant to, pritariama M. Romerio nuomonei, kad 1918–1926 metų Lietuvos laikotarpis režimo atžvilgiu buvo demokratiškas²⁴⁸. Politinių partijų steigimo ir veiklos teisinis reglamentavimas 1919–1926 m. vertintinas kaip atitinkantis svarbiausius demokratinės valstybės požymius: juridiskai įtvirtintas draugijų teisinis statusas, laisvas draugijų (taip pat ir politinių partijų) steigimas ir jų veikla, tautos suvereniteto ir valdžių atskyrimo principai.

Pritartina ir T. Birmontienės nuomonei, kuri vertindama žmogaus teisių reglamentavimą pirmaisiais valstybingumo metais, teigė, kad žmogaus teisių reglamentavimas turėjo trūkumų, kuriuos siejo su „konstituciniu laikinu pobūdžiu ir nepakankamai išsamium kons-

245 1925 m. birželio 5 d. Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas Kauno miesto ir apskrities viršininkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 5, b. 343, l. 4.

246 1923 m. lapkričio 4 d. A. Voldemaro skundo Kauno miesto tarybai nuorašas. *Kauno apskrities archyvas*. f. 219, ap. 1, b. 286, l. 27–27 ap.; 1923 m. lapkričio mėn. A. Voldemaro skundo Kauno miesto tarybai nuorašas. *Kauno apskrities archyvas*. f. 219, ap. 1, b. 286, l. 31–31 ap. 1927 m. spalio 10 d. Kriminalinės policijos viršininko J. Budrio rašto vidaus reikalų ministrui nuorašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 2, b. 793, l. 247.

247 1931 m. gruodžio 16 d. Krašto apsaugos ministerijos aplinkraščio apskričių viršininkams priedas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 3, b. 395, l. 15–21.

248 Mykolas Rómeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos I d.* (Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1937), 174–177.

tituciniu reglamentavimu, bei konstitucinio reglamentavimo tradicijų trūkumu²⁴⁹. Galima sutikti su profesorės kritika dėl kiekybine ir kokybine prasme nepakankamo žmogaus teisių reglamentavimo, tačiau reikia nepamiršti, kad kuriantis Lietuvos valstybei nebuvo ne tik teisėkūros tradicijų, tačiau ir jokių nacionalinių teisės aktų. Visus teisės aktus reikėjo skubiai priimti ir jais nustatyti bent svarbiausius valstybės valdymo pagrindus. Todėl neuostabu, kad priimti teisės aktai neaptarė visų teisinių santykių, nepakankamai dėmesio skyrė žmogaus teisėms ir jų gynimui.

Iki Įstatymo apie draugijas įsigaliojimo, politinių partijų statusą, jų steigimą ir veiklą reglamentavo tik deklaratyvios konstitucinės nuostatos, laiduojančios draugijų ir sąjungų laisvę. Be teisės akto, reglamentuojančio galimybes naudotis šia teise, *de facto* ši teisė buvo „negyva“. Būtent šiame įstatyme buvo sukurtas mechanizmas, numatęs teises procedūras politinių partijų steigimuisi; sukurtos teisinės prielaidos formalizuoti pirmųjų lietuvių politinių partijų įsisteigimą; įtvirtintas vienas iš pagrindinių demokratinės valstybės – laisvo politinių partijų steigimosi – principas. Be to, nustatytas reguliavimas padėjo pamatus politinio pliuralizmo įtvirtinimui, demokratinės politinės sistemos ir parlamentinės respublikos principų vystymuisi. Sistemiskai vertinant, su rinkimus reglamentuojančiais teisės aktais buvo įtvirtinti aukščiausios valstybės valdžios organizavimo visuotinių rinkimų būdu, aukščiausios valdžios, piliečių atstovybės – parlamento – viršenybės ir valdžios padalinimo principai.

Įstatymas sudarė visiems vienodas sąlygas, vadovaujantis galiojančiais teisės aktais, steigti politines partijas, joms dalyvauti politinėje kovoje dėl valdžios pagal apibrėžtas ir visiems iš anksto žinomas taisykles. Priimti teisės aktai turėtų būti kvalifikuojami kaip teisinis pagrindas 1920 m. balandžio mėnesį įvykusiems Steigiamojo Seimo rinkimams, kurių metu politinės partijos, demokratinuose rinkimuose kovamos dėl valdžios, formavo bene svarbiausią demokratinės valdymo formos užtikrinimo priemonę – politinį pliuralizmą Lietuvoje. Antra vertus, įstatymas buvo teisininkų kritikuotas dėl itin liberalaus draugijų ir sąjungų laisvės varžymo reglamentavimo, paliktų plačių diskrecijos teisių vidaus reikalų sistemos administracijos pareigūnams priimti sprendimus dėl draugijų ir sąjungų laisvės varžymų.

3.2. Politinių partijų veiklos teisinės garantijos

Susirinkimų laisvės politinių partijų veikloje reglamentavimas nepriklausomos Lietuvos įstatymais

Draugijų laisvės klausimas yra glaudžiai susijęs su susirinkimų laisve, kadangi draugijų laisvės pilnavertis užtikrinimas nėra įmanomas be galimybės efektyviai pasinaudoti teise surengti susirinkimą ir jame dalyvauti aptariant rūpimus klausimus. Šią laisvę įtvirtino 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 16 straipsnis²⁵⁰, iš esmės atkartodamas laikinųjų pagrindinių įstatymų nuostatas. Konstitucija numatė, kad juos buvo galima rengti tik „įstatymo nurodyta tvarka“, „be ginklo ir neardant viešosios tvarkos“. Detalesnį pasinau-

249 Toma Birmontienė, „Žmogaus teisių ir laisvių koncepcija 1922 m. Lietuvos valstybės konstitucijoje“ iš *Mūsų konstitucionalizmo raida* (Vilnius: Valstybės žinios, 2003), 125.

250 „Lietuvos Valstybės Konstitucija“, *Vyriausybės žinios* 100, 799 (1922).

dojimą šia teise reglamentavo specialieji įstatymai, jų vykdymas buvo užtikrinamas administracinėmis priemonėmis.

Susirinkimų įstatymas, priimtas 1920 m. vasario 21 d.²⁵¹, numatė pareikštinę susirinkimų organizavimo tvarką: piliečiams buvo numatyta tik pareiga informuoti policijos viršininką apie ketinamą organizuoti susirinkimą. Asmenys, nepranešę apie organizuojamą susirinkimą, apskrities viršininko buvo baudžiami. Nepaisant to, kad Susirinkimų įstatymas leidimo susirinkimui rengti nereikalavo, tačiau, vadovaujantis Milicijos įstatymu²⁵², nustatiusiu visuomeninio veikimo ribojimo atvejus bei suteikusių apskričių viršininkams teises leisti privalomus įsakymus visuomenės tvarkai ir ramybei palaikyti, 1920 m. liepos 17 d. apskričių viršininkai priėmė įsakymus²⁵³, kuriuose uždraudė be leidimo rengti susirinkimus ir neigiamai atsiliiepti apie Steigiamąjį Seimą ir vyriausybę, taip pat kurstyti visuomeninių grupių priešpriešą, niekinti valstybės santvarką ir t.t. Taip buvo siekdami apsaugoti dar labai trapią demokratiją ir stabilumą valstybėje.

Diskrecijos teisė kontroliuoti organizuojamus susirinkimus ir nuspręsti, kas, Susirinkimų įstatymo prasme, gali būti pripažįstama kurstymu nuversti esamą valdžią, priklausė valstybės administracijai. Pasinaudojant šiais įgaliojimais, 1925 m. balandžio 16 d., atsižvelgiant į vienos apskrities viršininko paklausimą, buvo parengtas visiems apskrities viršininkams išaiškinimas apie tai, ar galima viešuosiuose susirinkimuose leisti dainuoti „Internacionalą“. Išaiškintame teigiama, kad asmenys, dainuojantys „Internacionalą“, „savo turiniu kursto nugriauti esamą Lietuvos valstybėje visuomenės sutvarkymą ir todėl jo dainavimas turi būti draudžiamas kaip bendrai viešosiose vietose, taip ir atskirais atsitikimais, kuriais turima tikslo priešvalstybinę demonstraciją daryti.“²⁵⁴ Tikėtina, kad šis išaiškinimas buvo priimtas pirmiausia turint omeny sustiprėjusį šalyje komunistų veikimą ir jų pamėgtą „Internacionalo“ dainavimą, taip pat siekiant turėti juridines priemones, kovojant su didžiųjų kaimynių siekais stiprinti politinę įtaką Lietuvoje. Esant įtemptai užsienio politikai, jaunos demokratijos sąlygomis, valstybės stabilumo užtikrinimas buvo svarbi valstybės gyvavimo prielaida.

Įstatymas skyrė viešus ir privačius susirinkimus. Susirinkimų įstatymo 16 straipsnis įtvirtino, kad atvirame ore rengiami susirinkimai yra laikomi viešais ir turi būti organizuojami pagal viešųjų susirinkimų organizavimo tvarką. Įstatymas numatė teisę policijos atstovui dalyvauti viešuosiuose susirinkimuose ir kituose susibūrimuose, jei policija turi žinių, kad juose bus keliami ar svarstomi baudžiamaisiais įsakymais uždrausti klausimai. Susirinkimo vedėjui buvo numatyta teisinė atsakomybė už susirinkimo tvarkos pažeidimus, todėl jis privalėjo stabdyti ir neleisti esamiems susirinkime žmonėms pažeidžiančių įstatymus poelgių ir pats imtis priemonių tvarkai susirinkime palaikyti. Nustatyta, kad susirinkimo vedėjui reikalaujant, policijos atstovas privalo imtis priemonių pašalinti iš susirinkimo kiekvieną, kas ardo tvarką, nurodytais motyvais, jei tokį reikalavimą policijos atstovas pripažins teisėtu. Apie visus, atskirų asmenų susirinkime padarytus nusikalstamus

251 „Susirinkimų įstatymas,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 20, 256 (1920).

252 „Milicijos įstatymas,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 32, 363 (1920).

253 „1920 m. liepos 17 d. Tauragės apskrities viršininko privalomas įsakymas,“ iš *Tauragės apskrities karo komendanto, apskr. viršininko ir apkr. Savivaldybės privalomieji įsakymai 1920–1934 m.* (Tauragė, 1934), 11–12.

254 1925 m. balandžio 16 d. Departamento direktoriaus P. Misiurevičiaus raštas apskrities viršininkams. Nr. 605. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 343, ap. 4, b. 46, l. 22.

darbus, neatsižvelgiant į tai, ar susirinkimas dėl to buvo uždarytas, ar ne, policijos atstovas privalėjo imtis priemonių nustatyta tvarka patraukti kaltininkus teisinės atsakomybėn.

Susirinkimų įstatymas nustatė ir negalutinius susirinkimų uždarymo pagrindus, kurie dar kartą buvo pakartoti Piliečių apsaugos departamento direktoriaus 1924 m. rugsėjo 11 d. įsakyme²⁵⁵. Jame buvo numatyta, kad susirinkimas uždaromas, jei susirinkime pasakytoje ir paskaitytoje viešai kalboje ar raštu bus kurstomas: maištas, išdavimas, nuversti esamą valstybės visuomenės santvarką; neklausyti, pažeisti įstatymus, teisėtos valdžios įsakymus; padaryti kitą sunkų nusikaltimą; karius neiti savo karo tarnybos pareigų; vieną gyventojų dalį sukilti prieš kitą (Baudžiamojo statuto 129 straipsnis); jei susirinkime bus platinami ar viešai rodomi rašiniai arba paveikslai, kuriais kurstoma atlikti veiksmus, nurodytus Baudžiamojo statuto 129 straipsnyje; jei susirinkime paskaitytoje kalboje ar viešai paskaitytame kūrinyje bus giriamas sunkus ar kitas nusikaltimas (Baudžiamojo statuto 133 straipsnis); jei susirinkime paskaitytoje kalboje įžeidžiama vyriausybės ar visuomenės įstaiga ir tuo pareiškama nepagarba valdžiai (Baudžiamojo statuto 154 straipsnio 2 dalis); jei susirinkime pasakytoje kalboje tvirtinamos arba platinamos pramanytos arba iškraipytos žinios taip siekiant pakenkti valstybės įstaigoms arba niekinti vyriausybės veikimą (Baudžiamojo statuto 263¹ straipsnis); jei susirinkime kyla netvarka; jei susirinkimas nukrypsta nuo to tikslo, kuriam buvo rengiamas ir kuris nurodytas pranešime policijai (Susirinkimų įstatymo 5 straipsnis); jei iš susirinkimo nebus pašalinti asmenys, kuriems draudžiama susirinkimuose būti, t.y. ginkluoti ir girti žmonės (Susirinkimų įstatymo 6 straipsnis). Esant nurodytoms aplinkybėms, policijos atstovas turi teisę pareikalauti susirinkimą uždaryti, jei į jo du kartus padarytą pastabą neatsižvelgiama.

Siekiant suvaldyti antidemokratišų jėgų siautėjimą šalyje ir užtikrinti bent minimalų valstybės stabilumą, Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentas 1925 m. kovo 31 d. apskričių viršininkams išplatino aplinkraščių, kuriame nurodė, kad siekiant „tiksliau sekti vietos gyvenimą“ įsakoma: pateikti vienkartinį pranešimą, jame nurodant, kokios politinės ir visuomenės organizacijos veikia apskrityje; taip pat teikti reguliarius savaitinius pranešimus apie situaciją apskrityje, aptariant politinių ir visuomeninių organizacijų veiklą, jų organizuojamus susirinkimus ir mitingus²⁵⁶. Tokio pobūdžio aplinkraščių būta ir daugiau, jie padėjo užsitikrinti nuolatinį naujausios informacijos gavimą iš regionų apie politinę padėtį juose ir savalaikiai reaguoti į pokyčius juose.

Įvertinus pranešimus, reguliariai gaunamus apie neramumus šalyje, Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentas visiems apskričių viršininkams išplatino pavedimą neleisti viešų demonstracijų priešvalstybiniais tikslais ir susirinkimų, rengiamų priešvalstybinių grupių, bei tokių susirinkimų, kuriuos priešvalstybinės grupės galėtų išnaudoti savo propagandai ar riaušėms²⁵⁷. Taip pat, siekiant užkirsti kelią komunistų stiprėjimui, buvo pavesta neduoti leidimų susirinkimams gegužės 1 die-

255 1924 m. rugsėjo 11 d. Piliečių apsaugos departamento įsakymas Nr. 25. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 5, b. 121, l. 25.

256 1925 m. kovo 31 d Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus M. Valevičiaus. aplinkraščių viršininkams slaptai Nr. 3113. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 4, b. 91, l. 1.

257 1923 m. balandžio 23 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas visiems apskričių viršininkams Nr. 180/44. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 5, l. 67.

nai organizacijoms ir asmenims, kurie gali duotus leidimus naudoti riaušėms ir priešvalstybinei propagandai. Be to, buvo nurodyta neleisti priešvalstybinių viešų demonstracijų su vėliavomis ir iš anksto pasiūlyti darbininkams, kuriais siekė prisidengti nelegaliai veikusi komunistų partija, panaudoti šią dieną poilsiui. Nepaklūsčius asmenis, rengiančius priešvalstybinę demonstraciją, ir aktyvesnius Komunistų veikėjus „turint aiškių įrodymų“²⁵⁸ suimti. Suimtuosius patalpinti koncentracijos stovyklose ir pasistengti pritraukti vietinius antivalstybiškai nusistačiusius asmenis iš darbininkų tarpo priešbolševikinei propagandai tarp darbininkų²⁵⁹. Šių veiksmų buvo imtasi, siekiant apsisaugoti nuo galimų neramumų ir komunistų įtakos sustiprėjimo visuomenėje.

Apsaugos priemonių prieš antivalstybines, nelegaliai veikusias politines partijas buvo imtasi neatsitiktinai: Žvalgybos skyrius savo pranešimuose ne kartą pastebėjo, kad naudodamiesi sąjungų ir susirinkimų laisve, komunistai išnaudojo tas laisves ir, po legalių organizacijų priedanga, mobilizavo jėgas²⁶⁰. Jis atkreipė dėmesį, kad neretai prisidengiant profsąjungomis, jauni Lietuvos piliečiai yra nuteikiami prieš šalies demokratizmą²⁶¹. Dėl šių priežasčių komunistų veikla šalyje buvo laikoma pavojinga visuomenei ir šaliai bei nukreipta prieš šalies nepriklausomybę.

Susirinkimų įstatymas, nustatydamas tokį teisinį reguliavimą, peržengė konstitucinio reglamentavimo nustatytas ribas: įstatymas numatė atvejus, neaptartus Konstitucijoje, susirinkimų laisvei varžyti bei aptarė baudžiamąją atsakomybę už šių įstatymo nuostatų nesilaikymą. Be to, susirinkimų laisvės principą, vadovaujantis galiojančiais įstatymais, galėjo varžyti net apskričių viršininkai ir policijos atstovai, kuriems įstatymas suteikė teisę tiesiogiai dalyvauti susirinkime ir nutraukti jį, jei jis neatitinka įstatymų nuostatų. Nepaisant šių susirinkimų laisvės įgyvendinimo ribojimų, priimtų siekiant apsisaugoti nuo aktyvaus komunistų veikimo, nėra pagrindo teigti, kad Lietuvai atgavus nepriklausomybę nebuvo užtikrintas susirinkimų laisvės principas.

Žodžio ir spaudos laisvės politinių partijų veikloje reglamentavimas nepriklausomos Lietuvos įstatymais

Kita, ne mažiau svarbi ir tiesiogiai su politinių partijų veiklos teisiniu reglamentavimu susijusi teisė – žodžio ir spaudos laisvė, įtvirtinta laikinuosiuose konstituciniuose dokumentuose, numatant, kad žodžio ir spaudos laisvė gali būti apribota įstatyme numatytais atvejais, kai būtina dorai ar valstybės tvarkai apsaugoti, tačiau kaip tai turėtų būti suprantama paaiškinta nebuvo.

Vienas pirmųjų spaudos klausimus reglamentavusių teisės aktų buvo 1919 m. sausio 31 d. Ministrų kabineto įsakymas, kuriuo buvo uždrausta spausdinti žinias apie kariuomenės dalinių formavimą, skaičių, dislokaciją, discipliną, operatyvinį kariuomenės darbą, vadų paskyrimus ir jų pareigų ėjimą, ginklus ir jų skaičių, faktiškus mobilizacijos rezulta-

258 1922 m. balandžio 12 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus Navako raštas Nr. 112. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 5, l. 88.

259 1922 m. balandžio 12 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento raštas Nr. 112 apskričių viršininkams su žyma „visiškai slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 5, b. 211, l. 32.

260 1923 m. Žvalgybos skyriaus viršininko raštas su žyma „visiškai slaptai“. Bolševizmas Lietuvoje dabartiniu metu. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 5, b. 438, l. 1

261 *Ibidem*. l. 2.

tus²⁶². Numatyta, kad norint paskelbti tokio pobūdžio informaciją yra būtina gauti Apsaugos ministerijos leidimą.

Detaliau dar Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniuose dėsniuose įtvirtintas teises reglamentavo vėliau, 1919 m. lapkričio 30 d., priimtas Spaudos įstatymas, kuris deklaratyviai skelbė žodžio ir spaudos laisvę, tačiau kartu suteikė plačią diskrecijos teisę valstybės administraciniam aparatui, šių teisių realų įgyvendinimą perduodamas į valstybės tarnautojų ir pareigūnų rankas. Įstatymu buvo uždrausta laikyti, pardavinėti, dovanoti spaudinius, kurie buvo išleisti nesilaikant teisės aktų reikalavimų. Spaudos įstatymas apibrėžė draudžiamos skleisti informacijos politinio ir moralinio – etatinio turinio kriterijus²⁶³. Buvo nustatyta neskelbtina informacija ir numatyta atsakomybė už jos paviešinimą: kvotos ir tardymo žinios, surinktos nusikalstamam darbui išaiškinti, negalėjo būti spaudoje skelbiamos, kol byla teisme neišnagrinėta ar nenutraukta; vidaus reikalų ministrui buvo suteikta teisė uždrausti įvežti iš užsienio ir platinti Lietuvoje spaudinius, priešingus Lietuvos nepriklausomos valstybės kūrimui; dalykai, apie kuriuos karo metu arba karo stoviui esant draudžiama spaudoje skelbti, buvo reglamentuoti įstatymais.

Siekiant apsaugoti dar jauną demokratiją ir garantuoti bent minimalų stabilumą valstybėje, atsakomybė už Spaudos įstatymo pažeidimus buvo nustatyta Baudžiamajame statute. 1920 m. įsigaliojęs Baudžiamojo statuto 263 straipsnio papildymas, numatė atsakomybę dėl platinimo „pramanytų ar iškraipytų žinių“, kuriomis siekiama pakenkti valstybės įstaigoms arba menkinti Vyriausybės veikimą²⁶⁴, tačiau kokiais kriterijais vadovaujantis šios žinios buvo apibrėžiamos pasakyta nebuvo. Baudžiamojo statuto 281 straipsnis taip pat numatė draudimą skelbti ir platinti leidinius, kuriuose yra informacija, kuri „įžeidžia doros ir gerų įpročių jausmus“. Pastebėtina, kad nebuvo Statute apibrėžta, kas „įžeidžia doros ir gerų įpročių jausmus“, tai paliekant spręsti vykdančioms pareigūnams.

Nuogastavimai dėl nelegaliai veikusių antivalstybinių politinių organizacijų pavojingumo buvo pagrįsti: valstybės atsakingas institucijas pasiekė informacija, kad 1920 metų vasarą komunistai pradėjo ruošti ginkluotam perversmui Lietuvoje. Tik dėl nuolatinės žvalgybinio pobūdžio veiklos, nukreiptos prieš nelegalių komunistinių organizacijų veikimą, bei prasidėjusios reorganizacijos partinėse struktūrose valstybinis perversmas taip ir nebuvo sėkmingai suorganizuotas.

Nepaisant sukurtos įstatyminės bazės nevienareikšmiškumo, periodinių leidinių priežiūra buvo nuosaiki. Realiai griežtai kontroliuotas tik su kariuomene susijusios informacijos viešinimas. Valdžios kritika, išskyrus antivalstybinę agitaciją²⁶⁵, buvo toleruota, t.y. straipsniai, kritikuojantys valdžią spaudoje nebuvo draudžiami ar kitaip ribojami; nebuvo imamasi sankcijų prieš asmenis, rašiusius ir leidusius spaudą, kurioje buvo kritikuojama

262 „Laikinosios Vyriausybės įsakymas dėl žinių platinimo apie kariuomenę,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 4 (1919).

263 Arida Papatėlytė, „Spaudos laisvė ir cenzūra Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 m.“ *Informacijos mokslai* 15 (2000): 49–51.

264 „Baudžiamojo statuto papildymas,“ *Vyriausybės žinios* 103, 811 (1920). *Plačiau: Baudžiamasis statusas su komentarais* (Kaunas: D. Gutmano knygynas, 1934).

265 1923 m. lapkričio 3 d. Kauno karo komendanto majoro V. Braziulevičiaus nutarimo Nr. 3099 nuorašas. *Kauno apskrities archyvas*. f. 219, ap. 1, 286, l. 27; 1923 m. lapkričio 3 d. Kauno karo komendanto majoro V. Braziulevičiaus nutarimo Nr. 3100 nuorašas. *Kauno apskrities archyvas*, f. 219, ap. 1, 286, l. 26.

valstybės valdžios institucijos ir valstybės valdymo įgalinimus turintys asmenys, jų veikla. Sankcijų nebūdavo imamasi net politinės kampanijos laikotarpiu, kai partinė spauda būdavo pilna politinius oponentus šmeižiančių ir niekinančių straipsnių²⁶⁶. Tai bylojo apie konstituciniu lygmeniu įtvirtintos spaudos laisvės ir politinio pliuralizmo idėjos stiprėjimą.

Kita vertus, nors ministrų kabinetas 1926 m. lapkričio 10 d. ir priėmė sprendimą, nustatčiusį, kad yra draudžiamas leidinių įvežimas be leidimo iš Lenkijos ar Sovietų Sąjungos²⁶⁷, tačiau jis turėtų būti traktuojamas kaip valstybės siekis užtikrinti didesnės vertybės – stabilumo šalyje – apsaugą. Kita vertus, teisės aktai neuždraudė šių šalių leidinių įvežimo ar jų platinimo, tačiau, siekiant kontroliuoti leidinių patekimą į Lietuvą, numatė leidimų tvarką.

Mokslininkai nelinkę abejoti dėl teisinės valstybės ir svarbiausių demokratijos principų įsivirtinimo ir užtikrinimo Lietuvoje iki 1926 m. įvykusio valstybinio perversmo (priešingai nei po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo), net vertinant tai, kad kai kurie oficialūs dokumentai sudaro prielaidas kvestionuoti demokratinių principų įsivirtinimą šalyje²⁶⁸. Šiuo atveju, teisinis reguliavimas turėtų būti vertinamas neatsietai nuo sudėtingos šalies vidaus ir užsienio politinės situacijos. Atsižvelgdama į nestabilią politinę šalies padėtį, reikalaujančią didelio dėmesio svarbiausioms valstybės ir visuomenės sferoms, valstybės valdžia ėmėsi priemonių, kurių nebūtų prirėkę stabilumo sąlygomis. Teisės aktus vertinant šioje „šviesoje“, priimti sprendimai galėtų būti traktuojami kaip valstybės kova už savo valstybingumą, stabilumą ir demokratijos išsaugojimą.

Apibendrinant to metu bendrąsias tendencijas galima pastebėti, kad Komunistų partijos leidžiama spauda susilaukdavo ypatingo dėmesio. Su komunistais tiesiogiai susiję leidiniai, būdavo pripažinti antivalstybiniais, nukreiptais prieš Lietuvos valstybingumą, keliančiais pavojų jos nepriklausomybei, skatinančiais neramumus šalyje, ir todėl turinčiais būti uždarytais²⁶⁹. Nors šiuo laikotarpiu ir buvo taikomos priemonės stabilumui šalyje apsaugoti, tačiau jų taikymo nederėtų sieti su galimu nedemokratinų procesų stiprėjimu. Jos sudarė prielaidas operatyviai reaguoti į greitai besikeičiančią padėtį šalyje bei užkirsti kelią galimam „antivalstybinių gaivalų“ sustiprėjimui jaunoje valstybėje ir išsaugoti šalies valstybingumą.

Spaudos įstatymas įtvirtino nuolatinę spaudinių priežiūrą ir kontrolę (įstatymu buvo pavesta apskrities viršininkui vietos spaudinių kontrolė, o nuo 1927 m. rugsėjo 9 d. – kri-

266 Andrius Vaišnys, *Spauda ir valstybė 1918–1940* (Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1999), 42–49.

267 *Piliečių apsaugos departamento aplinkraščių rinkinys 1918 m. vasario 16 d. – 1931 m. gegužės 31 d.* 1931, p. 237.

268 1922 m. Departamento Spaudos ir draugijų skyriaus darbuotės ataskaita. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 4, b. 48, l. 50.

269 Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus 1925 m. sausio 31 d. rašte Šiaulių apskrities viršininkui buvo rašoma, kad „pastaruoju metu Šiauliuose išleidžiama legaliai daug priešvalstybinės literatūros. Esant Spaudos Įst. 19§, apskrities viršininkas už tokius nusikaltimus gali iškelti baudžiamas bylas ir spaudinio platinimą sustabdyti. Todėl siūloma Tamstai platinimą laikraščių: „Pramonės darbininkas“, „Darbininkų laikraštis“ ir „Darbininkų Žinios“ bendra tvarka sustabdyti ir ateityje imtis griežtų priemonių platinimui priešvalstybinės literatūros laiku užkirsti kelią.“ *Plačiau*: 1925 m. sausio 31 d. Departamento direktoriaus Danausko raštas Šiaulių miesto ir apskrities viršininkui Nr. 1404. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 5, b. 372, l. 109.

minalinės policijos²⁷⁰ kompetencijai), kuri užtikrino valstybės valdžiai teisę nuolat gauti naujausią informaciją apie planuojamus išleisti leidinius. Tokiu būdu buvo sudarytos galimybės valdžios institucijoms, pareigūnams bet kuriuo metu pasinaudoti turimais duomenimis bei imtis veiksmų: sustabdyti leidinio spausdinimą, platinimą, išimti jį iš apyvartos, neduoti leidimo spausdinti tam tikrų leidinių ar straipsnių. Taip buvo sukurta priemonė ne tik bet kada slopinti komunistinę, bet ir kitą antivyriausybinę propagandą.

Nepaisant priimtų tuo metu kontraversiškai vertinamų teisės aktų ir atliktų administracinių veiksmų, siekiančių kontroliuoti ir eliminuoti komunistų raišką per spaudą, pirmojo Lietuvos nepriklausomybės laikotarpio gyventojai turėjo tokią viešosios veiklos laisvę, kurios neteko po 1926 m. gruodžio 17 d. įvykdyto perversmo. Kita vertus, po 1926 m. rinkimų į trečiąjį Lietuvos Respublikos Seimą rinkimų opozicijoje likusios politinės partijos šį laikotarpį apibūdino kaip anarchistinį, „antivalstybinių gaivalų“ siautėjimo periodą.

3.3. Antivalstybinių politinių partijų veiklos teisinis ribojimas

Politinių partijų teisiniam reglamentavimui ženklios įtakos turėjo nepaprastosios padėties įtvirtinimas konstituciniu lygmeniu ir jos taikymo nuolatinumas. Nepaprastosios padėties taikymo sąlygos ir pasekmės buvo nustatytos pagrindiniuose šalies įstatymuose: 1920 m. birželio 10 d. Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstitucijos²⁷¹ 16 straipsnis visiems Lietuvos piliečiams laidavo demokratines laisves, tačiau kartu numatė, kad karo metu, taip pat valstybei gresiančiam pavojui pašalinti, konstitucinės garantijos įstatymų būdu gali būti sustabdytos. Analogiškas nuostatas įtvirtino ir 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 32 straipsnis, nustatęs, kad karo ar kurią kitą nepaprastąją padėtį gali įvesti respublikos prezidentas, o šį aktą turi patvirtinti Seimas²⁷².

Šios teisės normos turėjo didelę reikšmę to meto Lietuvoje, kadangi pirmuosius valstybingumo žingsnius ji žengė itin sudėtingomis aplinkybėmis: Europoje ką tik buvo pasibaigęs Pirmasis pasaulinis karas; rytines sienas puolė Raudonoji armija; iki 1919 m. rudens krašte vis dar buvo pralaimėjusios karą Vokietijos kariai, kurių dalis vėliau perėjo į bermontininkų gretas ir mėgino užimti Lietuvos teritoriją; vyko kariniai konfliktai dėl Lietuvos sienų.

Savo veiklą aktyviai vykdė komunistai: 1918 m. Vilniuje įkurta Rusijos slapta finansuojama Komunistų partija, kurios veiksmai buvo koordinuojami iš Maskvos²⁷³. 1918 m.

270 *Piliečių apsaugos departamento aplinkraščių rinkinys 1918 m. vasario 16 d. – 1931 m. gegužės 31 d.*, (1931), 238.

271 „Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 37, 407 (1920).

272 „Lietuvos Valstybės Konstitucija,“ *Vyriausybės žinios* 100, 799 (1922).

273 Komunistų partija, veikusi Lietuvoje, savo programoje įsipareigojo laikytis Rusijos komunistų partijos programos ir vadovauti Lietuvos revoliuciniam darbininkų judėjimui. Rusija finansavo komunistinės literatūros, skirtos Lietuvai, leidimą ir pristatymą. 1918 m. lapkričio 10 d. LKP(b) CK įkūrė komitetą, skirtą valstybinam perversmui organizuoti. Tų pačių metų gruodžio 8 d. buvo sudaryta Laikinoji revoliucinė darbininkų ir valstiečių vyriausybė, kurios pirmininku tapo V. Kapsukas. Tokia „popierinė“ valdžia buvo reikalinga tam, kad bent formaliai pateisintų Rusijos Raudonosios armijos atsiuntimą į Lietuvą. Laikinoji revoliucinė darbininkų ir valstiečių vyriausybė gruodžio 16 d. paskelbė manifestą apie Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos įkūrimą. Lietuvos didžiuosiuose miestuose įvyko pirmieji Darbininkų deputatų tarybų rinkimai. 1919 m. vasario 27 d. buvo priimtas sprendimas įkurti Litbelą – bendrą valstybę su Baltarusija – Lietuvos-Baltarusijos Tarybų Socialistinę Respubliką.

lapkričio mėnesį Raudonoji armija pradėjo žygi į Europą ir gruodžio mėnesį įsibrovė į Lietuvos teritoriją. Vilnius išliko komunistų valdžioje iki 1919 m. balandžio 19 d. Vėliau, pasikeitus karo eigai – lenkams pradėjus puolimą – komunistų kariai paliko Vilnių, o Litbelo vyriausybė pasitraukė į Minską²⁷⁴. 1919 m. balandį Vilniaus kraštą okupavus lenkams, jie išbuvo užėmę jį iki 1939 m. rugsėjo 19 d., išskyrus 1920 m. liepos–gruodžio mėnesius, kuomet Rusijos SFSR, įsiveržusi į Lenkiją, užėmė Vilniaus kraštą. Esant tokiai situacijai, norint stabilizuoti padėtį šalyje, nepaprastosios padėties taikymas buvo neišvengiamas.

Nepaprastajai padėčiai reguliuoti 1919 m. kovo 5 d. įsigaliojo 1919 m. vasario 7 d. Ministrų kabineto priimti Ypatingi valstybės apsaugos įstatai²⁷⁵, kuriuose buvo nustatyta, kad karo metu arba gresiant suirutei nuo jos apsisaugoti, gali būti paskelbtas karo stovis. Įstatais reglamantuota karo stovio įvedimo ir panaikinimo tvarka. Buvo nustatyta, kad į vietas, kur yra paskelbtas karo stovis, apsaugos ministras paskiria karo komendantą, kuris paskelbia vietos žmonėms karo stovio įvedimą ir jiems išaiškina jo reikšmę. Vietose, kuriose įvedamas karo stovis, visi mitingai ir susirinkimai gali būti leidžiami tik karo komendantui sutikus. Pasak Vyriausiojo Tribunolo, Ypatingi valstybės apsaugos įstatai tik bendra forma nurodė karo komendantams, kad jie gali imtis represijų prieš visa, kas pavojinga visuomenės tvarkai arba kariuomenei, tačiau kas tai yra, pavesta spręsti pačiam karo komendantui²⁷⁶.

Analizuojant Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų redakcijas bei jose įtvirtintus karo komendantų įgaliojimus, pastebėtina, kad pirmosios Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų redakcijos (priimtos 1919 m. vasario 7 d. Ministerių kabineto), galiojusios nepilną mėnesį, 16 straipsnis skelbė, jog karo komendantai atsako už savo nusikaltimus, kaip ir kiti valdininkai, karo stoviui esant, tačiau antroje, nuolatinėje redakcijoje, priimtoje 1919 m. kovo 5 d. Lietuvos Valstybės Tarybos, ši nuostata nebuvo įrašyta²⁷⁷. Karo komendantams buvo suteiktos plačios diskrecijos teisės priimti sprendimus: jis turėjo teisę imtis prievartos priemonių prieš asmenis, spaudą, draugijas, pramonės ir prekybos įstaigas: sustabdyti spaudos leidinius, drausti susirinkimus, uždaryti įstaigas²⁷⁸. Karo komendantai, pasinaudodami teisinio reglamentavimo netobulumu, visų pirma – teisės normų platumu ir neapibrėžtumu – sutelkė savo rankose plačias draugijų bei sąjungų kontrolės galias: jie turėjo teisę savo įsakymais papildyti ir konkretizuoti įstatymu, nustatyti reglamentavimą. Karo komendantai, pasinaudodami teise leisti privalomuosius įsakymus, priėmė taisykles, kuriomis draugijų ir organizacijų veiklos kontrolę padarė savo kompetencijos dalimi: įpareigojo visas draugijas, organizacijas ir profsąjungas pristatyti į komendantūrą savo statutą, programas, narių sąrašus, be to, įpareigojo pranešti komendantūrai apie visus naujai įstojuosius narius, joms buvo uždrausta be komandanto leidimo daryti kokius nors pakeitimus

274 *Plačiau*: Alfonsas Eidintas ir Gediminas Rudis, *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją* (Vilnius: Šviesa, 1989), 43.

275 „Ypatingi valstybės apsaugos įstatai.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 5, 55 (1919).

276 *Vyriausiojo Tribunolo 1924–1933 metų visuotinių susirinkimų nutarimų rinkinys*. T. 12 (Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933).

277 Mindaugas Maksimaitis, „Karinių-administracinių organų savivalės įteisinimas Lietuvoje 1919–1926 m. Ypatingais valstybės apsaugos įstatais.“ *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A Nr. 1*(12) (1962), 26.

278 *Ibidem*, 28–27.

savo statutuose²⁷⁹. Šie įstatai buvo kritikuoti dėl normų su neapibrėžta hipoteze gausos ir jų platumo, kadangi taip jie įteisino karo komendantų visišką laisvę taikyti administracines prievartos priemones.

Karo komendantūros galių išplėtimas buvo neatsitiktinis, jis sietinas su vyriausybės siekiu išsaugoti jaunos valstybės nepriklausomybę ir užgniaužti antivalstybinę komunistų veiklą šalyje²⁸⁰. Nors Komunistų partija Lietuvoje buvo uždrausta, tačiau ji aktyviai veikė nelegaliai, leido komunistinę spaudą, vykdė propagandą ir šnipinėjimą Maskvos naudai.

Lietuvoje, susiduriančioje su įvairiais vidiniais ir išoriniais neramumais, komendantūrų vaidmuo visuomeniniame gyvenime buvo ženklus: jos vykdė nuolatinį slaptų duomenų rinkimą, ypač, susijusių su nelegaliomis politinėmis organizacijomis ir jų veikla, jų analizę ir visuomenės stebėjimą. Siekiant sustabdyti antivalstybinę komunistų veiklą, Kauno karo komendantas 1919 m. vasario 15 d. įsakymu pavedė informuoti apie „bolševikų agentus“, „vietos gyventojų kurstytojus prieš Lietuvos valdžią“, bolševikų slaptas organizacijas *etc.* Taip pat uždraudė visus susirinkimus, mitingus ir vakarus be karo komendanto leidimo; gabenti iš okupuotos Lietuvos dalies laikraščius ir agitacinę bolševikų literatūrą²⁸¹. Be to, Kauno miesto ir apskrities karo komendanto 1919 m. kovo 3 d. įsakymu „Visiems Kauno gyventojams“ buvo pavesta teikti žinias apie bolševikus ir kitus asmenis, kurstančius prieš Lietuvos valstybę²⁸². Šiais visuomeninės veiklos laisvės ribojimais ir griežta kontrole komunistų spauda buvo konfiskuojama, platintojai suimami, o pavojingesni išsiunčiami iš Kauno; slapti komunistų susirinkimai – mitingai uždaromi, o jų susitikimų vietos likviduojamos²⁸³. Taip buvo siekiama užkirsti kelią galimiems antivalstybiškai nusiteikusiems komunistams kelti suirutę šalyje. Nepaprastą padėtį reglamentavę teisės aktai karo komendantūrai suteikė nepaprastosios padėties taikymo atveju plačias diskrecijos teises, todėl asmenys, veikiantys Komunistų partijos naudai, buvo persekiojami ir baudžiami, vadovaujantis priimtais komendantūros įsakymais. Vėliau, nuolat sistemingai taikant nepaprastosios padėties teikiamas kovai prieš komunistus galimybes, konstatuota, kad ilgainiui jie, nors tebeveikė prieš Lietuvos valstybę, bet jau nesudarė ypatingo pavojaus²⁸⁴. Toks rezultatas buvo pasiektas tik sistemingų teisės aktais nustatytų karo padėčių reglamentavusių priemonių taikymo dėka.

1920 m., reikalaujant Vyriausiajai rinkimų komisijai, ministrų kabinetas, ruošdamasis rinkimams, ėmė svarstyti karo stovio panaikinimo klausimą. Kadangi buvo pripažįstama, kad valstybės padėtis dar tebėra sunki, dėl to buvo pateisinamas ribotas kai kurių nepaprastųjų priemonių naudojimas, bausmių sugriežtinimas²⁸⁵. Nepaisant to, buvo at-

279 Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 59, ap. 2, b. 134, l. 20.

280 1920 m. kovo 31 d. Generalinio štabo Žvalgybos skyriaus viršininko M. Lipčiaus rašto Vidaus reikalų ministrui nuorašas. Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 399, ap. 1, b. 662, l. 33; 1921 m. vasario 3 d. Piliečių apsaugos departamento aplinkraštis apskričių viršininkams. Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 378, ap. 2, b. 481, l. 161.

281 „Kauno karo komendantos 1919 m. vasario 15 d. įsakymas,“ iš *Kauno karo komendantūra 1919–1929* (Kaunas: M. Kuktos spaustuvė), 34–35.

282 „1919 m. kovo 3 d. Kauno miesto ir apskrities Karo Komendanto įsakymas „Visiems Kauno gyventojams“;“ *Kauno karo komendantūra 1919–1929* (Kaunas: M. Kuktos spaustuvė), 36.

283 *Kauno karo komendantūra 1919–1929* (Kaunas: M. Kuktos spaustuvė, 1930), 29.

284 *Ibidem*, p. 32.

285 1920 m. vasario 17 d. Ministrų kabineto posėdžio protokolas. Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 499, ap. 1, b. 232, l. 5.

šauktas karo stovis²⁸⁶, informuotos komendantūros, kad be ypatingo reikalo nebūtų daromos kliūtys rinkiminei agitacijai, politiniams susirinkimams. Net komunistams artimas S. Matulaitis pripažino, kad didesnių incidentų dėl pareigūnų neteisėtų veiksmų priešrinkiminių laikotarpiu nepasitaikė²⁸⁷. Demokratiškų rinkimų būdu išrinkus Steigiamąjį Seimą, Seimo nariai susirinko į posėdį²⁸⁸. Įtempti santykiai su Lenkija ir 1920 m. liepos viduryje Raudonajai armijai įžengus į Vilnių, komunistų antivalstybinis veikimas tapo dar pavojingesnis²⁸⁹, todėl tuoj po rinkimų, liepos 23 d., Steigiamasis Seimas paskelbė karo padėtį. Tą pačią dieną didžiausios komendantūros Lietuvoje – Kauno karo komendantas, pasinaudodamas jam suteikta diskrecijos teise, išleido įsakymą, kuriuo nurodė pranešti, apie antvalstybiškai nusistačiusius asmenis, slaptas organizacijas, spaustuves ir pan.²⁹⁰, taip pat uždraudė be leidimo rengti susirinkimus. Gatvėse uždrausti „susitelkimai“ daugiau kaip 5 žmonių²⁹¹. Šiuo įsakymu siekta užgniaužti komunistų nelegalų veikimą²⁹² šalyje ir eliminuoti²⁹³ jų keliamą pavojų Lietuvos valstybingumui. Nepakankamai komunistus kontroliuojant, grėsė jų sustiprėjimas ir galimas perversmas šalyje.

Neramumai su lenkais sąlygojo Lietuvos gynimo komiteto kreipimąsi į Krašto apsaugos ministeriją, nurodant įpareigoti karo komendantus, pastebėjus antivalstybinės veiklos apraiškas, nedelsiant jas užgniaužti²⁹⁴. Lietuvoje dirbo Sovietų Sąjungos agentai, kurie kurstė šalies gyventojų nepasitenkinimą valstybės valdžia ir esama santvarka. Komunistų partija ieškojo socialinių grupių, kurias galėtų palenkti į savo pusę, taip sustiprinant savo vaidmenį šalyje. Pagrindinį dėmesį jie sutelkė į darbininkus, ypač – skaitlingas darbuotojais bendroves. Jose buvo ieškoma Komunistų partijos veiklos galimybių per profesines sąjungas. Komunistai siekė perimti įtaką profsąjungose, kadangi per jas komunistai galėjo užsimaskavę legaliai veikti. Per profsąjungas komunistai ženkliau veikė darbininkus ir nu-

286 „Įsakymas karo stoviui panaikinti,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 20, 255 (1920).

287 Stasys Matulaitis, *Atsiminimai ir kiti kūriniai* (Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958), 182.

288 Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų istorija* (Chicago: Dr. Kazio Griniaus fondas, 1986), 479; Apie pagrindines Lietuvos partijas, jų programas, dalyvavimą Steigiamojo Seimo rinkimuose žr. Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, Lietuvos Steigiamasis Seimas 1920.V.15–1922.X.7 (New York: Tautos Fondas, 1975), 23–47; Algirdas Jakubčionis, „Politinės partijos Steigiamojo Seimo rinkimuose,“ iš *1920–1922 metų parlamentinė patirtis: sprendimų politika, tikslai, aplinkybės: mokslinės konferencijos pranešimai* (Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo Spaudos tarnyba, 2000), 15–24.

289 Atsakingos valstybės valdžios institucijos sužinojo, kad Lietuvos ir Baltarusijos komunistų partijos CK planavo perversmą Lietuvoje, kuris turėjo įvykti 1920 m. rugpjūčio 29 d. Rengiantis perversmui, iš Rusijos dideliais kiekiais gabenami ginklai ir keliavo karininkai, agentai, kurie išsisklaidė po Lietuvos teritoriją. Vilniuje buvo sudarytos čekistų grupės. Nors pučui buvo pasiręmta, tačiau po 1920 m. vasarą Raudonosios armijos fiasko Lenkijoje komunistų partija oficialiai maištą atšaukė, nes suprato, kad be karinės pagalbos nebuvo jokių perspektyvų jį laimėti.

290 “1920 m. liepos 23 d. Kauno karo komendantas Mikuckio Kauno miesto ir apskrities gyventojams įsakymas,“ iš *Kauno karo komendantūra 1919–1929* (Kaunas: M. Kuktos spaustuvė, 1930), 42.

291 *Ibidem*.

292 1922 m. gegužės 15–19 d. Apskričių viršininkų suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 2, b. 271, l. 2.

293 1921 m. rugsėjo 20–24 d. Karo komendantų suvažiavimo protokolai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 10, ap. 1, b. 58, l. 2, 10.

294 1920 m. spalio 1 d. Lietuvos gynimo komiteto pirmininko M. Krupavičiaus raštas Krašto apsaugos ministerijai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 499, ap. 1, b. 191, l. 1.

kreipė jų veikimą komunistams palankia kryptimi. Komunistai organizuodavo streikus, skleidė antivalstybines idėjas ir propagavo santvarkos, kuriamos Sovietų Rusijoje, vertybes. 1919–1922 m. Lietuvos geležinkelių vadovybei rūpesčių sukėlė komunistų bandymas pasinaudoti ekonominių problemų slegiamais Lietuvos geležinkelių darbuotojais. Siekiant sustabdyti komunistų skverbimąsi, buvo pasitelkta Lietuvos žvalgyba, kuri administraciniais sprendimais visoje šalyje uždraudė komunistų užvaldytos geležinkeliečių profsąjungos skyrius, nuslopino jų keliamus streikus²⁹⁵. Įrašų apie komunistų keliamą pavojų ir realią grėsmę šalies valstybingumui, jų organizuojamus valstybinius perversmus galime rasti įvairių institucijų ir pareigūnų raportuose, pranešimuose ir kituose dokumentuose. Komunistai siekė prasiskverbti į visas strategines valstybines institucijas, ypač kariuomenę, nes suardžius jos drausmę ir pasitikėjimą ja, buvo tikimasi ženkliai sustiprinti pozicijas²⁹⁶.

Siekiant apsaugoti dar labai trapią šalies nepriklausomybę, demokratiją ir valstybės stabilumą, pasinaudojant nepaprastosios padėties teikiamomis juridinėmis galimybėmis, Lietuvos Respublikos ministrų kabinetas 1922 m. lapkričio 22 d. pritarė krašto apsaugos ministro „nustatymui“²⁹⁷, kad karo komendantai, gali bausti redaktorius ir leidėjus už visuomenės kurtymą nepasitikėti valdžia; valdžios žmonių autoriteto žeminimą²⁹⁸.

Karo stovis valstybėje taikytas nuolatos. Teritoriniu atžvilgiu jo taikymas buvo kiek apribotas tik rengiantis Steigiamojo Seimo, vėliau – pirmojo Seimo rinkimams. Tiesa, nors buvo priimti teisės aktai, kuriais karo stovis buvo apribotas²⁹⁹, bet tai telietė tik dalį Lietuvos. 1922 m., baigiantis Steigiamojo Seimo kadencijai, padėtis Lietuvoje šiek tiek stabilizavosi, o nepaprastosios padėties taikymo nuolatinumas „metė šešėlių“ valdančiajai daugumai. Dėl šio klausimo sprendimo vyriausybė pasiteiravo karinės vadovybės nuomonės, kuri, atsakydama į paklausimą, krašto apsaugos ministrui parengė raportus, kuriuose buvo pasisakyta prieš visišką karo padėties panaikinimą³⁰⁰. Todėl krašto apsaugos ministras, susipažinęs su pateikta medžiaga, vyriausybei pateikė pranešimą, kuriame buvo nurodyta, kad nepaprastoji padėtis sudaro juridines galimybes persekioti antivalstybines

295 1923 m. Geležinkelių karo viršininko majoro J. Mačiulaičio aplinkraštis Nr. 162 karo ir geležinkelių stočių komendantams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 767, ap. 2, b. 154, l. 62; 1926 m. gruodžio 17 d. Kauno stoties komendanto skelbimas geležinkelio tarnautojams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 767, ap. 3, b. 1, l. 20.

296 1922 m. kovo 26 d. Generalinio štabo viršininko raportas krašto apsaugos ministrui Nr. 316. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 2, b. 318, l. 5.

297 1922 m. lapkričio 22 d. Lietuvos Respublikos ministrų kabineto Reikalų vedėjo raštas Nr. 2714. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394 ap. 5 b. 166 l. 10.

298 1922 m. sausio 26 d. Vietinės kariuomenės brigadai įsakymas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 10, ap. 1, b. 107, l. 5; 1922 m. birželio 2 d. Žinios apie vietinės kariuomenės brigados darbą. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 10, ap. 1, b. 122, l. 61. 1923 m. stovykla buvo uždaryta todėl asmenis, nubastus už politinę ir visuomeninę veiklą karo komendantai išsiųsdavo į kariuomenės drausmės batalioną Varniuose. *Plačiau*: 1923 m. rugpjūčio 8 d. Krašto apsaugos ministro raštas Vietinės kariuomenės vadui majorui A. Merkiui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 3, b. 129, l. 196.

299 „Įsakymas,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 20, 253 (1920). „Įstatymo karo stoviuvi įvesti pakeitimas,“ *Vyriausybės žinios* 105, 823 (1922).

300 1922 m. kovo 26 d. Generalinio štabo raportas Krašto apsaugos ministrui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 2, b. 328, l. 5; 1921 m. rugsėjo 7 d. Vietinės kariuomenės brigados vado raportas Krašto apsaugos ministrui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 2, b. 328, l. 5–6.

jėgas³⁰¹: nelegaliai veikianti Komunistų partija nuolatos buvo įvardijama kaip viena iš didžiausių grėsmių, keliančių pavojų tiek valstybingumui, tiek pačiai valdymo sistemai³⁰².

Nors nepaprastoji padėtis suteikė juridines galimybes operatyviai reaguoti į neramumus šalyje ir efektyviau saugoti jaunos valstybės nepriklausomybę, tačiau jos nuolatinis taikymas negalėtų būtų vertinamas vienareikšmiškai. Po kelių mėnesių, svarstant nuolatinės Konstitucijos projektą, Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP), taip pat atkreipė dėmesį, kad Konstitucijos projekte parašyta frazė „kitokiems pavojingiems neramumams“ yra abstrakti, joje išvėlge paslėpta juridiškai įteisintą galimybę piktnaudžiauti karo padėtimi, panaudojant ją prieš darbininkų streikus³⁰³. Išties šie nuogaštavimai buvo pagrįsti, o nepakankamu apibrėžtumu ateityje buvo pasinaudota.

Komunistams ieškant galimybių įsiskverbti į Lietuvos kariuomenės gretas, po 1924 m. neramumų Estijoje atgarsių, Krašto apsaugos ministerija ėmėsi prevencinių priemonių – išplatino aplinkraščių, kuriame buvo nurodyta stiprinti discipliną, analizuojami destruktivos ir žalingos visuomenei veiklos neutralizavimo būdai: tiriami propagandinės informacijos platinimo tarp karių būdai; rengiamos priemonės kovai su šnipais ir agitatoriais³⁰⁴. Sustiprinus apsaugos priemonės, jų keliamas pavojus buvo bent laikinai neutralizuotas.

Dar viena priemonė, kurios buvo imtasi siekiant kontroliuoti komunistų keliamą pavojų, buvo 1925 m. Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento išleistas aplinkraštis, kuriame numatyta, kad apskričių viršininkai turi apibūdinti politinių – visuomeninių organizacijų veiklą savo administruojamoje teritorijoje³⁰⁵. Taip buvo užsitikrintas nuolatinis informacijos srautas iš provincijų į centrą, sudaręs galimybes ne tik objektyviai vertinti padėčių šalyje, bet ir operatyviai reaguoti į ją.

Stabilumui šalyje užtikrinti 1925 m. gegužės 19 d. buvo priimtas ir Sustiprintos apsaugos įstatymas³⁰⁶, reguliavęs kitą nepaprastosios padėties rūšį – vadinamąją sustiprintą apsaugą. Sustiprinta apsauga galėjo būti įvedama kilus valstybėje ginkluotam sukilimui ar kitokiems pavojingiems neramumams. Vietose, kuriose yra paskelbta sustiprinta apsauga, vidaus reikalų ministras įgijo plačias teises: sustabdyti draugijų darbą; uždrausti kartinių ir periodinių raštų spausdinimą ir platinimą; uždrausti viešus ir uždarus susirinkimus.

301 1922 m. kovo 27 d. Krašto apsaugos ministro pranešimas ministrui pirmininkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 2, b. 328, l. 16–20.

302 Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktorius reguliariai informuodavo švietimo ministrą apie padėčių šalyje, o jo raštuose su žyma „slaptai“ buvo rašoma, kad „sugriovius esamąją tvarką ir įvedus savo partijos diktatūrą, Lietuvos komunistų partija veda diktatūrą, Lietuvos komunistų partija veda plačiai ir planingai propagandą ne tik darbininkų, valstiečių bei kariuomenės tarpe, bet ir beinančios mokslą jaunuomenės tarpe“. *Plačiau*: 1925 m. vasario 21 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas švietimo ministrui Nr. 1063 su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394 ap. 4, b. 98, l. 57.

303 *Steigiamojo Seimo darbai. 1922 m. liepos 13 d. 223 posėdis*, 72–73.

304 1925 m. Vyriausiojo štabo aplinkraštis Nr. 18138 karo apygardų vadams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 509, ap. 1, b. 109, l. 4.

305 1925 m. kovo 31 d. Piliečių apsaugos departamento direktoriaus pareigas einantis J. Motiejūnas-Valevičiaus aplinkraštis apskričių viršininkams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 4, b. 91, l. 1.

306 „Sustiprintos apsaugos įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 194, 1318 (1925).

Sustiprinta apsauga, esant reikalui, galėjo pakeisti karo stovį, tačiau jam nuolat veikiant, sustiprinta apsauga nebuvo skelbiama³⁰⁷.

Pasibaigus antrojo Seimo kadencijai, 1926 m. gegužės 8–10 d. laisvuose, tiesioginiuose, visuotiniuose rinkimuose buvo išrinktas trečiasis Seimas³⁰⁸. Nors nelegaliai veikianti Komunistų partija juose nedalyvavo, o išrinktajame Seime nė viena partija negavo absoliučios daugumos, rinkimai įnešė sumaištį Lietuvos politiniame gyvenime: rinkimus laimėjo opozicinės partijos, kurios iš karto po rinkimų, 1926 m. liepos 2 dieną, panaikino karo stovį (išskyrus vieno kilometro zoną prie demarkacinės linijos) ir taip atvėrė platesnes galimybes visuomeninei ir politinei saviraiškai; liepos 26 d. priėmė amnestijos įstatymą, kuriuo iš kalėjimų paleido politinius kalinius; panaikino spaudos ir susirinkimų suvaržymus. Vis tik, šie sprendimai atsisuko prieš valdančiuosius. Šiuo laikotarpiu sustiprėjo politinės partijos, ypač kairiosios, vyko susirinkimai, mitingai, sustiprėjo žodžio ir spaudos laisvė³⁰⁹. Todėl neatsitiktinai, 1926 m. buvo pasiektas draugijų registravimo „pikas“, sudarytos liberalios draugijų veiklos sąlygos: per 1926 m. buvo įregistruotos 1960 draugijos, o uždarytos – 113³¹⁰.

Per pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį jauna valstybė susidūrė su dideliais neramumais šalies viduje, įtampą kurstė agresyvi didžiųjų kaimynių pozicija Lietuvos atžvilgiu. Vyriausybei teko nelengvas uždavinys – išsaugoti nepriklausomybę, demokratiją ir stabilizuoti padėtį šalyje. Viena vertus, karo stovio taikymo nuolatinumas sudarė teisingas prielaidas riboti Lietuvos Valstybės Konstitucijoje įtvirtintas teises ir laisves, tame tarpe – laisvą politinių partijų steigimąsi ir veikimą, politines teises, tačiau kiek *de facto* šiomis galimybėmis buvo pasinaudojama priimant sprendimus dėl šių teisių likimo, priklausė tik nuo pareigūnų, disponuojančių plačiomis diskrecijos teisėmis, moralinių vertybių. Dėl to priimti sprendimai, vertinant juos atsietai nuo politinės situacijos krašte, galėtų būti kritikuojami dėl visuomeninės veiklos laisvės ribojimų. Tačiau, atsižvelgus į visas politines aplinkybes, manytina, kad tokie visuomeninės veiklos apribojimai buvo neišvengiami ir būtini, norint išsaugoti šalies nepriklausomybę ir palaikyti stabilumą šalyje, todėl opozicijos kaltinimai atmetini kaip nepagrįsti.

307 Karo padėtis ir sustiprintos apsaugos bene didžiausias skirtumas buvo tas, kad krašto apsaugos režimą vykdė karo komendantai, karo vadai, krašto apsaugos ministras, o sustiprintos apsaugos režimą – vidaus reikalų ministras ir apskrčių viršininkas. Pagal šį įstatymą vidaus reikalų ministras ir jam pavaldūs organai gavo teises, panašias į tas, kuriomis naudojosi komendantai karo stovio metu, t.y. galėjo stabdyti visuomeninių organizacijų veiklą, drausti išleisti ir platinti spaudos leidinius, drausti susirinkimus. Įstatymas suteikė vidaus reikalų ministrui teisę leisti privalomuosius įsakymus, už kurių nevykdymą apskrčių viršininkai galėjo bausti nusižengusius asmenis bauda ir areštu.

308 Trečiajame Seime nė viena partija negavo absoliučios daugumos: valstiečiai liaudininkai turėjo 22, socialdemokratų – 15, krikščionys demokratų – 14, Ūkininkų sąjunga – 11, Darbo federacija – 5, tautininkai – 3, Ūkininkų partija – 2 vietas. Dar 9 atstovus turėjo tautinės mažumos.

309 *Apie tai plačiau*: Izidorius Tamošaitis, „Nuo gruodžio 17 d. ligi šių dienų“, *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis* (Kaunas, 1930), 143; Petras Leonas, „Pergvenimai ir atsiminimai“, *Raštai* T. 3 (Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005), 457; Alfonsas Eidintas, *Kazys Grinius: ministras pirmininkas ir prezidentas* (Vilnius: Mintis, 1993), 172.

310 „Administracinės baudos 1926 metais“, *Policija* Nr. 4 (1927): 21.

3.4. Politinių partijų vaidmuo demokratizuojant valstybės politinį gyvenimą

Politinių partijų dalyvavimo Steigiamojo Seimo rinkimuose reglamentavimas ir jų veikla

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, vieni pirmųjų darbų, kurių ėmėsi to meto naujoji valstybės vadovybė, buvo tautos atstovybės rinkimų proceso reglamentavimas. Per trumpą laikotarpį buvo parengti ir priimti visi pagrindiniai rinkimus reglamentuojantys teisės aktai: Įstatymas dėl sudarymo komisijos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymų projektui paruošti³¹¹; Rinkimų laisvės apdraudimo įstatymas³¹², numatęs teisinę atsakomybę už rinkimų teisės pažeidimus; Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas³¹³, pirmą kartą šalies istorijoje reglamentavęs tautos atstovybės rinkimų tvarką ir įvirtinę pagrindinius demokratiškų rinkimų principus³¹⁴; kiek vėliau – Savivaldybių rinkimų įstatymas³¹⁵, nustatęs valsčiaus tarybos narių, Seimo rinkimų įstatymas³¹⁶, reglamentavęs Seimo atstovų, rinkimų visuotinu, slaptu, lygiu ir tiesioginiu balsavimu, proporcinge rinkimų sistema; Klaipėdos Krašto Seimelio rinkimų įstatymas³¹⁷, pakartojęs Seimo rinkimų įstatymo pagrindines nuostatas ir deklaravęs atstovų į Seimelį rinkimą, laikantis pagrindinių demokratijos principų.

1919 m. lapkričio 30 d. priimtas Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas buvo tikras demokratinis laimėjimas, nenusileidęs net Europos šalims, kadangi užtikrino rinkimuose lygias teises abiejų lyčių rinkėjams ir kandidatams į Steigiamąjį Seimą (Didžiojoje Britanijoje, Vokietijoje, Latvijoje moterys rinkimų teisę gavo 1918 m., Švedijoje, Estijoje – 1919 m., JAV – 1920 m., Ispanijoje – 1931 m., Prancūzijoje ir Italijoje – 1945 m., Šveicarijoje – 1971 m., Portugalijoje – 1976 m.). Steigiamojo Seimo narių turėjo teisę būti išrinktas kiekvienas 24 metų amžiaus sulaukęs Lietuvos pilietis. Įstatymo 33 straipsnis numatė, kad kandidatus turėjo teisę kelti politinės partijos ir piliečių grupės („kuopos“) ne vėliau kaip 30 dienų iki rinkimų pradžios įteikusios apygardų komisijoms siūlomų kandidatų sąrašus, pasirašytus ne mažiau kaip 50 apygardos rinkėjų. Pagal įstatymu nustatytą atstovavimo normą buvo numatyta 15 tūkstančių gyventojų – vienas atstovas³¹⁸. Piliečių grupių – kuopų – organizavimui jokie papildomi apribojimai įstatyme nebuvo numatyti. Be to, 37 straipsnis įtvirtino ribojimą: tas pats kandidatas galėjo būti įrašytas ne daugiau kaip 5 rinkiminėse apygardose. Nustatydamas tokį teisinį reglamentavimą, Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas ne tik įtvirtino pagrindinius demokratiškų rinkimų principus, bet ir buvo labai liberalus. Šiuolaikinių demokratiškų rinkimų regla-

311 „Įstatymas dėl sudarymo komisijos steigiamojo Seimo rinkimų įstatymų projektui paruošti.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 8, 97 (1919). 1919 m. rugsėjo 11 d. komisija Steigiamojo Seimo projektui paruošti. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 42, l. 1.

312 „Rinkimų laisvės apdraudimo įstatymas.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 16, 196 (1919).

313 „Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 16, 195 (1919).

314 Mykolas Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1937)*, 101.

315 „Savivaldybių rinkimų įstatymas.“ *Vyriausybės žinios* 62, 553 (1921).

316 „Seimo rinkimų įstatymas.“ *Vyriausybės žinios* 98, 793 (1922).

317 „Klaipėdos Krašto Seimelio rinkimų įstatymas.“ *Vyriausybės žinios* 195, 1322 (1925).

318 „Vyriausioji rinkimų komisija savo posėdyje 1920 m. 1-24 galutinai nustatė į Steigiamąjį Seimą šį atstovų skaičių.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 20, 254 (1920).

mentuojantys teisės aktai tokios galimybės nenumato. Be to, paprastai kandidatas teisiškai susaistomas su jo deklaruota gyvenamąja vieta, nustatant, kad tik tame administraciniame vienetu įsikūrusioje rinkimų apygardoje gali kelti savo kandidatūrą. Taip pabrėžiant kandidato ryšį su konkrečia valstybės teritorija.

Įstatyme buvo įtvirtinta proporcinė rinkimų sistema, pagal kurią, apskaičiuojant mandatus, tenkančius kiekvienam sąrašui, reikėjo nustatyti balsų, kurių gavo kiekvienas kandidatų sąrašas visose rinkimų apylinkėse, skaičių, o paskui paimti domėn apygardos Steigiamojo Seimo atstovų skaičių, padalinti jį tarp paskelbtųjų kandidatų sąrašų proporcingai gautiems kiekvieno sąrašo balsams. Skirstant mandatus kandidatų sąrašams, įstatymas skaičiavimą numatė taip: balsų skaičius, paduotas visoje apygardoje už kiekvieną kandidatų sąrašą, dalinamas iš eilės į 1, 2, 3, 4, 5 ir toliau; iš rastųjų dalmenių užrašomi didesnieji, pradedant nuo didžiausiojo, iš viso tiek, kiek apskrityje turi būti išrinkta Steigiamojo Seimo narių; skaitoma po atstovų didesniems delmenims pradedant nuo didžiausiojo. Jei dviejų sąrašų būtų rasti tie patys skaičiai, tai traukiami burtai, katram sąrašui atitenka atstovas. Ši sistema yra palankesnė įvairioms mažumoms ir mažoms politinėms partijoms, kadangi už jas atiduoti balsai nebūna „prarandami“.

1920 m. sausio 12 d., prezidentui paskyrus rinkimų datą, šalyje prasidėjo rinkiminė kampanija. Dėl Steigiamojo Seimo nario vietos varžėsi visos politinės partijos (išskyrus nelegaliai veikusią Komunistų partiją), tautinių mažumų organizacijos, t.y. iš viso 31 kandidatų sąrašas³¹⁹. 1920 m. balandžio 14–15 d. vykę rinkimai į Steigiamąjį Seimą buvo organizuojami pagal proporcinę rinkimų sistemą, rinkėjams balsuojant už vieną iš politinių partijų ir grupių iškeltų kandidatų sąrašų. Nors Vyriausioji rinkimų komisija nustatė vienuolika rinkimų apygardų, jungusių po 3–4 apskritis ir apėmusių etnografinę Lietuvos teritoriją, kurioje turėjo būti renkami 229 Steigiamojo Seimo nariai, tačiau neišspręsti teritoriniai ginčai pakoregavo situaciją. Realiai rinkimai į Steigiamąjį Seimą galėjo būti suorganizuoti tik laisvojoje Lietuvos dalyje, t.y. šešiose rinkimų apygardose (Marijampolės, Kauno, Raseinių, Telšių, Panevėžio ir Utenos), kurių teritoriją Lietuva kontroliavo, jose renkant 112 Steigiamojo Seimo narių. Keturių apygardų teritorijos lietuviai nevaldė, nes joje vyko kariniai konfliktai: Baltstogė priklausė Lenkijai; tuoj po rinkimų, 1920 m. spalio 9 d., kitos trys apygardos – Vilniaus, Lydos ir Gardino³²⁰ – buvo užimtos lenkų kariuomenės grupės, vadovaujamos L. Želigovskio („želigovskininkai“). Lenkų okupuotai šalies daliai buvo numatyti 108 mandatai. Tuo metu Klaipėdos kraštas, kuriam buvo numatyti 9 mandatai, taip pat neįėjo į Lietuvos sudėtį. Todėl teritorijoms, į kurias pretendavo Lietuva, tačiau kuriose rinkimai faktiškai negalėjo įvykti, buvo rezervuota 117 mandatų. Nepaisant to, vadovaujantis įstatymu, Steigiamojo Seimo rinkimai galėjo būti skiriami atskirai, taip viešai deklaruojant, kad Lietuva šį kraštą laiko savo dalimi.

XIX a. pab. – XX a. pr. Lietuvoje susikūrė skirtingų kryptių politinės partijos, kurias vienijo bendras Lietuvos nepriklausomybės siekis. Politinių partijų ideologiniai skirtumai sąlygojo skirtingų visuomenės grupių pritraukimą, kuris išsikristalizavo po Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo, pradėjus rengtis rinkimams į Steigiamąjį Seimą. Tarpuka-

319 *Seimo rinkimai. Lietuvos statistikos metraštis. 1924–1926 m.*, T. 1, 72–73.

320 „Rinkimų apygardų sąrašas.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 16, 195 (1919). „Rinkimų apygardų sąrašas.“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 26, 302 (1919).

rio Lietuvoje išryškėjęs politinių partijų grupavimas pagal principą „su Bažnyčia“ ar „be Bažnyčios“³²¹ atskleidė reikšmingą bažnyčios vaidmenį to meto valstybėje.

Lietuvos krikščionių demokratų partija įsivyravo valstybės politikoje³²²: rinkimus į Steigiamąjį Seimą laimėjo Lietuvos krikščionių demokratų partija (LKDP), kuri kartu su jai artimomis politinėmis organizacijomis – Lietuvos ūkininkų sąjunga ir Lietuvos darbo federacija surinko daugiausia rinkėjų balsų ir gavo beveik 53 proc. vietų parlamente³²³ bei sudarė koalicinę vyriausybę³²⁴. Lietuvos krikščionių demokratų blokas pritraukė didelią dalį tikinčiųjų Lietuvos gyventojų, derindamas socialinius-ekonominius siekius (žemės reformos klausimas) ir nacionalinį (lietuvių tautos) aspektą. Dukterinė krikščionių demokratų organizacija, Lietuvos darbo federacija, vienijo krikščionis-darbininkus, o krikščionių demokratų prieglobstyje esanti Lietuvos ūkininkų sąjunga, sutelkė tikinčiuosius ūkininkus. Tuo tarpu krikščionių demokratų partijos jaunimo organizacijos – pavasarininkai ir ateitininkai – ugdė naująją partijos ir jos rėmėjų kartą³²⁵.

Antrajam politinių partijų blokui priskiriama socialistų liaudininkų demokratų koalicija su Valstiečių partija. Šios partijos vienijo laisvamaniškų pažiūrų asmenis. O socialdemokratų rinkėjus sudarė darbininkai³²⁶. Santaros partija dėl tariamos orientacijos į turtinguosius visuomenės sluoksnius nesulaukė didesnio palaikymo³²⁷.

Šiuo laikotarpiu paskiri Pažangos partijos (vėliau – Lietuvos tautininkų sąjunga) nariai veikė aktyviai, partija vienijo dešiniųjų politinių pažiūrų žmones. Jos lyderiai – A. Smetona ir A. Voldemaras – nuo pat Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo reiškė autoritariškas vadovavimo tendencijas³²⁸. Pažangos partija ragino rinkėjus balsuoti ne už partijų atstovus, o už asmenybes (prezidentinės partijos kandidatų sąrašė buvo gausu gerai visuomenei žinomų asmenų: rašytojų, tautinio atgimimo dalyvių, Nepriklausomybės Akto signatarų), kadangi partija neturėjo masinių organizacijų ir nekėlė jokių populiarių socialinių šūkių, net priešingai – Pažangos partija pasisakė prieš žemės reformą, pažangiečiai Steigiamojo Seimo rinkimų metu patyrė nesėkmę.

321 Artūras Svarauskas, „Lietuvos politinės dešinės radikalizacija XX a. ketvirtajame dešimtmetyje (I)“, *Parlamento studijos* 7 (2007): 53–73;

322 Juozas Jakštas, *Nepriklausomos Lietuvos istorija: 1918–1940* (Čikaga: Akademinio skautų sąjūdžio Vydūno fondas, 1992), 31.

323 Iš išrinktų 112 Steigiamojo Seimo narių, 59 priklausė krikščionių demokratų blokui, 29 – Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos ir Valstiečių sąjungos blokui, 12 – Lietuvos socialdemokratų partijai. Likusius mandatų pasidalė tautinių mažumų (žydų, lenkų, vokiečių) atstovai Seime.

324 VI kabineto (1920 m. birželio 19 d. – 1922 m. sausio 18 d.) ministrai: K. Grinius (liaudininkas) – ministras pirmininkas; E. Galvanauskas (liaudininkas) – finansų, prekybos ir pramonės ministras ir einąs susisiekimo ministro pareigas; R. Skipitis (santarietis) – vidaus reikalų ministras; J. Purickis (krikščionis demokratas) – užsienio reikalų ministras; K. Bizauskas (krikščionis demokratas) – švietimo ministras; J. Aleksa (duomenų apie šiuo laikotarpiu priklausymą politinei partijai neaptikta) – žemės ūkio ir valstybės turtų ministras; V. Karoblis (krikščionis demokratas) – teisingumo ministras; K. Žukas (liaudininkas) – krašto apsaugos ministras; M. Soloveičikas – žydų reikalų ministras be portfelio; D. Siemaška – gudų reikalų ministras be portfelio.

325 *Ibidem*, p. 34.

326 *Ibidem*, p. 38.

327 *Ibidem*, p. 40.

328 *Plačiau*: Liudas Truska, „Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940 m.) bruožai“, *Parlamento studijos* 2 (2004): 62–94.

Tarpukario Lietuvoje nuo 1919 m. į pradėtą vykdyti žemės ūkio reformą politinių partijų pozicijos išsiskyrė. Tai tapo vienu iš svarbiausių politinės kampanijos debatų objektu. Lietuvos krikščionių demokratų, Lietuvių tautos pažango ir Socialistų liaudininkų demokratų partijos bei Lietuvos valstiečių sąjunga siūlė, kad žemės savininku galėtų būti kiekvienas žmogus, kuris turi žemės ne daugiau kaip valstybės nustatyta. Tautininkų srovė (viltininkai) buvo įtakojama kadetų, kurie siūlė priverstinai išpirkti dalį dvarų ir juos perleisti valstiečiams. Tuo tarpu Socialdemokratų, Socialistų liaudininkų ir Komunistų partijos teigė, kad žemės savininkais turėtų būti valstybė, o ne privatūs asmenys. Ir, kaip rinkimų rezultatai parodė, Lietuvos krikščionių demokratų partijos idėjoms sulaukus didesnio visuomenės palaikymo, jie laimėjo rinkimus į Steigiamąjį Seimą.

Jau pats demokratinų rinkimų vykdymo faktas buvo laimėjimas, kadangi tai turi tiesioginės įtakos užtikrinant asmens pasitikėjimą valstybe ir jos teise. Kita vertus, įvykusių rinkimų rezultatai bylojo apie besitvirtinantį politinį pliuralizmą šalyje, tačiau kartu jie atskleidė ir partinį susiskaldymą jau pirmaisiais nepriklausomybės metais Lietuvoje³²⁹. Tam reikšmingos įtakos turėjo socialinio radikalizmo, sklindančio iš Rusijos, idėjos ir nevaržomo vakarietiško demokratizmo idėjų plitimas. Radikalizmas buvo stebimas ne tik Steigiamojo Seimo, bet ir kitų seimų veikloje, priimtose konstitucijose ir kituose teisės aktuose, vykdomose reformose. Katalikiškosios ir socialistinės politinės srovės tarpusavyje varžėsi iki rietenų, kurios visuomenę ne tiek organizavo ir vienijo, kiek skaldė.

Augo Lietuvoje vykdomosios valdžios nestabilumas³³⁰. Nors demokratijos stabilumas dažnai tapatinamas su politiniu stabilumu ar politinio režimo nestabilumu, kad ir demokratinės valstybės atveju sistemos stabilumas byloja ir demokratijos stabilumą, tačiau šios sąvokos nėra tapačios. Viena vertus, demokratijos stabilumas sąveikauja su valstybės stabilumu, tarp jų yra abipusis priklausomybės ryšys. Antra vertus, demokratijos stabilumo vertybė yra svarbesnė už valstybės stabilumą, kadangi demokratijos stabilumas yra susijęs su konstitucinės sistemos išsaugojimu. Kita vertus, politinis nestabilumas nereiškia demokratijos nestabilumo, tačiau demokratijos nestabilumas visada reikšia, kad valstybė politiškai yra nestabili. Politinis nestabilumas gali sukelti demokratijos nestabilumą. Tuo tarpu Lietuvos vyriausybės nestabilumas buvo deter-

329 Steigiamąjį Seimą sudarė šios frakcijos: Krikščionių demokratų blokas (t.y. Lietuvos krikščionių demokratų partija, Lietuvos darbo federacija, Lietuvos ūkininkų sąjungos frakcijų atstovai); Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos ir Lietuvos valstiečių sąjungos frakcijų blokas; Lietuvos socialdemokratų partijos frakcija; Žydų frakcija; Lenkų frakcija; Vokiečių atstovai; ir nepriklausę jokiai frakcijai atstovai. *Plačiau*: Žiūrėta 2013 01 28, http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7280&p_k=1

330 VI kabinetui neišsilaikius nei dviejų metų, buvo sudarytas VII ministrų kabinetas. VII kabineto (1922 m. vasario 2 d. – 1923 m. lapkričio 22 d.) ministrai: E. Galvanauskas (liaudininkas) – ministras pirmininkas, užsienio reikalų ministras nuo 1922 m. rugsėjo 29 d.; J. Dobkevičius (nepartinis) – finansų, prekybos ir pramonės ministras iki 1922 m. rugpjūčio 21 d.; V. Petrusis (krikščionis demokratas) – finansų, prekybos ir pramonės ministras nuo 1922 m. rugpjūčio 22 d.; K. Oleka (krikščionis demokratas) – vidaus reikalų ministras; V. Jurgutis (krikščionis demokratas) – užsienio reikalų ministras iki 1922 m. rugsėjo 28 d.; P. Juodakis (nepartinis) – švietimo ministras; J. Aleksa (duomenų apie šiuo laikotarpiu priklausymą politinei partijai neaptikta) – žemės ūkio ir valstybės turtų ministras; B. Sližys (nepartinis) – krašto apsaugos ministras; V. Karoblis (krikščionis demokratas) – teisingumo ministras; P. Vileišis (nepartinis) – susisiekimo ministras; M. Soloveičikas – žydų reikalų ministras be portfelio.

minuotas didelės partinės fragmentacijos, kadangi pagrindinės lietuvių politines partijos pradėjo labiau išsiskirti savo pasaulėžiūra ir visas dėmesys buvo teikiamas politinių partijų rungtyniavimui³³¹. Tokia politika klestėjo per visą Lietuvos demokratinį laikotarpį tarpukaryje. Politinės partijos diferencijavosi ekonominiais, socialiniais ir ideologiniais pagrindais. Šiuo periodu Lietuvoje veikė dvylika politinių partijų, tarp jų – nemažai tautinių mažumų. Be to, Lietuvos kaimynės Estija ir Latvija buvo net labiau suskilusios, jose veikė atitinkamai 26 ir 14 politinių partijų, nors šiose šalyse demokratija gyvavo 8 metais ilgiau³³². Reikia pripažinti, kad nors valstybėje organizuojami demokratiniai rinkimai ir yra teigiamas požymis, tačiau jis savaime nedeterminuoja stabilios demokratijos. Būtent tai tampa akivaizdu aprašomomis valstybės sąlygomis, kuomet valstybėje pasireiškia efektyvių institucijų sprendimų, stiprios ekonomikos ir visuomeninių organizacijų deficitas.

Viena vertus, politinių partijų gausa reišė politinio pliuralizmo įsitvirtinimą šalyje. Kita vertus, toks didelis politinis susiskaldymas buvo nulemtas pačios rinkimų sistemos, kadangi įtvirtinta proporcinė rinkimų sistema pati savaime sąlygojo didesnę politinių partijų skaičių, nes sukūrė prielaidas nedidelėms politinėms partijoms patekti į parlamentą. Dėl to, valstybėse, naudojančiose proporcinę rinkimų sistemą, ne tik formuojasi daugiapartinė valdžia su koalicinėmis vyriausybėmis, kurios dažnai ir yra atsakingos už politinį nestabilumą, politines krizes valstybėje, bet ir valdžios veikimo efektyvumą. Be to, politinių partijų gausa ne tik apsunkina politinį procesą, bet ir dažnai klaidina rinkėją, mažina pasitikėjimą pačia partine sistema. Tiesa, reikia pripažinti, kad valstybės stabilumas yra svarbesnis už valdymo efektyvumą, kadangi keliamų grėsmių neatsveria gaunami privalumai. Šios problemos buvo ir tebėra tipinės ir būdingos naujosios demokratijos šalims, taip pat ir Lietuvai. Be to, bendra, vieninga ir iš anksto nustatyta politinė valia neegzistuoja ir ji yra negalima.

Politinių partijų teisinis statusas ir 1922 m. Seimo rinkimų įstatymas

1922 m. liepos 19 d. Steigiamasis Seimas priėmė Seimo rinkimų įstatymą³³³, kuriuo vadovaujantis buvo renkami visi demokratinio laikotarpio šalies parlamentai. Bene didžiausia naujovė buvo Seimo narių skaičiaus sumažinimas iki 78 (25 000 gyventojų teko 1 atstovas). Įstatyme buvo palikta ta pati liberali kandidatų į Seimą kėlimo tvarka: vienintelis reikalavimas, kurį numatė Seimo rinkimų įstatymo 37 straipsnis, buvo tas, kad partija arba piliečių grupė ne vėliau kaip 5 savaitės iki rinkimų dienos įteiktų apygardos komisijai keliamų kandidatų sąrašą, pasirašytą bent 50 apygardos rinkėjų. Piliečių grupės statusas taip pat liko nereglamentuotas.

Seimo rinkimų tvarka to meto teisininkų buvo kritikuota dėl to, kad buvo palikta abejonų dėl kandidatų gyvenamosios vietos ir dėl jų teisės būti renkamiems, jei jie neįtraukti

331 Vytautas Stanley Vardys, "The Rise of Authoritarian Rule in the Baltic States," *The Baltic States in Peace and War*. (London: The Pennsylvania State Univ. Press, 1978), 66, 73.

332 *Ibidem*, 66–68.

333 "Seimo rinkimų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 98, 793 (1922).

į rinkėjų sąrašus³³⁴; terminų nustatymo ir skaičiavimo tvarkas³³⁵; kad įstatyme išvis nebūvo atskirai pasisakyta dėl elgetų ir klajoklių (čigonų) dalyvavimo rinkimuose, o pritaikyta bendra dalyvavimo rinkimuose tvarka kritikuota, teigiant, kad jiems nerūpi valstybės tvarka ir jos likimas, todėl nederėtų tokiems asmenims suteikti rinkimų teisės, juo labiau, kad kitose demokratinės šalyse jie rinkimų teisės neturėjo³³⁶. Taip pat neigiamai įvertintas buvo ir rinkėjų sąrašų sudarymas, nurodant, kad verčiau derėtų sudarinėti ne turinčių teisę balsuoti, o neturinčių teisės balsuoti sąrašus³³⁷. Nepaisant įvairios kritikos, ir tam tikrų įstatymo leidėjo neapsižiūrėjimų, šis įstatymas ne tik nustatė mechanizmą, padedantį užtikrinti demokratinius standartus atitinkančių rinkimų organizavimą ir vykdymą šalyje, bet ir buvo modernus liberaliosios rinkimų teisės šaltinis, įtvirtinęs lygias galimybes dalyvauti rinkimų procese.

1922 m. liepos 19 d. priimtas Seimo rinkimų įstatymas, skirtingai nuo ankstesnio, nustatė, kad mandatams tarp sąrašų paskirstyti naudojamas „renkamojo skaičiaus“, gaunamo balsų skaičių, paduotą vienoje apygardoje, už visus kandidatų sąrašus padalinus į apygardos atstovų skaičių, metodas. Vadinas, kandidatų sąrašui priklausanti vietų Seime skaičių rodė šio sąrašo surinkti balsai, padalyti iš „renkamojo skaičiaus“, o likusias rinkimų apygardai skirtų atstovų vietas atiduodant kandidatų sąrašams, atsižvelgiant į gautų liekanų dydį. Pasak M. Romerio, minėtojo Seimo rinkimo įstatymo 76 straipsnis sankcionavo „likučių“ dydžio sistemą, kuri atvira pagrindiniam rinkimų praktikos klausimui – „kas gi yra pats likutis – kokia yra jo sąvoka“ bei „kaip jį interpretuoti“³³⁸. Jo nuomone, Vyriausioji rinkimų komisija pasirinko „likučių“ apskaičiavimo interpretaciją, kuri: „favorizavo stipresnius sąrašus ir yra artimesnė mažoritariniam principui bei užgauna proporcingumo principą“³³⁹. Priėmus įstatymą didžiųjų partijų atstovų balsais, jame niekas nepastebėjo užprogramuoto konflikto – tik po rinkimų paaiškėjo, kad „renkamojo skaičiaus“ nesurinkęs kandidatų sąrašas negavo nė vieno mandato. Ši balsų skaičiavimo metodika buvo palanki didžiosioms politinėms partijoms ir nenaudinga mažosioms bei tautinėms mažumoms.

Politinės partijos ir jų veikla Seime – pagrindas pereiti prie kitokio jų reglamentavimo

Pagal naująjį rinkimus reglamentuojantį įstatymą 1922 m. spalio 10–11 d. rinkimuose į pirmąjį Seimą buvo išrinkta 78 narių: 38 Lietuvos krikščionys demokratai³⁴⁰, 20 Valstie-

334 Rinkimų praktika parodė, kad kandidatas į Steigiamąjį Seimą ne būtinai turėjo gyventi toje apygardoje, nuo kurios buvo jis siūlomas į Steigiamojo Seimo atstovus. Taip pat nebuvo žiūrima, ar jis įtrauktas į rinkėjų sąrašus ar ne. Vadovaujantis Seimo rinkimų įstatymu, kuris buvo beveik Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymo kopija, kandidatas, net ir negyvendamas Lietuvoje, turėjo teisę būti įtrauktas į kandidatų sąrašus. O atsižvelgiant į tai, kad kandidatas galėjo kelti savo kandidatūra keliose rinkimų apygardose, buvo pripažinta, kad jie negali būti varžomi ir teritorine prasme. *Plačiau*: Pranas Ysakas, „Rinkimų teisė Lietuvoje,“ *Teisė* 8, liepos – gruodžio mėn., 1925.

335 *Ibidem*, 13.

336 *Ibidem*, 14.

337 *Ibidem*, 11.

338 Mykolas Rėmeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (Vilnius, 1990), 117.

339 *Ibidem*, 118.

340 Bloko nariai (Lietuvos krikščionių demokratų partija, Ūkininkų sąjunga, Darbo federacija) viešai siekė deklaruoti bloko narių savarankiškumą, vengė viešai vartoti bloko pavadinimą. *Plačiau*: Vijoklis V., [Kazys Grinius] *Mūsų klerikalai faktų šviesoje* (Kaunas: „Varpo“ spaustuvė, 1925), 7.

čių sąjungos ir socialistų liaudininkų demokratų, 10 socialdemokratų, 5 Darbininkų kuopos nariai, 5 tautinių mažumų (žydų ir lenkų) atstovai. Dvi nelegaliai veikusios radikalių kairiųjų pažiūrų politinės partijos: Lietuvos komunistų partija (LKP) ir Lietuvos revoliucinių socialistų liaudininkų partija³⁴¹, ne tik platino savo spaudą, organizavo susirinkimus, mitingus, bet ir sugebėjo patekti į pirmąjį Seimą – tai buvo vienintelis Seimas, kuriame veikė komunistai (5 Darbininkų kuopos nariai). Nei vienai politinei jėgai neturint absoliučios daugumos³⁴², daugiausia mandatų gavusiam krikščionių demokratų blokui trūko kelių vietų (turėjo 38 iš 78). Sėkmingas naujojo Seimo darbas buvo neįmanomas dėl didžiųjų frakcijų nesutarimų. Po ilgų derybų nuolatiname Seimo Prezidiume, nors aukščiausius postus gavo krikščionių demokratų blokas, tačiau į jį taip pat įėjo ir valstiečiai liaudininkai. Krikščionys demokratai šį žingsnį įvertino kaip valstiečių ėjimą į kompromisą. Vis tik, įtampa nesiliovė: Seimo frakcijoms tarpusavyje nesutariant, o Seimui veikiant destruktiviai, 1923 m. kovo 13 d. prezidentas A. Stulginskis paleido Seimą³⁴³. Toks Seimo darbas liudijo, jog jauna Lietuvos valstybė išgyveno parlamentinę krizę.

Politinis nestabilumas, didelė partinės sistemos fragmentacija ir nekonstruktyvus Seimo darbas diskreditavo Seimo instituciją parlamento tradicijų dar neturintioje Lietuvos Respublikoje. Opozicija kėlė valstybinio perversmo rengimo idėją. Ryskėjo Lietuvos tautininkų sąjungos radikalizmas: dar 1923 m. pradžioje Lietuvos tautininkų sąjunga ėmė rengti valstybinį perversmą, o tų pačių metų vasario mėnesį jos atstovai kreipėsi į Sovietų Sąjungos pasiuntinį dėl politinės pagalbos, kadangi tikėjosi, kad perversmo metu Sovietų Sąjunga prie Lenkijos sienos galės palaikyti kariuomenę ir taip užkirs kelią galimam lenkų veržimuisi į Lietuvą³⁴⁴. 1923 m. kovo 19 d. po įvykusio kariuomenės dalių vadų suvažiavimo metu buvo surengta vakarienė, per kurią iškeltas klausimas „apie karo diktatūrą su Antanu Smetona priešakyje“³⁴⁵. Už tai pasisakė ir kariuomenės vadovybė³⁴⁵. Jie reikalavo stiprios valdžios be Seimo, su valstybės diktatoriumi priešakyje. Pradėjus tyrimą išaiškėjo, kad generolas Klesčinskis savaitę prieš karinių dalių vadų suvažiavimą savo divizijoje kalbėjo, kad bus nuversta vyriausybė ir pastatyta nauja valdžia su diktatoriumi. Sąjungininkų buvo ieškota tarp aukštųjų karininkų kursų klausytojų³⁴⁶. Baigus tyrimą, valstybės prezidentui

341 Lietuvos liaudininkų politinės srovės partija, veikė Rusijoje iki 1918 m. lapkričio mėnesio, o 1918–1927 m. ir Lietuvoje. Partijos programa buvo artima Rusijos kairiesiems eserams (Rusijos socialistų revoliucionierių partija).

342 Dėl to buvo sudarytas koalicinis ministrų kabinetas. VIII kabineto (1923 m. lapkričio 23 d. – birželio 28 d.) ministrai: E. Galvanauskas (liaudininkas) – ministras pirmininkas, užsienio reikalų ministras, gudų reikalų ministras be portfelio; J. Dobkevičius (nepartinis) – finansų, prekybos ir pramonės ministras iki 1922 m. rugpjūčio 21 d.; V. Petruelis (krikščionis demokratas) – finansų, prekybos ir pramonės ministras; K. Oleka (krikščionis demokratas) – vidaus reikalų ministras; V. Jurgutis (krikščionis demokratas) – užsienio reikalų ministras iki 1922 m. rugsėjo 28 d.; P. Juodakis (nepartinis) – švietimo ministras; J. Aleksa (duomenų apie šiuo laikotarpiu priklausymą politinei partijai neaptikta) – žemės ūkio ir valstybės turtų ministras; B. Sližys (nepartinis) – krašto apsaugos ministras; V. Karoblis (krikščionis demokratas) – teisingumo ministras; B. Tamoševičius (duomenų apie šiuo laikotarpiu priklausymą politinei partijai neaptikta) – susisiekimo ministras; B. Fridmanas – žydų reikalų ministras be portfelio.

343 *Seimo stenogramos. Pirmasis Seimas*. 1923 m. kovo 23 d. 34 posėdis, 27.

344 *Ibidem*, 83.

345 (Dokumentas be pavadinimo). *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 130, b. 3, l. 1.

346 *Ibidem*, l. 2 ap.

buvo pasiūlyta kaltuosius pašalinti iš kariuomenės (taip ir buvo padaryta), tačiau daugiau jokių veiksmų nebuvo imtasi. Net ir nustačius ryšį tarp karininkų ir Lietuvos tautininkų sąjungos, prieš tautininkus jokių priemonių ar sankcijų nebuvo imtasi. Tokia valdžios pozicija prisidėjo prie karininkijos politinio aktyvumo augimo.

Po Seimo paleidimo 1923 m. kovo 13 d. nauji Seimo rinkimai įvyko 1923 m. gegužės 12–13 d. Juose didele persvara laimėjo Lietuvos krikščionių demokratų blokas³⁴⁷, jiems rinkėjai patikėjo 40 vietų parlamente, Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungai (LVLS) – 16, o Lietuvos socialdemokratų partijai (LSDP) – 8. Tautinių mažumų atstovai buvo gavę dar 14 vietų: žydai – 7, lenkai – 4, vokiečiai – 2, rusai – 1. Susirinkus į pirmąjį posėdį 1923 m. birželio 8 d. antrajam Seimui, kairieji pateikė protestą prieš buvusius Darbininkų kuopų sąrašo narių suėmimus. Ši politinė grupė dar pirmajame Seime turėjusi 5 atstovus, buvo viešai apkaltinta antivalstybine veikla³⁴⁸. Nors krikščionių demokratų blogas laimėjo rinkimus ir galėjo vienas formuoti vyriausybę, tačiau ryškėjantys prieštaravimai su Lietuvos darbo federacija lėmė krikščionių demokratų norą formuoti vyriausybę be jos atstovų. Pragmatiškų interesų vedama, Lietuvos krikščionių demokratų partija su Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga sudarė koalicinę vyriausybę³⁴⁹, tačiau ji neišilaikė nei metų³⁵⁰.

347 Krikščionių demokratų blokas (Lietuvos krikščionių demokratų partija, Ūkininkų sąjunga ir Darbo federacija) antrajame Seime iš 79 antrojo Seimo narių: Lietuvos krikščionių demokratų partija ir Ūkininkų sąjunga turėjo po 14, Darbo federacija – 12.

348 *Seimo stenogramos. Antrasis Seimas. 1923 m. birželio 15 d. 3 posėdis*, 5–6; Žvalgybos skyriaus kontržvalgų biuletenis 1922 m. lapkričio 30 d. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 10, ap. 1, b. 124, l. 74.

349 IX kabineto (1923 m. birželio 29 d. – 1924 m. birželio 17 d.) ministrai: E. Galvanauskas (liaudininkas) – ministras pirmininkas, užsienio reikalų ministras, einantis gudų reikalų ministras be portfelio pareigas; A. Tumėnas (krikščionis demokratas) – teisingumo ministras; B. Sližys (nepartinis) – krašto apsaugos ministras; M. Krupavičius (krikščionis demokratas) – žemės ūkio ministras; L. Bistras (krikščionis demokratas) – švietimo ministras; K. Žalkauskas (liaudininkas) – vidaus reikalų ministras; T. Norus-Naruševičius (liaudininkas) – susisiekimo ministras; V. Petrulevičius (krikščionis demokratas) – finansų ministras; Z. Rozenbaumas – žydų reikalų ministras be portfelio iki 1924 m. vasario 12 d.

350 X kabineto (1924 m. birželio 18 d. – 1925 m. sausio 27 d.) ministrai: A. Tumėnas (krikščionis demokratas) – ministras pirmininkas ir teisingumo ministras; V. Čarneckis (krikščionis demokratas) – užsienio reikalų ministras; V. Petrulevičius (krikščionis demokratas) – finansų ministras; T. Daukantas (nepartinis) – krašto apsaugos ministras; L. Bistras (krikščionis demokratas) – švietimo ministras; M. Krupavičius (krikščionis demokratas) – žemės ūkio ministras; K. Žalkauskas (liaudininkas) – vidaus reikalų ministras; B. Sližys (nepartinis) – susisiekimo ministras; Z. Starkus (krikščionis demokratas) – vidaus reikalų ministras (nuo liepos 8 d.). XI kabineto (1925 m. vasario 4 d. – rugsėjo 19 d.) ministrai: V. Petrulevičius (krikščionis demokratas) – ministras pirmininkas ir finansų ministras; V. Čarneckis (krikščionis demokratas) – užsienio reikalų ministras; A. Endziulaitis (krikščionis demokratas) – vidaus reikalų ministras; M. Krupavičius (krikščionis demokratas) – žemės ūkio ministras; K. Jokantas (krikščionis demokratas) – švietimo ministras; A. Tumėnas (krikščionis demokratas) – teisingumo ministras; B. Sližys (nepartinis) – susisiekimo ministras; T. Daukantas (nepartinis) – krašto apsaugos ministras. XII kabineto (1925 m. rugsėjo 25 d. – 1926 m. gegužės 31 d.) ministrai: L. Bistras (krikščionis demokratas) – ministras pirmininkas ir krašto apsaugos ministras, o nuo 1926 m. balandžio mėnesio ir užsienio reikalų ministras; kunigas M. Krupavičius (krikščionis demokratas) – žemės ūkio ministras; K. Jokantas (krikščionis demokratas) – švietimo ministras; A. Endziulaitis (krikščionis demokratas) – vidaus reikalų ministras; B. Sližys (nepartinis) – susisiekimo ministras; V. Karoblis (krikščionis demokratas) – teisingumo ministras; P. Karvelis (krikščionis demokratas) – finansų ministras; prelatas M. Reinsys (krikščionis demokratas) – užsienio reikalų ministras iki

1926 m. birželio 2 d., po ypatingai agresyvios politinės kampanijos, į pirmąjį posėdį susirinko trečiasis Lietuvos Respublikos Seimas. Rinkimus laimėjo opozicinės jėgos, pasibaigė beveik šešerius metus trukęs krikščionių demokratų valdymas. Iš 85 vietų Seime gavo: Lietuvos valstiečių liaudininkų partija (LVLS) – 22 mandatus, Lietuvos socialdemokratų partija (LSDP) – 15, tautinių mažumų atstovai – 13, Lietuvos krikščionių demokratų partija (LKDP) – 14, Ūkininkų sąjunga (ŪS) – 11, Lietuvos darbo federacija (LDF) – 5, Lietuvos tautininkų sąjunga (LTS) – 3, Ūkininkų partija (ŪP) – 2. Nors nei viena politinė partija nesurinko daugumos, tačiau įvykusių rinkimų rezultatai buvo palankūs valstiečiams liaudininkams ir socialdemokratams, o iki šiol daugumą turėjęs krikščioniškosios partijos dalies rinkėjų pasitikėjimą prarado. Dėl valstiečių liaudininkų ir krikščionių demokratų bloko tarpusavio nesutarimų, krikščionys demokratai pasirinko opozicijos vaidmenį. Tuo tarpu liaudininkai kartu su socialdemokratais sudarė koalicinę vyriausybę³⁵¹.

Kairiosios politinės partijos rinkimų kampanijos metu akcentavo, kad jų pagrindinis siekis būsiąs atkurti ir įtvirtinti visas 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos garantuotas pilietines laisves³⁵². Išrinktas trečiasis Seimas liepos 26 d. priėmė amnestijos įstatymą, kuris numatė politinių kalinių iš kalėjimų paleidimą. Taip pat buvo panaikintas karo stovis ir spaudos bei susirinkimų suvaržymai. Karo stovio padėtis rinkimų kampanijos laikotarpiu buvo kritikuota³⁵³ dėl sudarytų kliūčių politinėms partijoms veikti ir dalyvauti rinkimuose. Nepaisant labiau emocijomis grįstų kaltinimų pozicijai dėl teisės pasinaudoti aktyviaja ir pasyviaja rinkimų teise, šie kaltinimai nebuvo pagrįsti jokiais apčiuopiamais faktais.

Kita vertus, dokumentuose užfiksuoti pavedimai skyriams siųsti žinias, diskredituojančias politinius oponentus³⁵⁴, leidžia teigti, kad politinė kampanija seimų laikotarpiu buvo ganėtinai agresyvi, politiniai konkurentai kartais balansuodavo ant teisėtumo ribos. Be to, politinių partijų, tarp jų ir Lietuvos tautininkų sąjungos, nuolatinio dėmesio objektu

1926 m. balandžio mėnesio (jis išėjo iš vyriausybės ir buvo paskirtas Vilkaviškio vyskupo koadjutoriumi. Todėl nuo 1926 m. balandžio mėnesio iki naujo Seimo rinkimų užsienio reikalų ministras buvo ministras pirmininkas L. Bistras).

351 XIII kabineto (1926 m. birželio 15 d. – gruodžio 17 d.) ministrai: M. Sleževičius (liaudininkas) – ministras pirmininkas, teisingumo ministras ir einantis užsienio reikalų ministro pareigas; V. Požela (socialdemokratas) – vidaus reikalų ministras; J. Papečkys (nepartinis) – krašto apsaugos ministras; A. Rimka (liaudininkas) – finansų ministras; V. Čepinskis (socialdemokratas) – švietimo ministras; J. Krikščiūnas (liaudininkas) – žemės ūkio ministras; B. Tomaševičius – Susisiekimo ministerijos valdytojas.

352 „Mūsų uždaviniai Seime,“ *Socialdemokratas*, gegužės 27, 1926, 1.

353 1925 m. Lietuvos tautininkų sąjungos pranešimas „Telkitės krūvon“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 2, l. 31; 1926 m. spalio 2–3 d. Lietuvos tautininkų sąjungos metinio suvažiavimo įvykusio Kaune Šiaulių salėje protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 7, l. 13–16; 1926 m. vasario 21–22 d. Lietuvos tautininkų sąjungos visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 7, l. 31–34 ap.; *Ibidem*, l. 13 ap.

354 1926 m. vasario 21–22 d. Lietuvos tautininkų sąjungos visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 7, l. 32 ap.

buvo naujų narių pritraukimas į politinę partiją³⁵⁵, kas dažnai buvo daroma itin kovingai, perviliojant iš konkuruojančių organizacijų³⁵⁶.

Tautininkai kritikavo ne tik pačią sistemą, bet ir patį rinkimų įstatymą, prisidedantį prie šios sistemos kūrimo. Pasak jų, didžiausia jo blogybė buvo ta, kad rinkėjai yra priversti rinktis iš politinių partijų pasiūlytų kandidatų sąrašų. Todėl Lietuvos tautininkų sąjungos suvažiavimų metu dažnai nuskambėdavo siūlymas pakeisti rinkimų įstatymą taip, kad būtų renkami atskiri piliečiai, o ne jų sąrašai³⁵⁷. Analizuojant retrospektyviai, politinių partijų atsisakymas rinkimų procese paprastai labiau siejamas su nedemokratinėmis valstybių vykdoma praktika.

XX a. antrajame dešimtmetyje išryškėjo augantis visuomenės nusivylimas parlamentarizmu, Seimu, taip pat, ir politinėmis partijomis³⁵⁸, tačiau analogiškos tendencijos nebuvo vien nacionalinės, lietuviškos – tarpukariu jos buvo įgavusios universalų pobūdį. Pritartina M. Maksimaičio pozicijai³⁵⁹, teigiančiai, kad demokratinis pakilimas sudarė palankias sąlygas ne tik laisvai žodžio ir spaudos sklaidai, bet ir destruktiviems judėjimams, politinėms pažiūroms³⁶⁰: visų pirma, agresyviai komunistų judėjimo veiklai.

Mokslininkai, nagrinėję Lietuvos politinės dešinės radikalizaciją XX a. ketvirtajame dešimtmetyje, priėjo išvados, kad būtent dešinėsios politinės pozicijos (t.y. Tautos pažangos partijos, vėliau – Lietuvos tautininkų sąjungos³⁶¹) nebuvimas Seime sąlygojo atsvaros nesukūrimą kairiosioms politinėms jėgoms, todėl krikščionių demokratų vyriausybė radikalėjo ir Seimo veikla tolo nuo demokratinio parlamentarizmo principų³⁶². Tautos pažangos partijos atstovavimas parlamente būtų leidęs krikščionių demokratų blokui tinkamiau subalansuoti kairės ir dešinės pozicijas bei, galbūt, išvengti 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo ateityje.

Demokratijos žlugimo priežastis tiek Lietuvoje, tiek ir visoje Europoje analizuojantys mokslininkai yra pastebėję tendenciją, kad kuo daugiau politinių frakcijų egzistuoja valstybės politinėje sistemoje, tuo nestabilesnė tampa demokratija. Partinio susiskaldymo kaip visuomenę griauančios, o ne vienijančios tendencijos reiškimasis ėmė ryškėti jau pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos dešimtmečiais: pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečiais Lietuvos politinėje sistemoje egzistavo ne tik įvairių politinių pažiūrų lietuviškos politinės partijos, bet ir atskiros tautinių mažumų: lenkų, rusų, vokiečių, žydų, kurios nepaisant ideologijų skirtumų, buvo vieningos.

355 Lietuvių tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus J. Žuko aplinkraščių apskričių komitetams Nr. 31 su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 41, l. 10.

356 Lietuvių tautininkų sąjungos Centrinės valdybos instrukcijoje, išplatintoje skyriams, parengtoje 1925 m. kovo 11 d. buvo raginami skyriai pervilioti kitų organizacijų narius į Lietuvių tautininkų sąjungą, taip išplečiant narių skaičius; 1925 m. kovo 11 d. Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams instrukcijos nuorašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 2, l. 8–10.

357 1926 m. spalio 2–3 d. Lietuvos tautininkų sąjungos metinio suvažiavimo įvykusio Kaune, Šiaulių salėje, protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 7, l. 14.

358 *Seimo Stenogramos. Trečiasis Seimas, 1926 m. lapkričio 26 d. 46 posėdis*, 1.

359 Mindaugas Maksimaitis, „Parlamentarizmo teisinis reguliavimas Lietuvoje 1918–1940 metais,“ iš *Parlamentas ir valstybinės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Juršėnui* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008), 55.

360 *Ibidem*.

361 1924 m. rugpjūčio 17–19 d. Tautos pažangos partijai susivienijus su Lietuvos žemdirbių sąjunga buvo įkurta Lietuvos tautininkų sąjunga.

362 *Plačiau*: Liudas Truska, „Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940 m.) bruožai,“ *Parlamento studijos* 2 (2004): 62–94.

4. POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINĖ PADĖTIS LIETUVOJE PO 1926 M. GRUODŽIO 17 D. VALSTYBINIO PERVERSMO

4.1. Teisinės politinių partijų veiklos galimybės 1926–1936 m.

4.1.1. Politinių partijų socialinės paskirties vertinimas

Politinių partijų elgsena perversmo išvakarėse

Lietuvai 1926–ieji buvo ženklų permainų metai. Po pavasarį įvykusių rinkimų krikščionis demokratus valdžioje pakeitė liaudininkų, socialdemokratų ir tautinių mažumų blokas, valstybės prezidentu buvo išrinktas K. Grinius ir sudaryta M. Sleževičiaus vyriausybė. Trečiajame Seime Lietuvos tautininkų sąjunga – tuo metu turėjusi tik apie 2000 narių – rinkimuose buvo laimėjusi tris mandatus, tuo tarpu Lietuvos krikščionys demokratai Seime turėjo 14 narių (Lietuvos krikščionių demokratų blokui priklausanti Ūkininkų sąjunga – 11, Darbo federacija – 5). Valdžios pasikeitimai atnešė naujus politinius vėjus šalyje. Trečiajame Seime nė viena politinė partija neturėjo absoliučios daugumos, todėl sudarant koalicijas tautinių mažumų atstovai įgavo neproporcingai didelę įtaką. Jų atstovas R. Kinderis tapo Seimo Prezidiumo sekretoriumi.

Tuo pat metu Klaipėdos krašte vokiečiai persekiojo lietuvių žiniasklaidą, stiprėjo vokiečių interesų protekcija. Kaimynai lenkai vykdė užimtos Lietuvos teritorijos gyventojų polonizaciją: lenkiškų mokyklų kūrimas, spaudimas lietuviams savo vaikus vesti į lenkiškas mokyklas; nuolatinė karinės Lenkijos agresijos grėsmė. Šalyje valdantiejiems sušvelninus kontrolę, ėmė aktyviau veikti komunistai: prasidėjo jų organizuoti masiniai streikai. Komunistai apkaltino darbo žmonių interesų išdavyste liaudininkus ir socialdemokratus.

Motyvuojant komunistų rengiamu perversmu ir dėl to gresiančiu pavojumi valstybei³⁶³, buvo įvykdytas valstybinis perversmas. Nors valstybinio perversmo ideologai buvo Lietuvos tautininkų sąjunga, tačiau dirvą jam parengė Lietuvos krikščionių demokratų blokas, o įvykdė šioms politinėms jėgoms artimi karininkai³⁶⁴. Nepakankama demokratijos branda, negebėjimas rasti kompromisų, dažna vyriausybių kaita³⁶⁵ ir precedentai Europoje (1922 m. B. Mussolini atėjimas į valdžią Italijoje ir 1926 m. J. Pilsudskio – Lenkijoje) Lietuvą atvedė į valstybinį perversmą.

1926 m. gruodžio 17 d. A. Mačiuikos vadovaujama karininkų grupė apsupo prezidentūrą ir įsiveržė į Seimo posėdį. Netrukus be svarstymų diktatoriumi buvo paskelbtas majoras P. Plechavičius. Nors pretenduoti į valstybės vadovus galėjo bent keli asmenys (P. Plechavičius, A. Smetona, A. Stulginskis), tačiau vengiant dar vieno konflikto valdžią perimti buvo pakviestas³⁶⁶ pirmasis Lietuvos Respublikos prezidentas ir Lietuvių tautininkų sąjungos vadovas A. Smetona³⁶⁷.

363 „Įvykių eigoj,“ *Lietuva*, 286 (2375), gruodžio 20, 1926, 1.

364 Audronė Žemaitytė-Veilentienė, „Lyderio problema parlamentinėje valstybėje. Seimo frakcijų vadovai parlamentinės krizės laikotarpiu 1926 m.,“ *Parlamento studijos* 8 (2009).

365 1926 m. gruodžio 17 d. valdžioje buvo M. Sleževičiaus tryliktoji Vyriausybė (1926 m. birželio 15 d. – gruodžio 17 d.).

366 Algimantas Liekis, „Gruodžio 17-oji – tautinės Lietuvos valstybės gimimas (4),“ *Lietuvos aidas* sausio 20, 2012, <http://www.aidas.lt/istorija/article/3087-01-20-gruodzio-17-oji-tautines-lietuvos-valstybes-gimimas-4>

367 Aleksandras Merkelis, *Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*. (New York: Amerikos lietuvių tautinės sąjungos leidinys, 1964), 411.

Politinių partijų elgsena po perversmo

1926 m. gruodžio 19 d. įvyko Seimo posėdis, kuriame Seimui buvo perskaitytas prezidento K. Griniaus atsistatydinimo pareiškimas. Seimo pirmininką J. Staugaitį pakeitė naujas Seimo pirmininkas – krikščionis demokratas A. Stulginskis. Tautininkų ir krikščionių demokratų bloko balsais prezidentu buvo išrinktas A. Smetona. Nors 1926 m. gruodžio 19 d. susirinkęs Seimas patvirtino (jame iš 85 atstovų dalyvavo 43, liaudininkai ir socialdemokratų posėdyje nedalyvavo) šiuos valdžios pasikeitimus, tačiau nuversta teisėta valstybės valdžia realiai neturėjo jokių galimybių protestuoti³⁶⁸. Perversmo organizatoriai, siekdami bent iš dalies pateisinti savo veiksmus, pirmomis dienomis po pučo ėmė masiškai suiminėti komunistus. Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybė (visų pirma prezidentas K. Grinius) perversmo metu ir iškart po jo buvo pasyvi, todėl ši jos taktika buvo daug kritikuota ir sumenkino partijos autoritetą visuomenėje bei partijos viduje. Analogiški kaltinimai buvo metami ir socialdemokratams.

A. Smetona, atėjęs į valdžią po perversmo, informavo, kad „partijos, norėdamos prisidėti prie valstybės darbo, turėtų suprasti, kad pirmiausia jos turi būti lojalios vyriausybei“³⁶⁹. Tokiu pareiškimu iš esmės išreiškė savo viešą poziciją dėl galimo tolimo opozicijos veikimo. Tuo metu A. Smetonos grįžimą į prezidentūrą daug Lietuvos gyventojų sutiko palankiai. Tuo tarpu A. Voldemaro reputacija nebuvo gera, jis nebuvo mėgstamas net tarp karininkų³⁷⁰. Nepaisant to, kad A. Voldemaro vyriausybę sudarė Lietuvos tautininkų sąjungos, Krikščionių demokratų bloko atstovai ir Lietuvos ūkininkų partijos nariai, A. Voldemaras iš karto po vyriausybės sudarymo pabrėžė, kad vyriausybė nėra koalicinė: „vyriausybę sudaro **ne politinės grupės, bet tų grupių žmonės**. Kabinetas dirba sutartinai (paryškinta tekste – *aut. pastaba*)“³⁷¹. Tad nors įvyko perversmas, tačiau iš pirmo žvilgsnio lyg ir niekas nepasikeitė – Lietuvos Valstybės Konstitucijos galiojimas nebuvo sustabdytas, žinomiausi nuo valdžio nušalintų partijų lyderiai tuo metu užėmė pareigas valstybėje³⁷², politinės partijos, nors ir nebuvo uždarytos, tačiau jos buvo ignoruojamos. Šis politinių partijų neigimas išliko visą Lietuvos tautininkų sąjungos valdymo laikotarpį.

368 Danutė Stakeliūnaitė, „1926 m. gruodžio 17 d. perversmo padarinių legalizavimas: Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės pozicija,“ *Istorija*. XLI (1999): 34–39.

369 „Reikia suprasti,“ *Tautos kelias* 1, vasario 15, 1928, 6.

370 Aleksandras Merkelis, *Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla* (New York: Amerikos lietuvių tautinės sąjungos leidinys, 1964), 411.

371 „Minist. Pirmininkas prof. Voldemaras apie vyriausybės uždavinius. „Ryto“ Redaktorius pasikalbėjimas su p. Ministeriu Pirmininku ir Užsienio Reikalų Ministeriu prof. Voldemaru (veddamasis),“ *Rytas*, 289, gruodžio 23, 1926, 1.

372 Steigiamojo Seimo narys, priklausęs Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos frakcijai, K. Škirpa paskirtas į diplomatinę tarnybą. Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos narys ir buvęs prezidentas K. Grinius, Lietuvos socialdemokratų partijos ir Seimo narys S. Kairys bei Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos ir Seimo narys M. Sleževičius dirbo Kauno miesto savivaldybėje. Lietuvos socialdemokratų partijos ir Steigiamojo Seimo narys V. Čepinskis grįžo į akademinę bendruomenę. Prezidentas A. Smetona, nepaisant skirtingų politinių pažiūrų, gerbė oponentų patriotizmą. *Plačiau: Marius Kundrotas, „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos,“ Istorija. Mokslo darbai* 79, 3 (2010): 59–68.

Prezidento A. Smetonos politinių partijų veiklos vertinimas Lietuvos valstybės stabilumo požiūriu

Perversmo būdu atėjęs į valdžią Lietuvos prezidentas A. Smetona, save vadinęs tautos vienybės kūrėju³⁷³, turėjo savo požiūrį į politines partijas, kurį perėmė ir Lietuvos tautininkų sąjunga, kuriuo ir buvo grindžiama visa tautininkų kuriama valstybės koncepcija: priimami teisės aktai, administraciniai ir teismų sprendimai, pabrėžiamas išskirtinis, tautą vienijantis Lietuvos tautininkų sąjungos vaidmuo.

Kita vertus, jei tautinio atgimimo laikotarpiu Lietuvoje politinės partijos buvo kovos už demokratines žmogaus teises ir laisves, šalies nepriklausomybę simbolis, tai A. Smetonai atėjęs į valdžią, situacija kardinaliai pasikeitė. Jis politines partijas ir jų programas kildino iš Rusijos ir Lenkijos, teigdamas, kad Lietuva buvo Rusijos dalis, todėl politinių partijų programų turinys ir jų forma nukopijuota iš rusų ir lenkų. A. Smetonos nuomone, parlamentarizmas gali klestėti „tik tenai, kur radosi, augo ir brendo“. Jis, pabrėždamas demokratinės brandos svarbą visuomenei, atkreipė dėmesį į tai, kad Lietuvoje šios idėjos buvo svetimos, todėl visuomenei persiorientuoti iš vienos sistemos į kitą reikia laiko. A. Smetona pažymėjo, jog seimų laikotarpiu išryškėjo visuomenės nepasirengimas išsaugoti tai, kas dar taip neseniai buvo sunkiai iškovota – šalies nepriklausomybę.

Taip pat teigta, kad „partiniais pamatais“ sudaromos vyriausybės yra nestabilios ir nedarbingos. Jos skatina neramumus šalyje ir kelia socialinių luomų neapykantą³⁷⁴. Kadangi Lietuvos tautininkų sąjunga puoselėjo nekonfliktinės tautos vienybės idėjas³⁷⁵, todėl partiniu pagrindu sudaromos vyriausybės buvo nepriimtinas reiškinys vienybę deklaruojantiems tautininkams. Jie pasisakė už santvarką, kurioje neturėtų būti politinių partijų, kadangi dauguma tautininkų vadovavosi organizaciniu tautos kaip kolektyvinio individo³⁷⁶, turinčio amžinumo dimensiją, supratimu.

Perėjus prie tokios politinių partijų sampratos valstybiniu lygmeniu, buvo pamiršta, kad politinės partijos padeda išspręsti visuomenėje kylančius konfliktus taikiu būdu, mažina susipriešinimą su valdančiuoju sluoksniu. Kita vertus, pritartina L. Karsavino pastebėjimui, kad demokratija tam nėra idealus variantas, kadangi ji šią kovą siekia paversti politinių partijų kova. Kartu pripažinta, kad didžiausia partijų „nuodėmė“ yra ta, kad jos atstovauja tik tam tikram sluoksniui, o ne tautai³⁷⁷.

Taip šalyje pagarbą politinės laisvės principui pradėjo keisti jo reikšmės menkinimas. Šalies prezidentas viešai deklaravo nepasitenkinimą politinio pliuralizmo apraiškoms. Jo nuomone, toks visuomenės politinis nevienalytiškumas kenkia tautos vienybei, o vienybės trūkumas sukelia visas pagrindines šalies problemas³⁷⁸. Jų veiklą buvo imta sieti su neigytviais reiškiniais³⁷⁹ ir tautos skaldymu³⁸⁰.

373 1939 m. Tautos vienybės kūrėjas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 75, l. 37–39 ap.

374 „A. Smetono didžiosios mintys“, Surinko: Germantas, A. Nazabitauskas, Step. Povilavičius, redagavo Germantas. II dalis (Kaunas, 1936), *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 7, l. 19.

375 Anytanas Smetona, *Auklėjimas ir mokykla. Pasakyta parašyta* (Kaunas: Spindulys, 1992), 66.

376 Saulius Šiliauskas, *Demokratijos refleksija Lietuvos politinėje mintyje (1918–1940)* (Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2002), 63.

377 Levas Karsavinas, „Valstybė ir demokratijos krizė“, *Politika ir kultūra* (1992), 93.

378 „Į Tautą. Respublikos Prezidento kreipimasis.“ *Vyriausybės žinios* 369, 2519 (1931).

379 Tautkus, „Pasišvęskime tautai!“, *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 1.

380 „Gegužės 15 dienai“, *Tautos kelias*, 7, gegužės 15, 1928, 1.

Spaudoje nuolat buvo pabrėžiama, kad pati savaime organizuota visuomenė neneigia, priešingai – tai būtina sąlyga, nes tik gerai organizuotos visuomenės pagalba galima skleisti tautos idealus, todėl būtina pasisakyti, kokiais pagrindais visuomenė turėtų būti suorganizuota. Tautininkų manymu, kiekviena fizinio ar protinio darbo rūšis turėtų būti suorganizuota į atskiras profesinio pobūdžio organizacijas, kurioms vadovautų žmonės „gerai pažįstą savo srities darbą“. Visuomenė turėtų būti suorganizuota taip, kad kurtų vertybes, padedančias valstybei tiek ekonomiškai, tiek kultūriškai kilti. Pasak tautininkų, todėl tikėtai šios rūšies organizacijoms turėtų būti suteikta teisė rinkti savo atstovus į Seimą ir savivaldybes. Tokie organizacijų atstovai sudarytų tobuliausią organizacijos visuomenės atstovavimo formą, nes į ją įeitų visų „valstybės gaminamų pajėgų atstovai“, gerai savo darbą žinantys srities atstovai, o ne „automatai rankų kelėjai“, artimi partiniam darbui ir tolimi prasielenkiančiai su gyvenimu partinei teorijai³⁸¹. Taip, nors neneigiant pačios organizuotos visuomenės naudos³⁸², buvo paneigta politinių partijų, kaip demokratijos sąlygos, egzistavimo svarba³⁸³.

381 Mantautas J., „Partijos ar korporacijos?“ *Tautos kelias*, 7, gegužės 15, 1928, 4.

382 Apie Lietuvos visuomenės organizuotumą ir joje esančias organizacijų rūšis daugiau duomenų galima rasti visuomenės mokslo paskaitų rankraštyje, parengtame jau po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, apie sąjungų rūšis buvo teigiama, kad valstybės valdžia paprastai leidžia vienodo tikėjimo, profesijos, nusistatymo arba vienodų siekimų gyventojams burtis į sąjungas, draugijas. Šios sąjungos ir draugijos buvo suskirstytos į kategorijas, antroje sąrašo pozicijoje (po tikybinių organizacijų) išskiriant politinių partijų kategoriją. Politinių partijų įrašymas į tokią aukštą – antrąją – sąrašo poziciją, liudija apie pripažintą didelę jų reikšmę visuomenėje. Buvo nurodoma, kad politinės partijos „jungia žmones, kurie vienodai nusistatę valstybės valdymo reikalais. <...> Vienodo politinio nusistatymo piliečiai buriasi į sąjungas, vadinamas politinėmis partijomis ir tam, kad veikiant bendromis pajėgomis atsistotų kitų partijų priešaky ir daugumoje, turėtų didesnės įtakos valstybės gyvenimui.“ Partijos buvo klasifikuojamos į „legalines“ ir „nelegalines“. Be to, nebuvo neigiamas ne tik pats visuomenės organizavimasis ir jo svarba, bet ir buvo teigiama, kad „Sujungtos jėgos visuomet daugiau nuveikia, ir žmonių norą dėtis į tokias sąjungas ir organizacijas, kurių tikslas gerinti visos tautos gyvenimo sąlygas, galima tikrai pagirti, tačiau gyvenime kartais pasitaiko priešingų reiškinii.“ Kita vertus, greta buvo pabrėžiama, kad vietoje to, kad siektų visuotinės gerovės politinės partijos pradeda tarp savęs kovoti ir ši kova netik jokios naudos neduoda, bet kartais net visą valstybę į pražūtį veda. „Užtat valstybės valdžia leidžia egzistuoti tik tokiomis sąjungomis ir partijomis, kurios gali suteikti valstybei naudos, ir neveda žūtbinės kovos. Tos partijos, kurioms įstatymas leidžia veikti, vadinamos legalinėmis partijomis. Uždraustosios partijos vadinamos nelegalinėmis.“ Buvo nurodyta, kad „Lietuvos legalinės partijos šios: tautininkų, krikščionių demokratų, ūkininkų sąjunga, darbo federacija, ūkininkų partija, valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų partija, be to dar tautinių mažumų partijos: vokiečių, rusų, žydų, lenkų ir kitų.“ Kartu pažymima, kad karo ir neramumų metu įvairių sąjungų veikimas labiau kontroliuojamas, dažnai net suvaržomas. Karo metu ir piliečių laisvių garantijos sustabdamos. Iš paminėtųjų „legalinių“ partijų: Ūkininkų sąjunga faktiškai neveikė nuo 1930 m., Lietuvos darbo federacijos 1932 m. kovo mėnesį įvykusiame suvažiavime buvo paskelbta, kad organizacija susiaurina veiklą – atsisako politinių reikalavimų – ateityje rūpintis tik kultūros reikalais; 1926 m. Lietuvos krikščionių demokratų partija buvo viena iš antidemokratinio valstybės perversmo iniciatorių – organizavo valstybės perversmą, tačiau valdžioje išbuvo tik iki 1927 m. balandžio mėnesio, o atsisakius paramos tautininkams, 1936 m. buvo uždrausta; 1929 m. gegužės 6 d. Lietuvos socialdemokratų partija buvo uždaryta, bet gruodžio 3 d. teismas tą draudimą panaikino, tačiau 1936 m. vasario 6 d. partijų veikla Lietuvoje buvo uždrausta ir socialdemokratams, kaip kitoms politinėms partijoms, prieinama liko tik kultūrinė veikla. *Plačiau: Visuomenės mokslas*. (Kaunas: Savišvietos, 1937). *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 296, l. 423.

383 A. Smetono *didžiosios mintys*, Surinko: Germantas, A. Nazabitauskas, Step. Povilavičius, redagavo Germantas. (Kaunas, 1936). *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 7, l. 3–4.

Organizuotos tautos kūrimas tautiškumo pagrindu kaip valstybės stabilumo užtikrinimas

Kita vertus, kritikuodamas politines partijas, jis neneigė draugijų svarbos. Prezidentas siūlė atsakyti politinių partijų ir jų vietoje sudaryti sąlygas atsirasti „realaus pobūdžio“ draugijoms. A. Smetonos nuomone, asmuo, nebūdamas glaudžiam santykiu su draugija, yra kaip anarchistas be pareigos kitiems, kurių dėka jis gyvena. Kadangi tik draugijoje pajunta jis ir supranta, kas yra pareiga; tik bendravime pasireiškia žmonių laisvė su savo teise ir pareiga. Ir kuo daugiau teisės gauna asmuo iš draugijos, visuomenės ir tautos, tuo daugiau pareigos jis turi prisiimti, nes vienašališka teisė veda į anarchiją. Teigdamas, kad „ne iš vienos duonos tauta gyvena“, nes yra reikalingas ir dvasios maistas, kurio gaunama bendrame, organizuotame gyvenime, todėl greta ūkininkų draugijų turi steigtis tautiškumu grindžiamos visuomeninės kultūrinės draugijos. O aukščiausioji „draugijų draugija“ – esanti vieninga tauta³⁸⁴. Pasak jo, „partijų tikslas – partinė propaganda, draugijų – tautiškas darbas, plačiausia to žodžio prasme“³⁸⁵. Kritikuojant liberalizmo „pagimdytas“ partijas, kurios organizuotą tautą suvokė kaip tautos pasiskirstymą partijomis, teigta, kad dabar organizuotoje tautoje partijoms vietos nėra, nes jų vietą užėmė valstybės pripažintos ūkio, kultūros, profesinės organizacijos³⁸⁶.

Po valstybinio perversmo imtos kurti organizuotos vieningos tautos epicentre atsidūrė Lietuvos tautininkų sąjunga su jai artimomis organizacijomis. Organizuotai tautai kurti ir savo šalininkų gretoms plėsti Lietuvos tautininkų sąjunga kūrė organizacijas. 1927 m. gegužės mėnesį buvo įkurta Ūkininkų vienybė, skelbusi ūkininkų išsivadavimo nuo politinių partijų ir jų solidarumo devizą. 1927 m. pabaigoje buvo įkurta organizacija „Geležinis vilkas“, kuri deklaravo visuomenei sportinius organizacijos tikslus, tačiau realiai ji jėga rėmė vyriausybę ir kovojo prieš nuo valdžios nušalintas legaliai veikusias politines partijas. Šios organizacijos vadovu tapo ministras pirmininkas A. Voldemaras. „Geležinis vilkas“ vienijo voldemarininkus, atstovavusius radikaliajam Lietuvos tautininkų sąjungos sparnui, oponavo A. Smetonai. 1927 m. įsteigta jaunimo sąjunga „Jaunoji Lietuva“, vienijusi patriotiškai nusiteikusius asmenis, deklaravo tautinio patriotizmo, lietuviybės stiprinimo, vienybės ir visuomenės auklėjimo siekius. Vis tik, pirmiausia ji siekė sustiprinti tautininkų valdžią šalyje.

Lietuvos tautininkų sąjungos ir jai artimų visuomeninių organizacijų propaguoti tautiškumo idėja buvo suvokiama per dorovės prizmę. Ji atsispindėjo ir pagrindiniuose sąjungos dokumentuose: 1924 m. Lietuvos tautininkų sąjungos programoje buvo įrašyta, kad jie turi vadovautis krikščioniškosios etikos dėsniais; o 1933 m. įstatuose jau įtvirtinta, kad tautininkai rūpinasi lietuvių šeimoms tvirtumu ir dorove. A. Smetona siekė puoselėti dorovę, tautiškumą ir patriotizmą³⁸⁷, išskeldamas žmonių intelektualines ir moralines doroves prieš partinę priklausomybę. Nepaisant kritikos dėl A. Smetonos valdymo metodų,

384 Lietuvos tautininkų sąjungos apylinkių pirmininkų susirinkimas, skirtas 1926 m. gruodžio 17 d. paminėjimui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 6, l. 66.

385 A. Smetono *didžiosios mintys*, Surinko: Germantas, A. Nazabitauskas, Step. Povilavičius, redagavo Germantas. (Kaunas, 1936), *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 7, l. 17–18.

386 Lietuvos tautininkų sąjungos apylinkių pirmininkams susirinkimas gruodžio 17 d. minėjimui pasinaudoti paskaita. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 6, l. 65.

387 Antanas Smetona, *Rinkiniai raštai*, sudarė Alfonsas Eidintas (Kaunas: Menta, 1990), 455.

jo vadovavimo laikotarpiu tautinėms mažumoms buvo užtikrinta kultūrinė ir socialinė autonomija, veikė jų organizacijos, o daugelį jų net globojo valstybė³⁸⁸; be to, remtos religinės bendruomenės. Šią A. Smetonos mokyklą išėjo visi okupacijos metų partizanai ir intelektualai, kurių dalis vėliau veikė ir išėivijoje.

Lietuvos tautininkų sąjunga užėmė aukščiausios draugijos, kuriančios vieningą tautą, rolę. Ji save laikė ne politine partija, o visos tautos sąjūdžiu ar bent jos branduoliu. Buvo pažymima, kad Lietuvos tautininkų sąjunga skiriasi nuo kitų politinių organizacijų, kurios save vadina partijomis, nes ji norinti sujungti visus luomus ir visiems joje yra vietos. Jų nuomone, Lietuvos politinės organizacijos apima tiktai kurią nors dalį visuomenės: socialdemokratai rūpinasi tiktai darbininkų „reikalais“, liaudininkai – smulkiųjų ūkininkų, o krikščionys demokratai lyg ir būtų platesnė organizacija, tačiau jie tiktai apie tų reikalus galvoja, kuriuos jie pripažįsta „tikrais katalikais“³⁸⁹. Tautininkų nuomone, toks visuomenės susiskaldymas yra žalingas pačiai visuomenei ir turi būti pakeistas.

Lietuvos tautininkų sąjunga neigė bet kokias jos sąsajas su politinėmis partijomis. Buvo teigiama, kad sąjungos statusas skirtas vienyti ir apjungti visus žmones, todėl Lietuvos tautininkų sąjungos pavadinime nėra sąvokos „partija“. Kita vertus, sąvokos „partija“ Ūkininkų sąjunga pavadinime neturėjo, tačiau jame buvo nurodyta, kad ji rūpinasi išimtinai ūkininkų interesais ir tokiu būdu skaldo visuomenę, todėl Ūkininkų sąjunga savo esme laikyta politine partija. Teigiama, kad Lietuvos tautininkų sąjunga rūpinasi visais žmonių interesais, todėl ji savo esme nėra politinė partija³⁹⁰. Taip dar kartą iškelus formą prieš turinį paaiškinimai visuomenei buvo surasti.

A. Smetona, kritikuodamas politines partijas, iš esmės reiškė priekaištus ne tiek politinėms partijoms grindžiamai valdymo sistemai, kiek išryškėjusiems teisės aktuose įtvirtintiems rinkimų sistemos trūkumams. Tačiau nesvarstydamas pribrendusių sistemos pokyčių, A. Smetona šiuos trūkumus buvo linkęs priskirti politinėms partijoms. Tiesa, nebuvo rasta duomenų apie tai, ar ši klaida buvo daroma dėl dalyko išmanymo stokos, ar sąmoningai. Politinių partijų vaidmens ignoravimas³⁹¹ demokratinėje sistemoje buvo bene silpniausia kuriamos naujos sistemos vieta. Dėl politinių partijų, kaip politikos subjektų nuvertinimo ir funkcinio atstovavimo prioriteto iškėlimo, tarpukaryje atvedė į bandymus politines partijas pakeisti kitais visuomeniniais institutais (socialiniais, kultūriniais ir t. t.), kurie baigdavosi nedemokratiškas politinių sistemų sukūrimu.

Požiūrį, kad visuomenė sudaryta iš individų ir jų grupių, siekiančių apginti savo interesus politinių partijų pagalba, ėmė keisti kitas – bendros visos visuomenės valios. Politinių partijų, kaip organizuotų piliečių susivienijimų, suformuojančių individų politinę valią, suburiančių panašių įsitikinimų individus, siekiančius bendrą tikslų ir geriau girdimų

388 *Ibidem*, 491.

389 1931 m. rugsėjo 18 d. Lietuvos tautininkų sąjungos centro valdybos generalinio sekretoriaus V. Rasteno aplinkraštis Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams Nr. 4. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 99, l. 87.

390 Aplinkraštis Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 29.

391 *Lietuvių tautos valia* (vienkartinis leidinys) vasario 1, 1927, 3; Sk., „Guikime praktiškąjį materializmą,“ *Tautos kelias*, 5, balandžio 15, 1928, 1; „Tautišku keliu,“ *Tautos kelias* 1, vasario 15, 1928, 1; Valentinas Gustainis, „Parlamentarizmas ir partijos diktatūra,“ *Lietuvis*, 52, gruodžio 30, 1926, 3; „Provincionatas, Seimo užsinorėjo!“ *Tautos kelias* 9, birželio 1, 1928, 3.

visuomenėje koncepcija buvo pakeista. Naujoji politinių partijų samprata politinių partijų jau nebesiejo su individus vienijančiais organizuotais susivienijimais, o priešingai – tapatino jas su tautos skaidymu ir kiršinimu, vedančiu į destrukciją ir valstybinių interesų pamymimą. Įsivyravęs požiūris paneigė politinių partijų svarbą visuomenėje. Tuo tarpu politinių partijų, kaip organizuotos visuomenės grupių, vaidmuo valstybėje yra reikšmingas. Jas būtų galima vertinti kaip vieną svarbiausių elementų, užtikrinančių balanso ir atsvarų mechanizmą, visuomenėje. Tik politinių partijų skaitlingumas ir jų tarpusavio konkurencija užkerta kelią vienos politinės grupės įsigalėjimui demokratinėje valstybėje, kaip tai nutiko po valstybinio perversmo.

4.1.2. Socialinės ir teisinės prielaidos Lietuvos tautininkų sąjungos vienvaldystei įsitvirtinti

Parlamento paleidimas kaip Lietuvos tautininkų sąjungos pozicijų sustiprinimas

Neilgai trukus opozicija Lietuvoje prarado galimybę viešai išsakyti savo požiūrį ir vertinimus dėl susidariusios politinės situacijos pasikeitus sąlygomis valstybėje. Vis tik, valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų reakcija į įvykusį perversmą buvo pasyvi. Kita vertus, būta ir radikalių bandymų pakoreguoti įvykių eigą, tačiau šie veiksmai buvo vertinami, kaip atskirų partijos narių nukrypimas nuo politinės partijos linijos ir todėl nesietini su partija. 1927 m. pradžioje atskirų socialdemokratų ir valstiečių liaudininkų grupė bandė grąžinti demokratinį valdymą ir kovoti prieš diktatūrinių tendencijų įsitvirtinimą šalyje valstybinio perversmo būdu: vienas iš didžiausių atgarsį sulaukusiųjų – Tauragės pučas, kuriam buvo pradėta ruošti dar 1927 m. birželio mėnesį, kai Tauragės burmistras J. Bildušas inicijavo Respublikos gelbėjimo komitetą, kuris realiai rengė ir vykdė pučą. 1927 m. rugsėjo 8 d. prasidėjo sukilimas Tauragėje. Sukilėliai ne tik nuginklavo Tauragės policininkus, bet ir užėmė svarbius miesto objektus. Sukilimo metu melagingai buvo skelbiama, kad A. Smetonos valdžia jau nuversta ir sukilėlius remia kariuomenė, todėl per trumpą laiką (iki pietų) prie sukilėlių prisijungė daugiau nei du šimtai remiančių sukilėlius gyventojų. Tačiau, kai apie sukilimą sužinojo vyriausybė, jis greitai buvo numalšintas – apie 17 valandą įžengė kariuomenės daliniai į Tauragę. Kiek mažesnio atgarsio sulaukė socialdemokratų J. Plečkaičio, J. Paplausko ir J. Kedžio organizuotas pučas Alytuje. Šis pučas taip pat patyrė nesėkmę. Abu nesėkmingi pučai komplikavo ne tik Lietuvos užsienio politiką (ypač santykius su kaimynine Lenkija) bei vidaus politiką, bet ir suskaldė opoziciją. Po patirtų nesėkmių organizuojant ir vykdant pučus Tauragėje ir Alytuje, jų organizatoriams teko emigruoti į Lenkiją³⁹². Po šių įvykių plečkaitininkų vardu imti vadinti į emigraciją pasitraukę ir grupuotis pradėję sukilimų prieš nedemokratinę Lietuvos tautininkų sąjungos režimą dalyviai. Vėliau šiems politiniams emigrantams Lenkijos valdžia pasiūlė paramą ir 1927 m. antroje pusėje su Lenkijos kariuomene plečkaitininkai suformavo karinį junginį, kurio siekis buvo nuversti A. Smetoną ir A. Voldemarą. Plečkaitininkai kartu su J. Pilsudskiu analizavo galimybes įvesti plečkaitininkų valdžią Lietuvoje, tačiau šiems taip ir neįgijus stipresnio palaikymo Lietuvoje, Lenkija nesiryžo paremti tokio sprendimo.

392 Liudas Truska, „Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940),“ iš *Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos? Tarptautinė konferencija.* (Vilnius: Standartų spaustuvė, 2007), 18.

Lygiagrečiai šiems įvykiams 1927 m. balandžio 12 d. A. Smetona vadovaudamasis 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 52 straipsniu³⁹³ paleido Seimą³⁹⁴. Perversmo organizatoriams buvo neparanku toleruoti instituciją, kuri ne tik nerėmė jų, tačiau viešai reiškė priekaištus ir kenkė jų siekiamam įvaizdžiui visuomenėje. Preteksu priimti šį sprendimą buvo 1927 m. balandžio 12 d. valstiečių liaudininkų, socialdemokratų ir tautinių mažumų atstovų pareikštas nepasitikėjimas A. Voldemaro vyriausybe, dėl to, kad be Seimo sutikimo buvo suimtas liaudininkų frakcijos narys J. Pajaujis, rengęs anksčiau minėtą nesėkmingą antivyriausybinių perversmą.

Augo įtampa ir tarp koalicijos partnerių: krikščionių demokratų bloko ir tautininkų. Krikščionys demokratai savo spaudoje reikalavo naujų Seimo rinkimų³⁹⁵, tuo tarpu tautininkai šio klausimo svarstymą atidėjo. 1927 m. balandžio 20 d. įvyko pasitarimas, kuriame buvo svarstomas naujų Seimo rinkimų klausimas. Posėdyje tautininkai ir krikščionių demokratų blokas dalyvavo kaip koalicijos partneriai, tačiau šalims nepavyko susitarti³⁹⁶. Ši koalicija dar galėjo išlikti, jei būtų pavykę sutarti dėl rinkimų tvarkos, dalyvavimo juose bei sferų pasiskirstymo po jų. Kadangi konsensuso pasiekti nepavyko, valdančioji koalicija iširo. Krikščionys demokratai paliko koaliciją ir vyriausybę. 1927 m. balandžio pabaigoje iš vyriausybės pasitraukė krikščionių demokratų ministrai L. Bistras ir P. Karvelis³⁹⁷. Lietuvos ūkininkų partijos centro komitetas nebuvo priėmęs jokio sprendimo, draudžiančio eiti pareigas A. Voldemaro vyriausybėje partiečiams J. Aleksai ir J. Jankevičiui, kurie tuo metu buvo sutikę užimti ministrų vietas, nepaisant to, kad jų partija nedelegavo. A. Smetonai paleidus Seimą ir neskyrus naujų Seimo rinkimų, Lietuvos ūkininkų partija atšaukė savo narius iš vyriausybės, o tuos, kurie nepakluso – J. Aleksą ir J. Jankevičių – pašalino iš partijos³⁹⁸. Partijos viduje pozicijos išsiskyrė: P. Leonas perėjo į opoziciją, J. Aleksa liko vyriausybėje. Be to, nuo Lietuvos ūkininkų sąjungos atsiskyrė ir pradėjo viena kryptimi dirbti kartu su tautininkais S. Šilingas. I. Musteikis, A. Žilinskas taip pat ėmė remti tautininkus. Tad po šių partinių pasikeitimų ministrų kabinetas pasidarė vienalytis, sudarytas iš tautininkų ir prie jų pritapusių asmenų.

Vienintelė likusi valdžioje Lietuvos tautininkų sąjunga vos per kelis mėnesius sustiprino savo pozicijas³⁹⁹, tuo tarpu opozicijoje likę krikščionys demokratai jas visiškai prarado. Vis tik, šis krikščionių demokratų akibrokštas nereiškė visiško tarpusavio santykių nutraukimo. Lietuvos centriniame valstybės archyve surasti Lietuvių tautininkų sąjungos ir krikščionių demokratų bloko posėdžių protokolai byloja apie tai, kad praėjus daugiau

393 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 52 straipsnis: „Respublikos Prezidentas turi teisės paleisti Seimą. Naujam Seimui susirinkus, Respublikos Prezidentas perrenkamas. Naujojo Seimo rinkimai privalo įvykti ne vėliau kaip po 60 dienų Seimą paleidus. Naujojo Seimo kadencija prasideda nuo jo rinkimų dienos.“

394 *Seimo stenogramos. Trečiasis Seimas. 1927 m. balandžio 12 d., 78 posėdis*, 20; Respublikos Prezidento aktas. „Respublikos Prezidento aktas. Seimo paleidimo aktas,“ *Vyriausybės žinios* 253, 1652 (1927).

395 „Pro šalį šauta (vedamasis),“ *Rytas*, balandžio 30, 1927, 1.

396 „Idiše Štime“ korespondento pasikalbėjimas su p. D-ru L. Bistru,“ *Rytas* gegužės 4, 1927, 1.

397 Krikščionių demokratų ministrų L. Bistro, P. Karvelio ir J. Jankevičiaus atsistatydinimai buvo priimti ir apie juos paskelbta 1927 m. gegužės 19 d. „Respublikos Prezidento aktai,“ *Vyriausybės žinios* 252, 1643 (1927).

398 Rapolas Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant: atsiminimai* (Chicago, III.: Terra, 1961), 428.

399 „Naują erą pradėdant,“ *Tautos kelias*, 9, birželio 1, 1928, 1.

nei pusei metų po trečiojo Seimo paleidimo, tautininkai su opozicijoje esančiu krikščionių demokratų bloku vedė derybas, kuriose pagrindinis aptariamas klausimas buvęs naujųjų Seimo rinkimų organizavimas. Derybose dalyvavo: Lietuvos tautininkų sąjungos vadovai – ministras pirmininkas A. Voldemaras, A. Žilinskas, V. Mironas, kartais – Lietuvos tautininkų sąjungos pirmininkas L. Noreika, J. Tūbelis, prezidentas A. Smetona; Lietuvos krikščionių demokratų bloko vadovai – pirmininkas M. Krupavičius ir L. Bistras; Lietuvos darbo federacijos lyderis – K. Ambrozaitis, o paskutiniame – A. Milčius ir P. Jočys (1927 m. spalio 24 d. derybose Lietuvos darbo federacija nedalyvavo); Lietuvos ūkininkų sąjungos vadovybei pirmame pasitarime atstovavo pirmininkas, buvęs prezidentas A. Stulginskis, o kituose – K. Jokantas ir F. Mikšys⁴⁰⁰.

Šios derybos buvo naudingos abiem šalims: krikščionys demokratai tikėjosi susigrąžinti prarastas pozicijas; tautininkai dar tik tvirtinosi valdžioje, todėl ieškojo paramos. Tuo tarpu socialdemokratai ir liaudininkai šias derybas gerokai ap sunkino organizuodama anksčiau aptartus sukilimus Alytuje ir Tauragėje. Tautininkams nesiskaityti su vis dar didelę įtaką visuomenėje išlaikiusiais krikščionimis demokratais buvo nenaudinga. Todėl derybomis buvo siekta sudaryti įspūdį, kad tautininkai yra pasiruošę dalintis valdžia. Be to, toks tautininkų žingsnis turėjo juos apsaugoti ne tik nuo galimos krikščionių demokratų kritikos, bet ir nuo radikalesnių neprognozuojamų veiksmų⁴⁰¹, tačiau derybos pasibaigė be apčiuopiamų rezultatų.

Po nesėkmingų derybų, 1927 m. lapkričio 26–27 dienomis, netekę valdžios buvę Lietuvos tautininkų sąjungos koalicijos partneriai Lietuvos krikščionys demokratai L. Bistras ir M. Krupavičius, padedami karininkų, bandė priversti atsistatydinti ministrą pirmininką A. Voldemarą⁴⁰², tačiau šis bandymas, kaip ir daugelis kitų, buvo nesėkmingas.

Lietuvos tautininkų sąjungos identiteto paieška

Pabrėžiant valstybinės valdžios savarnakiškumą ir nepriklausymą nuo partijos 1926 m. gruodžio 21 d. A. Smetona ir A. Voldemaras pasitraukė iš Lietuvos tautininkų sąjungos Centro valdybos sudėties, tačiau tarp naujosios vadovybės ir vyriausybės susiklostė gana įtempti santykiai.

Po perversmo nuo pirmųjų mėnesių ryškėjantys A. Smetonos ir A. Voldemaro pažiūrų į valstybės valdymą skirtumai, A. Voldemarui savo arogantiška laikysena nuteikus prieš save Ministrų kabineto narius, ėmė reikštis A. Smetonos noras pakeisti A. Voldemarą ir nesitaikyti su reprezentacinėmis prezidento funkcijomis. Šalyje klostantis autoritariniam režimui nebuvo vietos dviems autoritetams. Šie nepasitenkinimai suvienijo prezidentą A. Smetoną ir Ministrų kabinetą⁴⁰³: 1929 m. rugsėjo 19 d. visi ministrai atsistatydino, o prezidentas šį atsistatydinimą priėmė. Naująją vyriausybę A. Smetona pavedė suformuoti J. Tūbeliui, kuris į ministrų kabinetą pakvietė visus buvusius ministrus. Svarstant vyriausybės sudėtį prezidentas neprieštaravo, kad A. Voldemaras liktų vyriausybėje ir eitų užsie-

400 Mindaugas Tamošaitis, „Tautininkų ir krikščionių demokratų pasitarimų protokolai (1927 m. balandis, spalio–lapkritis)“, *Mokslo darbai. Istorija* 71 (2008): 40.

401 *Ibitem*, 41.

402 J. Meškis, „Katalikybė ir „katalikybė“, *Tautos kelias*, 9, birželio 1, 1928, 1.

403 Alfonsas Eidintas, *A. Smetona ir jo aplinka* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012), 236.

nio reikalų ministro pareigas, tačiau jis, kaip buvo galima numanyti, šių pareigų atsisakė. Šie įvykiai paskatino tautininkų susipriešinimą ir jie susiskaldė į „smetonininkus“ ir „voldemarininkus“. Atstatydinus A. Voldemarą, režimas ėmė švelnėti.

Lietuvos tautininkų sąjungai stiprinant savo įtaką šalyje, ji pati susidūrė su vidinėmis problemomis: 1929 m. spalio 2 d. Lietuvos tautininkų sąjungos pirmininku išrinktus J. Lapėną⁴⁰⁴ tarp tautininkų iškilo diskusijos dėl sąjungos vaidmens valstybėje. 1930 m. jis iškėlė reikalavimą Lietuvos tautininkų sąjungai sprendžiamu balsu dalyvauti svarstant valstybinius reikalus. Naujasis Lietuvos tautininkų sąjungos pirmininkas reikalavo paversti sąjungą valdančiąja politine partija pagal kitų šalių režimų (fašistinės Italijos, nacistinės Vokietijos, sovietinės Rusijos) pavyzdžius, tačiau A. Smetona griežtai atmetė partinės diktatūros modelį, kuriuo valstybinės institucijos taptų partinėmis agentūromis⁴⁰⁵. Tautininkų nuomonėms išsiskyrus, 1930–1931 m. galima traktuoti kaip tautininkų susiskaldymo periodą, kol 1931 m. birželio 1 d. Lietuvos tautininkų sąjungos pirmininku tapus premjeriu J. Tūbeliu⁴⁰⁶, debatai aprimo ir sugrįžo stabilumas, o sąjunga ir vyriausybė sudarė „faktinę personalinę uniją“⁴⁰⁷. Vis tik, vyriausybės vadovo ir Lietuvos tautininkų sąjungos vadovo susilieėjimas nepavertė sąjungos partija, kadangi J. Tūbelis sulaukė sąjungą nuo tapsmo partija, vykdydamas A. Smetonos valią, pasak kurios, „Drausmė turi eiti iš prezidento per vyriausybę sąjungon, o ne per ją į visuomenę.“⁴⁰⁸ Tokiu būdu jis suvaldė ir pajungė sau Lietuvos tautininkų sąjungos radikalus.

Lietuvos tautininkų sąjungai svarbių permainų atnešė 1933 m. gruodžio 15 d., kuomet jos suvažiavime sąjunga buvo reformuota, patvirtinus naujus jos įstatus, kuriais, pasak M. Maksimaičio, „įsigalėjęs valstybiniame gyvenime „vadizmo“ principas buvo perkeltas ir į partinį gyvenimą.“⁴⁰⁹ Iki suvažiavimo Lietuvos tautininkų sąjungos pirmininką rinko valdyba, tačiau suvažiavimo metu, nors valdyba ir palikta, suvažiavimo renkama institucija, vis dėlto buvo nuspręsta Lietuvos tautininkų sąjungos pirmininko pareigybę padaryti skiriama tautos vado, prezidento A. Smetonos. Pagal iki tol susiklosčiusią tradiciją, Lietuvos tautininkų sąjungos vadu buvo skiriamas ministras pirmininkas. Reorganizuoti ir sąjungos skyriai, numatant, kad jų pirmininkai skiriami aukštesnių institucijų vadovų, o valdybos renkamos susirinkimuose. Lietuvos tautininkų sąjunga plačiai naudojo partinių institucijų skyrimo metodą, kuris iš esmės pašalino rinkimų galimybę. Dėl šios priežasties eiliniai sąjungos nariai neteko galimybės formuoti Lietuvos tautininkų sąjungos veiklą. Po pertvarkymo, Lietuvos tautininkų sąjunga tapo priemone, vykdančia jos vadovų, tuo pačiu ir vyriausybės, politiką. J. Tūbelis buvo patvirtintas Lietuvos tautininkų sąjungos

404 „Kronika“, *Lietuvos aidas*, 225 (709), spalio 3, 1929, 7.

405 Juozas Jakštas, „Tautos Pažangos Partijos – Lietuvių Tautininkų Sąjungos istorijos bruožai 1916–1940“, *Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai* (Chicago, 1979), 132.

406 „Kronika“, *Lietuvos aidas*, 121 (1199), birželio 2, 1931, 6.

407 Marius Kundrotas, „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos“, *Istorija. Mokslo darbai* 79, 3 (2010), 63.

408 Antanas Smetona, *Pasakyta parašyta* (Kaunas: Pažangos spaustuvė, 1935), 303–304.

409 Mindaugas Maksimaitis, „Tautininkų sąjungos vieta buržuazinės Lietuvos valstybės mechanizme 1926–1940 metais“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė* XII, 1 (1973): 30. *Plačiau*: Mindaugas Maksimaitis, „Politicheskiy rezhim v burzhuznoj Litve v 1926-1940 gg. = Politinis režimas buržuazinėje Lietuvoje 1926–1940 metais“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė* 12, 2 (1974).

pirmininku⁴¹⁰. J. Tūbelio vyriausybė⁴¹¹ tęsė A. Voldemaro kabineto politiką ir nepaprastosios padėties priemones panaudojo Lietuvos tautininkų sąjungos įsitvirtinimui Lietuvoje.

Lietuvos tautininkų sąjungos vidiniai prieštaravimai nesiliovė. 1934 m. vasarą įvyko karininkų maištas prieš vyriausybę. Perversmo organizatoriai reikalavo, kad būtų atstatyta J. Tūbelio vyriausybė, o naująjį kabinetą pavesta formuoti A. Voldemarui, tačiau A. Smetona nesutiko su šiais reikalavimais ir pasipriešino sukilėliams.

Lietuvos tautininkų sąjungos kurtam režimui būtų galima daug priekaištausi, tačiau reikia pripažinti, kad, vertinant jį to meto kontekste, jis buvęs vienintelis instrumentas, kuriuo pasinaudojant realiai sugebėta keletui metų suvaldyti ir stabilizuoti padėtį šalyje. Demokratija asmenų, neturinčių patirties ir jai dar nepasirengusiųjų rankose, ne visada atveda šalį į stabilumą ir klestėjimą. Įstatymų nesilaikymas, nepagarba visuotinai nustatytoms elgiasio taisyklėms griaua valstybę iš vidaus. Todėl neatsitinkamai teisės teorijoje pabrėžiama *dura lex sed lex* principo reikšmė.

Nors šis režimas turėjo trūkumų, negalima nuneigti ir jo naudos: pirma, buvo išsaugotas valstybingumas, kuriam ankstyvas politinis sąmyšis kėlė didelį pavojų; antra, buvo atkurta tautos idėja, kuri vėliau tapo valstybinio ir visuomeninio gyvenimo pamatu. Be to, nenuneigiama ir Lietuvos tautininkų sąjungos reikšmė išsaugant lietuviškąją kultūrą ir kalbą. Pasak A. Eidino, A. Smetonos vykdoma lietuvių tapimo, vienijimosi apie tautinę kultūrą lietuvių kalbos pagrindu suformavo visavertę tautą, su lietuvių kalbos, kaip valstybinės, karinės, paramilitarinės, techninės ir kaip mokslo kalbos įsitvirtinimu⁴¹².

1926–1940 m. Lietuvos tautininkų sąjunga buvo aktyvi valstybinės politikos formuotoja ir vykdytoja. Ji iki 1939 m. kovo mėnesio išbuvo vienintele oficialiai atstovaujama politine partija vyriausybėje. Pritartina M. Maksimačio nuomonei, kad Lietuvos tautininkų sąjungos vaidmuo, sudarant ir vykdant vyriausybės politiką, pasireiškė šiais būdais: 1) formuojant valstybės institucijas ir dalyvaujant jų veikloje; 2) teikiant vyriausybei rekomendacijas pagrindiniais valdymo klausimais; 3) palaikant ryšius tarp vyriausybės ir visuomenės; 4) skleidžiant vyriausybės politiką visuomenėje; 5) platinant nacionalinę idealogiją⁴¹³. Sąjunga nuolat teikė pasiūlymus vyriausybei dėl jos vykdomos politikos, taip darydama jai įtaką. Tiesa, nors istorijoje yra buvę atvejų, kuomet į šias rekomendacijas buvo neatsižvelgta, tačiau tokių atvejų buvo mažai, o ir jie buvo susiję su antraeilės svarbos klausimais.

410 Juozas Jakštas, „Tautos Pažangos Partijos – Lietuvių Tautininkų Sąjungos istorijos bruožai 1916–1940,“ iš *Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai* (Chicago, 1979), 137.

411 Vyriausybės XV kabineto (1929 m. rugsėjo 23 d. – 1934 m. birželio 8 d.); XVI kabineto (1934 m. birželio 12 d. – 1935 m. rugsėjo 6 d.) ir XVII kabineto (1935 m. rugsėjo 6 d. – 1938 m. kovo 24 d.) sudėtis: J. Tūbelis (tautininkas) – ministras pirmininkas, finansų ministras ir laikinai einantis užsienio reikalų ministro pareigas; I. Musteikis (tautininkas) – vidaus reikalų ministras; J. Aleksa (buvęs Lietuvos ūkininkų sąjungos narys, pašalintas už nepaklusnumą) – žemės ūkio ministras; J. Variakojis (duomenų apie šiuo laikotarpiu priklausymą politinei partijai neaptikta) – krašto apsaugos ministras; A. Žilinskas (tautininkas) – teisingumo ministras; V. Vileišis (tautininkas) – susisiekimo ministras; K. Šakenis (tautininkas) – švietimo ministras.

412 Alfonsas Eidintas, *A. Smetona ir jo aplinka* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012), 333.

413 Mindaugas Maksimaitis, „Tautininkų sąjungos vieta buržuazinės Lietuvos valstybės mechanizme 1926–1940 metais,“ *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė XII* (1973): 35.

Nepaisant vykdytos politikos ir Lietuvos tautininkų sąjungos išskirtinės padėties valstybėje, ji taip ir neišvystė valdžios vertikalės iš viršaus į apačią ir Lietuvos tautininkų sąjunga netapo valstybine partija. Ir, nors Lietuvos tautininkų sąjunga įgavo didelę įtaką valstybėje, tačiau valdančiosios partijos vaidmens ji neužėmė: Lietuvos tautininkų sąjungos priimti sprendimai valstybei netapo privalomi, valstybės administracinis aparatas nebuvo pajungtas sąjungos struktūroms. Todėl mokslininkai pastebi, kad pati sąjunga tapo „ideologinių ir administracinių išteklių šaltiniu vadovaujantčiai valstybės struktūrai“⁴¹⁴. Lietuvos tautininkų sąjungai tapus pagrindine Lietuvoje veikiančia politine tautine organizacija, greta jos buvo įkurtos ir veikė kitos draugijos (Ūkininkų vienybė, Šaulių sąjunga, Vilniui vaduoti sąjunga), kurios darė nemažą įtaką lietuviškojo nacionalizmo sklaidai.

Po valstybinio perversmo Lietuvos tautininkų sąjunga palaipsniui tapo vienintele atstovaujanti politine jėga vyriausybėje, kuri buvo pagrindinis šaltinis ne tik tautiškumo ir lietuviybės puoselėjimo minties, tačiau ir svarbiausias valstybės administracinio aparato išteklius. Karo padėties priemonėmis stabilizavusi padėtį šalyje, Lietuvos tautininkų sąjunga siekė stiprinti vieningos tautos, šeimos tvirtumo ir asmens doros pamatus visuomenėje.

4.1.3. Lietuvos tautininkų sąjungos vaidmuo formuojant valstybės valdžios aparatą

Vykdomosios valdžios padėties pokytis 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje

XX a. trečiame dešimtmetyje Lietuvoje, kaip ir kitose Europos šalyse (Austrijoje, Italijoje, Lenkijoje ir t.t.), ryškėjo posūkis, vedantis tolyn nuo demokratiškosios vertybių. Nors senosios konstitucijos ir likdavo galioti, bet straipsniai, susiję su rinkimais ir parlamento teise, buvo „paralyžuojami“. Pamažu senoji politinė santvarka keitėsi, sustiprėjo vykdomoji valdžia. Daugelyje šalių įsteigta autoritarinė valdymo forma ir „diktatoriškas egzekutyvas“⁴¹⁵. Lietuva nebuvo išimtis: lygiagrečiai buvo pakeisti ir rinkimus reglamentuojantys įstatymai.

1927 m. balandžio 12 d. pasinaudodamas konstitucine galia, prezidentas A. Smetona paleido Seimą, tačiau šis aktas savaime dar nereiškė valstybėje radikalių pokyčių, nes, pavyzdžiui, 1923 m. kovo 12 d. analogiškai pasiūlyta ir demokratiškų rinkimų metu išrinktas prezidentas A. Stulginskis. Esant poreikiui užkirsti kelią kylančiai sumaiščiai šalyje Konstitucija numatė šią juridinę priemonę. Vis tik, skirtumas tarp šių aktų buvo ženklus: 1923 m. kovo 12 d. Seimo paleidimas reiškė naujus rinkimus, o po 1927 m. balandžio 12 d. Seimo paleidimo jokie rinkimai nebuvo paskelbti. Taip 1926 m. gruodžio 17 d. įvykęs politinės vadovybės perėmimas atvedė į Seimo paleidimą – pačios šalies valdymo santvarkos pakeitimą.

Visiškai ignoruodamas teisėtą konstitucijos keitimo tvarką, naujosios vyriausybės vardu⁴¹⁶ 1928 m. gegužės 25 d. buvo paskelbtas prezidento dekretuotas dokumentas, pavadin-

414 Marius Kundrotas, „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos,“ *Istorija. Mokslo darbai* 79, 3(2010), 62.

415 Jokūbas Robinzonas, „Naujų konstitucijų revizijos Europoje 1933–1935 m.,“ *Teisė* 34, balandžio – birželio mėn., (1936): 125.

416 Vyriausybės XIV kabinetas pradėjo darbą 1926 m. gruodžio 17 d. ir jį baigė 1929 m. rugsėjo 19 d. Šiame kabinete darbą pradėjo: A. Voldemaras – (tautininkas) – ministras pirmininkas ir užsienio

tas Lietuvos Valstybės Konstitucija⁴¹⁷, kuris turėjo demokratinėms konstitucijoms būdingą formą. Nepaisant jos priėmimo aplinkybių, Konstitucija, atkartoję 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos nuostatas, kurios skelbė: žodžio ir spaudos laisvę (16 straipsnis), laisvę daryti susirinkimus (17 straipsnis), draugijų ir sąjungų laisvę (18 straipsnis). Kita vertus, visuomenėje įvyko pokyčiai, determinuoti karo padėties, kurios įvedimas pirmiausia yra suprantamas kaip valstybės įprasto teisinio režimo pakeitimas kitu, išimtinu, įteisinančiu žmogaus teisių ir laisvių ribojimus šalyje. Sąvoka „politinė partija“ 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje, kaip ir 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje, buvo ignoruota.

Nors 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija numatė, kad esant tam tikroms sąlygoms ir ministrų kabinetui pasiūlius, sustabdyti konstitucines garantijas galėjo respublikos prezidentas, tačiau jo aktas nebuvo galutinis, nes tam dar reikėjo Seimo ratifikacijos. Tuo tarpu 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija, priešingai nei 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija, įtvirtino šio valstybės prezidento akto galutinį pobūdį, nes neliko šio prezidento akto ratifikacijos procedūros Seime. Kita vertus, šiuo metu veikiančio Seimo taip pat nebuvo. M. Romerio vertinimu, parlamentinė kontrolė 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje buvo ženkliai silpnesnė, lyginant su 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje įtvirtinta⁴¹⁸. Eliminavus Seimo dalyvavimą nepaprastosios padėties įvedimo procedūroje, buvo sukurtas mechanizmas, kuris leido prezidento rankose sutelkti sprendimus dėl karo stovio įvedimo ir taip sustabdyti konstitucines piliečių teisių garantijas, taip pat ir draugijų (politinių partijų), susirinkimų, spaudos laisves.

Nors 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija deklaravo, kad Seimo atstovai renkami visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu proporcinge rinkimų sistema, tačiau čia pat buvo nustatyta Seimo jau nebe nuolatinės institucijos statusas: parlamentas dirba kasmet šaukiamomis sesijomis, kurios kartu galėjo trukti iki 6 mėnesių. Naujojo Seimo rinkimų dieną pavelta paskelbti prezidentui. Konstitucija numatė, kad naujojo Seimo rinkimai tiek pasibaigus senojo kadencijos laikui, tiek jį paleidus, turėjo įvykti ne vėliau kaip per šešis mėnesius, tačiau šis terminas pirmajam Seimui rinkti nebuvo taikomas. Be to, nustatyta, kad Seimui nesant arba tarp Seimo sesijų, prezidentui suteikiama teisė leisti įstatymus, turinčius galios ligi Seimas juos pakeis. Šiai Konstitucijai būdingas vykdomosios valdžios, pirmiausia prezidento, galių išplėtimas. Respublikos prezidentui suteikta teisė skirti ir atleisti tiek ministrą pirmininką, tiek ir atskirus ministrus. Nors vyriausybė privalėjo turėti Seimo pasitikėjimą, tačiau tik pastarajam esant. Taip vyriausybės formavimo ir jų personalijų klausimai buvo atiduoti į prezidento rankas.

Nors Konstitucijoje buvo siekiama išsaugoti svarbiausios demokratinės institucijos – parlamento – regimybę, tačiau 1928 m. Konstitucija įtvirtino Lietuvos valstybės virsmą

reikalų ministras; I. Musteikis (tautininkas) – vidaus reikalų ministras; P. Karvelis (krikščionis demokratas) – finansų ministras; S. Šilingas (Ūkininkų sąjunga) – teisingumo ministras; A. Merkys (tautininkas) – krašto apsaugos ministras; L. Bistras (krikščionis demokratas) – švietimo ministras; J. Aleksa (Ūkininkų sąjunga) – žemės ūkio ministras; J. Jankevičius (Ūkininkų sąjunga) – susisiekimo ministras. Krikščionių demokratų ministrų L. Bistro, P. Karvelio ir J. Jankevičiaus atsistatydinimai buvo priimti ir apie juos paskelbta 1927 m. gegužės 19 d. iškart pažymint, kad juos vyriausybėje pakeičia: J. Tūbelis (tautininkas) – finansų ministras, K. Šaltenis (tautininkas) – švietimo ministras. „Respublikos Prezidento aktai,“ *Vyriausybės žinios* 252, 1643 (1927).

417 „Lietuvos Valstybės Konstitucija,“ *Vyriausybės žinios* 275, 1778 (1928).

418 Mykolas Römeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (Vilnius: Mintis, 1990), 301.

iš parlamentinės demokratijos į prezidentinę demokratiją. Kadangi Lietuvos tautininkų sąjunga laikėsi pozicijos, kad „seimas nei tautiniuose, nei kultūriniuose, nei politiniuose Lietuvos reikaluose neturi turėti pretenzijų būti vyriausias arbitras“⁴¹⁹, kadangi jo sudėtis pernelyg priklauso nuo agitatorių pasirengimo ir jų finansinių išteklių. Konstitucija panaikino vieną iš pagrindinių parlamentinių institucijų teisių – išimtinę įstatymų leidybos teisę, taip paneigiant atstovaujamosios institucijos viršenybės principą. Laikantis šio principo, Lietuvos tautininkų sąjunga siūlė vietoje Seimo pavesti viską vienam geram, protinam ir ištikimam žmogui, kuris kaip geras ūkininkas turėtų laisvas rankas įvesti tvarką ūkyje⁴²⁰. Neilgai trukus ši idėja imta įgyvendinti praktikoje.

1931 m. Respublikos Prezidento rinkimų įstatymas: prezidento rinkimų tvarka

Kadangi parlamentas Lietuvoje nebuvo šaukiamas iki 1936 m., pasinaudojant galiojančios 1928 m. Valstybės Konstitucijos nuostata, numatančia, kad Seimui nesant respublikos prezidentas gali leisti įstatymus, 1931 m. lapkričio 25 d. buvo paskelbtas Respublikos Prezidento rinkimų įstatymas⁴²¹.

Įstatymas numatė prezidento rinkimų tvarką: prezidentą rinko ypatingieji tautos atstovai – rinkikai. Juos rinko valsčių, miestų ir apskričių tarybų nariai ir tie, kurie, dalyvaudami tų tarybų posėdžiuose, turėjo juose sprendžiamąjį balsą; Klaipėdos krašte – apskričių ir Klaipėdos miesto seimelių nariai. Ne mažiau kaip 20 rinkikų – ypatingųjų tautos atstovų – turėjo teisę pasiūlyti vieną kandidatą į prezidentus.

Iš karto po prezidento rinkimų tvarką nustatančio įstatymo paskelbimo, 1931 m. lapkričio 27 d., Lietuvos tautininkų sąjungos valdyba, ruošdamasi Lietuvos prezidento rinkimams, išplatino Lietuvos tautininkų sąjungos skyrių valdyboms aplinkraščių, kuriame nurodė: „į savivaldybininkus pasistenkite padaryti atitinkamos įtakos, kad ateinantį trečiadienį jie išrinktų tokius atstovus, kurie rinktų į Prezidentus ne ką kitą, kaip tik mūsų Vadą, J. E. Respublikos Prezidentą Antaną Smetoną, nes tik jo išrinkimas užtikrins kraštui tvarką ir pastovumą“⁴²². 1931 m. gruodžio 2 d. įvyko valstybės prezidento rinkimų – ypatingųjų tautos atstovų – rinkimai. Juose, vadovaujantis įstatyme nustatyta tvarka, dalyvavo išimtinai valsčių, miestų ir apskričių tarybų nariai bei Klaipėdos miesto seimelių nariai; kurie buvo išrinkti vietos savivaldos rinkimų, įvykusių visoje Lietuvoje 1931 m. birželio 15–16 d. metu.

Išlikę archyviniai dokumentai įrodo, kad prezidento rinkimus siekta organizuoti ir vykdyti skubiai, kad nuo valdžios nušalintoms partijoms būtų užkirstos galimybės protestuoti ir kelti neramumus šalyje. Rengiantis šalies prezidento rinkimams, apskričių komendantai sulaukė krašto apsaugos ministro aplinkraščio, kuriame pavesta, kiek galima atsargiau duoti leidimus susirinkimams, kuriuose, apskričių viršininkų bei kriminalinės policijos nuomone, galima tikėtis kažkokių nepageidautinų „išsišokimų“ arba agitacijos

419 Gustainis Valentinas, „Demokratizmo negalavimai“, *Lietuvis*, 25, 1925, 7.

420 Sigita Noreikienė, „Buržuazinės partijos seimų rinkimuose buržuazinio parlamentinio režimo Lietuvoje metais (1920–1926, I. Steigiamojo Seimo rinkimai)“, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija* 1 (1978): 97.

421 „Respublikos Prezidento rinkimų įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 369, 2520 (1931).

422 1931 m. lapkričio 27 d. Lietuvos tautininkų sąjungos valdybos generalinis sekretorius V. Rastenio aplinkraštis Lietuvos tautininkų sąjungos skyrių valdyboms. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 113, l. 228.

prieš rinkimus. Nurodyta, kad įtarus, jog tai gali nutikti susirinkimuose, kuriems įvykti jau buvo duoti leidimai, kad ir kitais tikslais, tuos leidimus buvo įpareigota atšaukti; pavesta griežtai cenzūruoti spaudą, kad būtų išvengta agitacijos prieš rinkimus ir kokių išsišokimų⁴²³. Šiuo aplinkraščiu siekta griežčiau kontroliuoti politinės opozicijos veiklą, įtvirtinant instrumentus, leidžiančius bet kuriuo metu įsikišti ir sustabdyti nuo valdžios nušalintų partijų veiklą, t. y. neduoti leidimų ar sustabdyti jau vykstančius nuo valdžios nušalintų politinių partijų susirinkimus, cenzūruoti politinės opozicijos spaudą. Pasitelkus valstybės administracinį aparatą, turintį plačias diskrecijos teises, rinkimų išvakarėse buvo siekiama užsitikrinti laukiamą, dar galiojančiuose įstatymuose užprogramuotą, rinkimų baigtį.

1931 m. gruodžio 11 d. 116 rinkikų balsais prezidentu buvo išrinktas vienintelis kandidatas A. Smetona. Analogiškai vyko ir vėlesni prezidento rinkimai⁴²⁴. Visuomenei buvo teigiama, kad prezidento rinkimuose dalyvavo ženkliai platesnis visuomenės sluoksnis nei lig tol, nes Seime prezidento išrinkimas priklausydavo „nuo kurios nors nedidelės frakcijos prisišliejimo ton ar kiton pusėn“⁴²⁵. Tačiau kaltinimai, kad iki 1926 m. įvykusių prezidento rinkimų prezidentas taip pat nebuvo renkamas tiesiogiai tautos, nesudaro prielaidos teigti, kad rinkimai būdavo organizuojami ir vykdomi pažeidžiant demokratinius rinkimų teisės principus. Istorikai netiesioginiai rinkimai dažniausiai būdavo pasirenkami, nes, pavyzdžiui, valstybėje yra dideli atstumai ir neišplėtotas susisiekimas; yra sunku ir nepraktiška organizuoti tiesioginius rinkimus. Vis dėlto ilgainiui, tobulėjant komunikacijos ir susisiekimo priemonėms, jų paprastai buvo atsakoma. Kita vertus, tai daroma ne visada. Pasaulyje yra žinoma atvejų, kai netiesioginiai rinkimai tapo tradicija, kurios nenorima pakeisti, pavyzdžiui, Jungtinių Amerikos Valstijų prezidento rinkimų atvejis.

Lietuvos tautininkų sąjungos lemiamas vaidmuo šalies prezidento rinkimų procese detaliai aprašytas 1932 m. birželio 11–12 d. įvykusio Lietuvos tautininkų sąjungos visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokole. Suvažiavime buvo prisimintas Prezidento rinkimų įstatymas. Apie jį tautininkai teigė, kad pati Lietuvos tautininkų sąjunga nebuvo nuo Prezidento rinkimų įstatymo „paruošimo visai nušalinta“. Dar daugiau, Respublikos Prezidento rinkimų įstatymas buvo pavadintas antruoju tautininkų vyriausybės žingsniu „naujos valstybės santvarkos kūrimė“. Kadangi Lietuvos tautininkų sąjunga nebuvo parlamentinės demokratijos šalininkė, todėl ir įstatyme buvo suformuluota tvarka (ypač ją vertinant neatsietai nuo kitų teisės aktų, t. y. pirmiausia, vietos savivaldos rinkimus reglamentuojančių), garantavusi numatyto kandidato išrinkimą į respublikos prezidentus.

Prisiminus Respublikos Prezidento rinkimų įstatyme suformuluotą prezidento rinkikų rinkimo tvarką, bei tai, kas rinkikais galėjo tapti, šio Lietuvos tautininkų sąjungos visuotinio suvažiavimo metu išsakytas pripažinimas, kad kiekvienas „savivaldybininkas“ – valsčių, apskričių ir miestų tarybos narys – yra išrinktas ne kaip kokios nors „partijos žmogus“ ar „partijos pastatyta figūra“, taip pabrėžiant jų nepriklausomumą nuo politinių

423 1931 m. lapkričio 25 d. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerijos aplinkraštis Nr. 916/s1. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 248 l. 57.

424 1938 m. lapkričio 14 d. prezidento rinkimuose prezidentu ypatingųjų tautos atstovų 118 balsais iš 120, renkant iš vieno kandidato, išrinktas A. Smetona. Jis prisiekė ir pradėjo eiti pareigas 1938 m. gruodžio 12 d.

425 1931 m. gruodžio 3 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Centro valdybos aplinkraštis Nr. 9 Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams ir komitetams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 314.

jėgų „savivaldybininkų“, turint omenyje jų rinkimų tvarką, tiesioginis dalyvavimas prezidento rinkimuose, metė šešėlių patiems rinkimų rezultatams⁴²⁶. Šios abejonės buvo išsakytos nelegaliai veikusiu nuo valdžios nušalintos partijos – Lietuvos demokratų – kreipimesi į Lietuvos piliečius po prezidento rinkimų⁴²⁷ atvirai išreiškiant susirūpinimą dėl rinkimų skaidrumo ir kritiškai įvertinant valstybės prezidento rinkimų tvarką, nurodant, kad ypatingieji tautos atstovai prezidentui rinkti realiai buvo skiriami apskričių viršininkų ir jie rinko iš anksto jiems primestą prezidentą.

Pirmojoje Lietuvos Respublikoje iki valstybinio perversmo (1918–1926 m.) prezidento rinkimai įvyko keturis kartus (1919 m., 1922 m., 1923 m., 1926 m.), o juose buvo iškeltos iš viso septynios kandidatūros, iš jų – dviejų moterų: G. Petkevičaitės-Bitės ir F. Bortkevičienės (1926 m. birželio mėnesį vykusiu prezidento rinkimų metu), tai pokyčiai po 1926 m. valstybinio perversmo, kuomet 1926, 1931 ir 1938 metų prezidento rinkimuose rinkikai turėjo pasirinkimą tik iš vienos kandidatūros, bylojo apie šalies valdymo santvarkos pakeitimą ir konkurencijos rinkimuose išnykimą.

Prezidento rinkimai po 1926 m. gruodžio 17 d. vyko nesilaikant demokratiškų rinkimų – visuotinių, lygių, laisvų, slaptų, tiesioginių – principų, kadangi teisės aktuose nustatyta prezidento rinkimų tvarka negarantavo žmonių nuomonės raiškos laisvės, rinkimų organizavimo bei vykdymo procesas neužtikrino valstybės institucijų nešališkumo rinkimų procese ir dalyvių atžvilgiu negarantavo nešališko rinkimų administravimo.

Valdžios vertikalės kūrimas 1929 m. Vietos savivaldybės įstatymu

Vienas iš motyvų kvestionuoti prezidento rinkimus buvo jų tiesioginė priklausomybė nuo vietos savivaldos rinkimų rezultatų, kurių atitiktis demokratiniais rinkimų principams kėlė abejonų. Po valstybinio perversmo vienas pirmųjų buvo pakeistas dar 1921 metais priimtas Savivaldybių rinkimų įstatymas⁴²⁸, kuris nors ir netiesiogiai, tačiau reglamentavo politinių partijų veiklą. 1929 metais buvo priimtas Vietos savivaldybės įstatymas⁴²⁹, kuris vėliau ne kartą buvo keistas, kol nusistovėjo 1931 metų Vietos savivaldybės įstatymo⁴³⁰ redakcija.

Savivaldybėms buvo įvesta administracinė kontrolė: centrinės valdžios institucijos dalyvavo priimant sprendimus dėl vietinės reikšmės klausimų, nustatyta savivaldybių finansinė priklausomybė nuo centrinės valdžios, t.y. savivaldybės negalėjo laisvai disponuoti pajamomis ir išlaidomis, sudarinėti darbų planų, kadangi tam buvo reikalingas atitinkamų valstybės institucijų patvirtinimas.

1929 m. Vietos savivaldybės įstatyme buvo išplėtos seniūnijų – žemiausios vietos savivaldos grandies – teisės. Įstatymas numatė vietos savivaldos pareigūnų rinkimų ir institucijų sudarymo tvarką. Buvo nustatyta, kad po vieną atstovą iš kiekvienos seniūnijos renkama 2 metams į valsčių tarybas (t.y. netiesioginių rinkimų būdu). Valsčių tarybų na-

426 1932 m. birželio 11–12 d. Lietuvos tautininkų sąjungos visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 49, l. (byla nesunumeruota).

427 Lietuvos demokratų kreipimasis į piliečius. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 248, l. 50.

428 „Savivaldybių rinkimų įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 62, 553 (1921).

429 „Vietos savivaldybės įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 307, 2068 (1929).

430 „Vietos savivaldybės įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 356, 2419 (1931).

riams nustatyta teisė rinkti 3 metų kadencijai savo atstovus į apskričių tarybas. O apskričių taryboms – iš savo narių tarpo rinkti valdybas – kolegialias vykdomąsias institucijas. Vykdomajai vietos savivaldos valdžiai vadovavo vidaus reikalų ministro skiriami apskrities viršininkai. Valstybės institucijų įtaką didino ir tai, kad tas pats asmuo vykdė vyriausybės institucijos atstovo – apskrities viršininko – ir apskrities valdybos pirmininko funkcijas. Tokiu atveju apskrities viršininkas turėjo ne tik administracinius vidaus reikalų ministerijos tarnautojo įgaliojimus, bet ir kartu vadovavo apskrities savivaldybei kaip apskrities valdybos pirmininkas.

Įstatymas dėl įvestų išsilavinimo, tarnybos ir turto cenzų buvo kritikuotas dėl antidemokratinio pobūdžio. Pasak L. Truskos, Lietuvos tautininkų sąjunga šiuo įstatymu susikūrė sau palankią valdžios vertikale, užtikrinančią, jog vietos savivaldos institucijas užimtų tautininkų žmonės⁴³¹. Pasak jo, vietos savivaldos rinkimais buvo manipuliuojama, o apie 80 procentų vietinių tarybų narių buvo „tautininkų ir nepartinių (klusniai vykdančių valdžios nurodymus) bloko“ nariai⁴³². Kita vertus, A. Anušauskas teigia, kad 1929 m. iš 2809 kaimo seniūnų buvo 463 tautininkai, 1289 nepartiniai, o kiti – įvairių skirtingų politinių partijų atstovai⁴³³. M. Kundrotas pateikė dar vieną poziciją. Anot jo, jei šiuo įstatymu buvo sudaryta valdžios vertikale, tai jos kryptis veikiau ėjo iš apačios į viršų nei atvirkščiai⁴³⁴. Prisiminus tautininkų aktyvias pastangas (bei jų rezultatus) pritraukti į sąjungos rėmėjų gretas daugiau Lietuvos gyventojų bei tai, kad nepaisant metodų, kuriais A. Smetona užėmė valstybės prezidento postą, jis išlaikė autoritetą ir gerą reputaciją vietos gyventojų akyse, būtų pritariama M. Kundroto pozicijai. Nepaisant to, kad naujasis teisinis reglamentavimas buvo antidemokratinio pobūdžio, tačiau jis veikiau buvo to meto valstybės valdžios formalizuoto noro materializavimo garantas nei priemonė, užtikrinanti šio noro tapumą materija.

1929 m. seniūnų ir seniūnijų atstovų į valsčių tarybas rinkimai įvyko pagal naująjį rinkimus reglamentuojantį įstatymą, tuo tarpu didžiuosiuose miestuose buvo palikta prieš tai buvusi valdžia. Miestų savivaldybių tarybų ir burmistrų rinkimas demokratišku būdu vyko iki 1931 m. (1918, 1920, 1921, 1924 m.), tuo tarpu vėlesniais rinkimais, vykusiais po teisės aktų pasikeitimų – 1931 ir 1934 metais – rinkėjų ir savivaldybių tarybų teisės buvo apribotos. Jei prieš teisės aktų pakeitimus laikinojoje sostinėje 1924 m. savivaldybių tarybų rinkimuose galėjo dalyvauti 46 000 kauniečiai, tai 1931 m. tokia teise galėjo pasinaudoti tik 27 000⁴³⁵.

431 Liudas Truska, „Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940), „Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos? (Vilnius, 2007), 18–20.

432 Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai* (Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996), 199–209.

433 Arvydas Anušauskas, „Lietuvos savivaldybės XX amžiuje. Kai kurie pilietinio pasipriešinimo aspektai,“ *XXI amžius* 93 (1100), gruodžio 11, 2002, http://www.xxiamzius.lt/archyvas/xxiamzius/20021211/zvil_02.html

434 Marius Kundrotas, „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos,“ *Istorija. Mokslo darbai* 79, 3 (2010): 63.

435 Kauno miesto savivaldybė, žiūrėta 2013 04 29, <http://www.kaunas.lt/index.php?1978541418>

Lietuvos tautininkų sąjungos ir valstybės aparato suartėjimas: 1930 m. Lietuvos tautininkų sąjungos memorandumas

Suprasdami, kad tik jėga paremta valdžia yra nepajėgi ilgai išbūti prie valstybės vairo, tautininkai lygiagrečiai ieškojo būdų ir priemonių įgyti visuomenės palaikymą ir tokiu būdu legalizuoti savo valdymą. Tam pasiekti buvo pasitelktas ir lojalių tautininkams asmenų protegavimas⁴³⁶. Taip pat, stiprinant Lietuvos tautininkų sąjungos pozicijas valstybėje, buvo pradėta ieškoti būdų, kaip pritraukti daugiau žmonių į tautininkų gretas, užsitikrinant visuomenės paramą. Lietuvos tautininkų sąjungos skyrių skaičius ženkliai augo (1925 m. – 1, 1926 m. – 20, 1927 m. – 38, 1928 m. – 160, 1929 m. – 247, 1930 m. – 346, 1931 m. – 356)⁴³⁷. Ji aktyviai dalyvavo sudarant valstybines institucijas, o atsakingiausias pareigos valstybės institucijose atitekdavo Lietuvos tautininkų sąjungos nariams. Be to, į jos gretas buvo siekiama pritraukti valstybinių ir vietos savivaldos institucijų tarnautojus, taip užsitikrinant administracijos paramą sąjungai.

Ieškant daugiau galimybių deleguoti lojalius tautininkams žmones į svarbiausias valstybės ir vietos savivaldos institucijas, 1930 m. buvo išplatintas Lietuvos tautininkų sąjungos vadovybės memorandumas, kuriame į visus vadovaujančius postus imperatyviai nurodyta skirti „tik tautiškai Vyriausybei lojaliai nusistačiusius ir tinkamą pasiruošimą turinčius žmones“⁴³⁸, taip užsitikrinant vietos valdžios institucijų ir tarnautojų paramą bei lojalumą centrinei valdžiai; taip pat galimybę juos pasitelkti, siekiant Lietuvos tautininkų sąjungai naudingų tikslų. Šiame dokumente buvo įtvirtintas Lietuvos tautininkų sąjungos

436 Ši juridinė evoliucija gali būti suprasta, pagal C. Mortati teoriją, turint omenyje, kad Lietuvos tautininkų sąjunga pamažu paėmė valdžią kaip interesų grupę, kuri įgavo palaikymą didžiosios dalies ekonominės krizė ir neramumų prispaustų piliečių ir sutiko su kitomis ekonominėmis ir socialinėmis interesų grupėmis dėl poreikio garantuoti viešąją tvarką griežčiau negu iki tol, t.y. liberaliuoju periodu. Po to, kai ji pati pripažino save, ji pradėjo pritaikyti senąją konstituciją prie savo kaip laimėjusios kovą dėl valdžios socialinės grupės, vertybių. C. Mortati teorija mokslininkų buvo kritikuota dėl daugelio aspektų, nežiūrint į tai, ši teorija gali būti naudojama, euristiniu būdu, interpretuoti faktus, atsitikusius po perversmo, kai socialinė grupė, arba nauja pusiausvyra tarp skirtingų socialinių grupių, paima valdžią, kaip tai nutiko Italijoje B. Mussolini ar Lietuvoje A. Smetonos valdymo laikais. Prisimintina, kad tautininkams atėjus į valdžią, liko galioti visi prieš perversmą galioję teisės aktai: iš karto nebuvo pakeista nei konstitucija, nei kiti politinės partijas ir jų veiklą reglamentuojantys teisės aktai. Žinant Žinant archyvuose dokumentuose išlikusius užfiksuotus gausius Lietuvos tautininkų sąjungos raginimus pritraukti kuo daugiau „tautiškai“ nusistačiusių žmonių; kvietimus visiems tautininkams dalyvauti rinkimuose ir suagituoti savo artimuosius; valstybinę propagandą, nukreiptą į teigiamo tautininkų įvaizdžio kūrimą ir t.t.; tampa suprantama, kodėl po valstybinio perversmo neįvyko kitas perversmas, kuriuo būtų siekta susigrąžinti prarastą valdžią. Nors staigių konstitucinių pataisų nebūta, tačiau 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija ir valstybinės institucijos be formalių pakeitimų pradėjo dirbti Lietuvos tautininkų sąjungos kuriamam režimui. Ilgainiui pagrindiniai teisės aktai buvo pakeisti pagal valdančiosios partijos sampratą ir suderinti su Lietuvos tautininkų sąjungos – socialinės grupės – laimėjusios kovą dėl valdžios vertybių.

437 Mindaugas Maksimaitis, „Buržuazijos diktatūros Lietuvoje 1926–1940 m. socialinės bazės klausimu,“ *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė XI* (1972): 24. Apskaičiuota pagal: *Vairas* 2, 1937, 20; *Mūsų kraštas* 1, 1938.

438 1930 m. Kaip Tautininkų sąjungos centras žiūri į Vyriausybės vedamą liniją, atskirų ministerijų darbus ir bendrus tautininkų uždavinius memorandumas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 5, l. 32.

siekis dar labiau sustiprinti savo pozicijas, didinti visuomeninio gyvenimo kontrolę ir eiti link „partiškai politinių“ organizacijų likvidavimo⁴³⁹.

Memorandume išsakyta Lietuvos tautininkų sąjungos vadovybės pozicija ne tik byloja apie ribų tarp politinės partijos ir valstybės valdžios institucijų nykimą, bet ir išreikštas siekis kištis į visas gyvenimo sritis ir slopinti nuo valdžios nušalintas partijas, Lietuvos tautininkų partijos iškėlimą virš valstybės.

Kita vertus, nors archyvuose dokumentuose yra užfiksuoti bandymai vienyti politinę opoziciją⁴⁴⁰ ir „virsti politine organizacija“ pajėgia „sudaryti bendrą frontą prieš tautininkus“, tačiau vos tautininkams sužinojus apie tokius opozicinių jėgų ketinimus, būdavo duodami pavedimai „sudrausti“ šiuos veiksmus⁴⁴¹. Tad, nors memorandume tautininkai jau nematė realių politinių konkurentų politinėje kovoje dėl valdžios, tačiau dar buvo pripažįstamas jų *de jure* egzistavimas⁴⁴². Nepaisant to, faktiškai politinės partijos, kurių veiklos kryptys nesutapo su tautininkų vyriausybės politika, buvo laikomos vegetuojančiomis.

Darytina išvada, kad šiame memorandume buvo užfiksuotas valstybės virsmas nedemokratine, kadangi visuotinai sutariama, kad pliuralistinė visuomenė, kurią galima apibūdinti kaip įvairių socialinių junginių (tarp jų ir politinių partijų), visumą, ir demokratinė valstybė negali sutapti, nes jos viena nuo kitos turi būti atsietos ir nutolusios tokiu „atstumu“, kad galėtų tarpusavyje susikalbėti statiškasis elementas – valstybė ir dinamiškasis – visuomenė. Būtent aptariamame procese politinės partijos padeda subalansuoti šį santykį. Šios pusiausvyros pažeidimas determinuoja negatyvius reiškinius: atstumo tarp valstybės ir visuomenės panaikinimas ir visuomenės sutapatinimas su valstybe atveda į totalitarinę valstybę, o pernelyg didelis nutolimas – į sąstingį valstybėje.

1931 m. Vietos savivaldybės įstatymas – prielaida Lietuvos tautininkų sąjungai sutvirtinti pozicijas vietos savivaldos institucijose

1931 m. gegužės 2 d. prezidento paskelbtas Vietos savivaldybės įstatymas panaikino galimybę politinėms partijoms kelti savo kandidatus. Įstatymas dar labiau sustiprino seniūnijų gyventojų sueigų, susirinkimų (krivulių – ne mažiau kaip 1/3 seniūnijos gyventojų susirinkimuose) vaidmenį formuojant savivaldybių institucijas. Būtent čia atviru balsavimu buvo renkami seniūnai, jų padėjėjai, seniūnijos atstovai į valsčiaus tarybą, taip paneigiant vieną iš demokratinių rinkimų – slapto balsavimo – principą. Slaptas balsavimas organizuojamas visame demokratiškame pasaulyje, kadangi atviras balsavimas gali iškreipti rinkėjų valią ir lemti galutinį sprendimą. Įstatymas numatė, kad valsčiaus taryba, kurią sudarė seniūnijų atstovai ir viršaitis, rinko atstovus į apskrities tarybą. Naujoji įstatymo redakcija panaikino valsčių ir miestų valdybas. Vykdomąją valdžią pavesdamas vykdyti viršaičiui (miestuose – burmistruui), kuriuos tvirtino apskrities viršininkas. Tik miestų tarybos buvo renkamos tiesioginiais ir slaptais rinkimais.

439 *Ibidem*, l. 31.

440 1932 m. birželio 11–12 d. Lietuvos tautininkų sąjungos visuotinio skyrių atstovų suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 49, l. (byla nesunumeruota).

441 Lietuvos tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus raštas apskričių komitetams su žyma „visai konfidencialiai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 3, b. 9, l. 40.

442 1930 m. Kaip Tautininkų sąjungos centras žiūri į Vyriausybės vedamą liniją, atskirų ministerijų darbus ir bendrus tautininkų uždavinius memorandumas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 5, l. 27.

Vietos savivaldos institucijų kontrolė reikėsi taip pat ir centrinės valdžios institucijų bei jų atstovų teise tvirtinti ir naikinti savivaldybių aktus.⁴⁴³ Vidaus reikalų ministerija skyrė apskričių viršininkus, kurie tvirtino kaimų seniūnus ir valsčių viršaičius. Miestų burmistrai, priklausomai nuo miesto dydžio ir jo svarbos, buvo suskirstyti į kategorijas ir tvirtinami: pirmaeilių – vidaus reikalų ministro, antraeilių – apskrities viršininkų, o sostinės – ministrų kabineto. Taip mažėjo vietos savivaldos institucijų reikšmė ir išryškėjo kita tendencija – savivaldybių vykdomųjų institucijų savarankiškumo stiprinimas ir svorio centro perkėlimas iš tarybų į jų vykdomąsias institucijas⁴⁴⁴. Buvo sumažinta vykdomųjų institucijų priklausomybė nuo jas išrinkusios tarybos ir padidintas jų savarankiškumas: nors viršaitis, burmistras bei jų padėjėjai neturėjo teisės būti juos išrinkusios tarybos nariais, tačiau tarybos posėdžiuose jie turėjo sprendžiamojo balso teisę. Be to, apskričių viršininkai turėjo teisę „už netinkamą pareigų ėjimą“ atleisti kaimų seniūnus ir valsčių viršaičius bei užprotestuoti bet kurį jų nutarimą, o Vidaus reikalų ministerija – jį panaikinti. Tuo tarpu vidaus reikalų ministras turėjo teisę bet kuriuo metu paleisti valsčių, o Ministrų kabinetas – apskričių tarybas.

Šioms valsčių, apskričių ir miestų taryboms aukščiau minėtuojų įstatymu buvo pavestos funkcijos, kurios buvo reikšmingos visai valstybei: rinkti valstybės prezidento rinkikus ir kelti kandidatus į parlamentą⁴⁴⁵. Tiesa, pastarąja nuostata iki tol, kol 1936 m. pirmą kartą po ilgos pertraukos buvo sušaukti Seimo rinkimai, nebuvo galimybių pasinaudoti.

Priėmus naująjį 1931 m. Vietos savivaldybės įstatymą savivaldybių reikšmė sumažėjo: buvo sugriežtina savivaldybių kontrolė, numatant Vidaus reikalų ministerijos kontrolę savivaldybėms ir jų „darbo revizijas“. Šiais metodais buvo užsitikrinta nuolatinė ir tiesioginė savivaldybių kontrolė. O nustačius, kad rinkimuose dalyvauja tik ūkių ir įmonių savininkai, valstybės ir savivaldybių tarnautojai – buvo įtvirtintas turto cenzas, o pakeitus amžiaus (nuo 20 m. padidinus iki 24 m.) ribą, vietos savivaldos rinkimuose galėjo dalyvauti tik nedidelis žmonių skaičius. Mažesnis galimų rinkėjų skaičius, organizuojant rinkimus, buvo lengviau kontroliuojamas.

Visos nuo valdžios nušalintos politinės partijos ir visuomeninės organizacijos kritiko šį įstatymą dėl jo antidemokratinio pobūdžio. Kita vertus, jis sudarė prielaidas sustiprinti Lietuvos tautininkų sąjungos pozicijas vietos savivaldos institucijose. Rengiantis vietos savivaldos rinkimams, Lietuvos tautininkų sąjungos Centro valdyba išplatino raštą, kuriame buvo rašoma, kad tautininkams reikia „statyti savo sąrašus atsižvelgiant į aplinkybes vietoje arba tautininkų vardu, arba kuriuo nors kitu.“⁴⁴⁶ Pažymėta, kad gali būti toje pačioje rinkimų apygardoje keliami keli skirtingų pavadinimų tautininkų sąrašai, tačiau tik su ta sąlyga, jog jie bus „sublokuoti“. Kita vertus, jei būtų tautininkų vardu sąrašas, tai jį „reiktų susiblokuoti su artimesniais lietuviškais sąrašais“, nes nepatogu „blokuotis“ su socialdemokratais ir kitais kairiaisiais. Nustatyta, kad bus sudaryti du ar trys sąrašai, kuriuose galėjo būti „statomi“ ir ne Lietuvos tautininkų sąjungos, bet „tik žinomi ir gero

443 Valerijonas Knyva, „Naujų savivaldybių išvakarėse,“ *Savivaldybė*, 6 (1940), 162.

444 Mindaugas Maksimaitis, „Vietos savivaldybių biurokratizacija ir centralizacija buržuazinėje Lietuvoje 1926–1940 metais,“ *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė X* (1972): 126.

445 Liudas Truska, „Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940) bruožai,“ *Parlamento studijos* 2 (2004): 62–94.

446 1931 m. gegužės 15 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Centro valdybos generalinio sekretoriaus raštas Nr. 514 su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 50, l. 14.

vardo“ asmenys. Greta pažymint, kad keliami kandidatai turėtų būti populiarūs „kaipo savivaldybininkai“ ar „šiaip savivaldybių gyvenimui artimi.“ Be to, tokių neturėtų būti per daug, jog jie „nenustelbtų tautininkų“⁴⁴⁷. Visuotinai pripažintina, kad tokiais atvejais, kai dirbtinėmis priemonėmis siekiama padidinti rinkimų procese dalyvaujančių subjektų skaičių, sudaromos prielaidos valstybėje kurti demokratinio atstovavimo iliuziją. Kita vertus, ši sistema taip pat paaiškina jau anksčiau minėtus A. Anušausko tyrimo rezultatus. Tai, kad vietos savivaldos institucijose dirbančių asmenų politinė priklausomybė ar nepriklausomybė Lietuvos tautininkų sąjungai buvo reikšminga: teisine prasme, bet ne faktiškai.

Politinio pliuralizmo deficitas 1931 m. vietos savivaldos rinkimuose

Vadovaujantis naujuoju Vietos savivaldybės įstatymu, 1931 m. birželio 15–16 d., t.y. darbo dienomis, pirmadienį ir antradienį, įvyko rinkimai į vietos savivaldybes. Visos nuo valdžios nušalintos politinės partijos savivaldybių rinkimus boikotavo, kaip oficialiai buvo teigiama, dėl įstatyme nustatytų antidemokratiškų cenzų. Nors padėtis nepakito, tačiau 1934 m. vietos savivaldos rinkimuose nuo valdžios nušalintos partijos nutarė dalyvauti. Rengiantis rinkimams, apylinkių pirmininkus pasiekė raštai, kuriuose buvo nurodyta, jog atsivėlgus į rudenį numatytus savivaldybių rinkimus pavedama surasti „patikimų asmenų kandidatus į seniūnų, jų pavaduotojų, valsčiaus tarybos narių vietas“⁴⁴⁸. Po poros mėnesių išplatintame rašte šis reikalavimas buvo sukonkretintas, nurodant, kad savivaldybės išrinktų Lietuvos tautininkų sąjungai artimus žmones. Reikia kiekvienoje seniūnijose surasti po vieną ar du asmenis iš Lietuvos tautininkų sąjungos narių ar kitų patikimų žmonių, kurie apylinkių išskeltus kandidatus į vietos savivaldos institucijas rinkimų metu „išstatytų pirmaisiais kandidatais ir padarytų seniūnijos susirinkime įtakos“, kad seniūnija balsuotų už šiuos kandidatus⁴⁴⁹ – taip užsitikrinant turėti lojalius žmones vietos savivaldos institucijose.

Archyvuose dokumentuose gausu išlikusių duomenų, apie tai, kaip tautininkai ne tik negerbė politinių partijų ir kandidatų lygybės principo, bet ir sąmoningai sudarė palankesnes sąlygas sąjungai ir jai lojaliems kandidatams: Lietuvos tautininkų sąjungos rašte apie 1934 m. rugsėjo 25 d. įvyksiančius savivaldos rinkimus buvo rašoma, kad reikia dėti pastangas, kad minėti asmenys būtų „pravesti“, greta nustatant, kad tai pasiekti yra reikalinga: kad rinkimuose dalyvautų kuo didesnis tautininkų rėmėjų skaičius, bei, kad minėtiems kandidatams būtų suteikti pirmieji numeriai sąraše⁴⁵⁰. Lietuvos tautininkų sąjunga savo valdžiai įtvirtinti panaudojo valstybės administracinę struktūrą. Toks valstybės

447 *Ibidem*.

448 1934 m. birželio 2 d. Lietuvos tautininkų sąjungos raštas Marijampolės apskrities apylinkių pirmininkams su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 42, l. (byla nesunumeruota).

449 1934 m. rugpjūčio 24 d. Lietuvos tautininkų sąjungos raštas Marijampolės apskrities apylinkių pirmininkams su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 42, l. (byla nesunumeruota); *Plačiau*: 1934 m. rugsėjo 17 d. Visiems Lietuvos tautininkų sąjungos aplinkraštis Trakų apskrities apylinkių pirmininkams Nr. 28 su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 49, l. (byla nesunumeruota).

450 1934 m. rugsėjo 19 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Kaišiadorių apylinkės valdybos raštas su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 100, l. (byla nesunumeruota).

valdžios atstovų vaidmuo vietos savivaldos rinkimuose galėtų būti vertinamas kaip siekis paveikti rinkimų rezultatus.

Užsitikrinant, kad rinkimų dieną išreikšti savo valią ateis didelis Lietuvos tautininkų sąjungos narių ir jos rėmėjų skaičius, bei, maksimaliai eliminuojant politinių oponentų rėmėjų aktyvų dalyvavimą, buvo norima pasiekti Lietuvos tautininkų sąjungos pergalę vietos savivaldos rinkimuose. Todėl, siekiant sumažinti nuo valdžios nušalintų politinių jėgų rinkėjų skaičių, rinkimų organizavimo faktas nuo visuomenės buvo slepiamas. Tokiu būdu rinkimų agitacija ir galimybė iškelti kandidatus buvo suvaržyta, nes tiek asmuo, norintis pasinaudoti aktyviaja rinkimų teise, tiek pasyviaja, apie tokią galimybę sužinodavo tik paskutinę minutę. Taip buvo apribotos nuo valdžios nušalintų partijų galimybės per trumpą laiką susitelkti, iškelti kandidatus ir juos pristatyti visuomenei. Viename iš daugelio tokio pobūdžio Lietuvos tautininkų sąjungos aplinkraščių apie vietos savivaldos rinkimus 1934 m. rugsėjo 17 d. buvo rašoma, kad visuomenė apie organizuojamus vietos savivaldos rinkimus iš seniūnų sužinos tik prieš tris dienas, todėl iki tol viską reikia laikyti paslapyte. Be to, pažymima, kad „L.T.S. Apskritis Valdyba yra susitarusi su apskrities xxxxxxxx (vardas dokumente užtušuotas – *aut. pastaba*) Viršininuku ir iš apylinkių atsiųstų 3 kandidatų į seniūnus, pavaduotojus ir tarybos narius yra numačius po vieną tvirtą į tas vietas kandidatą, kurį apylinkių valdybos, valsčių rinkimų Komitetai ir seniūnijų Komisijos b ū t i n a i (pabraukta rašte – *aut. pastaba*) turi pravesti.“⁴⁵¹ Buvo nurodoma, kad apylinkių valdybos ir valsčių rinkimų komitetai turėtų supažindinti seniūnijų komisijas su numatytais tai seniūnijai kandidatais. Taip pat pažymima, kad seniūnijų komisijos gali pradėti nekrentančią į akis agitaciją. Seniūnijų komisijoms buvo pavesta siekti, kad rinkimuose dalyvautų kuo didesnis tautininkus palaikančių ūkininkų skaičius, kartu pažymint, kad rinkimų dieną vienas iš komisijos narių iškelia pirmuosius kandidatus, tautininkų numatytus žmones. Taip pat buvo paašškinta, kaip svarbu, kad numatyti asmenys į kandidatus patektų pirmutiniais, nes tada yra daugiau galimybių laimėti. Šiame kontekste tikslinga prisiminti Vietos savivaldybės įstatymo 230 straipsnį, numatantį, kad, jei iškeltas tik vienas kandidatų sąrašas ir jo kandidatų skaičius atitinka renkamąjį tarybos narių skaičių, tai balsavimas neorganizuojamas, ir visi pasiūlyti kandidatai laikomi išrinktais. Tas pats buvo taikoma ir keliems „paduotiems“ sąrašams, jeigu visų šių sąrašų kandidatų skaičius atitiko renkamąjį tarybos narių skaičių. Vadinas, organizuojamus rinkimus laikant paslapyte, buvo sumažinama potencialių politinių konkurentų atsiradimo galimybė ir sukuriama situacija, leidžianti užtikrinti ne tik apsunkintą politinių oponentų dalyvavimą ir dėl to mažesnę jų skaičių rinkimuose, bet ir sudarant prielaidas Lietuvos tautininkų sąjungos palaikymą turinčiam kandidatų sąrašui būti vieninteliu rinkimuose. Pritaikius šį mechanizmą buvo užsitikrinta, kad į seniūnus ir kitas vietos savivaldos pareigas, būtų išrenkami norimi kandidatai.

Tai pasiekti Lietuvoje buvo išplatinti rašytiniai raginimai visiems sąjungos nariams aktyviai dalyvauti rinkimuose: ne tik patiems balsuoti, bet ir agituoti kitus tai padaryti; valstybių ir savivaldybių įstaigų darbuotojai taip pat turėjo aktyviai dalyvauti rinkimų procese⁴⁵². Ruošiantis rinkimams, siekiant patraukti rinkėjus, buvo plačiai panaudotas

451 1934 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Trakų apskrities valdybos aplinkraštis Nr. 28 visiems Lietuvos tautininkų sąjungos Trakų apskrities apylinkių pirmininkams „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 60, l. 37.

452 1934 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Trakų apskrities valdybos aplinkraštis Nr. 28 visiems Lietuvos tautininkų sąjungos Trakų apskrities apylinkių pirmininkams „slaptai“. *Lietuvos cent-*

valstybinės propagandos aparatas. Leistos agitacinės brošiūros⁴⁵³, kuriose ne tik liaupsinama tautininkų valdžia, bet ir pristatoma visuomenei tautininkų veikla, hiperbolizuotas jų indėlis į gerovės kūrimą visuomenėje⁴⁵⁴. Rinkimų laikotarpiu panašios brošiūros buvo leidžiamos nuolat ir siuntinėjamos po visą Lietuvą su instrukcijomis dėl jų platinimo. Lietuvos tautininkų sąjungos Centro valdyba kontroliuodama jų platinimą, reikalavo apskričių viršininkų raportuose nurodyti apie brošiūrų platinimo eigą. Po vietos savivaldos rinkimų buvo konstatuota, kad išrinkti asmenys yra „tautiniai nusiteikę ir tautinio režimo šalininkai“⁴⁵⁵.

Neatsitiktinai, įvykę vietos savivaldos rinkimų rezultatai parodė, kad apribojus nuo valdžios nušalintų partijų veiklą, Lietuvos tautininkų sąjunga užėmė tvirtas pozicijas šalies valdyme, tačiau nuo valdžios nušalintos partijos ne tik *de jure*, bet ir *de facto* (nors ir ne visa apimtimi) galėjo veikti ir dalyvauti rinkimuose. Lietuvos tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus J. Žuko aplinkraštyje visiems komitetams ir skyriams, buvo pristatyti praėjusių rinkimų rezultatai. Aplinkraštyje rašoma, kad jau yra žinomi praėjusių vietos savivaldos rinkimų rezultatai ir kiek tautininkų bei jiems artimų žmonių pateko į savivaldybes. Iš pustrėčio šimto valsčių tautininkų viršaičių išrinkta 158, nepartinių – 85, liaudininkų – 9, krikščionių demokratų – 5, ūkininkų sąjungos – 12, darbo federacijos – 0, socialdemokratų – 1 ir „neaiškių“ – 10. Seniūnų išrinkta: tautininkų – 463, nepartinių – 1289, liaudininkų – 179, krikščionių demokratų – 149, ūkininkų sąjungos – 73, darbo federacijos – 15, socialdemokratų – 30 ir „neaiškių“ – 611⁴⁵⁶. Nepaisant to, kad rinkimuose dalį mandatų laimėjo nuo valdžios nušalintų partijų atstovai, tai nesudaro prielaidos teigti, kad rinkimai atitiko pagrindinius demokratinių rinkimų principus ir opozicinių politinių partijų veikla nebuvo varžoma.

Nors vykdomosios vietos savivaldos institucijos buvo formaliai renkamos, išskyrus apskrities valdybos pirmininką, tačiau faktiškai būdavo dažnai pasinaudojama įstatyme įtvirtinta teise, numatančia, kad, apskrities viršininkas turi teisę nepatvirtinti seniūno ar jo padėjėjo, jei išrenkamas nepageidaujamas kandidatas⁴⁵⁷. Tokiu atveju rinkimai turėjo būti rengiami iš naujo. Įstatymas numatė, kad apskrities viršininkas taip pat turi tvirtinti išrinktą viršaitį ir jo padėjėją, o jų nepatvirtinus antrąjį kartą, viršaitis ir jo padėjėjas turėjo būti skiriami vidaus reikalų ministro. Šia teise taip pat buvo dažnai naudojamosi: po 1934 m.

rinis valstybės archyvas. f. 554, ap. 2, b. 60, l. 37; 1934 m. spalio 17 d. Trakų apskrities primininko aplinkraštis Lietuvos Tautininkų sąjungos Trakų apskrities apylinkių pirmininkams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 101, l. (byla nesunumeruota).

453 1934 m. rugpjūčio 24 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Marijampolės apskrities apylinkių pirmininkams su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 42, l. (byla nesunumeruota).

454 1935 m. balandžio 14 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Aukštadvario apylinkės susirinkimo protokolas Nr. 3; *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 31, l. 54.

455 Lietuvos tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus J. Žuko aplinkraštis visiems komitetams Nr. 36. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 41, l. 11.

456 1930 m. sausio 23 d. Lietuvos tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus J. Žuko aplinkraštis Nr. 43 visiems komitetams ir skyriams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 88, l. 5.

457 Po 1934 m. vietos savivaldos rinkimų Alytaus apskrities viršininkas nepatvirtino ketvirtadalio išrinktų kandidatų (iš 111 išrinktų kandidatų nepatvirtinti 28 seniūnai ir 27 jų padėjėjai). *Plačiau*: Mindaugas Maksimaitis, „Vietos savivaldybių biurokratizacija ir centralizacija buržuazinėje Lietuvoje 1926–1940 metais“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*. *Teisė* X (1972): 125.

rinkimų buvo oficialiai paskelbta apie 19 viršaičių paskyrimą, kadangi išrinktieji nepatvirtinti dėl politinio nepatikimumo⁴⁵⁸. Be to, nors 1934 m. išrinktų savivaldybių tarybų narių kadencija buvo 3 metai, tačiau dėl sustiprėjusios nelegalių politinių jėgų veikimo valdžia, pasibaigus jų kadencijai, naujų rinkimų nepaskelbė, o pratęsė senųjų savivaldybių įgaliojimus.

Duomenų ne tik apie rinkimų organizavimo bei vykdymo procesą, bet ir dalyvavimo rinkimuose pasekmes galima rasti ir Lietuvos tautininkų sąjungos surašinėjimuose, vykusių po rinkimų. Lietuvos tautininkų sąjungos apskričių valdybos nurodė apskričių apylinkių pirmininkams pristatyti išsamesnę informaciją apie visų valstybės bei savivaldybės įstaigų tarnautojus (skiriamus ir renkamus) ir jų veiklą rinkimų metu: t.y. ar balsavo; kuriuos kandidatus palaikė; ar „dėjo pastangų“, kad kiti balsuotų; ar balsavo tik bijodamas pasekmių ir pan.⁴⁵⁹ Duomenys apie tai, kam buvo naudojama gauta informacija, aptinkami kituose Lietuvos tautininkų sąjungos archyvo dokumentuose. Tai buvusi aktuali medžiaga ne tik ieškant politinės partijos rėmėjų savivaldybėse, bet ir identifikuojant politinius oponentus, be to, spaudimo pagalba užsitikrinant bent dalies jų pritraukimą dirbti Lietuvos tautininkų sąjungos naudai. Pasirinktą tokią vietos savivaldos reglamentavimo kryptį dar kartą patvirtina priimta 1938 m. Valstybės Konstitucija, kurios 126 straipsnyje, lyginant ją su anksčiau galiojusiomis konstitucinėmis nuostatomis, neliko normos dėl vietos savivaldos institucijų formavimo visuotiniuose, lygiuose, tiesioginiuose rinkimuose.

1931 ir 1934 metais vietos savivaldos rinkimų organizavimo ir vykdymo procese Lietuvos tautininkų sąjungos vaidmuo buvo reikšmingas. Padarius vietos savivaldos rinkimus reglamentuojančius teisės aktų pakeitimus, rinkimų procedūromis buvo apribotos galimybės politinei opozicijai dalyvauti rinkimuose. Todėl 1931 ir 1934 metais įvykę vietos savivaldos rinkimai bylojo apie kuriamą „popierinę demokratiją“ Lietuvoje. Nepaisant to, kad vietos savivaldos rinkimuose dalyvavo ir ne tik Lietuvos tautininkų sąjungos nariai, negalima daryti išvados dėl šių rinkimų atitikimo demokratinėms rinkimų principams.

Įvertinus vietos savivaldos teisinį reglamentavimą, darytina išvada, kad nors vietos savivaldą reglamentuojančiuose teisės aktuose buvo bandomas sukurti demokratinėms rinkimų įspūdis, tačiau juos vertinant valstybės institucijų sprendimų ir poveikio priemonių kontekste, darytina išvada, kad tautininkų valdymo laikotarpiu vietos savivaldos rinkimai neatitiko pagrindinių demokratinėms principų: nebuvo užtikrinamas rinkimų visuotinumų, lygios rinkimų teisės, tiesioginių rinkimų ir slapto balsavimo principai. Politinės partijos tautininkų valdymo laikotarpiu buvo eliminuotos iš politinės kovos arenas.

Nepaisant to, 1927–1936 m. buvo sukurta sistema Lietuvoje, kuriai buvo būdingas valdžios įgaliojimų teikimas iš apačios į viršų, t.y. aukštesnes institucijas formavo žemesnės, o pastarąsias formavo piliečiai. Visos šios institucijos sudarė sistemą, kurios kiekviena grandis buvo formuojama rinkimais.

458 Km. V., „Mūsų gyvenimas“, *Savivaldybė* 11 (1934), 27.

459 1936 m. birželio 3 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Trakų apskrities valdybos raštas su žyma „visiškai slaptai“ Lietuvos tautininkų sąjungos Trakų apskrities apylinkių pirmininkams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 46, l. (byla nesunumeruota); Aktualijų klausimų apžvalga. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 32, l. 24–29; *Birželio 9–10 d. visi renkame seimą* (Kaunas, 1936). *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 32, l. 85–92.

4.1.4. Nušalintų nuo valstybės valdymo politinių partijų veiklos teisinis ribojimas

Antivalstybinių organizacijų veiklos nuslopinimas: grėsmės valstybei pašalinimas

Motyvuojant gresiančiu komunistų perversmu, 1926 m. gruodžio 17 d. ryte įvedus karą stovį, Kauno karo komendantas, vadovaudamasis Ypatingų valstybės apsaugos įstatų suteiktais įgaliojimais, kitą dieną po valstybinio perversmo, 1926 m. gruodžio 18 d., pasirašė įsakymą, kuriuo uždraudė be jo sutikimo: visus susirinkimus (viešus ir privačius); demonstracijas ir eisenas; skleisti žodžiu ir raštu kurstančius vieną visuomenės sluoksnį prieš kitą ir bendrai gandas, kurie galėtų sukelti nerimą mieste ir visoje srityje; be karo cenzūros leidimo spausdinti bet kokius viešam naudojimui raštus, demonstruoti filmus ir vaidinti veikalus; streikuoti⁴⁶⁰. Taip karo stovio nuolatinis veikimas sudarė juridines prielaidas riboti Konstitucijoje įtvirtintas pagrindines žmogaus teises ir laisves bei apsunkino politinių partijų kasdieninės veiklos organizavimą ir vykdymą, o spaudos, susirinkimų, draugijų veikla buvo perimta karo komendantų kontrolėn⁴⁶¹. Praėjus vos daugiau nei savaitei po perversmo iš posėdžio tribūnos Seimo narė socialdemokratė L. Purėnienė apkaltino valdančiuosius karo stovio nepagrįstu naudojimu⁴⁶², tačiau jai buvo atsakyta, kad karo stovis bus panaikintas, kai bus paruošti įstatymai⁴⁶³, kurie apsaugos asmens, spaudos ir susirinkimų laisvę, bei bus peržiūrėti teisės aktai, kuriais nustatomos bausmės už teisės aktų pažeidimus.

Praėjus keliems mėnesiams po perversmo, 1927 m. kovo 3 d., Seimo posėdyje V. ir M. Biržiškos, A. Janulaitis, P. Leonas, V. Krėvė – Micevičius, J. Šliūpas, Z. Toliušis paskelbė „Profesorių memorandumą“, kuriame rašė, kad neveikia įstatymai, garantuojantys žmogaus teises ir laisves: net lojaliems vyriausybei piliečiams laisvai reikšti mintis negalima, uždrausti susirinkimai, organizuojamos koncentracijos stovyklos⁴⁶⁴. Nepaisant to, kad Z. Toliušis, L. Purėnienė viešai kritikavo jų bendrapartiečių persekiojimą, bandymus įbauginti, cenzūros įvedimą⁴⁶⁵, tačiau į išsakytą kritiką nebuvo atsižvelgta.

Motyvuojant grėsmėmis, kylančiomis dėl antivalstybinių organizacijų veiklos, 1929 m. buvo priimtas ir įsigaliojo Organizacijų, sudarytų okupuotoje Lietuvoje ar svetimose valstybėse, nariams ir rėmėjams bausti įstatymas⁴⁶⁶. Jis buvo nukreiptas prieš Lenkijos remiamus plečkaitininkus. Įstatymas nustatė, kad asmenys, dalyvaujantys „sudarytose okupuotoje Lietuvoje ar svetimose valstybėse organizacijose, kurių tikslas yra sujungti Lietuvą arba jos dalį su kita valstybe, arba nuversti esamą valdžią, arba padaryti Lietuvos valstybėje suirutę“ yra baudžiami mirtimi. Numatyta įkalinimo bausmė antivalstybinių organizacijų rėmėjams.

460 „1927 m. gruodžio 18 d. Kauno Karo Komendanto įsakymas Nr. 1,“ *Kauno karo komendantūra 1919–1929* (Kaunas: M. Kuktos spaustuvė), 48.

461 „Perversmo pasekmės,“ *Socialdemokratas*, sausio 20, 1927, 1.

462 *Seimo stenogramos. Trečiasis Seimas. 1927 m. vasario 25 d., 69 posėdis, 7.*

463 *Ibidem*, 9.

464 *Seimo stenogramos. Trečiasis Seimas. 1927 m. kovo 3 d., 70 posėdis, 10.*

465 *Ibidem*, 12–13, 21–22.

466 „Organizacijų, sudarytų okupuotoje Lietuvoje ar svetimose valstybėse, nariams ir rėmėjams bausti įstatymas,“ *Vyriausybės žinios* 304, 2033 (1929).

Veikiant karo stoviui, apskričių viršininkai vykdė Ypatinguose valstybės apsaugos įstatuose numatytą spaudos cenzūrą, draugijų registravimą ir jų veiklos priežiūrą⁴⁶⁷, išdavinėjo leidimus susirinkimams ir t.t. Įstatai, pasikeitusio politinio režimo sąlygomis, buvo „naudingi“ naujai sistemai, nes kaip Vyriausiasis Tribunolas pripažino, jie „tik bendra forma nurodo Karo komendantams, kad jie gali griebtis represijos prieš visa, kas pavojinga visuomenės tvarkai arba kariuomenei, ir tas pavojingumas pavestas spręsti pačiam karo komendantui“⁴⁶⁸. Ypatingų valstybės apsaugos įstatų normų platumas faktiškai įteisino karo komendantų savivalę.

Demokratijos krizės akivaizdoje perversmo organizatorių pozicijas dar labiau sustiprino 1934 m. priimtas Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų papildymas⁴⁶⁹, kuris suteikė teisę komendantui sustabdyti arba uždaryti draugiją (tarp jų ir politinę partiją), jei dėl jos veikimo gali kilti pavojus valstybės saugumui; pašalinti iš valdžios institucijų narius, kurie priklausė uždraustoms ar neįregistruotoms organizacijoms ir užkirto kelią tokiems asmenims dalyvauti rinkimuose⁴⁷⁰. Šis teisės aktas Lietuvos tautininkų sąjungai sudarė sąlygas legaliomis priemonėmis susidoroti su legaliai ar pusiau legaliai veikiančia opozicija ir užsitikrinti, kad svarbiausius valstybės valdymo postus užims tautininkai bei jų rėmėjai⁴⁷¹. Imta sekti⁴⁷² ne tik antivalstybines organizacijas (komunistus, plečkaitininkus, nacių), bet ir legalias politines ir visuomenines organizacijas⁴⁷³. Apskričių viršininkai papildomai buvo įpareigoti teikti reguliarius raportus apie padėtį krašte⁴⁷⁴.

Visuotinai deklaruojama grėsmė Lietuvos valstybingumui ir patriotiški lozungai maskavo politinio režimo reformą, planuojamus rinkimų sistemos pokyčius, užtikrinančius

467 1926 m. apskričių viršininkai administracine tvarka nubaudė 7 475 asmenis, o 1932 m. – 15 207 asmenys. *Plačiau*: „Administracinės baudos 1926 metais,“ *Policija* 4, 1927: 21; S. Vorobjovas, Administracinių baudų bylos 1932 metais. *Policija* 14, 1933: 226–227.

468 *Vyriausiojo Tribunolo 1924–1933 metų visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys*. T. 12 (Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygnas, 1933).

469 „Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų papildymas,“ *Vyriausybės žinios*, 450, 3138 (1934).

470 Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939* (Vilnius: Mokslas, 1992), 131.

471 1935 m. gruodžio 15 d. Karo stovio reikalų referento aplinkraštis karo komendantams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 509, ap. 1, b. 148, l. 1.

472 1927 m. liepos 7 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus Al. Žilinsko raštas Nr. 7263 Visiems apskričių viršininkams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 5, l. 30; 1928 m. pradžioje Lietuvos tautininkų sąjunga išplatino aplinkraštį apskričių komitetams, kuriuo pavedė teikti raportus apie situaciją apskrityse ir juose nurodyti: „1) Kaip stipri tautininkų įtaka, 2) kokios opozicinės partijos turi daugiausiai įtakos toje apylinkėje. 3) kokiais balsiais bei argumentais ir kokia partija veikia prieš Vyriausybę ir 4) kokie žmonės dirba prieš dabartinę Vyriausybę, turėjo tikslo geriau krašto nuotaiką ir mūsų politinius priešininkus pažinti ir tuo būdu tinkamiau savo veikimą reguliuoti.“ *Plačiau*: 1928 m. vasario mėn. Lietuvos Tautininkų Sąjungos aplinkraštis Nr. 2. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 2.

473 Stebėjimą nuo 1927 m. vykdė politinė policija (Kriminalinės policijos skyrius A), kuri nuo 1933 m. buvo reorganizuota į Valstybės saugumo policiją; karo komendantai, apskričių viršininkai, viešosios policijos nuovadų viršininkai. *Plačiau*: J. Žukauskas, „Vidaus politikos antrasis dešimtmetis,“ *Policija* 19–20 (1938): 355–356.

474 1934 m. rugsėjo 3 d. Tauragės apskrities viršininko raštas Piliečių apsaugos departamento direktoriui Nr. 101. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 4, b. 272, l. 98. 1933 m. rugsėjo 18 d. Alytaus apskrities viršininko nurodymas policijos nuovadų viršininkams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 399, ap. 1, b. 622, l. 439–440.

vienpartinės sistemos įtvirtinimą. Perversmo organizatorių vykdyta viešųjų ryšių kampanija, nukreipta prieš politines partijas, davė rezultatų: praėjus po perversmo kiek daugiau nei metams, buvo pripažintas žmonių nenoras jungtis į politines organizacijas, taip pat ir Lietuvos tautininkų sąjungą⁴⁷⁵. Šiai problemai spręsti buvo numatoma pasitelkti propagandą, ją dar labiau suintensyvinant.

Šio laikmečio politinėje kultūroje stigo politinio pliuralizmo, o A. Smetonos įvesta valdymo sistema eliminavo teisėtos politinės konkurencijos galimybes. Nešaukiant Seimo, kitos politinės partijos liko nušalintos nuo valstybės valdymo ir dalyvavimo sprendimų priėmimo procese. Pasinaudojant nepaprastosios padėties teikiama galimybėmis, buvo sudaromos kliūtys nuo valdžios nušalintų partijų veiklai. Taip per pirmuosius kelis A. Smetonos valdymo metus realiai veikusi politinė opozicija tapo popierine. Antra vertus, žmonijos patirtis ne kartą įrodė, kad kartais diktatūra gali būti geriau už anarchiją, nes ji prisideda balansuojant tarp karo ir taikos.

Visuomeninio gyvenimo kontrolė kaip nuo valdžios nušalintų partijų veiklos slopinimas

Archyvuose dokumentuose yra išlikę Lietuvos tautininkų sąjungos vadovybės pavedimai skyriams dėl nuo valdžios nušalintų partijų veiklos ribojimo ir administracinių kliūčių jos veiklai vykdyti sudarymo⁴⁷⁶. Asmenys, oponentavę Lietuvos tautininkų sąjungai, poveikio priemonių neišvengdavo⁴⁷⁷, o politiškai aktyvūs jos oponentai susidurdavo su tikslingai kuriamomis administracinėmis kliūtėmis. Tam buvo pasitelkiamas valstybinis propagandos aparatas, tautininkų kontroliuojama spauda, organizuojami iš anksto suplanuoti agitaciniai politinio turinio bei politinius oponentus kompromituojantys incidentai viešuosiuose renginiuose (mišių, miesto švenčių ir kitų viešų renginių metu). Vidaus reikalų ministerija davė nurodymus prieš žmones, kiršinančius prieš vyriausybę⁴⁷⁸, organizuoti civilių, tautininkams lojalių asmenų pasipriešinimo akcijas. Šių akcijų tikslas buvo parodyti visuomenei, kad vyksta „ne vienos valdžios pasipriešinimas“ prieš politikuojančius asmenis, bet ir pačios visuomenės⁴⁷⁹, taip kuriant neigiamą pasisakančiųjų prieš vyriausybę asmenų įvaizdį.

Palaiapsnui vyriausybėje įsitvirtinus vieninteliai politinei jėgai – Lietuvos tautininkų sąjungai, politines partijas siekta eliminuoti iš politinės arenos įvairiais metodais: ne tik nešaukiant Seimo rinkimų, priimant nacionalinius teisės aktus, užkertančius kelią galimam opozicijos atsiradimui, bet ir pasitelkiant valstybės administraciją su plačiais, ne-

475 1928 m. liepos mėn. Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams ir apskričių komitetams aplinkraštis Nr. 6. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 9.

476 Lietuvos tautininkų sąjungos aplinkraštis komitetams ir skyriams Nr. 46. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 13, l. 24; 1931 m. Apie Lietuvos Tautininkų Sąjungos reikšmę bei rolę valstybės gyvenime. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 319 ap. 1929 m. Apskričių tarybų vadovams aplinkraštis Nr. 4. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 12, l. 109.

477 1930 m. spalio 31 d. Lietuvos tautininkų sąjungos suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 41, l. 1–2 ap.

478 1930 m. gruodžio 5 d. Kriminalinės policijos direktoriaus J. Navako raštas Karo stovio reikalų referentui pulkininkui V. Braziulevičiui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1126, ap. 2, b. 112, l. 60.

479 Lietuvos tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus konfidencialus raštas komiteto pirmininkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 3, b. 9, l. 36.

paprastosios padėties dėka turimais įgalinimais, grasinant, spaudžiant politinių partijų narius ir jų rėmėjus. Viename iš Lietuvos socialdemokratų partijos skundų vidaus reikalų ministrui buvo nurodoma, kad socialdemokratų partijos nariams, padedantiems rūpintis partijos reikalais, policija „tiesiog į akis sako“, kad liautųsi dirbę, jei nenori „supūti“ kalėjime. Partijos nariai, išdrįsę nepaklusti, išties atsidurdavo kalėjime, o tie, kuriems iškelto bylos, tačiau Kariuomenės teismo buvo išteisinti, nepriimami atgal į savo senas tarnybas, kuriose jie dirbo pradėdant bylą prieš juos. Lietuvos socialdemokratų partijos Centro komiteto pareiškime vidaus reikalų ministrui buvo rašoma, kad Lietuvos socialdemokratų partijos veikimas nuo pat perversmo iki šios dienos yra neįmanomas. Visuomeninėms organizacijomis (ypač politinėms) buvo neleidžiama veikti, tuo tarpu vėliau jos buvo uždaromos motyvuojant „neveiklumu“. Politinę partiją uždarius, vietos policija ir komendantai atėmė visas knygas, raštus ir dokumentus, kurių vėliau atgauti nepavyko. Nepaisant to, kad Kauno apygardos teismas savo nutarimu panaikino komisijos nutarimą ir Lietuvos socialdemokratų partijai leido veikti, tačiau šis leidimas liko tiktai „ant popieriaus“, kadangi į prašymus leisti organizuoti partijos susirinkimus, kuriuose būtų apsvarstyti grynai organizaciniai klausimai, buvo trumpai atsakoma – „neleisti“⁴⁸⁰.

Visuomeninio gyvenimo kontrolė, naudojantis nepaprastosios padėties teikiamomis juridinėmis galimybėmis, valstybinė propaganda ir stiprėjantys Didžiosios ekonominės krizės ženklai mažino visuomenės domėjimąsi politiniais įvykiais. Nuo valdžios nušalintų partijų veikimas silpnėjo, buvo uždaromi politinių partijų skyriai, nes negaunant leidimų organizuoti susirinkimus, leisti partinę spaudą ir aktyviai dalyvauti politinių sprendimų priėmimo procese, politinės partijos stagnavo: nors *de jure* jos veikė, tačiau realiai bet kokia jų veikla buvo apribota.

Kauno mokesčių inspekcijos inspektorius J. Audėnas apie esamą situaciją šalyje yra sakęs, kad į kurią „gyvenimo sritį bežiūrėdavai, visur matydavai administraciją, policiją ir vėl administraciją vadovaujant, sprendžiant, liepiant“. Jokios visuomenės iniciatyvos viešuosiuose valstybės ir tautos interesuose pareikšti, esamąją padėtį įvertinti, streikuoti ir pan. nebuvo leista. Šio susitikimo metu taip pat buvo konstatuota, kad šiuo metu gyventojai labiau domisi ekonominiais klausimais nei politiniais, tokiais kaip valstybės santvarka, kodėl veikia karo stovis ir pan.⁴⁸¹ Tad, praėjus vos keliems metams po perversmo, prezidentui A. Smetonai pasitelkus nepaprastosios padėties instituto teikiamas galimybes, pavyko nuslopinti opozicines organizacijas. Kita vertus, atskirai paminėtina Komunistų partijos, atstovavusios Sovietų Sąjungos interesams ir iš jos gavusios finansavimą, padėtis Lietuvoje. Ji vienintelė iš valdžios pašalintų politinių jėgų šiuo laikotarpiu buvo traktuojama ne tik kaip kelianti realų pavojų vyriausybei, bet valstybės nepriklausomybei⁴⁸², būtent jos grėsmė buvo pateisinamas nepaprastosios padėties režimas, todėl su ja nuosekliai buvo kovota.

Istorinė patirtis parodė, kad vien faktas, kad šalyje legaliai veikia kelios politinės partijos, neleidžia konstatuoti, kad valstybėje yra demokratinė valdymo sistema. Kadangi de-

480 1931 m. vasario 28 d. Lietuvos socialdemokratų partijos Centro komiteto pareiškimas Vidaus reikalų ministrui dėl Lietuvos socialdemokratų partijos veikimo trukdymų. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 200, l. 90-90 ap.

481 1932 m. lapkričio 10–12 d. Lietuvos apskričių viršininkų suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 2, b. 894, l. 56.

482 Arvydas Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940 metais* (Vilnius: Mintis, 1993), 213–217.

mokratija, esant politiniam pliuralizmui, pasireiškia tuo, kad sudaroma oficiali opozicija, realiai kontroliuojanti pozicijos ir vyriausybės darbus bei turinti galimybes juos laisvai kritikuoti. Taip oficialiai neuždraudus politinių partijų veiklos, nepaskelbus parlamento rinkimų, faktiškai jos dalyvauti valstybinių klausimų sprendimo procese negalėjo.

Nuo valdžios nušalintų partijų teisės organizuoti taikius susirinkimus varžymas „viešosios rimties“ motyvu

Nors 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija faktiškai nustojo galiojusi nuo 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo momento, tačiau perversmo organizatoriai vengė jos veikimą *ex lege* sustabdyti. Be to, oficialiai deklaruodami tolesnį konstitucijos veikimą, jie kritikavo jos netobulumą, daug rašė apie būtinumą ją keisti⁴⁸³. Kad ir šalyje po perversmo nedelsiant nebuvo pakeista nei Lietuvos Valstybės Konstitucija, nei kiti teisės aktai, tačiau įvyko pokyčiai, kurie buvo pasiekti nepaprastosios padėties instituto ir administracinių priemonių plataus panaudojimo pagalba.

Įsigaliojus 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijai, jos 17 straipsnis numatė, kad susirinkimų laisvė gali būti varžoma, remiantis viešosios ramybės motyvu, tačiau kas yra vadinama „viešojo rimties“ nebuvo reglamentuota. Tebegaliojant 1920 m. Susirinkimų įstatymo redakcijai, šių sąvoką atskleidė apskričių viršininkų, karo komendanto ir policijos nuovadų viršininkų administraciniai aktai. Minėtų teisės aktų abstraktumas suteikė įstatymus įgyvendinantiems pareigūnams galimybę šioms sąvokoms „suteikti“ prasmę pagal aukščiausiųjų valstybės pareigūnų vienasmenius pavedimus. Seimų laikotarpiu priimtų teisės aktų ydos (nepakankamas apibrėžtumas; plačios valstybės valdymo institucijų, tarnautojų ir pareigūnų diskrecijos teisės ir pan.) „atrišo rankas“ tautininkų vyriausybei teisės aktus interpretuoti sau palankia kryptimi. Įvairių pasitarimų protokoluose užfiksuoti duomenys leidžia daryti išvadą, kad net tautininkams lojalūs tarnautojai dažnai nežinodavo savo ir kolegų kompetencijos ribų⁴⁸⁴. Kita vertus, ši sumaištis valstybės valdymo sistemoje buvusi naudinga Lietuvos tautininkų sąjungai, kadangi ji buvusi tarsi priedanga maskuoti tautininkų vykdomą politiką.

483 „Naująją erą pradendant“, *Tautos kelias*, 9, birželio 1, 1928, 1.

484 1930 m. spalio 31 d. vykusiame apskričių viršininkų suvažiavime Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus J. Navakas atkreipė dėmesį į susidariusią problemą. Jis teigė, kad: „šiandien yra visiškai neiškus susirinkimams leidimų klausimas. Neaišku, kas turi duoti leidimus: komendantas ar apskrities viršininkas. Dabar duoda komendantas. Bet ar tai tikslu, juk politinei būklei apskrityje vadovauja apskrities viršininkas, todėl nelogiška, kad leidimus davinėtų karo komendantas.“ *Plačiau*: 1930 m. spalio 31 d. Apskričių viršininkų suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 2, b. 1229, l. 187. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus J. Navako 1931 m. vasario 18 d. rašte Šiaulių miesto ir apskrities viršininkui rašoma: „kad iš pridėto prie raporto Šiaulių Karo Komendanto įsakymo Nr. 7 nematyti, kad jis pasisavina valdžią išdavinėti susirinkimams daryti leidimus, nes tame įsakyme kalbama apie jo sutikimo, o ne leidimo gavimo tvarką. Nustatyti tokią tvarką Karo komendantui priklauso einant ypatingų valstybės apsaugos įstatų 9 ir 10 §§. O iš kitos pusės, susirinkimų įstatymas visai nenumato apskrities viršininko teisės duoti leidimą susirinkimui daryti, nes tame įstatyme kalbama apie susirinkimo rengėjo pareigą pranešti tik policijai.“ *Plačiau*: 1931 m. vasario 18 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus Navako raštas Nr. 18864 Šiaulių miesto ir apskrities viršininkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 3, b. 767, l. 2.

Atsisakant politinėms partijoms išduoti leidimus organizuoti partijos susirinkimus arba sudarant kliūtis, dėl kurių jie faktiškai negalėjo vykti, buvo silpninama nuo valdžios nušalintų ir nelegaliai veikiančių partijų įtaka šalyje. Todėl politinės partijos pradėjo ieškoti kitų pusiau legalių veiklos metodų: politinių partijų nariai bandė vykdyti veiklą prisidengdami kitų draugijų, visuomeninių organizacijų vardu.

Todėl, siekiant sustiprinti susirinkimų kontrolę ir užkirsti kelią panašaus pobūdžio bandymams, Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentas 1931 m. gegužės 12 d. aplinkraščiu apskričių viršininkams nurodė, prašymus tikrinant atkreipti dėmesį į tai, kokie asmenys nori ruošti susirinkimą, dalyvių sąrašą ir tai, kad kalbose nebūtų neigiamų pasisakymų apie vyriausybę, esamąją tvarką ir valdžios atstovus, taip pat nustačius, kad dėl susirinkimo nekils pavojus viešajai tvarkai ir rimčiai, galima leisti susirinkimą ruošti⁴⁸⁵. Kadangi net ir konstruktyviai kritikuojant vyriausybės veiksmus, esamą tvarką, šių asmenų veiksmai buvo traktuojami kaip pavojaus kelimas viešajai tvarkai ir rimčiai, todėl buvo eliminuota galimybė valdantiesiems prieštaraujančioms politinėms jėgoms organizuoti susirinkimus bei jų metu laisvai išsakyti savo mintis.

1932 m. Susirinkimų ir pramogų įstatymas: susirinkimų laisvės varžymų įteisinimas

1932 m. buvo priimta nauja Susirinkimų ir pramogų įstatymo⁴⁸⁶ redakcija, labiau atitikusi pasikeitusias sąlygas šalyje. Jame buvo sugriežtinti reikalavimai susirinkimų dalyviams, rengėjams, pirmininkams ir jų padėjėjams. Įstatyme buvo numatyti amžiaus ir tautinės priklausomybės cenzai: jie galėję būti ne jaunesni kaip 21 metų amžiaus Lietuvos piliečiai, kuriems nebuvo atimtos ar atribotos teisės. Aiškindamas, ar taikos teisėjo nubausiti asmenys už vagystę, sukčiavimą ir kitus panašius nusikaltimus atitinka šį apibrėžimą, A. Jakobas priėjo prie teigiamos išvados ir motyvavo tuo, kad nuteisti kalėti paprastu kalėjimu, atimant luomo padėties teises (Baudžiamojo statuto 27 straipsnis), netenka ir kitų turėtų teisių, tarp jų ir aktyviųjų, ir pasyviųjų rinkimų teisių⁴⁸⁷. Vadinasi, vadovaujantis šiuo išaiškinimu, asmenims, nuteistiems už: 1) draugijos (politinės partijos) įsteigimą, dalyvavimą joje, žinant, kad draugijos (politinės partijos) tikslai yra politinio pobūdžio; arba žinant, kad ji valdžios nėra leista, yra uždrausta arba uždaryta, arba, kad jos veikimas nustatyta tvarka sustabdytas (Baudžiamojo statuto 123 straipsnis); 2) susirinkimo metu viešosios tvarkos sutrikdymą (Baudžiamojo statuto 262 straipsnis); taip pat būdavo atimamos ar atribotos teisės, todėl susirinkimų organizatoriais šie asmenys būti nebegalėjo.

Naujasis įstatymas įteisino griežtesnę susirinkimų kontrolę: buvo nustatyta, kad pareiškime dėl susirinkimo organizavimo reikia nurodyti, kas susirinkime bus daroma ir svarstoma. Jei susirinkime buvo planuojami pranešimai ar paskaitos, buvo būtina pateikti jų turinio santraukas, pranešėjo vardą, pavardę ir gyvenamosios vietos adresą. Šios įstatymo nuostatos buvo naudingos kovojant su nuo valdžios nušalintų partijų veikla. Galimybė iš anksto susipažinti su susirinkimo detaliu scenarijumi sudarė Lietuvos tautininkų są-

485 1931 m. gegužės 12 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus Navako raštas apskričių viršininkams Nr. 22664. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 200, l. 273.

486 „Susirinkimų ir pramogų įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 393, 2688 (1932).

487 Antanas Jakobas, *Policijos teisės vadovėlis* (Kaunas: „Policijos“ laikraščio leidinys, 1933), 331.

jungai galimybes sustabdyti nuo valdžios nušalintos partijų ir paskirų jų narių bandymus agituoti visuomenę ir veikti prieš vyriausybę. Be to, buvo nustatyta, kad apie susirinkimą būtina informuoti policijos nuovados viršininką prieš tris dienas (ankstesnėje įstatymo redakcijoje – prieš 24 valandas), taip užsitikrinant galimybes geriau pasiruošti ir efektyviau reaguoti į susirinkimų organizatorius, ketinančius organizuoti susirinkimą, kuriame galėjo būti antivalstybinių apraiškų.

Susirinkimų ir pramogų įstatymo 13 straipsnis išplėtė 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 17 straipsnyje⁴⁸⁸ numatytus susirinkimų laisvės varžymo atvejus, nustatydamas, kad leidimas neišduodamas, jeigu susirinkimas gali kelti pavojų valstybės saugumui, viešajai tvarkai, rimčiai, dorovei ar sveikatai. Spręsti dėl šių sąvokų turinio palikta įstatymą taikantiems pareigūnams. Šią spragą bent iš dalies bandė pašalinti Policijos departamentas, išleisdamas aplinkraštį, kuriame atskleidė sąvokos „visuomenės rimtis“ reikšmę ir nurodė, kad visuomenės rimties pažeidimas yra viešoje vietoje daryti netvarką ar kelti triukšmą, jei tatai drumsčia visuomenės rimtį arba tvarką; viešai platinti pramanytas ar iškraipytas žinias ir t.t. Įstatymų peržengimo atvejais buvo įvardijami „begėdiškų žodžių“ vartojimas, pardavinėjimas ir rodymas „begėdiškų raštų“ ir kiti nusikaltimai, numatyti Baudžiamojo Statuto 280–289 straipsniuose⁴⁸⁹.

Pasinaudojant teisės aktuose nustatytais mechanizmais, buvo dirbtinai sudaromos kliūtys politinių oponentų susirinkimams organizuoti. Leidimų susirinkimams organizuoti išdavimo mechanizmas tam pasitarnavo: net ir išdavus leidimą būdavo iškeliamos nepriimtinos susirinkimo organizavimo sąlygos (pavyzdžiui, leidimą išduodantys pareigūnai savavališkai pakeisdavo susirinkimo laiką į tokį, koks nėra priimtinas susirinkimo dalyviams)⁴⁹⁰. Taip, nors formaliai leidžiant organizuoti politinės partijos susirinkimą, faktiškai pasinaudoti šia teise ne visiems buvo įmanoma.

Kadangi susirinkimas galėjo įvykti tik nurodytą dieną, todėl susirinkimui neįvykus numatytu laiku, policijos nuovados viršininko pažymėjimas netekdavo galios, o norint organizuoti susirinkimą kitą dieną, reikėjo iš naujo apie tai informuoti policiją. Be to, nebuvo galima keisti pareiškime nurodytos susirinkimo vietos. Buvo numatyta atsakomybė ne tik susirinkimo pirmininkui, bet ir tam asmeniui, kuris suteikė susirinkimui vietą, nors žinojo, kad apie jį nebuvo pranešta policijai⁴⁹¹.

Dar vieną nuo valdžios nušalintų partijų silpninimo priemonę Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamentas įtvirtino aplinkraštyje policijos nuovados viršininkams, nurodant, kad neišdavus pažymėjimo, vadovaujantis Susirinkimų ir pramogų

488 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 17 straipsnyje buvo numatyta, kad „Piliečiams pripažįstama laisvė daryti nurodyta įstatyme tvarka susirinkimus be ginklo ir neardant viešosios rimties“.

489 *Policijos departamento aplinkraščių sąvadas* (Kaunas: Vidaus reikalų ministerija, 1937), 52.

490 1930 m. lapkričio 10 d. Kriminalinės policijos žinios Nr. 73. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 378, ap. 5, b. 4124, l. 39; 1930 m. vasario 27 d. *Katalikų veikimo centro valdybos skundas Krašto apsaugos ministerijai*. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1126, ap. 2, b. 112, l. 31.

491 *Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamento aplinkraščiai* (Kaunas: Vidaus reikalų ministerija 1938), 322.

įstatymo 13 ir 43 straipsniais⁴⁹², surašyti nutarimą ir laikyti jį savo byloje⁴⁹³. Neišdavimo priežastimi galėjo būti ir formalus, greit ištaisomas pareiškimo pateikimo taisyklių pažeidimas, pavyzdžiui, nenurodyta susirinkimo vieta ar jo pradžios laikas. Tačiau kaip tokiais atvejais turėjo elgtis policijos nuovados viršininkas reglamentuota nebuvo. Vadinas, atsisakius suteikti leidimą organizuoti politinio pobūdžio susirinkimą buvo užkertamas kelias apskūsti šį sprendimą, nes atsisakymo motyvai likdavo tik byloje.

Tiesa, nors tokiais atvejais įstatyme buvo numatyta galimybė apskūsti policijos viršininko veiksmus, tačiau, atsižvelgiant į buvusį reglamentavimą, tai buvo sunkiai įgyvendinama. Įstatymas galėtų būti kritikuotinas dar ir dėl to, kad jame nebuvo numatytas terminas, per kurį policijos viršininkas turėjo išduoti leidimą. Be to, atmetus pareiškimą policijos nuovados viršininkui įstatymas nenumatė pareigos pateikti paaiškinimus dėl priimto sprendimo ir pateikti motyvus, kuriais jis buvo grindžiamas. Tokiu teisiniu reglamentavimu įstatymų leidėjas užkirto kelią apskūsti policijos nuovados viršininko sprendimus, kadangi nebuvo aiškios sprendimo priėmimo priežastys ir terminai. Įstatymu nenustačius policijos nuovados viršininko atsakomybės už diskrecijos ribų peržengimą, galėjo būti pažeidžiamos asmens teisės ir laisvės už tai nesusilaukiant jokių poveikio priemonių. Taip buvo sukurtas mechanizmas, sudaręs sąlygas ne tik neišduoti leidimo organizuoti opozicinių politinių jėgų susirinkimą, bet ir panaikines galimybes apskūsti atsisakymą išduoti leidimą. Tokiu būdu buvo sukurtos priemonės, kurios realiai panaikino nuo valdžios nušalintų partijų galimybes vykdyti teisėtą veiklą, nors faktiškai politinės partijos nebuvo uždraustos.

Kitas susirinkimų kontrolės mechanizmas buvo įtvirtintas Susirinkimų ir pramogų įstatymo 59 straipsnyje – policijos pareigūnams buvo suteikta teisė atvykti į nepareikštą susirinkimą⁴⁹⁴, jeigu turima žinių, kad tas susirinkimas neatitinka nepareiškiamojo susirinkimo sąlygų arba įtariama, kad gali būti sudarytas pavojus valstybės saugumui arba viešajai tvarkai, rimčiai, dorovei ar sveikatai. Siekiant padidinti kontrolę, taip pat buvo pavesta nuolat pranešti apie visuomeninio bei politinio gyvenimo įvykius, streikus ir incidentus, kurie galėtų sudaryti pavojų visuomenės rimčiai ir saugumui arba viešajai tvarkai⁴⁹⁵.

Nustačius tokį politinių partijų veiklos laisvės reglamentavimą, politinės partijos ir politinės organizacijos susidūrė su įvairiais jų veiklos ribojimais: valstybinės institucijos atsisakydavo išduoti leidimus politinių partijų susirinkimams organizuoti, partinę spaudą

492 Susirinkimų ir pramogų įstatymo 13 straipsnis „Pažymėjimas neduodamas, jei susirinkimo padarymas gali sudaryti pavojaus valstybės saugumui arba viešajai tvarkai, rimčiai, dorovei ar sveikatai.“; 43 straipsnis: „Pažymėjimas neduodamas, jei pramogos padarymas gali sudaryti pavojaus viešajai tvarkai, rimčiai, dorovei arba sveikatai.“

493 *Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamento aplinkraščiai* (Kaunas: Vidaus reikalų ministerija, 1938), 97.

494 Susirinkimų ir pramogų įstatymo 56 straipsnis numatė, kad „Pareikšti daromo susirinkimo nereikia: 1) kai susirenkama valdžiai šaukiant, 2) kai susirenkama tikibinėms apeigoms atlikti, 3) kai draugių (tame tarpe ir politinių partijų – *aut. pastaba*), sąjungų bendrovių ar jų skyrių tarnybos, valdybos ar kiti vykdomieji organai susirenka posėdžio, 4) kai moksleivių arba jų korporacijų susirinkimai daromi mokyklos sienose, 5) kai susirenkama šeimyniniais ar privatiniais (asmeniniais – *aut. pastaba*) reikalais.“

495 Aplinkraštis, PAD 1931 IX 23 apl., Nr. 346, pad 1934 XI 3 apl. Nr. 467 ir PD 1936 X 5 apl. Nr. 535, *Policijos departamento aplinkraščių sąvadas. 1937 m. birželio mėn. 1 d.* (Kaunas: „Policijos“ laikraščio leidinys, 1937), 49.

leisti, įsitvirtina visuotinė cenzūra. Be to, įstatyminiu lygmeniu buvo įtvirtinta nuostata, numatanti, jog susirinkimas turi būti uždaromas, jei jis „nebetenka pobūdžio nurodyto pareiškime“⁴⁹⁶. Kas būtų priskirtina šiai aplinkybei, įstatymų leidėjas nepaaiškino, palikdamas tai spręsti įstatymą vykdančioms pareigūnams. Šia nuostata pasinaudojant buvo sudarytos sąlygos kontroliuoti opozicijų politinių jėgų veiklą visapusiškai: partijos susirinkimui organizuoti išduoti įvertinus susirinkimo programą ir planuojamų pasisakymų turinį, o susirinkimo metu pabandžiusiems nukrypti nuo programos grėsi politinės partijos uždarymas. Tiesa, jei draugijos veikla neturėjo politinio pobūdžio, jos veiklos atitikimas įstatams buvo vertintas liberaliai⁴⁹⁷. Taip buvo įteisinta nuolatinė susirinkimo metu vykdoma kontrolė, kadangi šis reguliavimas iš esmės užkirto galimybes susirinkimo metu laisvai pasisakyti, reikšti mintis ir sudarė teisinės galimybes susirinkimą nutraukti, jei pradedami svarstyti valstybės valdžiai nepalankūs politiniai klausimai. Susirinkimų kontrolei užtikrinti, vykstančiuose susirinkimuose turėjo teisę dalyvauti komendantūros arba policijos atstovai, kurie esant net ir nedideliame, formaliam pažeidimui, galėjo nutraukti susirinkimą. Pastebėtina, kad tokiu pretekstu galėjo būti ribojama susirinkimo dalyvių kritika valdžios, jos pareigūnų ar valstybės santvarkos atžvilgiu⁴⁹⁸. Be to, šią nuostatą įvertinus kompleksiskai su kita, numatančia reikalavimą pateikti detalių scenarijų pareigūnams, galima daryti išvadą, kad tokiu būdu buvo užsitikrinta visapusiška nelegaliai veikusių politinių jėgų kontrolė. Politinei partijai, jos paskiriems nariams ar politiškai aktyviems asmenims nutarus organizuoti susirinkimą, jo scenarijus, pasisakymų turinys turėjo nepažeisti nustatytų valdžios reikalavimų, susirinkimų metu kilus neįtrauktoms į šį susirinkimo scenarijų diskusijoms, pasisakymams, susirinkimas galėjo būti uždarytas, o asmenys patraukti baudžiamajon atsakomybėn ir nuteisti.

Karo stovio taikymas veikė susirinkimų laisvės principo įgyvendinimą Lietuvoje, kadangi Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai numatė, kad vietose, kur yra karo stovis, leidžiama daryti įvairius susirinkimus tik karo komendantui sutikus⁴⁹⁹. 1933 m. pabaigoje buvo išplatinti raštai, kuriuose nurodyta, jog komendantūros arba policijos atstovai, turėtų užtikrinti, kad „susirinkimuose nebūtų svarstomi politiniai kokie tai klausimai“⁵⁰⁰, o juos pradėjus svarstyti, susirinkimas turėtų būti nutrauktas. Tiesa, kas yra „politiniai kokie tai klausimai“ apibrėžta nebuvo, tačiau, įvertinus Lietuvos tautininkų sąjungos archyve išlikusius duomenis, tikėtina, kad vyriausybės vykdomos politikos aptarimas ar politinės partijos susirinkimas, skirtas jos veiklai ir rinkimų kampanijai aptarti, galėjo būti vertinami kaip patenkantys į šios sąvokos apimtį.

Jei vadinamuoju seimų laikotarpiu palaiapsniui buvo siekiama stiprinti demokratines žmogaus teises ir laisves bei mažinti jų varžymus, atsirandančius dėl nuolatinės nepapras-

496 „Susirinkimų ir pramogų įstatymas,“ *Vyriausybės žinios* 393, 2688 (1932).

497 1932 m. gegužės 14 d. Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas Nr. 24529 piliečiui Juozui Bajorui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 3, b. 779, l. 3.

498 1932 m. Policijos budėtojų viešuose susirinkimuose instrukcija. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 407, ap. 8, b. 105, l. 9.

499 1933 m. sausio 18 d. Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas Valstybės kontrolei. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 5, b. 285, l. 78.

500 1933 m. gruodžio 8 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Trakų apskrities komiteto pirmininko raštas Dusmenų skyriaus valdybai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 60, l. 27.

tosios padėties instituto taikymo, tai po valstybinio perversmo valstybės prioritetai pakito. Atsirado spaudimas nuo valdžios nušalintoms partijoms, sudaromos administracinės kliūtys jos veiklai: neišduodami leidimai politinio pobūdžio susirinkimams, politinių partijų susirinkimams, jų veiklai aptarti; išduoti leidimai buvo naikinami susirinkimo metu vos palietus politines temas. Susirinkimų, kuriuose kritikuojama valdžia, uždarymas tapo norma. Nepaprastoji padėtis suteikė juridines galimybes vykdyti nuolatinę susirinkimų stebėseną ir kontrolę, taip užkertant kelią galimam opozicijos telkimuisi ir aktyviam jos veikimui.

Spaudos „tyrumo“ užtikrinimas kaip vieningos organizuotos tautiškos visuomenės kūrimo priemonė

Ivykus valstybiniam perversmui, Seimų laikotarpiu priimtas ne tik Susirinkimų įstatymas, bet ir Spaudos įstatymas iš karto nebuvo pakeistas, bet įvedus nepaprastąją padėtį, visuomeninio gyvenimo varžymas sustiprėjo, jis buvo griežtai kontroliuojamas, sudarytos teisinės sąlygos veikti išimtinai tik cenzūruojamoms ir valstybinės propagandos aparato prižiūrimoms visuomenės informavimo priemonėms⁵⁰¹.

Pasak prezidento A. Smetonos, nekontroliuojama spauda ir daugiapartiškumas iškreipia organizuotos visuomenės esmę, skatina nesantaiką, todėl spaudos „tyrumas“ yra siekiamybė, kuri galima tik, „kai švarios rankos jai vadovaus“, nes nuo vadovybės ateina vidinė taika ir tautiška kultūros pažanga⁵⁰². Tai pasiekti galima žiniasklaidos atstovams artimiau komunikuojant su vyriausybe bei visuomenės įstaigomis ir „tikresnių“ žinių iš jų gaunant⁵⁰³. Pasak A. Smetonos, būtent žiniasklaidos priemonių ir valstybės institucijų atitolimas skatina netikslų, visuomenėje destrukciją gimdančių žinių sklaidimą. Be to, dėl tarpartinės konfrontacijos partinė spauda šalį kompromituoja kitų valstybių akyse ir demoralizuoja visą visuomenę⁵⁰⁴. Visuomenei buvo siekiama įteigti, kad partinė spauda dėl savo neobjektyvumo yra klaidinanti visuomenę ir menkinanti valstybės autoritetą.

Siekiant užtikrinti spaudos „tyrumą“, 1927 m. Krašto apsaugos ministerija parengė Karo cenzūros nuostatus⁵⁰⁵, kuriais paskyrė vidaus ir užsienio spaudos cenzorius bei sudarė specialų komitetą, kuriam buvo pavesta tikrinti platinamus spaudinius, spaustuvių parengtų maketų turinį. Cenzūruojamos buvo ne tik viešos publikacijos periodinėje spaudoje ir vienkartinuose leidiniuose, bet ir susirašinėjimas įvairių valstybės pareigūnų⁵⁰⁶. Uždrausta platinti neigiamas žinutes apie policijos veiksmus, o neteisingsos arba įžeidžian-

501 1927 m. rugpjūčio 25 d. vidaus reikalų ministro I. Musteikio aplinkraštis apskričių viršininkams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 399, ap. 1, b. 622, l. 186.

502 Lietuvos tautininkų sąjungos apylinkių pirmininkų susirinkimas, skirtas 1926 m. gruodžio 17 d. paminėjimui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 6, l. 64.

503 *Ibidem*, l. 115.

504 „Naujų kelių beiėskant“, *Tautos kelias*, 6, gegužės 1, 1928, 1.

505 1927 m. sausio 7 d. Vyriausio Štabo viršininko T. Daukanto slaptas įsakymas Ypatingųjų reikalų pulkininkui P. Tvarijonui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 3, b. 395, l. 64; 1927 m. gegužės 3 d. Karo cenzorių nuostatų projektas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 3, b. 395, l. 65–66; 1927 m. lapkričio 13 d. Krašto apsaugos ministerijos aplinkraštis karo komendantams „Spaudai cenzūruoti laikinos taisyklės“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 11, ap. 1, b. 33, l. 46.

506 Jonas Vaičėnonis, *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)* (Vilnius: Versus aureus, 2004), 117–122.

čios policiją informacijos publikavimas užtraukė laikraščio redaktoriui baudžiamąją atsakomybę⁵⁰⁷.

Ypatingas dėmesys buvo skiriamas politinės informacijos skelbimui, kritiškiems straipsniams apie valdžią, jos veiksmus ir valstybės santvarką: 1927 m. karo komendantai išplatino informaciją apie tokius draudimus⁵⁰⁸. Nustatytais apribojimais buvo siekiama ne tik visuomenės informavimo priemonių pagalba sustiprinti Lietuvos tautininkų sąjungos įtaką Lietuvoje, bet ir užsitikrinti pakankamas nuo valdžios nušalintų partijų partijų veiklos kontrolės priemones.

Šalyje stiprėjo cenzūra ir valstybinė propaganda: publikuojami straipsniai, neprieštaraujantys vyriausybės politikai⁵⁰⁹, leidžiami būtent valdžios poziciją išreiškiantys periodiniai leidiniai, kurių svarbiausias – „Lietuvos aidas“. Stichiškai vykdyta cenzūra ir valstybinė propaganda palaipsniui įgavo kitą, aukštesnę formą: ji imta centralizuoti.

Griežtėjanti spaudos cenzūra buvo pateisinama visuotine būtinybe: „Lietuvoje laikraščių cenzūrą panaikinti dabar jokių būdu negalima. <...> kol mūsų legalės partijos už Lietuvos sienų prieš pačią Lietuvą leis nelegalius laikraščius, kol slapta agituos versti Lietuvos vyriausybę ir grąžinti „tikrosios demokratijos“ palaidus laikus, tol negalės būti jokių kalbų apie seimo rinkimus, apie partijų agitacijos laisvę ir apie cenzūros panaikinimą“⁵¹⁰. Lietuvos tautininkų sąjungos valdžia vyriausybės kritiką, diskusijas apie rinkimų svarbą ir siekį grąžinti demokratinę valstybės valdymo formą – tai yra tai, kas šiais laikais suprantama kaip neatsiejama demokratijos dalis – prilygino antivalstybinėms, užtraukiančioms teisinę atsakomybę veikloms.

507 *Piliečių apsaugos departamento aplinkraščių rinkinys 1918 m. vasario 16 d. – 1931 m. gegužės 31 d.* (1931), 237.

508 „1927 m. gegužės 21 d. Tauragės karo komendantas majoro P. Ignatavičiaus įsakymas gyventojams,“ iš *Tauragės apskrities karo komendanto, apskr. viršininko ir apskr. savivaldybės privalomieji įsakymai 1920–1934 m.* (Tauragė, 1934), 3; „1933 m. balandžio 10 d. Tauragės karo komendanto įsakymas,“ *Tauragės apskrities karo komendanto, apskr. viršininko ir apskr. savivaldybės privalomieji įsakymai 1920–1934 m.* (Tauragė, 1934), 7–8.

509 „Tautišku keliu,“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 1; Tautkus, „Pasišvęskime tautai!“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 1; „Protėvių ainis, Didelis mažmožis,“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 6; Buvęs savanoris, „Ar sustosime pusiaukelėje?“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 6; „Reikia suprasti,“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 6; J. Montautas, „Jau laikas,“ *Tautos kelias*, 2, kovo 1 d., 1928, 1; S. Vilkas, „Partijų darbeliai,“ *Tautos kelias*, 2, kovo 1, 1928, 2; „Mūsų uždaviniai,“ *Tautos kelias*, 5, balandžio 15, 1928, 1; Mykolas Biržiška, „Iš M. Biržiškos paskaitos „Aušros“ gimnazijoje 1928 m. gruodžio 16 d. Vilniaus dvasia,“ *Tautos kelias*, 5, balandžio 15, 1928, 1; Sk., „Guikime praktiškąjį materializmą,“ *Tautos kelias*, 5, balandžio 15, 1928, 1; „Naujų kelių beiėskant,“ *Tautos kelias*, 6, gegužės 1, 1928, 1; „Gegužės 15 dienos,“ *Tautos kelias*, 7, gegužės 15, 1928, 1; J. Mantautas, „Partijos ar korporacijos?“ *Tautos kelias*, 7, gegužės 15, 1928, 4; Ūkininkas, „Kam reikalingas seimas?“ *Tautos kelias*, 7, gegužės 15, 1928, 4; J. Meškis, „Katalikybė ir „katalikybė“,“ *Tautos kelias*, 9, birželio 1, 1928, 1; „Naują erą pradėdant,“ *Tautos kelias*, 9, birželio 1, 1928, 1; „Provincionatas, Seimo užsinorėjo!“ *Tautos kelias*, 9, birželio 1, 1928, 3.

510 S. Vilkas, „Partijų darbeliai,“ *Tautos kelias*, 2, kovo 1, 1928, 2. Laikraštis „Liaudies balsas“ buvo leistas 1927–1928 m. Rygoje. Jį leido po valstybinio perversmo emigravę valstiečiai liaudininkai. Laikraštyje buvo kritikuojama tautininkų vyriausybė ir jos vykdoma politika, buvo telkiamos demokratiją palaikančios politinės jėgos. Laikraščio „Liaudies balsas“ redaktorius ir leidėjas buvo R. Straumė, kuris bendradarbiavo su socialdemokratais: K. Boruta, ilgamečiu Seimo nariu J. Plečkaičiu, trečiojo Seimo nariu P. Vikoniu ir kt.

Siekiant efektyvesnės kontrolės, Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamentas aplinkraščiu⁵¹¹ nurodė apskričių viršininkams reikalauti iš platintojų išleisti platinamų leidinių sąrašą. Policijai buvo pavesta tikrinti spaudinių platintojus, ar jie platina tik tuos leidinius, kurie buvo nurodyti sąrašė. Šis aplinkraštis išplėtė ne tik apskrities viršininko, bet ir vidaus reikalų ministro diskrecijos teises. Jie „valstybės ar tautos arba kitų valstybės ar tautos reikalų sumetimais“ galėjo leidinį sustabdyti, konfiskuoti, uždrausti spausdinti ir platinti. Siekiant išvengti šių dirbtinai keliamų administracinių nepatogumų, nuo valdžios nušalintų partijų laikraščiai būdavo uždaromi, įsteigiant naujus arba leidžiant vienkartinio pobūdžio leidinius. Tokiu būdu buvo siekiama susikurti palankesnes galimybes leisti ir platinti spaudą⁵¹². Karo komendantai greitai pastebėjo tokius veiksmus ir, tarpusavyje operatyviai keisdami informaciją, ėmė siekti užkirsti kelią bandymams apeiti nustatytas taisykles⁵¹³.

Tautininkų vyriausybės politika, nukreipta prieš partinės opozicijos Seimų laikotarpiu pradėtus leisti laikraščius ir bandymus veikti per kitas visuomenės informavimo priemones, praėjus vos daugiau nei metams po valstybinio perversmo, davė tautininkų siektų rezultatų. Šiuo laikotarpiu jau buvo rašoma: „dabar nėra demoralizuojančios partijų agitacijos, krašte viešpatauja tvarka“⁵¹⁴. Tiesa, čia pat buvo pažymima, kad kai kurios partijos savo veikimą yra perkėlusios už Lietuvos, taip pat, metant kaltinimus politinėms partijoms, dėl veiksmų, nukreiptų prieš valstybę vykdymo ir vyriausybės diskreditavimo⁵¹⁵.

Neilgai trukus spaudos kontrolė perėjo į kitą, aukštesnę lygį. Nors 1928 m. buvo priimta Lietuvos Valstybės Konstitucija, kurios 16 straipsnis laidavo piliečiams žodžio ir spaudos laisvę, kartu numatydamas, kad ši laisvė gali būti suvaržyta tik nurodytais įstatyme atvejais, kada tai yra reikalinga dorai ir valstybės tvarkai apsaugoti, tačiau šių deklaratyvių nuostatų įgyvendinimas neatitiko demokratinės žodžio ir spaudos laisvės sampratos.

Koordinuotas visuomenės informavimas: Lietuvos didžioji taryba

Vyriausybė, siekdama koordinuoto visuomenės informavimo priemonių veikimo, kūrė įvairias spaudos propagandos koordinavimo komisijas, reguliariai organizavo pasitarimus su spaudos redaktoriais. Jų pagrindinis tikslas buvęs nuraminti visuomenėje kylančius neramumus ir juos „nukreipti“ tautininkų vyriausybei palankia kryptimi bei suvaldyti ir užgniaužti bet kokį nuo valdžios nušalintų politinių partijų veikimą per spaudą.

511 *Vidaus reikalų ministerijos Administracijos departamento aplinkraščiai* (Kaunas: Vidaus reikalų ministerija, 1938), 104.

512 1928 m. gegužės 18 d. Krašto apsaugos ministerijos aplinkraštis karo komendantams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1501, ap. 1, b. 227, l. 21.

513 1930 m. spalio 4 d. Kriminalinės policijos direktoriaus raštas karo stovio reikalų referentui, plk. V. Braziulevičiui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1126, ap. 2, b. 212, l. 49; 1932 m. balandžio 4 d. Klaipėdos krašto komendanto įsakymas gyventojams Nr. 15. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1501, ap. 1, b. 241, l. 1; 1933 m. gegužės 13 d. Klaipėdos karo komendanto plk. R. Liormano įsakymas Nr. 18. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 242, b. 67, l. 67; 1933 m. lapkričio 9 d. pulkininko R. Liormano raštas Klaipėdos krašto laikraščių redakcijoms. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 242, b. 67, l. 243.

514 Buvęs savanoris. „Ar sustosime pusiaukelėje?“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 6.

515 „Reikia suprasti,“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 6.

Šiems tikslams siekti 1928 m. pabaigoje įkurta Lietuvos didžioji taryba, kurią sudarė: dekanas V. Mironas – tarybos pirmininkas, A. Žilinskas (Lietuvos tautininkų sąjungos atstovas), V. Vileišis (Lietuvos tautininkų sąjungos atstovas), K. Matulevičius (Geležinio Vilko Vyriausiojo štabo ir Lietuvos tautininkų sąjungos Centro tarybos atstovas) ir kapitonas A. Mačiuika, jį pavadavo A. Sliesoraitis (Geležinio Vilko Vyriausiojo štabo ir Lietuvos tautininkų sąjungos Centro tarybos atstovas) – sekretorius. Tarybai pavestas spaudos ir organizacijų reguliavimas.

1928 m. lapkričio 23 d. pirmojo Lietuvos didžiosios tarybos posėdžio metu buvo nutarta, kad laikraščių „Lietuvos Aidas“, „Tautos Kelias“, „Mūsų Rytojūs“, „Tautininkų balsas“ ir „Jaunoji karta“ redaktoriai arba jų atstovai periodiškai rinktųsi pas Ministrą Pirmininką, kuris nurodytų, į ką reikia atkreipti didesnį, „parengiant visuomenę įvairiems vyriausybės sumanymams“⁵¹⁶.

Posėdžio metu Geležiniam vilkui ir Lietuvos tautininkų sąjungai pavesta paruošti projektus dėl tautiškų organizacijų (Geležinio vilko, Lietuvos tautininkų sąjungos, NeoLithuanios su Flisteriais, Jaunosios Lietuvos („moksleivijos ir sodžiaus jaunimo“), Mokytojo Daktaro Basanavičiaus sąjungos ir kitų) tolimesnio veikimo ir krypties⁵¹⁷. Nepraėjus nei mėnesiui, 1928 m. gruodžio 10 d., antrojo Lietuvos Didžiosios Tarybos posėdžio metu, buvo nustatyta, kad tautiškų organizacijų „valdomieji organai“ klauso tarybos „nutarimų, įsakymų ir parėdymų“⁵¹⁸.

To paties posėdžio metu buvo priimtas sprendimas kreiptis į laikraščio „Lietuvos Aidas“ redaktorių V. Gustainį, kad sukviestų tautiškos krypties laikraščių „Lietuvos Aidas“, „Tautos Kelias“, „Mūsų Rytojūs“, „Tautos Balsas“, „Jaunoji Lietuva“, „Jaunoji Karta“ ir „Skautų Aidas“ redaktorius, jog jie susitartų dėl tarpusavio ryšio, bendradarbiavimo ir vienminčių organų propagandos⁵¹⁹. Taip pat buvo įsteigtas spaudos derinimo komitetas, atsakingas už „tautiškos spaudos“ derinimą ir užtikrinimą, kad tautiška spauda, neiškrypdoma „iš savo dabartinės formos ir turinio“, savaip laikytų valdžios liniją⁵²⁰. Kartu buvo įteisintas centralizuojas valstybės propagandos ir cenzūros aparatas, palengvinęs valdančiųjų spaudos kontrolę ir informacijos pateikimą visuomenei.

Neatsitiktinai, po Lietuvos didžiosios tarybos įkūrimo, Lietuvos tautininkų sąjungos archyvuiniuose dokumentuose pagausėjo nurodymų spausdinti ir platinti knygas, brošiūras apie tautininkus, prezidentą A. Smetoną ir skleisti tautininkų politines idėjas visuomenei. Šie leidiniai būdavo siunčiami Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams su pavedimu juos išplatinti. Išlikę aplinkraščiai, kuriuose užfiksuotas vadovybės reiškiamas nepasitenkinimas dėl pernelyg lėto propagandinės literatūros platinimo⁵²¹. Taip pat nurodyta, jei skyrius pasiektų nuo valdžios nušalintų partijų išleisti raštai ar instrukcijos, siųsti juos susipažinti

516 1928 m. lapkričio 23 d. Lietuvos Didžiosios Tarybos posėdžio protokolas Nr. 1. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 12, l. 1.

517 *Ibidem*.

518 1928 m. gruodžio 10 d. 17 val. Lietuvos Didžiosios Tarybos posėdžio protokolas Nr. 2. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 12, l. 2.

519 *Ibidem*.

520 1928 m. gruodžio 18 d. 20 val. 45 min. Lietuvos Didžiosios Tarybos posėdžio protokolas Nr. 3. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 12, l. 3.

521 1928 m. gruodžio mėn. Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams aplinkraštis Nr. 10. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 15.

Lietuvos tautininkų sąjungos centrui⁵²². Tokiu būdu užsitikrinant ne tik visos legalios, bet ir nelegalios spaudos ir joje paskelbtos informacijos prieinamumą vyriausybei. Šių raginimų ypač pradėjo daugėti ruošiantis rinkimams.

Vyriausiasis laikraščio „Lietuvos aidas“ redaktorius V. Gustainis atsiminimuose rašė: pradžioje „cenzūros išbrauktų žinių ar straipsnių vietas laikraščiai palikdavo tuščias, baltais. Kiekvienam buvo aišku, kad čia pasidarbuota cenzoriaus. <...> Apie tuščias vietas laikraščių skiltyse kildavo įvairių spėliojimų, gaudų, dažnai vyriausybei nenaudingų. <...> Todėl vyriausybė davė nurodymą, kad laikraščiuose nebūtų jokių cenzoriaus išbrauktų tuščių vietų. Pačios redakcijos turėdavo cenzoriaus iškirpimus užpildyti. <...> Vyriausybė ėjo toliau, išleido potvarkį, kad tokiais atvejais reikia cenzūros išbrauktas vietas, taip užpildyti, kad jose įsikišimo nebūtų žymu“⁵²³. Tokiu būdu iš leidinių (ir nuo valdžios nušalintų partijų leidžiamų) būdavo pašalinami visi straipsniai, jų dalys, kurie turėjo antivyriausybinių pobūdį, t.y. kritikavo vyriausybės veiklą, neigiamai pasisakė apie Lietuvos tautininkų sąjungą ir jos vadovus, propagavo demokratines idėjas ir politinį pliuralizmą.

Vien tik spaudos cenzūra nebuvo apsiribota – pasitelkta koordinuota valstybinė propaganda. Buvo leidžiami įvairūs aukštinantys Lietuvos tautininkų sąjungą ir kritikuojantys kitas politines partijas leidiniai⁵²⁴, rengiami vieši pranešimai apie kenkiančius valstybei „agitatorius“ ir jų uždraudimą⁵²⁵. Taip po visuomenę įvairiom formom sklido valstybinė propaganda⁵²⁶, kurioje informacija apie tautininkų partiją ir jos lyderį A. Smetoną buvo pateikiama pabrėžtinai teigiamai, siekiant sušvelninti visuomenės pasipriešinimą tautininkams.

Visuomene, kuri neturėjo gilių demokratijos tradicijų, buvo lengviau manipuliuoti, o pasitelkus cenzūrą ir valstybinę propagandą nuo visuomenės buvo nuslėpta tikroji padėtis šalyje. Neatsitiktinai, 1929 m. gruodžio mėnesį Lietuvos tautininkų sąjungos išplatintame skyriams aplinkraštyje buvo konstatuota, kad šiuo metu Lietuvos tautininkų sąjungos komitetai yra „pirmaisiais smuikininkais“ politinių organizacijų „koncerte“⁵²⁷. Politinėms partijoms buvo iš esmės neįmanoma laisvai viešai reikšti ir propaguoti savo idėjas, kritikuoti esamą valdžią. Įstatymas įteisino visuomenės informavimo priemonių naudojimą valstybės valdžios atstovų agitacijai, teigiamam visuomenės nušvietimui apie jų vykdomus darbus⁵²⁸.

522 *Ibidem*.

523 Valentinas Gustainis, *Nuo Griškabūdžio iki Paryžiaus. Atsiminimai apie Lietuvos spaudą, jos darbuotojus (1915–1940) ir Lietuvos rašytojus (1924–1966)* (Kaunas: Radius, 1991), 100.

524 *Tautininkai ir partijos* (Kaunas: Menas, 1929). *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 45; 1929 m. birželio 15 d. visuotiniame Lietuvos tautininkų sąjungos skyrių atstovų suvažiavime padarytas p. J. Žuko, Sąjungos generalinio sekretoriaus pranešimas Nr. 10. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 53.

525 1929 m. vasario mėn. Pranešimas „Tautinė valstybė ir Bažnyčia“ Nr. 1. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 24 ap.

526 1931 m. vasario 1 d. Pranešimas „Tautinė spauda provincijoj“, padarytas Lietuvos tautininkų sąjungos Apskrities komitetų atstovų suvažiavimą. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 200.

527 1929 m. gruodžio mėn. Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams aplinkraštis Nr. 17 su žyma „slaptai“. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 16, l. 23.

528 Lietuvos telegramų agentūros (ELTA) direktoriaus Pr. Dailidės viename iš raštų kontroliuojamais žiniasklaidos atstovams nurodoma: „visokiu atveju teigiamai (pabrukta tekste – *aut. pastaba*) nušviečia

Nuo valdžios nušalintų partijų spauda buvo ne tik kontroliuojama, bet ir, pasinaudojant valstybės administraciniu aparatu⁵²⁹, sudaromos įvairios administracinės kliūtys jos leidimui ir platinimui⁵³⁰, opozicinių pažiūrų asmenys, kuruojantys partinę spaudą ar kitaip su ja susiję, nuolat susidurdavo su spaudimu⁵³¹. Teismai nagrinėjo bylas dėl laikraščių, kurie publikuodavo straipsnius, neigiamai nušviečiančius valstybės valdžią. Asmenys būdavo nuteisiami už straipsnių rašymą, kuriais „diskredituojama Lietuvos vyriausybė ir keliamas pavojingas valstybei nerimas“⁵³². Tokio pobūdžio bylų teismų sprendimuose buvo rašoma, kad pakanka nustatyti, jog „tokie turinio straipsnis galėjo sukelti nepasitenkinimą esama valdžia ir iššaukti eventualų visuomenės reagavimą“, kad teismas pripažintų, jog „tuo norėta sukelti pavojingą valstybei nerimą.“ Be to, teismas pasisakė, kad negalima reikalauti iš jo nustatyti būdą, kuriuo „pasireišk reagavimas“, turint omenyje galimus legalius ir nelegalius reagavimo būdus. Todėl nėra reikalinga ir nustatinėti priežastinio ryšio tarp „nepasitenkinimo esamąja valdžia ir galimo prieš ją reagavimo“, kadangi tokie veiksmai gali sukelti tiek legalų, tiek ir nelegalų reagavimą⁵³³. Vadinasi, opozicinių jėgų bandymai veikti per spaudą būdavo užkertamas kelias, o nepaklusę – baudžiami.

Esant griežtai spaudos kontrolei, nuo valdžios nušalintos politinės partijos (socialdemokratai, valstiečiai liaudininkai, krikščionys demokratai *etc.*) ėmė leisti partinę spaudą užsienyje (daugiausia kaimyninėse šalyse) ir ją slapta veždavo į Lietuvą. Siekiant apsisaugoti ne tik nuo komunistų ir kitų antivalstybinių organizacijų, bet ir nuo valdžios nušalintų partijų leidžiamos užsienyje spaudos, buvo parengti draudžiamos įvežti į Lietuvą knygų ir periodinės spaudos (iš jų populiariausi buvę lenkų, rusų, vokiečių ir žydų kalbomis)⁵³⁴ sąrašai⁵³⁵.

Lietuvos tautininkų sąjunga ne tik draudė opozicinių politinių jėgų spaudą, bet ir propagavo Lietuvos tautininkų sąjungos leidžiamą. Ji nevykdavo nurodyti net kokius laikraščius reikia užsiprenumeruoti, pateikdavo instrukcijas, kaip didinti prenumeruojančiųjų skaičių bei priekaištaudavo institucijoms ir asmenims, atsakingiems už laikraščių platini-

vyriausybės veiklą. Pirmiausia čia turima galvoje valdžios darbų apžvalgos, kuriose konstatuojama pasiekta vienoje ar kitoje srityje pažanga, įrodoma statistikos ir kitais duomenimis“. *Plačiau*: 1936 m. sausio 22 d. Lietuvos telegramų agentūros (ELTA) direktoriaus Pr. Dailidės raštas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 15, b. 296, l. 612.

529 1929 m. Lietuvos tautininkų sąjungos centro valdybos pranešimas „Socialdemokratų partija šių dienų faktų šviesoje“ apskričių komitetų skyriams Nr. 5. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 70, l. 328.

530 1931 m. vasario 2 d. „Naše echo“ redakcijos laiškas Kauno karo komendantui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1126, ap. 2, b. 113, l. 113.

531 1931 m. vasario 13 d. laikraščio „Rytas“ redaktoriaus K. Berulio pranešimas Kauno karo komendantui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1126, ap. 2, b. 113, l. 44.

532 „Vyriausiojo Tribunolo 1935 m. gegužės 28 d. sprendimas Nr. 191,“ *Vyriausiojo tribunolo visuotinių susirinkimų nutarimai, baudžiamųjų ir civilinių kasacinių bylų sprendimai*. X tomas (Kaunas: Raidės, 1935), 389.

533 *Ibidem*, 392.

534 Arida Papaurėlienė, *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.* (daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2003).

535 1931 m. sausio – 1933 m. birželio mėn. Laikotarpio draudžiamų platinti Lietuvoje knygų sąrašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 407, ap. 8, b. 130, l. 14–29.

mą, jei kurioje nors apskrityje valstybės remiami laikraščiai populiarumo nesulaukdavo⁵³⁶. Buvo remiamos išimtinai vyriausybei palankios žiniasklaidos priemonės: „Mūsų Kraštas“, „Lietuvos Aidas“, „Vairas“.

1935 m. Spaudos įstatymas kaip propagandos ir visuotinos kontrolės įtvirtinimas

1935 m. buvo priimtas Spaudos įstatymas⁵³⁷, kurio nuostatos prieštaravo 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijai, deklaravusiai spaudos laisvę. Įstatymas įteisino valstybinę propagandą ir įtvirtino visuotiną spaudos kontrolę. Jis numatė leidiminę tvarką, pagal kurią vidaus reikalų ministras išduodavo leidimus leisti laikraščius⁵³⁸. Įstatymas numatė, kad šie leidimai netekdavo galios, jei per 4 mėnesius nuo leidimo išdavimo laikraštis nebuvo išleistas ir, jeigu veiklą sustabdęs laikraštis per pusę metų nebuvo toliau leidžiamas. Leidime turėjo būti surašoma detali informacija apie planuojamą leisti leidinį (leidėjo ir leidinio pavadinimai, kalba, leidimo vieta, dažnumas ir t.t.), o panorus keisti vieną iš šių duomenų, reikėjo gauti vidaus reikalų ministro sutikimą. Be to, vidaus reikalų ministras turėjo teisę sustabdyti laikraščio leidimą, jeigu leidime nurodyti duomenys buvo pakeičiami.

Bene svarbiausia priemonė, sudariusi juridines prielaidas net opozicinę spaudą priversti dirbti pozicijai, buvo įtvirtinta Spaudos įstatymo 32 straipsnyje. Šioje teisės normoje įstatymų leidėjas įtvirtino ne gynybinę poziciją, bet aktyvią puolimo: buvo numatyta, kad ministras pirmininkas ar jo įgaliotas asmuo turi teisę „paraginti“ laikraščio leidėją ir redaktorių pagarsinti ar plačiau nušviesti laikraštyje tam tikrus valstybės ar visuomenės gyvenimo reikšinius, vyriausybės darbus ir kita, kas reikalinga valdymui, krašto apsaugai, krašto santykiams su užsieniu arba lietuvių tautinio jausmo ir dvasios stiprinimui. Pasi-

536 1935 m. sausio 8 d. Lietuvos tautininkų sąjungos apylinkių pirmininkams aplinkraštis Nr. 1. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 34, l. 90; 1935 m. gruodžio 20 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Aukštadvario apylinkės pirmininko raštas visiems Aukštadvario apylinkės nariams ir kandidatams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 33, l. 169; Lietuvos tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus aplinkraštis Apskričių komitetams Nr. 12. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 41, l. 2.

537 „Spaudos įstatymas.“ *Valstybės žinios* 510, 3538 (1935).

538 Spaudos įstatymas nustatė aukštus reikalavimus redaktoriui: redaktoriui galėjo būti ne jaunesnis kaip 24 metų Lietuvos pilietis, gyventis Lietuvoje, mokantis lietuvių kalbą ir turintis aukštąjį išsilavinimą. Buvo nustatyta, kad redaktoriui ir leidėju neturi teisės būti asmuo, kuriam teisminiu būdu arba Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pagrindu buvo atimtos teisės, arba jis buvo kaltinamas dėl nusikaltimo, už kurį gresia bausmė, susijusi su teisių atėmimu. Vien tai, kad be teismo apkaltinamojo nuosprendžio priėmimo valdžios institucijoms buvo suteikta teisė varžyti vieną iš pagrindinių konstitucinių teisių – teisę į darbą ir taip paneigti nekaltumo prezumpciją, laikytina valdžios instrumentu, leidžiančiu susidoroti su nelajaliu valdžiai redaktoriui ir likviduoti laikraštį. Be ir taip aukštų reikalavimų redaktoriaus asmenybei, buvo nustatyta, kad Vidaus reikalų ministerija turi būti informuota bent prieš 3 dienas nuo redaktoriaus darbo pradžios apie redaktoriaus pasirinkimą. Atkreiptinas dėmesys, kad vidaus reikalų ministrui buvo suteiktos neribotos diskrecijos teisės ne tik nušalinti redaktorių, kuris dar dirbti nepradėjo, bet ir atstatyti jau dirbantį redaktorių, vadovaujantis „valstybės ar tautos saugumo sumetimais“ arba atsisakius paskelbti ministro pirmininko ar jo įgalioto asmens išdėstytas „reikšmingas naujienas“. Vidaus reikalų ministro nurodymų nevykdymas buvo pakankamas motyvas laikraščio leidimui sustabdyti. O šio reikalavimo neįvykdžius per 6 mėnesius nuo laikraščio sustabdymo dienos, Vidaus reikalų ministras turėjo teisę laikraštį uždaryti. Tokiu teisiniu reglamentavimu buvo sudarytos prielaidos ne tik kontroliuoti visos spaudos veiklą, bet ir dirbančius asmenis, tiesiogiai daryti įtaką jų sprendimams bei užsitikrinti, kad net ir nuo valdžios nušalintų partijų spaudos leidinių redaktorių lojalumą vyriausybei.

naudojant šia įstatymo nuostata buvo sudarytos sąlygos skleisti valstybinę propagandą net nuo valdžios nušalintų partijų laikraščiuose. Tokiu būdu net ir neuždraudus, tačiau įstatymiškai įpareigojus opozicinių politinių jėgų spaudą dirbti pozicijai – Lietuvos tautininkų sąjungai – faktiškai buvo panaikinta opozicinių politinių jėgų spauda. Atsisakius skleisti valstybinę propagandą, tokio laikraščio veikla būdavo sustabdoma.

Įstatyme taip pat buvo įvardinti opozicinės spaudos kontrolės instrumentai, apsaugantys nuo nepageidaujamos informacijos patekimo į viešąją erdvę. Tokiomis aplinkybėmis viena didžiausių grėsmių buvo likusi nelegaliai ar pusiau legaliai atkeliaujanti iš užsienio opozicinė spauda ir dėl to menkai ar visai nekontroliuojama. Siekiant užkirsti kelią nepageidaujamų opozicinių tiek legalių, tiek nelegalių politinių partijų leidinių įvežimui į Lietuvą, įstatymu buvo nustatyti griežti apribojimai dėl užsienio spaudos įvežimo ir platinimo Lietuvoje. Vidaus reikalų ministrui suteikta teisė uždrausti įvežti, platinti, sulaikyti ar konfiskuoti užsienio spaudą. Įstatymas įtvirtinta diskrecijos teisę ministrui nuspręsti, kokie leidiniai yra tinkami skaityti Lietuvos gyventojams, bet nenumatė atvejų, kuriems esant minėtosios sankcijos galėtų būti pritaikytos. Įstatyme įtvirtintas spaudos kontrolės mechanizmas užtikrino, kad nuo valdžios nušalintų partijų spauda, spausdinama tiek Lietuvoje, tiek užsienyje turėtų būti patikrinta cenzorių, o jiems pastebėjus spaudinio „netinkamą toną“, skaitytojo leidinys nepasiekdavo.

Dar vienas spaudos kontrolės mechanizmas buvo įtvirtintas Spaudos įstatymo 14 straipsnyje, kuris deklaravo lietuvių kalbos puoselėjimo principą, tačiau realiai tai buvusį dar viena galimybe griežčiau kontroliuoti leidėjus⁵³⁹: uždrausti spausdinti publikacijas pakakdavo net formalių kalbos, gramatikos netikslumų.

Naujasis spaudos teisinis reglamentavimas paminėtas 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje deklaruojamas vertybes: cenzuruotą informaciją sekė politinė propaganda ir opozicinių politinių jėgų spaudos pavertimas dirbančia pozicijai. Tam teisinį pagrindą sudarė 1935 m. Spaudos įstatymas, įtvirtinęs privalomą specialiai parengtų valdžiai palankių straipsnių publikavimo tvarką, ir ne tik įteisino cenzūrą, bet ir sukūrė mechanizmą, kuris sudarė sąlygas formuoti visuomenės nuomonę ir eliminuoti opozicijos apraiškas. Taip, pasitelkus cenzūrą, žinios apie prieštarigus valdžios veiksmus visuomenės nepasiekdavo. Tokia valstybės su piliečiais bendravimo forma mokslininkų yra priskirtina autoritarišioms valstybėms.

4.2. Nauja politinių partijų teisinė padėtis 1936–1939 m.

4.2.1. Politinių partijų teisinio reglamentavimo pokyčiai: 1936 m. Draugijų įstatymas

Politinių partijų reglamentavimas 1936 m. Draugijų įstatyme

Po valstybinio perversmo draugijų teisinio reglamentavimo nebuvo skubama pakeisti, nes 1919 m. Įstatyme apie draugijas suformuluotos teisės normos suteikė plačias diskreci-

539 Pavyzdžiui, buvo atsisakoma spausdinti publikacijas, kuriose žodis „Dievas“ būdavo parašytas mažąja raide. Tiesa, su tokio pobūdžio priekabėmis daugiausia susidurdavo kairiųjų spauda. Neatitikus Spaudos įstatymo 14 straipsnio keliamų reikalavimų, buvo numatyta galimybė ne tik trims mėnesiams sustabdyti laikraščio leidimą, bet ir jį uždaryti, konfiskuojant netinkamus spaudinius.

jos teises įstatymą vykdančioms pareigūnams, be to, įstatymo abstraktumas sudarė plačias jo interpretavimo galimybes. Nors galiojantys konstituciniai aktai deklaravo piliečių teises ir laisves, tačiau įstatymais ir poįstatiminiais teisės aktais jos buvo apribotos. Tam pritarė ir V. Stankevičius, kurio nuomone, „senas, dar 1919 m. išleistas įstatymas neatitinka tų obalsių, kurie paskelbti konstitucija“⁵⁴⁰.

Tebegaliojantys 1919 m. Įstatymo apie draugijas 12 ir 14 straipsniai, numatantys, kad draugijos turi teisę dirbti įregistruotų įstatų „apibrėžose“ ir jos uždaromos už draugijų įstatų „nelaikymą ar peržengimą“, pasikeitusiomis politinėmis aplinkybėmis įgavo naują prasmę. Kas laikytina įstatų nesilaikymu ar jų peržengimu, įstatymų leidėjas nepaaiškino, taip palikdamas laisvę įvairioms įstatymus vykdančiųjų pareigūnų interpretacijoms, sprendžiant dėl kiekvieno individualaus atvejo atskirai, tačiau kartu pabrėžiant komendanto asmeninio sprendimo vaidmenį šiame procese.

Tik 1936 m. vasario 1 d. pasirodė naujoji Draugijų įstatymo⁵⁴¹ redakcija, kuri detalizavo 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos laidojamą draugijų ir sąjungų laisvę, jeigu jų tikslai ir vykdomosios priemonės nėra priešingos baudžiamiesiems įstatymams. Naujosios redakcijos Draugijų įstatymas suteikė plačius, gerokai peržengiančius Konstitucijos apibrėžtas ribas, įgaliojimus vidaus reikalų sistemos pareigūnams varžyti draugijų ir sąjungų laisvę.

Pripažintina, kad naujasis Draugijų įstatymas taip pat deklaravo ir modernios demokratinės valstybės principus: Draugijų įstatymo 37–38 straipsniai skelbė vieną pagrindinių demokratinės valstybės – laisvės jungtis į draugijas – principą, kurio neaptarė 1919 m. Įstatymas apie draugijas; naujajame įstatyme buvo nustatyta, kad niekas negali būti verčiamas priklausyti draugijai, taip pat negali būti varžoma draugijos nario išstojimo teisė; Draugijų įstatymo 63 straipsnis imperatyviai nustatė, kad politinės partijos ir kitos politinė veikla užsiimančios draugijos gali būti sudarytos išimtinai iš Lietuvos piliečių. Pasirinktas toks reguliavimas galėtų būti vertintinas kaip to laikotarpio modernus valdžios suverenumo garantas; mechanizmas, saugantis nuo galimos užsienio valstybių, visų pirma – nedraugiškų kaimynių – politinės įtakos. Nepaisant šių deklaratyvių modernios demokratinės valstybės principų, įstatyme buvo normos, kurios, kaip matysime vėliau, iš esmės paneigė svarbiausius teisinės demokratinės valstybės principus. Teisės teorijoje išskiriami ir kiti galimi apribojimai dėl asmens priklausymo politinei partijai. E. Šileikio nuomone, draugijos, klubai ar religinės organizacijos gali riboti savo narių veiklą politinėse partijose. Tokie ribojimai, kaip, pavyzdžiui, 1936 m. išleistas Pirmojo Panevėžio vyskupijos sinodo⁵⁴² 521 paragrafo nuostata, nustatanti, kad kunigai neturėtų „stovėti partijos priešakyje“, įeiti į prezidiumų sudėtį ir būti susivaržyti partijos disciplinos, laikytina neprieštaraujanti Konstitucijai, kadangi pilietis savo noru laisvu apsisprendimu priklauso socialiniams dariniams, kurie reikalauja jų narių politinio neutralumo⁵⁴³.

540 Vladas Stankevičius, *Baudžiamoji teisė* (Kaunas: Lietuvos Universiteto Teisių fakultetas, 1925), 239–240.

541 „Draugijų įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 522, 3626 (1936). „Taisyklės draugijų įstatymui vykdyti“, *Vyriausybės žinios* 553, 3843 (1936).

542 *Pirmasis Panevėžio vyskupijos sinodas* (Panevėžys: s. n., 1936).

543 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997), 40–41.

Draugijų įstatymas reglamentavo draugijų ir jų padalinių steigimo tvarką, jų veiklą, uždarymą. Šio įstatymo 9 straipsnis suteikė vidaus reikalų ministrui teisę tvirtinti draugijos įstatus ir įrašyti į draugijų registrą. Nustatyta, kad draugija įgyja teisę pradėti veikti tik tuomet, kai įrašoma į draugijų registrą, vedamą Vidaus reikalų ministerijos, tačiau įstatyme nebuvo nustatytas terminas, per kurį šis įrašas turi būti padaromas. Tokiu būdu sudarytos teisinės prielaidos prašymą registruoti draugiją palikti „amžinojo“ nagrinėjimo dėl leidimo išdavimo stadijoje. Kadangi ir draugijos padaliniais steigti buvo reikalingas vidaus reikalų ministro sutikimas, todėl ir draugijos padaliniai turėjo būti įrašomi į draugijų registrą.

Ši leidimų sistema, įtvirtinta Draugijų įstatyme, buvo sukritikuota Seimo posėdyje, nagrinėjant Seimo nario, kunigo J. Laukaičio⁵⁴⁴ pasiūlytą Draugijų įstatymo pakeitimo projektą. Pristatydamas projektą, jis įvardino, kad dabartinis įstatymas „dvelkia tendencija geležinėmis replėmis suimti visas draugijas, varžyti ir slopinti jų veiklą“⁵⁴⁵. Projekte buvo siūlomi daugelio Draugijų įstatymo straipsnių pakeitimai, kurie numatė draugijų veiklos varžymų panaikinimą. Tautininkas J. Čaplikas (jį palaikė ir M. Kviklys) kaltinimus atmetė, teigdamas, kad draugijos, panaikinus leidimų sistemą, galės nekontroliuojamai veikti; valdybos nariais galės būti nusikaltėliai; į draugijas ims stoti nesubrendę piliečiai; dėl šių priežasčių kils pavojus, kad pradės kurtis antivalstybinės draugijos⁵⁴⁶. Draugijų įstatymo pataisų projektas nebuvo priimtas, kadangi jam nepritarė Lietuvos tautininkų sąjunga, turėjusi daugumą ketvirtajame Seime.

Draugijų įstatymas suteikė Vidaus reikalų ministerijai plačius įgalinimus kontroliuoti draugijas ir sąjungas. Lyginant 1936 m. Draugijų įstatymą su 1919 m. Įstatymu apie draugijas, pasakytina, kad 1936 m. įstatymo redakcija nustatė aukštesnius reikalavimus draugijų steigėjams: ne tik kiekybinius (padidinant minimalų steigėjų skaičių nuo 5 iki 12), bet ir kokybinius (papildomai nustatyti amžiaus ir pilietybės cenzai; apribojimai asmenims, kuriems atimtos teisės, arba yra kaltinami dėl veikos, už kurią gresia bausmė, susijusi su teisių atėmimu). Reikalavimai steigėjams netiesiogiai buvo detalizuoti Valstybės Tarybos oficialioje nuomonėje, kurioje teigiama, kad politinė partija – piliečių, t.y. fizinių asmenų, susivienijimas⁵⁴⁷. Vadinasi, juridinių asmenų susivienijimas konstituciškai negali būti kvalifikuojamas kaip politinė partija. Be to, konstitucionalistų nuomone, konstituciškai politinė partija nėra kolektyvinių asmenų susivienijimas. Vadinasi, politinės partijos statusas negali numatyti, kad partijos kolektyviniu nariu gali būti nustatyta tvarka įregistruota profesinė sąjunga, visuomeninė organizacija ar asociacija⁵⁴⁸.

Dar vienas kontrolės mechanizmas, įtvirtintas Draugijų įstatyme – vidaus reikalų ministrui suteikta diskrecijos teisė nuspręsti ar nušalinti draugijos, jos padalinio vadovybę arba atskirus vadovybių narius, pavaduotojus valstybės ar tautos saugumo arba kitų vals-

544 Duomenų apie J. Laukaičio priklausymą politinei partijai neaptikta. Kita vertus, kandidatus į ketvirtąjį Seimo (1936 m. rugsėjo 1 d. – 1940 m. liepos 1 d.) narius, pagal 1936 m. rinkimų įstatymą kelė apskričių ir miestų tarybos, o politinės organizacijos rungtis dėl vietų Seime neturėjo teisės.

545 *Seimo stenogramos. Antroji paprastoji sesija. 1937 m. kovo 19 d., 33 posėdis, 59.*

546 *Ibidem*, 60–67.

547 *Valstybės Tarybos nuomonės teisės klausimais 1929–1937* (Kaunas: Spindulio bendrovės spaustuivė, 1937), 156–157.

548 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997), 41.

tybės ar tautos reikalų sumetimais. Nušalintiems asmenims įstatymas numatė sankciją – draudimą trejus metus būti draugijos ar jos padalinio vadovybės nariais. Kitas įrankis, kuriuo vidaus reikalų ministras galėjo kontroliuoti draugijų veiklą, buvo įstatyme numatyta teisė priėti prie visų draugijos dokumentų: draugijų registruoti reikėjo pateikti susirinkimų, posėdžių protokolus, nutarimų, įsakymų, pajamų išlaidų sąmatas, turto knygas, jų ištraukas ar nuorašus. Šią informaciją turėjo teisę gauti ir apskrities viršininkas.

Daugiausiai visuomenėje debatų sulaukė Draugijų įstatymo straipsniai, išplėtę duomenų sąrašą, kuris turi būti nurodomas įstatuose. 1919 metų įstatymo analogiškame trečiajame straipsnyje tokio reikalavimo nebuvo. Remiantis naujuoju reikalavimu, nurodyta pertvarkyti draugijų įstatus ir juos iki 1936 m. balandžio 1 d. pateikti vidaus reikalų ministrui. Draugijai nepristačius pertvarkytų įstatų iki nustatyto termino pabaigos arba pristatčius, tačiau iki 1936 m. liepos 1 d. negavus vidaus reikalų ministro leidimo veikti, draugija turėjo būti laikoma uždaryta. Pasirinktas politinių partijų pripažinimas buvo determinuotas naujojo valstybės teisinio reglamentavimo, kuriuo įpareigojama politines partijas informuoti apie savo poreikius ir veiklą, taip gaunant ne tik valstybės juridinį pripažinimą, bet kartu ir leidimą politinėms partijoms užsiimti savo veikla.⁵⁴⁹ Šios įstatymo korekcijos pagalba valstybės administracijai buvo sudarytos sąlygos uždaryti visas valdžiai neįtikusias draugijas.

Deja, bet, nepaisant deklaratyvių laisvės jungtis į draugijas nuostatų, naujasis Draugijų įstatymas išplėtė draugijos veiklos sustabdymo galimybes. Įstatymo 46 straipsnis nustatė, kad apskrities viršininkas turi teisę įspėti ar sustabdyti draugijos ar jos padalinio veikimą, kai draugija ar jos padalinys nesilaiko įstatų arba nevykdo Draugijų įstatymo reikalavimų. Draugijos arba jos padalinio veikimas tokiu atveju turėjo būti sustabdomas, kol bus pašalinta sustabdymo priežastis. Jeigu ji nepašalinama per šešis mėnesius, tokiu atveju vidaus reikalų ministras įgyja teisę tą draugiją ar jos padalinį uždaryti. Be to, Draugijų įstatymo 47 straipsnis vidaus reikalų ministrui suteikė teisę uždaryti draugiją, jei ji ar jos padalinys neturi teisėtos vadovybės, o vadovaujantis 48 straipsniu, jis valstybės ar tautos saugumo arba kitų valstybės ar tautos reikalų sumetimais, turėjo teisę sustabdyti draugijos ar jos padalinio veikimą iki pusės metų arba uždaryti draugiją ar jos padalinį.

Taip pat vidaus reikalų ministrui įstatymas suteikė teisę priimti sprendimą dėl draugijos veiklos sustabdymo, uždarymo ir likvidavimo. Buvo numatyti griežti terminai dėl draugijos vadovybės sudarymo (draugijos – per 6 mėnesius nuo įregistravimo; draugijos padalinio – per 3 mėnesius). Nesudarius vadovybės per nustatytą laiką, apskrities viršininkas turėjo teisę tokią draugiją ar jos padalinį uždaryti. Šis įstatymas numatė ne tik aukštus reikalavimus draugijos vadovybei, bet kartu imperatyvų reikalavimą vadovybę (jos personalinę sudėtį) suderinti su Vidaus reikalų ministerija. Buvo sukurtas mechanizmas, užtikrinantis draugijų (tarp jų ir politinių partijų) tiesioginę atsakomybę Vidaus reikalų ministerijai.

Todėl nors naujai priimtame Draugijų įstatyme buvo gausu deklaratyvių laisvės jungtis į draugijas, politinių laisvės nuostatų, tačiau jos realiai buvo niekuo neapsaugotos, be to, naujasis draugijų teisinis reglamentavimas išplėtojo mechanizmus, leidžiančius valstybės administracijai labiau kontroliuoti draugijų veiklą, ir draugijas, įgijusias priešiškas valsty-

549 Emilio Bonaudi, *Principii di Diritto Pubblico* (Torino: Unione tipografica – editrice torinese, 1936), 500.

bės valdžiai veiklos kryptis, uždaryti arba tiesiog neduoti draugijoms, kurių veiklos kryptys galimai bus nukreiptos prieš valdžios veiklos kryptis, leidimo veikti.

1936 m. Draugijų įstatyme pasirinktas draugijų teisinio reglamentavimo būdas sukūrė teisinius ir administracinius instrumentus, leidžiančius eliminuoti nepalankias, kritikuojančias esamą tvarką ir valdžią, politines partijas; užkirto kelią galimai oficialiai opozicijai įsisteigti, taip sudarant Lietuvos tautininkų sąjungai išimtines sąlygas. Nors įstatyme pagrindinis dėmesys buvo sutelktas į draugijos veiklos kontrolės ir jos likvidavimo reglamentavimą, turint galvoje to meto politines aplinkybes, šie pakeitimai įgijo antidemokratinį atspalvį.

Politinių partijų uždarymas

Planuojant 1936 m. birželio 9–10 d. vykdyti Seimo rinkimus, priėmus Draugijų įstatymą, buvo pasiruošta Lietuvos tautininkų sąjungos tapimui vienintele legaliai veikusia politine jėga. Neatsitiktinai, dar prieš Draugijų įstatymo įsigaliojimą, 1935 m. lapkričio 7 d., pasirodė pranešimai, jog valstybės saugumo institucijos nustatė, kad nuo valdžios nušalintų partijų – Lietuvos valstiečių liaudininkų ir Lietuvos krikščionių demokratų – centro komitetai, pasinaudodami „priešvalstybinio elemento“ visuomenės rimties drumstimu, savo veiklą ėmė vystyti kenksminga valstybei linkme. Atsižvelgdamas į tai, karo komendantas 1935 m. lapkričio 6 d. sustabdė visam karo stovio metui Lietuvos krikščionių demokratų ir Lietuvos valstiečių liaudininkų partijų veikimą⁵⁵⁰.

Po kelių mėnesių Lietuvos naujienų agentūra išplatino pranešimą, skelbiantį, kad vidaus reikalų ministras, vadovaujantis Draugijų įstatymo 48 straipsniu, numatančiu valstybės ar tautos saugumo ir kitais valstybės ar tautos reikalų sumetimais teisę jam sustabdyti draugijos ar jos padalinio veikimą ar ją uždaryti, 1936 m. vasario 6 d. uždarė Lietuvių krikščionių demokratų partiją, Lietuvos socialdemokratų partiją, Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą, Lietuvos jaunimo sąjungą ir Lietuvos ūkininkų vienybę ir visus šių organizacijų padalinius Lietuvoje⁵⁵¹. Šio sprendimo išvengė tiktai Klaipėdos kraštas, kuris tvarkėsi autonomijos pagrindu – jame daugiapartinė sistema išliko⁵⁵².

Šis sprendimas buvo grindžiamas kova prieš „žalingą tautai ir valstybei susiskaldymą“, nurodant, kad uždarytosios politinės organizacijos veikė prieš esamą krašte tvarką, „ne tik nejo vyriausybei į talką tame svarbiame tautos vienybės ugdymo darbe, bet visokiais būdais šį darbą trukdė“. Jos buvo apkaltintos, kad siekė diskredituoti tautiškosios vyriausybės autoritetą visuomenės akyse, platindamos nukreiptus prieš vyriausybę pareiškimus. Buvo siekiama įrodyti, kad „organizacija <...> savo opozicingume išsigimė“ ir dėl to yra būtina uždaryti šias visuomenei ir valstybei kenkiančias organizacijas; kad „išėjusių iš lojalaus veikimo ribų (*Lojalumo kam? De facto galiojantiems įstatymams, priimtiems nesilaikant demokratijos normų ir teisinės valstybės principų? aut. pastaba*) organizacijų uždarymas⁵⁵³ turėtų būti vertinamas kaip siekis darnumo ir tautos vienybės Lietuvoje. Apeliuojant į tau-

550 „Sustabdytas liaudininkų ir krikščionių demokratų partijų veikimas“, *Lietuvos aidas*, 263(2526), lapkričio, 1935, 1. „Tautos vienybės keliais“, *Lietuvos aidas*, 61(2677), vakarinė laida, vasario 7, 1936, 1.

551 „Partijos uždarytos“, *Lietuvos aidas*, 60 (2676), rytinė laida, vasario 7, 1936, 1.

552 Marius Kundrotas, „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos“, *Istorija. Mokslo darbai* 79, 3 (2010): 64.

553 „Sustabdytas liaudininkų ir krikščionių demokratų partijų veikimas“, *Lietuvos aidas*, 263(2526) (1935), 1. „Tautos vienybės keliais“, *Lietuvos aidas*, 61(2677), vakarinė laida, vasario 7, 1936, 1.

tiškumą ir Lietuvos nepriklausomybę, visuomenei aiškinta, kad šios pasirinktos priemonės yra tautos labui. Motyvuojant, kad ardant rimtį ir tvarką visuomenėje galima pražudyti šalies nepriklausomybę.

Nors uždarytosios politinės partijos buvo kaltinamos kaip pažeidžiančios lietuvių tautos vienybę, keliančios grėsmę valstybės ir tautos saugumui, tačiau greta deklaruota, kad pats savaimė visuomeninių organizacijų steigimasis ir jų veikla nėra žalinga, netgi toleruotina ir sveikintina, su sąlyga, jei šios organizacijos bus lojalios ir „prisidės prie valstybės ir tautos kuriamojo darbo“⁵⁵⁴. Taip paneigiant bet kokią opozicijos būrimosi galimybę.

Vadinasi, nepaisant to, kad 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 18 straipsnis deklaravo draugijų ir sąjungų laisvo jungimosi principą, tačiau vėliau priimti draugijas (ir politines partijas) reglamentuojantys teisės aktai įtvirtino platesnes draugijų ir sąjungų laisvės varžymo galimybes. Įtvirtintos įstatyme abstrakčios formuluotės suteikė įgaliojimus vidaus reikalų ministruui priimti sprendimus dėl draugijų (politinių partijų) veiklos, vadovaujantis subjektyvia asmenine nuomone. Dar daugiau, minėtieji suvaržymai galėjo būti daromi realiai nenustačius keliamos grėsmės valstybės saugumui ir nesiejant su baudžiamąja nusikalstama veikla, o tik su „reikalais“, kuris vidaus reikalų ministru pasirodavo svarbus ir reikalaujantis sustabdyti ar uždaryti draugiją.

Nors vieningai sutariama, kad politinių partijų veikla turi būti reglamentuota vengiant pernelyg abstrakčių formuluočių, tačiau taip pat nedera peržengti ribų, kadangi itin smulkmenišką politinių partijų vidaus tvarkos reglamentavimas ir kišimasis į politinių partijų vidaus reikalus taip pat yra netoleruotinas ir demokratinėje valstybėje turėtų būti draudžiamas.

4.2.2. Politinių partijų uždarymas ir ketvirtojo Seimo rinkimai kaip Lietuvos tautininkų sąjungos teisinis vienvaldystės įtvirtinimas

Po perversmo visuomenės politinis nevienalytiškumas buvo iš esmės smerkiamas ir tapatinamas su visuomenės yda, o pati tautos atstovavimo institucija – Seimas – nebuvo smerkiama. Greičiau priešingai, buvo teigiama, kad ji yra reikalinga visuomenei, tačiau ne politinių partijų atstovavimo pagrindu. A. Smetona pažadėjo, kad Seimas bus atkurtas „kada jam bus paruošta dirva“, kai kraštas bus įstatymais ir „vyriausybės darbais“ sutvarkytas. Čia pat buvo pabrėžiama, kad toks Seimas turės būti „taip šaukiamas, kad jis nesibartų, kad jis darbą dirbtų“, kad jis drauge su vyriausybe įstatymus leistų⁵⁵⁵.

Po Seimo paleidimo 1927 m. parlamentas Lietuvoje nebuvo šaukiamas beveik dešimt metų. Vis tik, Lietuvos tautininkų sąjunga, užsitikrinsi valstybės valdymo kontrolę savo rankose, nusprendė atkurti tautos atstovybės instituciją – Seimą. Šis sprendimas buvo padarytas dėl politinių priežasčių: parlamento egzistavimas sudarė sąlygas skleisti visuomenėje parlamentines demokratines iliuzijas. Be to, esant reikalui, Seimą buvo galima panaudoti vyriausybės ir jos vykdomos veiklos autoritetui didinti.

⁵⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵⁵ A. Smetono *didžiosios mintys*. Surinko: Germantas, A. Nazabitauskas, Step. Povilavičius, redagavo Germantas. (Kaunas, 1936), *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 7, l. 11.

Ruošiantis Seimo rinkimams buvo išleistas Seimo rinkimų įstatymas⁵⁵⁶. 1936 m. Seimo rinkimų įstatymas nustatė, kad rinkimuose turi teisę varžytis ne politinės partijos, kurios jau buvo uždarytos, o į rinkimų apygardos teritoriją patenkančių apskričių ir joms prilygintų didžiųjų miestų tarybų keliama kandidatų sąrašai. Pagal naująjį Seimo rinkimų įstatymą, galutiniai rinkimų rezultatai turėjo būti nustatomi mandatus tarp sąrašų paskirstant proporcingai surinktiems rinkėjų balsams už kiekvieno sąrašo kandidatus. Seimo rinkimų įstatymas leido konkurenciją ir proporcinį mandatų skirstymą tik tarp kandidatų ir sąrašų, neturinčių jokių socialinių grupių ar kitų atstovavimo požymių. Nustatytas toks Seimo rinkimų teisinis reglamentavimas ne tik įtvirtino vietos savivaldybėms monopolį siūlyti kandidatus, bet ir iš Seimo rinkimų proceso eliminavo politines partijas.

Paašikintos Seimo rinkimų įstatymo naujovės buvo specialiai Seimo rinkimams išleistame leidinyje „Birželio 9–10 d. visi renkame seimą“. Jame teigiama, kad dabar kandidatai „nekovoja vieni prieš kitus“, kaip anksčiau kovojo politinės partijos, kadangi apskričių taryboms duotas pasitikėjimas, „savo nusimanymu“ pasiūlyti kandidatus⁵⁵⁷. Tuo tarpu rinkėjams suteikiama teisė pasirinkti, kurie iš kandidatų artimiausi ir vertingiausi būti jų atstovais.

J. Robinzonas nagrinėdamas rinkimų teisės pokyčius po valstybinio perversmo teigė, kad įstatymų leidėjas naujajame 1936 m. gegužės 9 d. rinkimų įstatyme, „buvo susirūpinęs iš šios valstybės srities pašalinti politinių partijų varžymąsi su visais, kartais nesveikais, šio varžymosi reiškiniiais ar padariniais“⁵⁵⁸. M. Romeris, analizuodamas naująjį politinių partijų veiklos ir rinkimų reglamentavimą, taip pat rašė: „politinių partijų bei jų organų nariai <...> buvo ne kas kita, kaip politinių partijų ekspozitūros“⁵⁵⁹. Jis nurodė, kad sąrašai ar kandidatai, pasiūlyti betarpiškai pačių rinkimų grupių, netarpininkaujant jokiai partijai, buvo vadinami „laukiniais“, tačiau „laukinės“ kandidatūros ir šie sąrašai laimėti rinkimus jokių šansų neturėjo. Todėl ši „piliečių teisė betarpiškai siūlyti kandidatus buvo tikrai *nudum jus*, vadinasi – teisė nevaisinga, neturinti jokio realaus efekto; tam, kad ji taptų gyva ir veikli, ji turėjo įsiterpti į politinę partiją, gauti jos firmą“⁵⁶⁰.

M. Romeris, nagrinėdamas 1936 metų Seimo rinkimų įstatymą, priėjo išvados, kad įstatymas vedė į „formalinę demokratiją“, kuri „slopina visuomenės veiksnį, kuris čia tik kontrabandiniu keliu gali į valdžią prasimušti ir todėl formališkai – demokratinė atstovybės konstrukcija neatvaizduoja tikro socialinio jėgų santykiavimo“⁵⁶¹. Profesorius akcentavo politinių partinių siūlomų kandidatūrų tiesioginiu būdu reikšmę, laikė ją vienu iš tiesioginės demokratijos instrumentų šalyje. Greta pripažino, kad realiai ši teisė po valstybinio perversmo buvo paneigta.

Kita vertus M. Romeris pažymėjo, kad naujoji rinkimų sistema, nors formaliai panaši į proporcinę atstovavimo sistemą, tačiau Seimo rinkimų įstatyme nustatyta rinkimų rezultatų skaičiavimo tvarka, vietoj partinės kandidato priklausomybės pripažinusi tikrai jo teritorinę priklausomybę, sumažino galimybę susidaryti organizuotai opozicijai ir užkirto

556 „Seimo rinkimų įstatymas,“ *Vyriausybės žinios* 533, 3704 (1936).

557 Birželio 9–10 d. visi renkame seimą (Kaunas, 1936). *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 32, l. 1. 89.

558 Jokūbas Robinzonas, „Naujos konstitucijų revizijos Europoje 1933–1935 m.“, *Teisė* 34 (1936): 218.

559 Mykolas Rōmeris, „1936 metų Seimo rinkimo įstatymas,“ *Teisė* 35, (1936): 226–227.

560 *Ibidem*, 227.

561 *Ibidem*, 235.

kelią potencialiam politinio pliuralizmo formavimuisi. Nors įstatyme formaliai 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje deklaruotas atstovavimo proporcingumas, paskirstant Seimo narių vietas savivaldybių sudarytiems sąrašams, buvo išsaugotas, tačiau, pritaria M. Maksimaičio nuomonei, kad proporcinės rinkimų sistemos, besiremiančios politinių partijų sąrašų konkurencija, esmė buvo iškreipta⁵⁶².

Naujajame Seimo rinkimų įstatyme tradicinių politinių partijų vaidmens Seimo rinkimuose neliko: visos politinės partijos, išskyrus Lietuvos tautininkų sąjungą, buvo uždarytos 1936 m. vasario 6 d., t.y. prieš priimant naująjį Seimo rinkimų įstatymą ir paskelbiant rinkimus į Seimą. Šį sprendimą daugelis mokslininkų įvertino kaip aktą, nukreiptą prieš opoziciją. Vis tik, derėtų prisiminti, kad kartu su nuo valdžios nušalintoms partijoms (liaudininkų, krikščionių demokratų, socialdemokratų) buvo uždaryta ir Lietuvos tautininkų sąjungai lojali Ūkininkų vienybė – Lietuvos ūkininkų organizacija, veikusi 1927–1936 m. Nepaisant Lietuvos tautininkų sąjungos pastangų sudaryti paklusnią Seimo sudėtį nereiškė jų ketinimo suteikti Seimui parlamentines teises.

A. Smetonos nedemokratinio valdymo laikais palaipsniui politinės laisvės – savo esme, dėl būtinos prielaidos kitoms laisvėms, pirminės – buvo pamirštos. B. Konstanto (*B. Constant*) išskiriamos visos trys politinių teisių rūšys – teisė dalyvauti valdžioje; teisė būti laisvame santykiyje su valstybės valdžia ir teisė reikalauti valdžios pagalbos⁵⁶³ – po valstybinio perversmo susidūrė su ženkliomis įgyvendinimo problemomis. Dar daugiau, nors trečiąją politinių teisių grupę savo darbuose išskyrė ir P. Leonas, taip, pasak A. Vaišvilos, atverdamas kelią teisinės valstybės koncepcijai Lietuvoje⁵⁶⁴, tačiau įsivyravęs politinių teisių nihilizmas po 1926 m. gruodžio 17 d., bylojo apie teisinės valstybės idealų nuosmukį valstybėje. Tai dar kartą pabrėžė artėjantys Seimo rinkimai.

Ruošiantis Seimo rinkimams pagal naująjį Seimo rinkimus reglamentuojantį įstatymą buvo plačiai išnaudotos valstybinės propagandos teikiamos galimybės. Lietuvos tautininkų sąjungos Vyriausioji valdyba išplatino aplinkraštį, kuriame nurodė rinkimų propagandai panaudoti radiją, kurti propagandos būrius, buvo duodami centrinės valdžios paliepiamai prižiūrėti, kad visi rajono rinkėjai atliktų savo pareigą⁵⁶⁵.

Vidiniuose Lietuvos tautininkų sąjungos dokumentuose yra užfiksuoti pavedimai valstybės ir savivaldybių tarnautojams aktyviai dalyvauti vyksiančiuose rinkimuose. Viename iš 1936 m. prieš pat rinkimus sąjungos įvykusio susirinkimo protokole teigiama, kad: „sankcijų nėra, bet valdininkai turi turėti įrodymus, kad dalyvavo balsavime.“⁵⁶⁶ Tie-

562 Mindaugas Maksimaitis, „Parlamentarizmo teisinis reguliavimas Lietuvoje 1918–1940 metais,“ iš *Parlamentas ir valstybinės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Juršėnui* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008), 57.

563 Petras Leonas, *Teisės enciklopedija* (Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1931), 89.

564 Alfonsas Vaišvila, *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje* (Vilnius: Litimo, 2000), 223.

565 Buvo pavesta „sekti radio programą ir kalbas, tuo reikalų sakomas, transliuoti per savo ar skolintus aparatus vietas ir sukviestiems iš kitur žmonėms. Miestelių aikštėse, prie gatvių, kur galima, išstatykite aparatus, kad galėtų tų kalbų visi klausyti. Darykite visa, kad propagandą panaudotumėte, kiek tik galima.“ *Plačiau*: 1936 m. gegužės 13 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Vyriausiosios valdybos eni. sekretoriaus dr. S. Janavičiaus aplinkraštis Nr. 1, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 51, l. 18.

566 1936 m. gegužės 26 d. Lietuvos tautininkų sąjungos IV apylinkės susirinkimo protokolo nuorašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 22, l. 43; 1936 m. gegužės 12 d. Apskrities pirmininko rašto Lietuvos tautininkų sąjungos Marijampolės apskrities skyrių pirmininkams nuorašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 116, l. 44.

sa, susipažinus su kitais Lietuvos tautininkų sąjungos ir valstybinių institucijų dokumentais, darytina išvada, kad nedalyvavusiems rinkimuose vis tik sankcijų būta⁵⁶⁷.

Pažeidžiant demokratinį rinkimų principus, 1936 m. birželio 10 d. buvo išrinktas ketvirtasis Seimas (išrinkti 49 atstovai): iš 49 vietų 42 atiteko oficialiems Lietuvos tautininkų sąjungos nariams. Pirmasis posėdis įvyko 1936 m. rugsėjo 1 d. Anot tautininkų, šis Seimas skyrėsi nuo prieš tai buvusiųjų, nes jis buvo tautiškas, kalbantis vienu balsu⁵⁶⁸. Tačiau iš esmės jis buvo tik demokratinio parlamentarizmo fikcija, neturėjusi nei realių galių, nei savarankiškumo. Tokiais metodais 1936 m. Lietuvos tautininkų sąjunga kaip vienintelė legaliai veikianti politinė organizacija įsitvirtino valstybėje. Ji, deklaruojant siekį kurti organizuotą tautą, ikūnijančią tautos vienybę, mėgino gyventojus burti į provyriausybinės ekonomines, kultūrinės ir politines organizacijas, susitelkusias į vadinamąją „Tautiškojo darbo talką“.

Naujosios rinkimus ir Seimo veiklą reglamentuojančių teisės aktų redakcijos pakeitė ne tik „tautos atstovybės“ rinkimų tvarką, bet ir turėjo lemiamos įtakos Seimo darbui ir sprendimų priėmimo procesui: buvo pažymėta, kad naujai išrinktas Seimas nutarimus priimdavo greitai, beveik vienbalsiai, diskusijų būdavo nedaug, vyravo „susiklausymas“⁵⁶⁹.

Priimta naujoji 1936 m. Seimo statuto⁵⁷⁰ redakcija taip pat atspindėjo pasikeitusį valdančiųjų požiūrį į politinį pliuralizmą. Pasak M. Maksimaičio, Statutas savo turiniu buvo visiškai naujas teisės aktas: jis ne tik nebuvo panašus į prieš tai galiojusį Seimo statutą, bet ir rėmėsi kitais principais. Jame atsakyta nuostatų apie Seimo frakcijų sudarymą, jų veiklą; apie atstovų rinkimų teisėtumo patikrinimą, kuriuo anksčiau labiausiai buvo suinteresuotos rinkimuose dalyvavusios politinės partijos; apie Seniūnų sueigą⁵⁷¹. Šis Seimo statusas liudijo ne tik apie pasikeitusią į parlamentarizmui nebūdingą situaciją šalyje, bet ir tai, kad Seimas iš politinių partijų požiūriu mišrios institucijos tapo politiškai vienalyčiu.

A. Smetonai įsitvirtinus valdžioje, buvo nutarta Seimą atstatyti, kadangi jo egzistavimas buvo naudingas, skleidžiant demokratijos iliuziją šalyje. Todėl 1936 m. Seimo rinkimų įstatymas vainikavo kuriamą „popierinę demokratiją“ šalyje, įteisindamas butaforinės, „vienu balsu šnekančios“, atstovaujamosios institucijos – parlamento – „rinkimų“ tvarką. O nepaprastosios padėties nuolatinumas ir plačios pareigūnų diskrecijos teisės tai užtikrino.

4.2.3. Politinių partijų statusas pagal 1938 m. vasario 11 d. Lietuvos Konstituciją ir kitus teisės aktus

Nors, kai kurių pareigūnų nuomone, neliko nė vienos Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų 1 straipsnyje nurodytos priežasties, kuri pateisintų tolimesnį karo stovio egzistavimą

567 1936 m. gegužės 26 d. Lietuvos tautininkų sąjungos IV apylinkės susirinkimo protokolo nuorašas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 22, l. 43.

568 1936 m. gruodžio 4 d. Lietuvos tautininkų sąjungos XIII apylinkės susirinkimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. Nr. 6, f. 554, ap. 2, b. 24, l. 27.

569 Modestas Kuodys, *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.* (daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2009), 91.

570 „Seimo statutas“, *Vyriausybės žinios* 550, 3828 (1936).

571 Mindaugas Maksimaitis, „Parlamentarizmo teisinis reguliavimas Lietuvoje 1918–1940 metais“, iš *Parlamentas ir valstybinės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Juršėnui* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008), 60–61.

valstybėje⁵⁷², tačiau sprendimo priėmimas dėl karo stovio įvedimo ar atšaukimo priklausė nuo Tautos vado valios. Tačiau dėl pasaulinės ekonominės krizės šalyje, augant socialinei įtampai, stiprėjant opozicinių jėgų, finansškai remiamų užsienio valstybių, veiklai, esant įtemptiems santykiams su didžiosiomis kaimynėmis, A. Smetona neketino suteikti platesnių žmogaus teisių ir laisvių Lietuvos gyventojams. Būtent karo padėties režimas padėjo sukurti „demokratijos iliuziją“ ir, pasitelkus žmogaus teisių ir laisvių ribojimą, visuomenės informavimo priemonių cenzūrą, valstybinę propagandą, karo komendantų privalomuosius įsakymus, karo teismus, griežtas bausmes buvo galima efektyviai kontroliuoti padėtį šalyje⁵⁷³.

XX a. pradžioje darbininkai, remiami kairiųjų politinių jėgų, vis dažniau kėlė reikalavimus dėl geresnių darbo sąlygų ir didesnių atlyginimų. Jie, siekdami atkreipti valdžios dėmesį, dažnai streikuodavo. Kauno karo komendantas, tolimesniems neramumams sustabdyti, išleido įsakymus, kuriais buvo apribotas asmenų judėjimas, nurodyta vengti žmonių sambūrių, įvesta komendanto valanda⁵⁷⁴. Visi asmenys, prisidėję prie šių įvykių, buvo vadinami „visuomenės kenkėjais“.

Šio laikotarpio karo komendantų, apskričių viršininkų ir kitų pareigūnų rengtuose pranešimuose, raportuose apie padėtį šalyje gausu ne tik minėtuojų, bet ir kitokiais epitetais įvardijamų asmenų kategorijų. Vidaus reikalų ministerijos struktūros savo siunčiamuose dokumentuose, kuriuose nagrinėjami valstybės saugumo klausimai, aptariami išaiškinti suplanuoti išpuoliai prieš vyriausybę, dažnai galima aptikti „visuomenės kenkėjo“ ir „politiškai nepatikimo“⁵⁷⁵ žmogaus kategorijas. Būtent jos buvo siejamos su pavojaus valstybei ir visuomenei kėlimu, šiuos asmenis buvo siekiama pakeisti svarbiausiuose valstybės valdymo postuose. Ši sąvoka išsamiai atskleista 1937 m. vidaus reikalų ministro J. Čapliko aplinkraštyje saugumo, viešosios policijos, apskričių administracijos vadovams. Jame „nepatikimieji“ suskirstyti į dvi kategorijas: „pavojingus valstybei“ ir „pavojingus viešajai tvarkai“. Pirmajai grupei buvo priskirti asmenys, kurie „savo priešingomis valstybės santvarkai idėjomis, kenkia jos saugumui“. Jiems buvo priskirti asmenys, kurie „prisideda prie tokių idėjų kūrimo ir įgyvendinimo“, turint omeny asmenis, kurių „konkrečius veiksmus formaliais aktais tuo tarpu nustatyti nepavyksta, bet kurie savo slaptu veikimo būdu yra žalingi valstybės saugumui ir turi recidyviškumo charakterį“, t.y. kelis kartus teisti arba nors ir neteisti, tačiau „kurių veikla kenksminga valstybės saugumui ir kai jiems negalima sudaryti formalios bylos“. Šiai grupei priskirti žinių rinkėjai, neramumų kėlėjai, gandų skleidėjai, kiršintojai, darbininkų kurstytojai, sprogstamųjų medžiagų nelegalūs laikytojai, valstybės ženklų niekintojai, „politinio pobūdžio streikininkai – organizatoriai“. Antrajai grupei priskirti asmenys, kurie kėlė „pavojų viešajai tvarkai ir piliečių ramumui“, t.y. asmenys, kurie nepaisant „pakartotinių nubaudimų“ ir įspėjimų, pakartotinai ir sąmoningai viešose vietose trukdo judėjimą, vartoja smurtą ar grasina, užkabinėja praeivius, įžeidžia

572 1936 m. spalio 17 d. Lietuvos kariuomenės vado ir krašto apsaugos ministro raštas ministrui pirminkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 3, b. 485, l. 195 ap.

573 Vytautas Tininis, „1934 metų karinis pučas Kaune,“ iš *Kariūnas. Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos leidinys* 3 (94), rugsėjis, (2007): 32.

574 M. Karskio 1936 m. liepos 2 d. pranešimas Nr. 125. N. Krestinskiui. *Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas*. f. 05, ap. 16, Apl. 121, b. 85, l. 97–102.

575 Lietuvos Tautininkų Sąjungos generalinio sekretoriaus Apskričių komitetams aplinkraštis Nr. 4. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 41, l. 1.

dorų piliečių jausmus, kelia triukšmą⁵⁷⁶. Vadinasi, į „politiškai nepatikimųjų“ kategoriją pateko ne tik asmenys, priklausantys nelegalioms komunistų, nacių ir lenkų karinėms organizacijoms, bet ir visa politinė opozicija. Taigi karo padėties režimo pagalba visuomeninės organizacijos, ypač politinės, jų veikla ir nariai buvo akylai stebimi saugumo, policijos, karo komendantų ir apskričių viršininkų – stiprėjo draugijų, spaudos, susirinkimų, filmų cenzūra. Nelegaliai veikiančios nuo valdžios nušalintos partijos nevengė mesti kaltinimų tautininkų vyriausybei dėl karo padėties taikymo nuolatinumo ir tuo pretekstu varžomų žmogaus teisių ir laisvių, tačiau šie kaltinimai buvo atremiami vidaus reikalų ministro S. Leono Seimo posėdžio metu išsakytu motyvu dėl karo stovio taikymo nuolatinumo. Pasak jo, karo stovis „varžo kenkiančius saugumui ir rimčiai ir nevaržo lojalių piliečių ir jų veikimo laisvės“⁵⁷⁷.

Nuolatinį karo padėties taikymą vainikavo 1938 m. vasario 11 d. Seimo be debatų priimta nauja Lietuvos Konstitucija⁵⁷⁸, kuriai būdingas dar didesnis piliečių nušalinimas nuo dalyvavimo valstybės valdyme, vykdomosios valdžios, pirmiausia valstybės prezidento galios sustiprinimas, rodantis vadizmo konstitucinį įteisinimą Lietuvoje. 1938 m. gegužės 12 d. Lietuvos Konstitucijoje jau neliko deklaracijų apie laisvę jungtis į draugijas, susirinkimų, spaudos laisvę, priešingai – iškelta piliečio pareiga valstybei⁵⁷⁹: Lietuvos Konstitucijos 17 straipsnis nustatė, jog pilietis naudojasi savo laisve, nepažeisdamas kito teisių ir visuomet atsimindamas savo pareigas valstybei. Taip konstituciniu lygmeniu buvo įtvirtinta piliečio pareiga būti ištikimam valstybei ir įtvirtintas valstybės prioritetas prieš individą.

Be to, 1938 m. Lietuvos Konstitucijos 25 straipsnyje deklaruojant, kad valstybė saugo piliečių visuomeninio veikimo laisvę, ypač spaudoje, draugijose ir susirinkimuose, žiūrėdama, kad nebūtų kenksmingas veikimas Valstybės kryptimi, buvo susiaurintas žmogaus teisių ir laisvių katalogas, dar kartą pabrėžiant valstybės primatą prieš individą, o spaudos, draugijų ir susirinkimų laisvės pavadintos „visuomeninio veikimo laisve“. Neatsitiktinai svarstant 1938 m. Lietuvos Konstitucijos projektą buvo kilę debatų dėl 25 straipsnio, kurio redakcija reglamentavo spaudos, susirinkimų ir draugijų laisves. Atkreiptas dėmesys, kad „nėra aišku, ar jos paliekamos“⁵⁸⁰. Nepaisant to, ši redakcija buvo priimta.

1938 m. Lietuvos Konstitucija pamynė laisvę steigti draugijas, organizuoti taikius susirinkimus, leisti nepriklausomą spaudą, taip apribodama piliečio visuomeninio veikimo laisvę. K. Račkauskas, analizuodamas piliečių teises 1938 m. Lietuvos Konstitucijoje, kėlė tokius klausimus: kaip valstybė saugo visuomeninio veikimo laisvę ir prižiūri, kad nebūtų veikiamas valstybei kenksminga kryptimi? Buvo prieita prie išvados, kad valstybės institucijos ir pareigūnai, vadovaudamiesi Lietuvos Konstitucijos 25 straipsnyje suformuluotu apribojimu, visuomet galėjo suvaržyti piliečių laisves bei teises ir prisidengdami įstatymu netrukdomai veikti šalyje⁵⁸¹.

576 1937 m. spalio 15 d. vidaus reikalų ministro J. Čapliko aplinkraštis vidaus reikalų ministerijos policinėms struktūroms. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 500, ap. 1, b. 448, l. 6.

577 *Lietuvos Respublikos Seimo posėdžių stenogramos*, IV paprastoji sesija (1938 m. vasario 1 d. – 1938 m. balandžio 30 d.) 80 posėdis, 104.

578 *Seimo stenogramos*, IV paprastoji sesija, 69 posėdis, 1938 m. vasario 11 d., 35–42.

579 Mindaugas Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija* (Vilnius: Justitia, 2005), 254.

580 *Seimo stenogramos*. Antroji nepaprastoji sesija. 1938 m. sausio 31 d. 66/6 posėdis, 9–10.

581 Konstantinas Račkauskas, *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais* (New York: Tėvų Pranciškonų spaustuvė, 1967), 73.

1938 m. Lietuvos Konstitucija, iškeldama valstybės interesus aukščiau piliečio, paneigė vieną pagrindinių demokratinės valstybės principų iki tol įtvirtintų konstitucijose, t.y. valstybė tarnauja žmogui. K. Račkauskas kritikuodamas šį reguliavimą, teigė, kad „veikimo kryptis, kuri yra valstybei kenksminga, yra nekonkrečios ir nejuridinės sąvokos. Sunku surasti du žmones, kurie dėl jų būtų vienos nuomonės. Šių sąvokų turinys priklauso nuo to, kokių pasaulėžiūrų yra prezidentas, vidaus reikalų ministeris ir net vietos policijos viršininkas. Tokiais per daug bendrais aptarimais bei įpareigojimais valdantieji įgalinami savivaliauti ir griunama teisinės valstybės idėja“⁵⁸². Nors visose konstitucijose buvo užtikrinama politinė lygybė balsuoti ir būti renkamam, tačiau vertindamas praktinį šių teisių veikimą, K. Račkauskas konstatavo, kad 1928 ir 1938 metų Lietuvos konstitucijose piliečio teisės politinio veikimo srityje buvo suvaržytos ir lygybės nebuvo⁵⁸³. Nors šių konstitucijų nuostatos *per se* nepanaikino demokratiškos teisės ir laisvių, tačiau išskėlus valstybės primatą prieš žmogų, buvo sukurtos teisinės prielaidos varžyti demokratines teises ir laisves.

Be to, anot M. Romerio, tai, kad konstitucijoje deklaruojama spaudos, susirinkimų ir pramogų, draugijų laisvės nereiškia, kad piliečiai jomis gali naudotis tol, kol naujas įstatymas ją uždraus. Profesoriaus nuomone, šiuo atveju yra suvaržomas įstatymų leidėjas, kuris įpareigojamas neišleisti įstatymų, draudžiančių piliečiams naudotis konstitucinėmis garantijomis⁵⁸⁴. Kita vertus, atkreiptinas dėmesys į tai, kad piliečių teisės galėjo būti tik sustabdytos, bet ne panaikintos apskritai.

Padaryti konstituciniai pakeitimai konstituciniu lygmeniu sankcionavo tai, kas jau buvo sukurta kitais teisės aktais ir administracinėmis priemonėmis. 1938 m. Lietuvos Seimo nariai, vertindami padėtį valstybėje ir nepaprastosios padėties instituto taikymo nuolatinumą, konstatavo, kad „jau daugiau kaip 10 metų veikia Lietuvoje karo stovis su visais piliečių gyvenimo ir teisės ribojimais, kaip tai: piliečių teisių ir laisvių varžymais ir net visišku jų atėmimu, pavedimais apolitiškosios pozicijos priežiūrai, spaudos, susirinkimų ir draugijų laisvės apribojimais“⁵⁸⁵.

1938 m. lapkričio 1 d., spaudžiant nacistinei Vokietijai, buvo priimtas sprendimas panaikinti karo stovį šalyje. Valstybinė propaganda nesuklaidino uždraustų partijų narių, kurie suprato susidariusią situaciją ir ketino ją pasinaudoti veiklai aktyvinti. Po karo padėties atšaukimo Klaipėdos krašte krikščionys demokratai, valstiečiai liaudininkai ir voldemarininkai iš tiesų ėmė veikti drąsiau, o komunistai didžiojoje Lietuvoje dėl vidinės krizės partijos viduje atsiradusios progos neišnaudojo: 1938 m. Lietuvos komunistų partija susidūrė su ekonominėmis problemomis, kadangi laikinai nutrūko ryšiai su Kominternu⁵⁸⁶.

Karo stovio panaikinimas buvo džiugiai sutiktas nelegalių politinių partijų, ypač nelegaliai veikusios Komunistų partijos. Būtent su karo stovio panaikinimu ir dėl to atsiradusiomis galimybėmis laisviau veikti ji siejo galimybes sustiprėti ir atsigausti nuo vidinių

582 *Ibidem*, 76–77.

583 *Ibidem*, 67–69.

584 Mykolas Romeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos, I d.* (Kaunas: VDU Teisių fakulteto leidinys, 1937), 219.

585 *Lietuvos Respublikos Seimo posėdžių stenogramos, IV paprastoji sesija* (1938 m. vasario 1 d. – 1938 m. balandžio 30 d.) 80 posėdis, 104.

586 Vytautas Tininis, *Snieckus: 33 metai valdžioje* (Vilnius: Karmino spaustuvė, 2000), 33; 1938 m. gruodžio 13 d. Kretingos karo komendanto raportas Krašto apsaugos ministerijai. Lietuvos centrinis valstybės archyvas. f. 384, ap. 3, b. 521, l. 225.

nesklandumų⁵⁸⁷. Susidarius tokiai politinei situacijai, pareigūnai savo raportuose vis dažniau pradėjo rašyti, kad karo stovį panaikinus, „opoziciniai nusistatę asmenys“ ima veikti laisviau, kritikuoja vyriausybės politiką ir darbus⁵⁸⁸. Tačiau demokratizacija ir platesnės saviraiškos laisvės Antrojo pasaulinio karo išvakarėse nepasiteisino – uždraustų politinių partijų nariai, susidarius galimybėms laisviau veikti, vedė šalį į politinę destruktiją, kuri demobilizavo tautą.

Nepaisant to, visuotinai pripažintina, kad šiuolaikinės demokratijos vienas svarbiausių institutų yra politinės partijos, be jų demokratija yra neveiksminga. Būtent politinės partijos silpnina socialinius konfliktus, mažina visuomenės susipriešinimą, asmenis integruoja į visuomenę ir sudaro sąlygas vieningam darbui. O ten, kur demokratijos tradicijos yra silpnos, partijų tarpusavio susipriešinimas, opozicinių jėgų destruktivi veikla veda į augančią visuomenės fragmentaciją, nusivylimą partijų veikla.

Turint omeny, kad Lietuva neturėjo ilgaamžių demokratijos tradicijų: politinė mintis buvo determinuota demokratijos euforijos, kuri buvo sutelkta ties naujos valstybės kūrimu, o ne išsamiais demokratijos tyrimais – toks posūkis, retrospektyviai vertinant, buvo nuspėjamas. Neišsikristalizavusi visuomenės struktūra lėmė paviršutinišką demokratijos supratimą. Išskėlus tautos prioritetą prieš individą, paneigus politinių partijų vaidmenį ir reikšmę visuomenėje, tautiškumo idėja buvo supriešinta su importuotomis bei dėl to svetimomis Lietuvai idėjomis. Politinių partijų, kaip efektyviausio būdo įtraukti piliečius į valstybės kūrimo procesą, svarba buvo paneigta. Iki valstybinio perversmo vyravusi politinių partijų, kaip pavienių individų jėgos telkėjų į kolektyvinę, t.y. stipresnę, koncepcija buvo nenaudinga perversmo organizatoriams, todėl imta eliminuoti politinių partijų įtaka šalyje. Kita vertus, ar augantis tautos vienybės poreikis valstybės nepriklausomybės praradimo grėsmės akivaizdoje galėjo būti pasiektas kitokiu būdu?

4.3. Politinių partijų teisinė padėtis Klaipėdos krašte

Didžiojoje Lietuvoje kovojant su komunistais, Klaipėdos krašte buvo susiduriama su kitokiomis problemomis. 1919 m. birželio 28 d. Versalio taikos sutarties 39 straipsniu Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Vokietijos ir jį administruoti patikėta Prancūzijai, o po 1923 m. sausio 15 d. Klaipėdos sukilimo Klaipėdos kraštas buvo prijungtas prie Lietuvos, kol 1939 m. kovo 22 dieną hitlerinė Vokietija jį vėl okupavo. Visose krašto valdymo institucijose buvo įsitvirtinę vokiečiai. Jie buvo organizuoti į įvairias partijas, visuomenines organizacijas⁵⁸⁹. Provokiškų politinių partijų steigimas Klaipėdos krašte ir buvo viena svarbiausių Vokietijos revanšistinių priemonių užsibrėžtiems tikslams įgyvendinti⁵⁹⁰. Revanšistinėmis nuotaikomis vokiečiams lojalūs politikai, nuolat vykdė antilietuviškas akcijas.

587 1938 m. gruodžio 15 d. Biržų karo komendanto raportas Krašto apsaugos ministerijai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 3, b. 521, l. 221.

588 1938 m. lapkričio mėn. VSP Šiaulių apygardos biuletėnis. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 378, ap. 5, b. 4421, l. 589.

589 Kazys Blaževičius, „Klaipėdos kraštas 1923–1939 metais“, *XX amžius*, 19(1804), kovo 10, 2010.

590 Jonas Petras Kedys, „Sovietų S-gos ultimatas Lietuvai ir jos okupacija“, iš *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991* (Vilnius: Rytas, 1994), 63.

Iš prieš Pirmąjį pasaulinį karą Klaipėdos krašte veikusių politinių partijų buvo likęs tik Socialdemokratų partijos Klaipėdos skyrius, kuris laikėsi Vokietijos socialdemokratų programos ir su centru Vokietijoje palaikė ryšius. Kiti telkėsi apie Darbininkų partiją (*Arbeiterpartei*), kuri iki 1928 m. buvo Lietuvos komunistų partijos Klaipėdos komiteto įtakoje. Artėjant Pirmojo seimelio rinkimams, vokiečių revanšistų grupė 1925 m. birželio 13 d. įsteigė dvi provokiškas politines partijas: Klaipėdos krašto žemės ūkio partiją (*Memelländische Landwirtschaftspartei*) ir Klaipėdos krašto tautos partiją (*Memelländische Volkspartei*)⁵⁹¹. Pirmiesiems Seimelio rinkimams į politines partijas būrėsi ir lietuviai, tačiau jie nebuvo tokie aktyvūs kaip vokiečių politinės partijos. Naujai kūrėsi: Lietuvos socialdemokratai, Darbo federacijos, Ūkininkų, Šaulių, Tautininkų sąjungų skyriai. 1923 m. susikūrė Mažųjų laukininkų susivienijimas ir Ūkinės autonomijos partija, kurios 1934 m. susijungė į Laukininkų centrą⁵⁹².

1925 m. spalio 19 d. rinkimuose į krašto seimelį vokiečių partijos iškėlė penkis sąrašus (Socialdemokratų, Tautos ir tris Ūkio partijos), o lietuvių organizacijos bei atskiros grupės 20 sąrašų⁵⁹³. Pirmuosiuose seimelio rinkimuose dalyvavo 83,5% rinkimų teisę turinčių asmenų. Vokiečių Ūkio partija gavo 38,1% visų balsų ir 11 vietų seimelyje; Tautos partija atitinkamai – 37% ir 11, socialdemokratai – 16,1% ir 5 atstovus; seimelyje jos apsiungė į Einheitsfrontą, kuriam priklausė 27 atstovai iš 29. Lietuvių partijos, surinkusios 6,1% balsų, gavo du atstovus (Mažųjų laukininkų susivienijimo ir Ūkinės autonomijos). Tokios tendencijos išliko ir vėliau: 1925–1938 m. seimelio rinkimai buvo suorganizuoti šešis kartus, tačiau vokiečių politinės partijos (Ūkio ir Tautos partijos) gaudavo daugiausia mandatų seimelyje⁵⁹⁴. Nors išrenkamų lietuvių atstovų skaičius nuolat augo, tačiau į trečiąjį, ketvirtąjį ir penktąjį seimelius jų buvo išrinkta daugiausiai po 5 atstovus.

Klaipėdos krašte politinių partijų statuso ir veiklos galimybės buvo būdingas reglamentavimo liberalumas, kadangi nepaisant viešai deklaruojamos grėsmės šalies valstybingumui net provokiškoms politinėms partijoms, kaip rodo įvykę seimelio rinkimai, buvo sudarytos sąlygos ne tik laisvai įsisteigti, bet ir aktyviai dalyvauti rinkimų procese kaip pilną teisinį subjektiškumą turinčioms rinkimų proceso dalyvėms.

Kita vertus, situacija ėmė kisti po 1927 m.: Klaipėdos krašto karo komendanto R. Liormano įsakymu be jo leidimo buvo griežtai uždrausta steigti bet kokias partijas, organizacijas ar draugijas⁵⁹⁵. O 1927 m. sausio 28 d. buvo išplatintas aplinkraštis apskričių viršinininkams raginant sustiprinti klubų priežiūrą ir uždaryti tuos klubus, kurie nesilaiko įstatų⁵⁹⁶.

Klaipėdos krašte Lietuvos vyriausybės ir provokiškų politinių partijų santykiai tapo dar labiau įtempti dėl 1930 m. rugsėjo 3 d. įsigaliojusiu Seimelio rinkimų įstatymo pakeitimų, kuriais Lietuvos vyriausybė siekė priderinti jį prie bendrųjų Lietuvos rinkimus reglamentuojančių teisės aktų. Buvo padaryti pakeitimai, kuriais: 1) padidintas rinkikų (nuo 21 iki 24 m.) ir renkamųjų (nuo 25 iki 30 m.) amžiaus cenzas, 2) nustatyta nauja

591 *Ibidem*, 65.

592 *Ibidem*, 67.

593 Rudolfas Valsonokas, *Klaipėdos problema* (Vilnius: Leidybos fotocentras „Vaizdas“, 1989), 338.

594 Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939* (Vilnius: Mokslas, 1992), 72.

595 1927 m. Klaipėdos krašto karo komendanto R. Liormano įsakymas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 725, l. 260.

596 *Piliečių apsaugos departamento aplinkraščių rinkinys. 1918 m. vasario 16 d. – 1931 gegužės 31* (Kaunas: Piliečių apsaugos departamentas, 1931), 244.

rinkimų apygardos ir apylinkių komisijų sudėtis, 3) suteikta teisė dalyvauti rinkimuose ir tiems gyventojams, kurie turėjo teisę įsigyti Klaipėdos krašto gyventojų pasą, bet dar nebuvo jo gavę⁵⁹⁷. Be to, buvo numatyta, kad apygardos vyriausiąją rinkimų komisiją sudarė direktorijos pirmininkas, o tvirtino gubernatorių. Ši komisija, suderinusi su vietos savivaldybėmis, turėjo teisę skirti apylinkių rinkimų komisijas, į kurias galėjo įeiti tik po vieną politinės partijos atstovą. Taip buvo siekiama sumažinti vokiečių partijų įtaką krašte. Sulaukus audringos provokiškų partijų reakcijos į pakeitimus ir kreipimosi į Tautų Sąjungos Tarybą, Lietuvos vyriausybė buvo priversta daryti nuolaidas⁵⁹⁸: atstatyti administraciniai aktai, o direktorijos nariai turėjo būti pakeisti daugumos partijų atstovais. Tokia šios istorijos atomazga tik vienas iš daugelio pavyzdžių, bylojančių apie stiprią vokiečių įtaką (tarp jų ir provokiškų politinių partijų) Klaipėdos kraštu.

Neatsitiktinai Klaipėdos gubernatorių A. Merkys 1931 m. rugpjūčio 29 d. *pro memoria* rašydamas apie gubernatoriaus ir Lietuvos valdžios kompetenciją, nurodė, kad Lietuvos valdžia krašte buvo labai ribota, kad autonominės valdžios institucijos turi visišką laisvę vykdyti ar nevykdyti konvenciją ir statutą⁵⁹⁹, o Lietuvos centro valdžiai ir gubernatoriui nepripažįstama teisė imtis priemonių autonominiams institucijomis priversti juos vykdyti⁶⁰⁰.

Klaipėdos krašte buvo imtasi priemonių pažaboti vokiečių įtaką⁶⁰¹: 1933 m. buvo paskelbtas įsakymas, draudžiantis dėvėti svetimų valstybių uniformas ir skiriamuosius ženklus⁶⁰², siekta užkirsti kelią nacionalsocialistinės spaudos įvežimui į Klaipėdos kraštą⁶⁰³ ir kontroliuoti spaudą⁶⁰⁴. O po kelių mėnesių, 1933 m. liepos 4 d., Klaipėdos krašto guber-

597 „Klaipėdos krašto seimelio rinkimų įstatymo pakeitimas,“ *Klaipėdos krašto valdžios žinios*, 96, rugsėjo 3, 1930, 764–765.

598 1930 m. spalio 10 d. Lietuvos pasižadėjimai, padaryti Tautų Sąjungos Tarybai dėl Vokietijos skundo. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 383, ap. 1, b. 1080, l. 374–375.

599 *Plačiau*: Gintaras Šapoka, „Klaipėdos krašto seimelis kaip krašto autonomijos įstatymų leidybos institucija,“ iš *Parlamentas ir valstybės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Juršėnui* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008), 71–92; To paties, „Mykolas Romeris apie Klaipėdos krašto autonomiją,“ *Jurisprudencija: mokslo darbai* 64(56) (2005): 50–55; To paties, „Lietuvos suvereniteto galiojimo problema Klaipėdos krašte Nuolatinio Tarptautinio Teisingumo Teismo sprendimo kontekste,“ *Jurisprudencija: mokslo darbai* 52(44) (2004): 33–46.

600 1931 m. rugpjūčio 29 d. gubernatoriaus A. Merkio *pro memoria*. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 383, ap. 7, b. 1079, l. 39.

601 Aktualių klausimų apžvalga. Klaipėdos reikalai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 544, ap. 2, b. 75, l. 50–50 ap.; 1932 m. balandžio 26 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Centro valdybos generalinio sekretoriaus V. Rastenio aplinkraštis Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams Nr. 27. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 544, ap. 2, b. 99, l. 106–111 ap.; 1932 m. gegužės 13 d. Lietuvos tautininkų sąjungos Centro valdybos generalinio sekretoriaus V. Rastenio aplinkraštis Lietuvos tautininkų sąjungos skyriams Nr. 28. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 544, ap. 2, b. 99, l. 116–118.

602 1933 m. kovo 30 d. Klaipėdos krašto ir Kretingos apskrities karo komendanto įsakymas Nr. 17. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1501, ap. 1, b. 218, l. 25.

603 1934 m. kovo 15 d. L. e. Vidaus saugumo departamento direktoriaus pareigas A. Povilaičio nutarimas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 407, ap. 8, b. 130, l. 18.

604 1933 m. balandžio 21 d. pulkininko leitenanto R. Liormano raportas Karo stovio reikalų referentui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 242, b. 67, l. 56; 1933 m. gegužės 13 d. Klaipėdos krašto komendanto leitenanto R. Liormano įsakymas Nr. 18. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 242, b. 67, l. 67; 1933 m. lapkričio 9 d. pulkininko R. Liormano raštas Klaipėdos krašto laikraščių redakcijoms. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 384, ap. 242, b. 67, l. 243.

natoriaus pranešime ministrui pirmininkui rašoma: „ramiai keliaujančiam savo arkliuku žydeliui, kelionėje dabartiniu laiku per Klaipėdos kraštą yra tiesiog pavojinga. <...> atėjo momentas, kuomet mes neatidėliojant privalome uždrausti naujai įsteigtom (nacių – aut. pastaba) politinėm partijom veikti ir neleisti niekam steigti naujų partijų, be komendanto leidimo“⁶⁰⁵, t.y. pasiūlyta įtvirtinti leidimų sistemą, steigiant politines partijas.

Po 1933 m., kai A. Hitleris perėmė valdžią Vokietijoje, visose kaimyninėse valstybėse pradėjo reikštis ir stiprėti įvairūs nacistiniai judėjimai. 1933 m., gavusios Vokietijos paramą, nacistinės partijos siekė legalizuotis ir įsisteigti: 1933 m. kovo 17 d. V. Šmidtas (W. Schmidt)⁶⁰⁶ įsteigė Nacionalsocialistinę miestiečių partiją (*National-Sozialistische-Bürger-Partei*), kuri 1933 m. liepos 7 d. Klaipėdos karo komendanto buvo uždrausta⁶⁰⁷, 1933 m. kovo 19 d. H. Stilgeris (H. Stillger)⁶⁰⁸ įkūrė Nacionalsocialistinę Klaipėdos krašto darbininkų partiją (*Nationalsozialistische Memelländische Arbeiterpartei*)⁶⁰⁹, tačiau partija 1933 m. kovo 26 d. buvo likviduota, o jos įkūrėjas nubaustas⁶¹⁰.

Sužinoję apie nacionalsocialistinių partijų įsteigimą Ūkio ir Tautos partijos vadovai 1933 m. kovo 19 d. apsilankymo metu pas gubernatorių patarė šiam neleisti joms veikti⁶¹¹. Įsiklausęs į išsakytą nuomonę, gubernatorius V. Gylys pasiūlė Lietuvos vyriausybei neatidėliojant uždrausti hitlerinių politinių partijų veiklą, be karo komendanto leidimo neleisti steigti naujų organizacijų, autonominę policiją pavesti karo komendanto žiniai, iš įtariamųjų atimti leidimus ginklams⁶¹². Atsižvelgiant į rekomendacijas, 1933 m. kovo 30 d. ir liepos 17 d. karo komendantas pakartotinai įsakymais uždraudė be jo leidimo steigti bet kokias organizacijas ar draugijas, šaukti susirinkimus. Už įsakymo nevykdymą buvo baudžiama iki 5 tūkstančių litų pinigine bauda arba 3 mėnesių kalėjimu⁶¹³.

Nacionalsocialistų partijos skyrius (įsteigtas 1928 m.), A. Hitleriui perėmus valdžią Vokietijoje, sustiprėjo ir 1933 m. gegužės 22 d., vadovaujamas T. von Saso (*Th. von Sass*), dalyvavo Klaipėdos krašto rinkimuose, prisidengdami Krikščionių socialistų darbininkų sąjungos (*Christliche-Socialistische Arbeitsgemeinschaft – CSA*) vardu⁶¹⁴. 1933 m. liepos 6 d. įsisteigta kita, vadovaujama E. Neumano (*E. Neumann*), nacių partija – Klaipėdos

605 1933 m. liepos 4 d. Klaipėdos krašto gubernatoriaus V. Gylio pranešimas ministrui pirmininkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 1319, l. 354 ap.

606 1933 m. kovo 17 d. Kriminalinės policijos politinio skyriaus Klaipėdos rajone biuletėnis Nr. 55. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 752, l. 447.

607 1933 m. liepos 7 d. Klaipėdos krašto komendanto įsakymas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 725, l. 260.

608 VRM pranešimai apie Lietuvos vokiečių organizacijas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 377, ap. 9, b. 104, l. 7.

609 1933 m. kovo 30 d. Kriminalinės policijos direktoriaus raportas Vidaus reikalų ministrui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 752, l. 439.

610 VSD policijos Klaipėdos apygardos viršininko J. Kazlausko parodymai apie CSA ir SOVOG veiklą. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 378, ap. 12, b. 574, l. 1300–1301.

611 1933 m. Vokiečių partijų veiklos apžvalga. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 377, ap. 8, b. 112, l. 110.

612 1933 m. liepos 4 d. gubernatoriaus V. Gylio raštas ministrui pirmininkui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 923, ap. 1, b. 752, l. 279.

613 „Karo komendanto įsakymas,“ *Klaipėdos krašto vyriausybės žinios* 80, (1933): 641.

614 Jonas Petras Kedys, „Vokietijos ultimatumas Lietuvai,“ iš *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991* (Vilnius: Rytas, 1994), 18.

krašto socialistinė tautos sąjunga (*Socialistische Volksgemeinschaft des Memelgebiets – SOVOG*), kuri slaptai dirbo prieš Lietuvą. Nepaisant to, kad abi politinės partijos buvusios nacistinės, tačiau hitlerinė Vokietija rėmė SOVOG. Tai atsiliepė politinių partijų veiklai: CSA turėjo 2258, o SOVOG – 5986 narius⁶¹⁵.

A. Hitleriui Vokietijoje uždraudus visas politines partijas, išskyrus nacių, vokiečių Ūkio ir Tautos partijos sunerimusios dėl ateities 1933 m. birželio 25 d. pareiškė apie norą prisijungti prie nacistinės Socialinės tautos sąjungos⁶¹⁶. 1933 m. lapkričio 15 d. Ūkio partijos frakcijos 8 seimelio nariai, 16 kandidatų, neišstodami iš senosios partijos perėjo į E. Neumano partiją.

1933 m. lapkričio 18 d. Klaipėdos krašto gubernatoriui paskirtas J. Navakas. Jis buvo įpareigotas, pasitelkus teisinius instrumentus, uždaryti nacistines partijas. Tuoj po to buvo uždrausta į Klaipėdos kraštą įvežti nacinę spaudą; pareikalauta, kad ekonomikos, kultūros ir sporto organizacijų vadovybės nutrauktų ryšius su centrais Vokietijoje; pradėti sekti slapsti hitlerininkų susirinkimai. Įvertinęs susiklosčiusią padėtį ir ruošdamasis galimam blogiausiam scenarijui, 1933 m. gruodžio 21 d. E. Neumanas išvyko į Vokietiją konsultuotis, kokių veiksmų reikės imtis, jei bus uždaryta jo partija⁶¹⁷.

Lietuvos vyriausybė, tęsdama pradėtą politiką, 1934 m. vasario 8 d. išleido Tautai ir valstybei saugoti įstatymą. Jame buvo numatyta teisinė atsakomybė visiems, kas niekins ir įžeidins lietuvių tautą, vyriausybę, valstybės vėliavą, simbolius, be vyriausybės sutikimo ves derybas su svetimų valstybių vyriausybėmis bei jų įstaigomis, bandys demoralizuoti visuomenę, silpninti pilietinę ištikimybę, kurstys neramumus, leis ir platins antivalstybinius spaudinius ir t.t.⁶¹⁸ Vadovaujantis minėtuoju įstatymu, valstybės saugumo policija 1934 m. vasario 9 d. suėmė E. Neumaną. 1934 m. vasario 22 d. buvo sustabdyta E. Neumano ir T. von Saso Ūkio partijų ir Kultūrbundo veikla. Tiesa, vėliau, užprotestavus Vokietijai, kad šio įstatymo galiojimas Klaipėdos krašte pažeidžia jo autonomiją, įstatymą teko atšaukti.

Atitinkamos Lietuvos saugumo institucijos nuolat domėjosi nacistų veikla, o nustčius nusikalstamos veiklos požymių, po 1934 m. vasario 24 d. buvo pradėtas nacių veiklos tyrimas. Surinkus įrodymus, CSA ir SOVOG bylos buvo atiduotos kariuomenės teismui, kuris 1935 m. kovo 26 d. priėmė sprendimą – uždaryti abi politines partijas. Taip pat buvo atliktos kratos E. Neumano ir T. von Saso, Ūkio partijų ir Kultūrbundo būstinėse, buvo surasti dokumentai, įrodantys jų antivalstybinę veiklą ir ryšius su hitlerine Vokietija, todėl 1934 m. liepos 13 d. minėtosios partijos buvo uždarytos⁶¹⁹.

Kadangi šis teisminis procesas išsamiai buvo išnagrinėtas K. Blaževičius, I. Jakubavičienė, P. Žostautaitis ir kitų mokslininkų darbuose⁶²⁰, šioje disertacijoje jis nebus anali-

615 *Ibidem*, 19.

616 *Dr. Neumann'o, v. Sasso bei kitų bylos kaltinamasis aktas* (Kaunas, 1934).

617 Žinios apie kaltinamuosius. *Lietuvos valstybinis archyvas*. f. 377, ap. 9, b. 111, l. 5.

618 „Tautai ir valstybei saugoti įstatymas.“ *Vyriausybės žinios* 437, 3044 (1934).

619 „Uždarytos Neumanno ir Sasso partijos,“ *Lietuvos aidas*, 44 (2011), vasario 23, 1934, 1. *Klaipėdos krašto vyriausybės žinios*, 79, liepos 13, 1934, 607; *Klaipėdos krašto vyriausybės žinios*, 81, liepos 17, 1934, 627.

620 Kazys Blaževičius, „Klaipėdos kraštas 1923–1939 metais,“ *XX amžius*, 19(1804), kovo 10, 2010. Ingrida Jakubavičienė, „Dar kartą apie Ernesto Neumanno ir Theodoro Sasso procesą,“ *Darbai ir dienos*, 57, 2012, 31–63; Tos pačios, „Valstybės saugumo policijos pastangos įsikverbti į Klaipėdos kraštonacistines organizacijas 1930–1939 metais,“ *Istorija* 72 (2008): 40–52. Petronėlė Žostautaitė, *Hitlerininkų kėsnių užgrobti Klaipėdos kraštą 1933–1935* (Vilnius: Mokslas, 1982); Tos pačios, *Klaipėdos kraštas 1923–1939* (Vilnius: Mokslas, 1992).

zuojamas. Nepaisant to, nagrinėjami disertacijos temai šis teisminis procesas yra reikšmingas sąvokų atribojimo prasme, kadangi tiek legalios politinės partijos, tiek ir nelegaliai veikiančios politinės organizacijos, susidurdamos su įvairiais jų veiklos ribojimo atvejais, ieškojo alternatyvių veiklos formų: nelegalios politinės organizacijos savo veiklą siekdavo legalizuoti per legaliai veikiančias organizacijas ar legalią spaudą, o *de jure* įsteigtos politinės partijos vykdavo nelegalią veiklą (leisdavo nelegalius laikraščius, organizuodavo neteisėtus susirinkimus, kurdavo slaptas draugijas); todėl ši klausimą tikslinga aptarti detaliau.

Esant tokiai situacijai teisėsaugai atriboti teisėtas veikas nuo neteisėtų buvo sudėtinga. Nors baudžiamieji įstatymai numatė teisinę atsakomybę už dalyvavimą slaptose organizacijose, tačiau sąvokos „slapta (neteisėta) organizacija“ nepaaiškino. Tai padarė Vyriausiasis Tribunolas, svarstydamas CSA ir SOVOG bylą, kai prisidengiant įregistruotomis ir legaliai veikiančiomis organizacijomis, buvo vykdoma neteisėta veikla.

Vyriausiasis Tribunolas, pripažino SOVOG organizaciją „slapta, viešai įsiregistravusia, organizacija“. Taip pat nustatė, kad SOVOG negalėjusi viešai įsiregistruoti, o jei tai padariusi, dėl to tapo vieša organizacija. Vadinasi, teismas, padaręs tokią išvadą, pripažino, kad lygiagrečiai su viešąja SOVOG⁶²¹ organizacija veikė ir kita – slapta, kuriai priklausė kiekvienas SOVOG narys⁶²². Kita vertus, kasatoriai savo skunde nurodė, kad iš kelių tūkstančių organizacijos narių, apklausus tik 90 asmenų, negalima daryti išvados, kad egzistavo dvi organizacijos, nes nepakanka duomenų nustatyti slaptos organizacijos tuo pačiu pavadinimu egzistavimą. Teismo šie motyvai neįtikino. Jo nuomone, viena vertus CSA organizacija buvusi slapta, tačiau kita vertus, ji taip pat buvo nustatyta tvarka įregistruota ir dėl to tapusi neslapta. Taip pat buvo pastebėta, kad toks dvilypis statusas neprieštarauja vienas kitam⁶²³. Teismas, vertindamas tokią situaciją, konstatavo, kad prisidengiant legalia organizacija, turėjusia tą patį pavadinimą, norėta palengvinti organizacijos „slaptą vei-

621 Klaipėdos krašte 1928 m. įsikūrė pirmosios nelegalios organizacijos, siejusios save su Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partija. 1933 m. pradžioje T. von Sasas inicijavo oficialios nacistinės politinės organizacijos steigimą, kuri dar tų pačių metų gegužės mėnesį miesto tarybos rinkimuose dalyvavo kaip Krikščionių socialistų darbininkų sąjunga (*Christlich Sozialistische Arbeitsgemeinschaft* – CSA) ir gavo pusę mandatų. Po rinkimų T. von Sasas buvo paskirtas miesto vadu („führer“). Kadangi T. von Sasas kandidatūra nebuvo priimtina nei vietos politikams, nei vokiečiams, todėl neilgai trukus vadovu buvo paskirtas E. Neumanas, remiamas vietinių politikų. Asmeninės ambicijos sutrukdė vieningos nacionalsocialistinės politinės partijos įsteigimą: 1933 m. birželio 15 d. T. von Saso organizacija buvo oficialiai įregistruota kaip Klaipėdos krašto krikščionių socialistų darbininkų sąjunga, o kaip atsvara jai, 1933 m. birželio 21 d. buvo įsteigta E. Neumano vadovaujama nacistinė Klaipėdos krašto socialistinė tautos sąjunga (*Sozialistische Volksgemeinschaft des Memelgebiets* – SOVOG). CSA ir SOVOG buvo finansuojamos iš Vokietijos, o jų veikla buvo koordinuojama per Vokietijos generalinį konsulatą Klaipėdoje. 1934 m. CSA ir SOVOG veikla buvo sustabdyta, vadovai suimti, o vėliau teisiami. Jiems buvo pareikšti kaltinimai dėl ryšių su Vokietija ir bandymų organizuoti ginkluotą sukilimą, siekiant atplėšti Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos. *Plačiau*: Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939* (Vilnius: Mokslas, 1992).

622 „Vyriausiojo tribunolo Klaipėdos krašto skyriaus 1935 m. sausio 25 d. nutarimas Nr. 131,“ iš *Vyriausiojo tribunolo visuotinių susirinkimų nutarimai, baudžiamųjų ir civilinių kasacinių bylų sprendimai. VI tomas* (Kaunas: Raidė, 1935), 111.

„Vyriausiojo tribunolo 1935 m. gegužės 13–17 d. Nr. 162,“ iš *Vyriausiojo tribunolo baudžiamųjų kasacinių bylų sprendimai. VIII* (Kaunas: Raidės, 1935), 319.

623 *Ibidem*, 318.

kimą“, todėl buvo prisidengta „legaliais pavadinimais bei įstatais“⁶²⁴. Taip pat buvo pažymėta, kad dėl to, kad šios organizacijos tik vieną pusę rodė viešai, negalima tvirtinti, kad dėl to jos pasidarė viešos ir neslaptos. Kita vertus, teismas pripažino, kad padaryti takoskyrą tarp oficialiai veikiančios ir slaptosios organizacijos pusės yra sudėtingas uždavinys, kadangi narių atžvilgiu nebuvo įrodymų dėl jų verbavimo į slaptąją organizaciją, nes jie buvo verbuojami tik į legalią organizaciją⁶²⁵. Būtent dėl šios priežasties teisiamieji neretai būdavo pripažinti kaltais, kad rengdavo slaptus susirinkimus ir juose dalyvavo, dainavo nacionalistines dainas arba verbavo naujus narius, arba ragindavo ginkluotuoju sukilimu atskirti Klaipėdos kraštą⁶²⁶. Surinkti pakankamus įrodymus dėl šių nusikalstamų veikų buvę lengviau, nei padaryti takoskyrą tarp legaliai veikiančios ir slaptos organizacijų.

Neatsitiktinai, nors sprendime buvo konstatuota, kad kaltinamieji buvo apskrities vadovai, kurie instruktavo kitus narius ir patys gaudavę instrukcijas, tačiau nebuvo pasisakyta, kurios organizacijos, t.y. viešos ar slaptos. Taip pat nors buvo pareikšti kaltinimai dėl to, kad jie užsiėmė kariškais pratimais ir mankšta, mokėsi kariškos topografijos, patruliavimo, žvalgybos, kariškų apkasų kasimo, valdyti ginklų ir t.t., tačiau, kaip kasatoriai skunde nurodė, nebuvo nurodyta kada, kur, ką, kaip mokė ir mokėsi patys⁶²⁷. Nepaisant to, kaltės klausimą teismas laikė įrodytu.

Po CSA ir SOVOG veiklos sustabdymo gubernatorius J. Navakas su lietuvių politinių partijų vadovais, siekdami eliminuoti Vokietijos įtaką ir suvienyti lietuviškas organizacijas, 1934 m. įsteigė Lietuviškųjų organizacijų komitetą, turėjusį koordinuoti lietuviškų politinių partijų veiklą. Jį sudarė: Laukininkų centras, Visuomenės sąjunga bei Darbininkų ir amatininkų susivienijimas. Po metų komitetas ėmė globoti ir kitas lietuviškas organizacijas⁶²⁸. Nepaisant gubernatoriaus pastangų stiprinti lietuviškų politinių partijų įtaką krašte, jos nebuvo pakankamai vaisingos: iki 1935 m. daugumą Klaipėdos krašto seimelyje turėjo dvi svarbiausios vokiškos politinės partijos (Žemės ūkio partija (*Landwirtschaftspartei*), atstovavusi stambiesiems žemdirbiams, ir Tautos partija (*Volkspartei*) – pramoninkams); 1935 m. Klaipėdos krašto seimelio rinkimuose visos vokiečių partijos sudarė Vienybės sąrašą (*Einheitsliste*), kuris gavo absoliučią daugumą – dvidešimt keturias vietas iš dvidešimt devynių. Tuo tarpu lietuviškų politinių partijų sąrašai, surinkdavo 6–18% rinkėjų balsų ir gaudavo 2–5 vietas Klaipėdos krašto seimelyje ir jokios politinės įtakos Klaipėdos krašte neturėjo. Todėl, nors Klaipėdos krašto gubernatorių būtų galima apkaltinti neobjektyvumu dėl jo palankumo lietuviškosioms politinėms partijoms, tačiau duomenų, kad jis ėmėsi neteisėtų veiksmų, sudarančių prielaidas abejoti rinkimų teisėtumu, nėra.

Paradoksalu, tačiau, tuo pačiu metu, siekiant eliminuoti politinio pliuralizmo apraiškas didžiojoje Lietuvoje, Klaipėdos krašte ne tik nebuvo vykdoma A. Smetonos politinio vienalytiškumo programa, kurios pagrindiniu elementu buvo Lietuvos tautininkų sąjunga, bet ir priešingai – valdžia palaikė lietuviškų politinių partijų telkimo ir stiprinimo

624 *Ibidem*, 333. NSDAP – Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partija, kuri veikė Klaipėdos krašte nelegaliai. Ji kildinama iš 1919 m. balandžio 5 d. įsteigtos Vokiečių darbininkų partijos (DAP), kuri 1920 m. vasario 24 d. A. Hitlerio siūlymu buvo pervadinta į Vokiečių nacionalsocialistinę darbininkų partiją (NSDAP).

625 *Ibidem*, 327.

626 *Ibidem*, 320.

627 *Ibidem*, 322.

628 Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939* (Vilnius: Mokslas, 1992), 230.

idėją. Kita vertus, tokia Lietuvos vyriausybės politika buvo nulemta sudėtingos politinės situacijos Klaipėdos krašte: sustiprinus vietos gyventojų lietuvių tautiškumą ir lietuvišką kultūrą buvo tikimasi išlaikyti šį kraštą Lietuvos teritorijoje. Tuo tarpu radikalių veiksmų ėmimasis prieš visas (lietuviškas ir provokiškas) politines partijas, galėjo sąlygoti ne tik provokiškos gyventojų dalies, bet ir lietuvių nepasitenkinimą, o visiško pasitikėjimo praradimas vedė į Klaipėdos krašto netekimą.

4.4. Vieningo darbo vyriausybė kaip politinio pliuralizmo vertybės pripažinimas paskutiniais Lietuvos nepriklausomybės metais

Apribojus politinį pliuralizmą bei uždarius visas politines partijas, sumažėjo idėjų generavimo erdvė, o tai vedė į stiprėjančią nomenklatūrizmą. 1931–1938 m. ministro pirmininko ir Lietuvos tautininkų sąjungos pirmininko pareigos tapo faktiškai sujungtomis – jas užėmė J. Tūbelis. Vėliau jį pakeitė V. Mironas: 1938 m. kovo 24 d. tapo premjeru, o 1939 m. sausio 5 d. perėmė Lietuvos tautininkų sąjungos pirmininko pareigas. Vis tik, pažymėtina, kad ši sąsaja buvo tik personalinė, bet ne struktūrinė, o pačios sąjungos įtraukimas į politinį aparatą veikiau reiškė sąjungos pavaldumą valstybei, bet ne valstybės pavaldumą sąjungai. Dėl šios priežasties Lietuvos padėtis buvo priešinga daugeliui to meto nedemokratiškos valstybių (fašistinės Italijos, nacistinės Vokietijos, sovietinės Rusijos) padėčiai⁶²⁹. Laviruoti mažai Lietuvos valstybei tarp didžiųjų valstybių darėsi vis sunkiau, dėl to karo stovis buvo panaikintas.

Tiesa, siekiant apeiti susidariusią padėtį, tuoj po to, 1939 m. kovo 22 d., buvo paskelbta kita nepaprastosios padėties forma – sustiprinta valstybės apsauga visoje Lietuvos teritorijoje⁶³⁰. Įvedus sustiprintą apsaugą, buvo išplatintas Vidaus reikalų ministerijos aplinkraštis apskričių viršininkams⁶³¹. Jame buvo nustatyta griežta leidimų išdavimo tvarka ir numatyta, kad visuomeninius susirinkimus turi teisę organizuoti tik organizacijos, t.y. juridiniai asmenys, o ne pavieniai fiziniai asmenys. Atsižvelgiant į tai, kad opozicinės partijos buvo uždarytos 1936 m., šis reikalavimas vertintinas kaip siekis užkirsti kelią bet kokiam opozicijos galimam veikimui.

A. Smetona, į pirmą planą keldamas tautiškumo ir bendro valstybinio darbo idėją, siekė sutelkti visus „tautiškai nusistačiusius“ bendram darbui. Ministrų tarybos deklaracijoje, paviėšintoje 1939 m. Seimo posėdyje, buvo nurodoma, kad organizacijų gyvenime bus siekiama, kad jis būtų nukreiptas valstybei ir visuomenei naudingo ir vieningo darbo kryptimi⁶³².

1939 m. Lietuva, paklususi Vokietijos ultimatumui, neteko Klaipėdos. Tokie pokyčiai pakoregavo ir Lietuvos vidaus politiką. Klaipėdos įvykiai ir bręstanti užsienio politikos krizė parodė, kad Lietuvai yra reikalinga vyriausybė, kuri turėtų daugumos paramą. Mi-

629 Marius Kundrotas, „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos“, *Istorija. Mokslo darbai* 79, 3 (2010): 64.

630 „Respublikos Prezidento aktas“, *Vyriausybės žinios* 637, 4643 (1939).

631 1939 m. gegužės 5 d. Vidaus reikalų ministerijos aplinkraštis apskričių viršininkams. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 377, ap. 10, b. 525, l. 6.

632 „Vyriausybė nori realizuoti visos tautos vienybę ir kviečia visus piliečius į bendrą darbą. Ministrų tarybos deklaracija, pasakyta ministro pirmininko brigados generolo J. Černiaus Seimo posėdyje 1939 m. balandžio 5 d.“, *XX amžius*, balandžio 6, 1939, 2.

nistras pirmininkas V. Mironas, reaguodamas į besikeičiančią situaciją, 1939 m. kovo 25 d. pakvietė formaliai neveikiančių, uždraustų partijų atstovus pasitarti dėl tolimesnių veiksmų⁶³³. Po pasitarimo buvo sudaryta nauja vyriausybė, jai vadovauti pavesta generolui J. Černiui, Generalinio štabo viršininkui. Šis ministrų kabinetas dar kitaip yra vadinamas „tautos suvienijimo kabinetu“, nes atstovavo įvairiems politiniams sluoksniams. Nepaisant to, kad kabinete ypatingą vaidmenį vaidino kariškiai, jis buvo sudarytas iš asmenų, priklaususių trims politinėms grupėms: tautininkams, valstiečiams liaudininkams ir krikščionims demokratams.⁶³⁴ Tiesa, nors pastarosios dvi politinės partijos buvo uždarytos, tačiau faktiškai jos veikė. Tokiu būdu vyriausybės ir Lietuvos tautininkų sąjungos bendrystė baigėsi, nes sąjungos pirmininku liko V. Mironas, o 1939 m. gruodžio 2 d. šias pareigas užėmė tautininkas D. Cesevičius⁶³⁵.

Iškilus pavojui Lietuvos nepriklausomybei, atsižvelgęs į visuomenės ir nelegalių politinių partijų spaudimą, A. Smetona padarė nuolaidų oponentams, tačiau tai nereiškė, kad jo nuomonė politinių partijų klausimu pasikeitė: nebuvo panaikintas sprendimas dėl politinių partijų uždarymo; jų teisinis statusas nebuvo grąžintas į tą, kuris buvo seimų laikotarpiu. Vadinasi, į ministrų kabinatą buvo pakviesti ne konkrečių politinių partijų atstovai, o asmenys, priklausę įvairioms politinėms srovėms. Šis bendradarbiavimas, gresiančio pavojaus valstybingumui akivaizdoje, buvo grindžiamas ne partiniu, o personalijų pagrindu. Kandidatai į ministrus buvo parinkti, atsižvelgiant išimtinai į kompetenciją, reputaciją ir visuomenės pasitikėjimą, kandidatų politines pažiūras paliekant antrame plane. Be to, prisiminus galiojančią 1938 m. Lietuvos Valstybės Konstituciją bei joje įtvirtintą valstybės prezidento teisinį statusą ir jo galias, nelegalių opozicinių politinių partijų deleguotam ministrui, nevykdančiam valstybės prezidento nurodymų, grėsė bet kuriuo momentu būti atleistam iš pareigų. Tuo tarpu opozicinės politinės jėgos – valstiečiai liaudininkai ir krikščionys demokratai – sutiko bendradarbiauti su tautininkais, tačiau „nepareikalavo atstatyti savo partines organizacijas, nes nenorėjo sunkinti ir be to jau sunkios krašto padėties“⁶³⁶.

1939 m. balandžio 5 d. vykusiame apskričių viršininkų suvažiavime vidaus reikalų ministras, apibendrinamas valdžios poziciją opozicijos klausimu, teigė: „mūsų krašto padėtis verčia mus burtis. Reikia baigti visa tai, kas yra srovinio.<...> Srovinio gyvenimo tautoje negalima vertinti: jis reikia atmesti, šalinti. Bet kuriam tokiam pasireiškimui reikia užkirsti kelią. Ten kur ima veikti srovė, tendencinga linkmė, tokiems susirinkimams įvykti nereikia leisti, tačiau jei juose reiškiamas visuotinis solidarumas krašto naudai – drausti negalima“⁶³⁷.

633 *Baltijos valstybių užgrobito byla. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai* (Vilnius: leidykla „DU KA“, 1997), 143.

634 J. Černiaus Vyriausybė, XX kabinetas, veikęs 1939 m. kovo 28 d. iki lapkričio – 21 d., buvo sudarytas iš: J. Černiaus (tautininkas) – ministras pirmininkas; K. Bizauskas (krikščionis demokratas) – ministro pirmininko pavaduotojas; J. Urbšys (duomenų apie šiuo laikotarpiu priklausymą politinei partijai neaptikta) – užsienio reikalų ministras; K. Skučas (tautininkas) – vidaus reikalų ministras; K. Musteikis (tautininkas) – krašto apsaugos ministras; A. Tamošaitis (valstietis liaudininkas) – teisingumo ministras; J. Sutkus (tautininkas) – finansų ministras; J. Krikščionis (valstietis liaudininkas) – žemės ūkio ministras; L. Bistras (krikščionis demokratas) – švietimo ministras; K. Germanas (tautininkas) – susisiekimo ministras.

635 „Domas Cesevičius“, *Vairas*, 47, gruodžio 7, 1939, 909.

636 („XX a“), „Mykolas Sleževičius – naujas gyvenimas naujose sąlygose“, *Lietuvos ūkininkas*, 17, balandžio 27, 1939, 12.

637 1939 m. balandžio 5 d. Apskričių viršininkų suvažiavimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 377, ap. 7, b. 214, l. 3.

Lietuvos tautininkų sąjunga būtent opozicijos egzistavimą laikė viena iš didžiausių grėsmių valstybei. Lietuvos tautininkų sąjunga deklaruodama savo „istorinius nuopelnus“ ir „glaudų kontaktą su vadais“⁶³⁸, buvo lojali prezidentui A. Smetonai ir jo aplinkos žmonėms, todėl sutelktas valstybės aparatas⁶³⁹ dirbo įgyvendinant A. Smetonos valstybės viziją⁶⁴⁰.

A. Smetona uždraustų partijų nariams nepatikėjo svarbiausių postų vyriausybėje. Mažai tikėtina, kad ministrų kandidatūras galėjo pasirinkti pats ministras pirmininkas. Išimtis – teisingumo ministro kandidatūra. J. Pajaujįs, tardomas sovietų saugumo, prasarė kad A. Tamošaitį į teisingumo postą pakviėtė J. Černius⁶⁴¹, tačiau šio pasirinkimo motyvai jam nebuvo žinomi. Tiesa, pradžioje A. Tamošaitis šių pareigų atsisakė ir, tik vėliau, pasikonsultavęs su M. Sleževičiumi, sutiko užimti teisingumo ministro pareigas⁶⁴². Be to, J. Pajaujįs atkreipė dėmesį, kad valstiečių liaudininkų ministrai prieš pradėdami eiti pareigas gavo sutikimus iš savo partijos vadovybės⁶⁴³. Pats A. Smetona asmeniškai pasirinko ministrus iš nelegaliai veikusių partijų ir neprasė, kad jos atsiųstų savo kandidatus į ministrus, kadangi prezidentas opozicinių partijų nepripažino, jam jos buvo likviduotos⁶⁴⁴. Kita vertus, neramios tiek vidinės, tiek išorinės politinės situacijos kontekste toks sprendimas galėtų būti interpretuojamas kaip siekis stiprinti stabilumą šalyje.

Nepaisant to, toks vyriausybės sudarymas reiškė atsigrėžimą į demokratiją. Šis žingsnis buvo teigiamai sutiktas apžvalgininkų, kadangi kitų politinių jėgų integravimas į vyriausybės sudėtį padidino Lietuvos politinį stabilumą. Todėl nenuostabu, kad Londono „Times“ apie šį valdančiųjų žingsnį rašė, kad jie galėjo tikėtis visuomenės paramos, nes įtraukdama opozicijos lyderius ji tapo nacionaline vyriausybe⁶⁴⁵. Nors Seimą sudarė beveik vieni tautininkai, tačiau jie parėmė naująją vyriausybę. Jokiams pozicinėms jėgoms nebuvo leidžiama vyrauti tiek, kad atsirastų prieštaravimų tarp uždraustų partijų ir valdančiosios partijos dėl vyriausybės programos krypties⁶⁴⁶.

638 Lietuvos tautininkų sąjungos generalinio sekretoriaus J. Žuko aplinkraštis apskričių komitetams su žyma „slaptai“ Nr. 16. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 1, b. 41, l. 3.

639 1939 m. liepos 5 d. Lietuvos tautininkų sąjungos vyriausiosios valdybos aplinkraštis Lietuvos tautininkų sąjungos apskričių ir apylinkių pirmininkams Nr. 21/13. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 78, l. 1.

640 1939 m. gegužės 6 d. Lietuvos tautininkų sąjungos apskričių ir apylinkių pirmininkams aplinkraštis Nr. 15/8. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 32, l. 19; 1939 m. liepos 5 d. Lietuvos tautininkų sąjungos apskričių ir apylinkių pirmininkams aplinkraštis Nr. 21/13. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 554, ap. 2, b. 32, l. 11–15.

641 1940 m. lapkričio 15 d. J. Pajaujo parodymai sovietų saugumui. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 68.

642 1940 m. rugsėjo 28 d. išrašas iš A. Tamošaičio sovietų tardymo protokolo. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 55, b. 64, l. 6.

643 1940 m. lapkričio 15 d. J. Pajaujo parodymai sovietų saugumui. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 55, b. 63, l. 68.

644 Valuckas A., 1926 metų perversmas Lietuvoje. *Vilniaus universiteto biblioteka rankraščių skyrius*. f. 257–216, l. 186.

645 *Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai* (Vilnius: leidykla „DU KA“, 1997), 143.

646 *Ibidem*, 144.

Lygiagrečiai padarytiems politiniams sprendimams, Lietuvos nepriklausomybės grėsmės akivaizdoje, buvo padarytos korekcijos ir teisinėje bazėje: 1939 m. gegužės 10 d. Lietuvos Respublikos Prezidentas paskelbė Nepaprastojo meto įstatymą⁶⁴⁷, kuriame dar labiau sustiprino savo galias, suteikdamas teisę savo paties nuožiūra įvesti nepaprastąjį metų valstybėje⁶⁴⁸. Ypatingieji valstybės apsaugos įstatai su jų pakeitimais buvo inkorporuoti į Nepaprastojo meto įstatymą. Jis karo padėtį vadino valstybės gynimo metu. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad tautininkai per visą savo valdymo laikotarpį laikėsi griežtos pozicijos komunistų, nacistų ir plečkaitininkų atžvilgiu. Jų grėsmė visuomenei buvo nuolatos primenama ir būtent ja pateisinama karo padėtis šalyje. Atsižvelgiant į tai, buvo pavesta didinti atsakomybę komunistų ir nepartinių „už tikrą bolševikišką veiklumą darbe“⁶⁴⁹.

Nuogaustajama buvo ne be reikalo. Komunistų veikla Lietuvoje agresyvi. Vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento raportuose buvo perspėjama apie mokyklose veikiančias antivalstybiškai nusistačiusias kairiųjų socialistų organizacijas⁶⁵⁰, jų organizuojamas komunistinio jaunimo kuopeles bei jų vykdomą priešvalstybinio turinio literatūros platinimą⁶⁵¹. Pateikiamoje informacijoje gausu perspėjimų apie įvairias legaliai veikiančias draugijas, organizacijas, per kurias užfiksuoti komunistų neteisėti bandymai veikti, bei legaliose organizacijose kuriamas „komunistų frakcijos“, kurios vadovauja visam organizacijos darbu⁶⁵². Antrojo pasaulinio karo išvakarės Lietuvoje situacija buvo sudėtinga: grėisė ne tik karinis konfliktas su didžiosiomis kaimynėmis, bet ir augo neramumai šalies viduje.

1939 m. rugpjūčio 23 d. buvo pasirašytas Molotovo-Ribentropo paktas su slaptaisiais protokolais, pagal kuriuos J. Stalinas ir J. Hitleris pasidalino dalį Europos. Tų pačių metų rugsėjo 28 d. SSRS ir Vokietija pasirašė sutartį, kuria vadovaujantis Lietuva perėjo SSRS įtakos zonon. Išlikę archyviniai dokumentai byloja, kad 1939 m. rudenį A. Hitleriui ir J. Stalinui pradėjus įtakos sferų dalybas, Vidaus saugumo departamentas užfiksavo J. Stalino planus, kuriuose buvo siekiama, kad „vienokiu ar kitokiu būdu bus pereita prie komunistinės santvarkos įvedimo Lietuvoje“⁶⁵³. 1939 m. spalio 10 d. SSRS pasiūlė Lietuvai pasirašyti savitarpio pagalbos sutartį ir sugrąžinti Vilnių, kurį sovietai užėmė po įsiverži-

647 „Nepaprastojo meto įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 644, 4702 (1939). Po nepaprastojo meto paskelbimo, organizacijos ar jos padalinio veikimas, jei kenktų valstybės saugumui, visuomenės rimčiai, viešąją tvarką ar kitiems valstybės reikalams, vidaus reikalų ministro nutarimu galėjo būti sustabdomas. Tokia organizacija ar toks jos padalinys vidaus reikalų ministro nutarimu galėjo būti ir uždaryti. Be to, įstatymu buvo suteikta teisė apskričių viršininkams viešosios tvarkos ar valstybės saugumo sumetimais nustatyti, kurie dalykai draudžiami spausdinti arba kitaip kaip skelbti, konfiskuoti leidinių; uždaryti, uždrausti eisenas ir kitus žmonių susitelkimus, sustabdyti ar uždrausti judėjimą ir kt.

648 1939 m. balandžio 22 d. Lietuvos tautininkų sąjungos vyriausiosios valdybos aplinkraštis apskričių ir apylinkių pirmininkams Nr. 13/7. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 544, ap. 2, b. 75, l. 47–47 ap.

649 LTS Liaudies Komisarų Tarybos pranešimas apie vietinės pramonės komisariato veiklą 1940 m. ir uždavinius 1941. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-754, ap. 3, b. 30, l. 31.

650 Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Piliečių apsaugos departamento direktoriaus raštas su žyma „slaptai“ Švietimo ministrui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 394, ap. 4, b. 98, l. 56.

651 *Ibidem*, l. 55.

652 *Ibidem*, l. 58.

653 1939 m. rugsėjo mėn. Vidaus saugumo departamento biuletenis. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 378, ap. 10, b. 138, l. 30.

mo į Lenkiją prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, tačiau už tai buvo išreikalauta teisė Lietuvoje dislokuoti Sovietų Sąjungos karinius dalinius.

Tokiomis sudėtingomis politinėmis aplinkybėmis vieningo darbo vyriausybėje padėtis buvo sudėtinga: santykiai tarp tautininkų, valstiečių liaudininkų ir krikščionių demokratų aštrėjo. Jaunieji tautininkai rodė nepasitenkinimą liaudininkų ir krikščionių demokratų ministrais bei šių srovių parama vyriausybei. Be to, prezidentas A. Smetona laikė J. Černių per silpnu vyriausybės vadovu, kadangi kai kurie ministrai neklausė ministro pirmininko. Iš pirmo žvilgsnio netikėtai J. Černiaus vyriausybės griūčiai taip pat galėjo pasitarnauti ir iškilę nepasitenkinimai dėl švietimo ministro krikščionio demokrato L. Bistro ir žemės ūkio ministro valstiečio liaudininko J. Krikščiūno bei stringantys žemės reformos klausimai atgautame Vilniaus krašte. 1939 m. lapkričio 22 d. ministru pirmininku buvo paskirtas tautininkas A. Merkys. A. Merkio vyriausybėje⁶⁵⁴ pasikeitė tik personalijos, nes vietų skaičius, numatytas skirtingoms politinėms srovėms, liko nepakeistas. Tikėtina, kad liaudininkai ir krikščionys demokratai įėjo į paskutines dvi vieningo darbo vyriausybes, nes ne tik suprato sudėtingą krašto tarptautinę ir vidaus padėtį, bet ir tikėjosi įtikinti A. Smetoną, siekiant sustiprinti vyriausybės veiksmus, grįžti prie demokratinės santvarkos. Faktiškai naujojoje vyriausybėje kardinalių pokyčių nebuvo, išskyrus vyriausybės vadovą ir finansų ministrą. Tiesa, jaunieji tautininkai smerkė ir A. Merkio vyriausybės sudarymą, pasak jų, vyriausybė turi atstovauti vieningos valios reiškimui, todėl jie atmetė vieningo darbo vyriausybės idėją. Nepaisant kritikos, tęsdama pradėtus darbus, A. Merkio vyriausybė pasitiko 1940 m. įvykius.

Netrukus, 1940 m. birželio 14 d., Sovietų Sąjunga pateikė ultimatumą Lietuvai, kuriam buvo reikalaujama sudaryti naują, sovietams palankią vyriausybę, įsileisti papildomus karinius dalinius į Lietuvos teritoriją bei atiduoti teismui vidaus reikalų ministrą ir Valsybės saugumo departamento direktorių. Jiems buvo mesti kaltinimai organizavus sovietų karių grobimus. Lietuvos vyriausybė nepritarė A. Smetonos siūlymui atmesti ultimatumą, todėl jis, parašęs aktą, kuriuo, vadovaudamasis Lietuvos Konstitucijos 71 straipsniu, pavaduoti save, einant Lietuvos prezidento pareigas, pavedė ministrui pirmininkui A. Merkiui ir pasitraukė į užsienį. Jau kitą dieną Sovietų Sąjungos daliniai kirto Lietuvos sieną ir okupavo Lietuvą.

XX a. ketvirtajame dešimtmetyje politinis režimas Lietuvoje balansavo tarp autoritarizmo ir demokratijos. Lietuvos tautininkų sąjungos sukurta teisinė sistema neturėjo pakankamai išvystytų teisinių garantijų, užtikrinančių valstybės valdžios paklusimą teisei. Teisės aktų netobulumas ir plačios diskrecijos teisės, sutelktos valstybės administracijos pareigūnų rankose, paneigė politinių laisvių, laisvo draugijų ir politinių partijų steigimosi bei veikimo principus. Buvo ne tik teisiškai užkirstas kelias galimam opozicijos atsirai-

654 XXI kabinetas (1939 m. lapkričio 21 d. – 1940 m. birželio 15 d.) buvo sudarytas iš: A. Merkys (tautininkas) – ministras pirmininkas, K. Bizauskas (krikščionis demokratas) – ministro pirmininko pavaduotojas, J. Urbšys (duomenų apie šiuo laikotarpiu priklausymą politinei partijai neaptikta) – užsienio reikalų ministras, K. Musteikis (tautininkas) – krašto apsaugos ministras, A. Tamošaitis (valstietis liaudininkas) – teisingumo ministras, K. Skučas (tautininkas) – vidaus reikalų ministras, E. Galvanauskas – finansų ministras, K. Jokantas (buvęs krikščionis demokratas) – švietimo ministras, J. Audėnas (valstietis liaudininkas) – žemės ūkio ministras, J. Masiliūnas (krikščionis demokratas) – susisiekimo ministras.

dimui, bet ir siekiama sunaikinti pačią politinio pliuralizmo idėją. Kita vertus, Antrojo pasaulinio karo akivaizdoje naujos koalininės vyriausybės sudarymas, nors ir nereiškė opozicinių politinių partijų pripažinimo, tačiau parodė, kad Lietuvos tautininkų sąjungos vadovybei Lietuvos likimas vis tik yra svarbiau už asmeninius ar sąjunginius interesus. Taip A. Smetonos laikais buvo išugdyta tautiškai orientuota patriotų karta, kuri pasitiko 1940 m. įvykius.

5. LIETUVOS OKUPACIJA IR ANEKSIJA 1940 M. LIETUVOS POLITINIŲ PARTIJŲ UŽDARYMAS

Pasiruošimas įsitvirtinimui valdžioje: Lietuvos tautininkų sąjungos uždarymas ir Komunistų partijos Lietuvoje legalizavimas

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, o prezidentui A. Smetonai išvykus iš Lietuvos, nepaisant, kad Lietuvos Konstitucijoje aiškiai buvo skiriamas prezidento išvykimas į užsienį nuo jo atsistatydinimo, prezidento pavadavimas nuo jo pareigų ėjimo, siekiant iš prezidento atimti jo galias, buvo paskelbtas komunikatas apie tai, kad A. Smetonos išvykimą Vyriausybė vertina kaip jo atsistatydinimą ir tokiu atveju, vadovaujantis Lietuvos Konstitucijos 72 straipsniu jo pareigas ima eiti ministras pirmininkas A. Merkys. Taip buvo paruoštos sąlygos sudaryti naują, sovietams lojalią vyriausybę⁶⁵⁵, kurios sudėtį padiktavo V. Dekanozovas, SSRS vyriausybės ypatingasis įgaliotinis Lietuvai. Pagal formaliai tebegaliojančią Lietuvos Konstituciją sudaryti vyriausybę buvo pavesta J. Paleckiui⁶⁵⁶, kuris būdamas ministru pirmininku, ėmė eiti prezidento pareigas. Jis, vadovaudamasis Lietuvos Konstitucijos 38 straipsniu, 1940 m. birželio 27 d. paleido Seimą. Vėliau, remdamasis konstitucinėmis nuostatomis, suteikiančioms prezidentui teisę leisti įstatymus, eidamas prezidento pareigas iki 1940 m. liepos 21 d. išleido daugiau nei keturiasdešimt teisės aktų.

Vidaus reikalų ministro M. Gedvilo potvarkiu 1940 m. birželio 19 d. buvo uždaryta Lietuvių tautininkų sąjunga ir jaunalietuvių organizacija⁶⁵⁷, o kitos uždraustos politinės partijos oficialiai apskritai neveikė. Okupantam neįtikusi literatūra nedelsiant buvo išimta iš apyvartos. 1940 m. birželio 20 d. švietimo ministras išplatino aplinkraštį, kuriuo buvo nurodyta išimti iš knygynų ir bibliotekų A. Smetonos raštus, apie jį rašiusiujų darbus⁶⁵⁸.

Pirmosiomis naujosios vyriausybės veiklos dienomis buvo paleisti politiniai kaliniai, kurių absoliučią daugumą sudarė Komunistų partijos nariai, atiduoti į priverčiamojo dar-

655 1940 m. birželio 17 d. A. Merkys pasirašė aktą dėl J. Paleckio vadovaujamos vyriausybės sudarymo. *Plačiau*: 1940 m. birželio 17 d. einančio Lietuvos Respublikos prezidento pareigas Antano Merkio aktas Nr. 759 Dėl naujos Ministrų Tarybos sudėties. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 922, ap. 1, b. 59, l. 98.

656 Ministras pirmininkas ir, pabėgus į užsienį A. Smetonai, laikinai ėjęs prezidento pareigas A. Merkys perdavė valdžią J. Paleckiui. 1940 m. birželio 17 d. d. buvo pristatyta ministrų taryba iš tautiškai nusistačiusių žmonių, kurie okupantams buvo reikalingi, kad naujoji vyriausybė turėtų pasitikėjimą Lietuvos visuomenėje, ir artimų komunistams žmonių. Pirmajai grupei priskiriami: ministro pirmininko pavaduotojas ir užsienio reikalų ministras V. Krėvė-Mickevičius, finansų ministras E. Galvanauškas, krašto apsaugos ministras V. Vitkauskas, juos palaikė žemės ūkio ministras M. Mickis ir švietimo ministras A. Venclova; o antrajai grupei – teisingumo ministras P. Pakarklis, vidaus reikalų ministras M. Gedvilas ir sveikatos apsaugos ministras M. L. Koganas. Liaudies vyriausybė baigė darbą, kai 1940 m. rugpjūčio 25 d. buvo sudaryta Lietuvos SSR liaudies komisarų taryba.

657 Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais* (Vilnius: Mintis, 1996), 27.

658 Vyginas Bronius Pšibilskis, “Kultūrinio švietimo įstaigos 1940–1941 metų ir pokario ideologinėje situacijoje,” iš *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią* (Vilnius: Mintis, 1989), 201.

bo įstaigas.⁶⁵⁹ Šie žmonės dalyvavo manifestacijose, kuriomis siekta sukurti „išvaduotos liaudies“ euforiją, įtikinti visuomenę, kad šios demonstracijos kilo spontaniškai⁶⁶⁰.

1940 m. birželio 25 d. vidaus reikalų ministro M. Gedvilo potvarkiu legalizuota Lietuvoje Komunistų partija, o birželio 28 d. – Lietuvos komunistinė jaunimo sąjunga⁶⁶¹. Taip buvo panaikintas partijos draudimas. Pasak E. Šileikio, nors demokratinėse valstybės daugiapartiškumas yra viena iš demokratijos užtikrinimo sąlygų⁶⁶², tačiau SSRS krašto administravimą pavedė legalizuotai Lietuvos komunistų partijai, kuri tapo vadovaujanti ir nukreipianti valstybę ir visuomenę jėga⁶⁶³. Visuomenei buvo teigiama, kad Lietuvą valdo ne Komunistų partija, o viešpataujanti darbininkų klasė. Sąvokos „partija“ prasmė buvo pakeista: komunistai ją apibrėžė kaip politinę jėgą, kuri atstovauja visuomenės interesams ir vadovauja jos raidai; ji buvo pagrindinis tarybinės politinės sistemos elementas, kuris vadovavo visiems kitiems politiniams institutams⁶⁶⁴. Toks Komunistų partijos vaidmens išskyrimas, nusigręžiant nuo vieno pagrindinių demokratiškos rinkimų principo – politinių partijų lygybės ir kandidatų lygybės – ir sąmoningas išskyrimas iš valstybės aparato sistemos, nors ir turėjo sudaryti pseudodemokratijos iliuziją, tačiau turėtų būti vertinamas kaip Komunistų partijos iškėlimas aukščiau ne tik už kitas politines organizacijas, bet ir valstybės institucijas.

Legalizavus Komunistų partiją, visuomenė vylėsi, kad ir kitos politinės partijos bus legalizuotos, tačiau atėję į valdžią komunistai kitas politines partijas priskyrė liaudies priešų kategorijai⁶⁶⁵. Politinis pliuralizmas buvo nesuderinamas su komunistine ideologija. V. I. Leninas, sakoma yra prasitaręs, kad „Sovietų Sąjungoje gali būti kiek nori partijų, tačiau tik su viena sąlyga: kad komunistų partija turėtų galią visų kitų partijų narius pasiūsti į kalėjimą“⁶⁶⁶. Panaši mintis buvo pateikta ir 1936 m. lapkričio mėnesio laikraštyje „Pravda“: „Sovietų Sąjungoje nėra bazės kelių partijų egzistavimui, taigi ir partijų laisvei“, kadangi Sovietų Sąjungoje „turi bazę“ tik viena Komunistų partija⁶⁶⁷.

Birželio 27 d. vidaus reikalų ministras išleido įsakymą, pagal kurį nuo liepos 7 d. sustabdyti leidimai visiems leidiniams, pradėtiems leisti iki 1940 m. birželio 20 d. Norint atnaujinti sustabdytų periodinių leidinių leidimą, buvo galima tik gavus specialius leidimus⁶⁶⁸. Tokiu būdu *de jure* buvo uždaryti visi laikraščiai, išskyrus „Lietuvos aidą“, kurio

659 Nijolė Maslauskienė, „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pab. – 1940 m. rugsėjo mėn.“, *Genocidas ir rezistencija* 1 (1999): 80.

660 „Didžiulės darbininkų manifestacijos Kaune“, *Lietuvos žinios*, 142 (6302), birželio 25, 1940, 1.

661 1940 m. birželio 25 d. Vidaus reikalų ministerijos Spaudos ir draugijų skyriaus raštas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 1, b. 135, l. 1.

662 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997), 210.

663 „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas)“, *Vyriausybės žinios* 730, 5997 (1940).

664 Josifas Stalinas, „Apie leninizmo pagrindus“, iš *Dėl leninizmo klausimų* (Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla; 1946), 119.

665 *XX amžius*, birželio 27, 1940.

666 William Henry Chamberlin, *The Russian Enigma* (New York: Charles Scribner's Sons, 1943), 133.

667 William Christian Bullitt, *The Great Globe Itself. A Preface to the World Affairs* (London: Macmillan and Co, Ltd., 1947), 65.

668 *XX amžius*, 146, liepos 1, 1940.

pavadinimas buvo pakeistas ir pavadintas „Darbo Lietuva“, ir kelis kitus SSRS režimui lojalius laikraščius⁶⁶⁹.

1940 m. liepos mėnesį buvo pradėta „antisovietinių elementų“ apskaita, sudaryti „antisovietinių elementų“ sąrašai⁶⁷⁰, išplėstos „liaudies priešų“ paieškos. 1940 m. liepos 1 d. vidaus reikalų ministras išleido įsakymą, pagal kurį nurodė uždrausti visas draugijas ir jų šakinius padalinius, kurie buvo įtraukti į draugijų sąrašą iki 1940 m. birželio 20 d. Uždraustos draugijos galėjo tęsti savo veiklą tiktai gavusios vidaus reikalų ministro specialų leidimą⁶⁷¹. Kadangi veikiančių draugijų nepriklausomumo nuo valstybės principas buvo nepriimtinas egzistuojančiai sistemai, todėl jų veikla buvo nutraukta, o vėliau kuriamos iš naujo.

Uždraudus spaudą, visuomenines organizacijas, teisę rengti susirinkimus, panaikinus žodžio laisvę ir t.t., buvo paliktos veikti tik naujam režimui lojalios organizacijos. Tokiais metodais šalyje palaipsniui buvo įtvirtinama okupantų sukurta sistema, kurioje galėjo legaliai veikti tik Komunistų partija ir jai lojalios organizacijos. Buvo panaikintos svarbiausios valstybinės institucijos: 1940 m. birželio 25 d. aktu nuo liepos 1 d. paleistas Seimas⁶⁷²; liepos 26 d. – Valstybės taryba⁶⁷³. Siekiant kontroliuoti svarbiausias šalies struktūras, priimti atitinkami sprendimai: birželio 26 d. – pradėta kurti Liaudies milicija⁶⁷⁴; liepos 2 d. – Kariuomenės pertvarkymo įstatymas⁶⁷⁵.

Rinkimų į Liaudies Seimą organizavimas – pasirengimas Komunistų partijos įsitvirtinimui valdžioje

1940 m. liepos 1 d. buvo organizuotas specialus posėdis rinkimų į Liaudies Seimą klausimams aptarti⁶⁷⁶, V. Dekanozovas pareikalavo, kad rinkimai įvyktų ne vėliau kaip po 10 dienų⁶⁷⁷. Buvo pavesta teisingumo ministrui P. Pakarkliui ir Komunistų partijos Centro komiteto Lietuvoje nariui V. Niunkai skubiai parengti rinkimų į Liaudies Seimą įstatymą, už pagrindą imant 1936 m. Seimo rinkimų įstatymą, tačiau pakeičiant jo nuostatas taip, kad būtų sudaryta demokratinio atstovavimo iliuzija⁶⁷⁸. 1940 m. liepos 5 d. Ministrų

669 1940 m. birželio 18 d. Lietuvos Respublikos Ministrų Tarybos posėdžio protokolas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 59, l. 2; 1940 m. liepos 12 d. Lietuvos Respublikos Ministrų Tarybos posėdžio protokolas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 59, l. 17.

670 Arvydas Anušauskas, „Sovietinis genocidas ir jo padariniai,“ iš *Lietuvos gyventojų genocidas*. T. 1 (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999), 22.

671 *XX amžius*, 146, liepos 1, 1940.

672 1940 m. birželio 27 d. Einančio Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas J. Paleckio aktas Nr. 839. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 807, l. 124.

673 1940 m. liepos 26 d. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos posėdžio protokolai. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 59, l. 29.

674 Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais* (Kaunas: Šviesa, 1995), 62.

675 Lietuvos Respublikos Ministrų Tarybos posėdžio 1940 m. liepos 2 d. protokolas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 29, l. 10.

676 Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais* (Kaunas: Šviesa, 1995), 63–64.

677 Buvusiųjų Liaudies Seimo atstovų susirinkimo 1980 m. birželio 13 d. protokolas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 53, b. 43, l. 1, 2. Liudas Truska ir Vytautas Kancevičius, *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose* (Vilnius: Mintis, 1990), 167.

678 *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*. T. 3. (Vilnius: Mintis, 1985), 43.

taryba patvirtino teisės aktus, reglamentuojančius rinkimų į Liaudies Seimą tvarką ir paskyrė jiems organizuoti Vyriausiąją rinkimų komisiją⁶⁷⁹, sudarytą iš Komunistų partijos Lietuvoje Centro komiteto narių ir kitų aktyvių Komunistų partijos veikėjų⁶⁸⁰. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad 1940 m. liepos 6 d. įsigaliojusiame Liaudies Seimo rinkimų įstatyme⁶⁸¹ teisę kelti kandidatus turi didesnis subjektų ratas nei A. Smetonos valdymo laikais, tačiau realiai tik formaliai kandidatus turėjo teisę iškelti M. Gedvilo vadovaujamos Vidaus reikalų ministerijos patvirtintos organizacijos. Tai yra Komunistų partija, komjaunimas, priimtos profesinės sąjungos⁶⁸². Šios organizacijos turėjo teisę kelti tik iš anksto numatytus kandidatus. Be to, kandidatų galima buvo siūlyti tik tiek, kiek apygardoje renkama atstovų, įvestas privalomasis balsavimas⁶⁸³. Komunistų partijos Lietuvoje Centro komitetas sudarė 79 numatytų kandidatų sąrašą, kurie turėjo būti renkami į 79 Liaudies Seimo narių vietas. Iš 79 kandidatų: 38 buvo komunistai, jie sudarė beveik pusę būsimąjo Liaudies Seimo narių. Tai užtikrino, kad Seimas atliks jam pavestą aneksijos įforminimą, 41 Seimo narys nepriklausė partijoms, jie buvo apibūdinti kaip jokio balso neturinti „masuotė“, fonas komunistams ir širma jų savivalei pridengti⁶⁸⁴. Nepaisant to, kandidatas „visuomet bus tas asmuo, kuris yra vertinamas kaip ištikimas režimui, nepriklausomai nuo to, ar jis formaliai yra partijos narys, ar net ir ne“⁶⁸⁵. Įstatymų leidėjas, siekdamas užsitikrinti galimybę falsifikuoti rinkimų rezultatus, naujajame Liaudies Seimo rinkimų įstatyme atsisakė rinkėjų sąrašų formavimo prieš rinkimus. Dar daugiau, įstatyme numačius, jog bus daromi įrašai apie balsavimą rinkėjų pasuose, balsavimas tapo privalomas: okupantai užsitikrino rinkėjų aktyvų dalyvavimą rinkimuose ir tai, kad jie bus priversti „balsuoti“ už Komunistų partijos Centro komiteto parinktus kandidatus. Tokiu rinkimų inscenizavimu buvo siekiama pasauliui parodyti laisvos tautos valios sprendimą.

Praėjus dešimčiai dienų po okupacijos Lietuvoje buvo pasiektos žymios permainos. Apie jas NKVD rezidentas V. Makarovas rašė: „iš valstybės aparato valomi Smetonos

679 Lietuvos liaudies vyriausybės posėdžio 1940 m. liepos 5 d. protokolas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 591, l. 13–14.

680 Pirmininku paskirtas V. Niunka – Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto narys; pavaduotoju – K. Domaševičius, artimas Lietuvos komunistų partijai; nariais – A. Bulota, artimas Lietuvos komunistų partijai; V. Narvydaitė ir J. Kvietkauskas, Lietuvos komunistų partijos nariai. *Plačiau*: 1980 m. birželio 13 d. Buvusiųjų Liaudies Seimo atstovų susirinkimo protokolas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 53, b. 43, l. 2; 1940 m. liepos 5 d. Liaudies vyriausybės posėdžio protokolas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 591, l. 13.

681 „Liaudies Seimo rinkimų įstatymas“, *Vyriausybės žinios* 715, 5634 (1940).

682 Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2009), 326–327.

683 *Lietuvos Liaudies Seimas. Stenogramos ir medžiagos* (Vilnius: Mintis, 1985), 19–24.

684 Nijolė Maslauskienė, *Nusikalstamos okupacinės politikos sistema – okupantų politinių ir visuomeninių struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis 1940–1941 m. Mokslinis tyrimas* (Vilnius: Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti): 55, <http://www.komisija.lt/lt/body.php?&m=1193653932>; Buvusių Liaudies Seimo narių susirinkime Kaune 1942 m. rugpjūčio 30 d. padaryti pranešimai ir atsiminimai. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 274, l. 10, 20, 68,83, 86, 91–92; „Kandidatų į Lietuvos Respublikos Seimą sąrašas“, *Lietuvos aidas*, 328 (5537), liepos 11, 1940, 10.

685 *Baltijos valstybių užgrobito byla. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai* (Vilnius: leidykla „DU KA“, 1997), 339.

statybiniai⁶⁸⁶. Pradėtas kadru valymas, kad valstybės valdymo institucijose neliktų sovietų režimui priešišku, nepatikimų valstybės tarnautojų⁶⁸⁷. Dar iki Liaudies Seimo rinkimų paskelbimo masiškai buvo pakeisti Vidaus reikalų ministerijos pareigūnai, nes ši institucija buvo sparčiai reorganizuojama į okupacinio režimo represinę struktūrą⁶⁸⁸. 1940 m. liepos 6 d. buvo paskelbti Liaudies Seimo rinkimai, neatsižvelgiant į 1938 m. Lietuvos Konstitucijoje įtvirtintą reikalavimą, kad nuo rinkimų paskelbimo iki rinkimų datos turi praeiti bent du mėnesiai. Taip pat saugumo policijai buvo įsakyta, Seimo rinkimų įvykdymui ir tvarkos užtikrinimui susisiekti ir palaikyti glaudų ryšį su Komunistų partijos vietos organizacijomis⁶⁸⁹. Asmenis, kurie agitavo prieš vyriausybę ir rinkimų tvarką, buvo įsakyta areštuoti. Kandidatams į Liaudies Seimą kelti buvo skirtos tik trys dienos⁶⁹⁰.

Ruošiantis rinkimams, 1940 m. liepos į 6 d. A. Sniečkus pasirašė slaptą įsakymą, kuriuo numatyta suimti „destruktyvų, priešvalstybinį elementą, agituojantį prieš liaudies vyriausybę ir ardantį rinkimų tvarką“. Kitą dieną buvo sudarytos komisijos, kurioms pavesta visoje Lietuvoje surasti ir atpažinti tokius „liaudies priešus“ bei juos suimti⁶⁹¹. 1940 m. liepos 7 d. buvo patvirtintas partijų, įvardintų priešvalstybinėmis – tautininkų, voldemarininkų, liaudininkų, krikščionių demokratų, jaunalietuvių, trockistų, socialdemokratų, eserų, šaulių ir kt., vadovaujančio sąstato likvidacijos paruošiamųjų darbų ir operatyvinės likvidacijos planas⁶⁹². Plane pavesta iki liepos 10 dienos paruošti žinias apie žmones, kuriuos reikia izoliuoti.

Rengiantis rinkimams, kitą dieną, 1940 m. liepos 8 d., Vyriausioji rinkimų komisija priėmė išaiškinimą, kuriame nustatė, kad teisę į susirinkimų organizavimą ir kandidatų kėlimą turi tik tos organizacijos, kurios tuo metu *de jure* veikė Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje. Prisiminus dar visai nesenus įvykius, kai vidaus reikalų ministras M. Gedvilas uždarė visas Lietuvos politines partijas ir organizacijas, ir *de jure* šalyje įteisino Komunistų partiją bei su ja susijusias organizacijas: Lietuvos komunistinę jaunimo sąjun-

686 1940 m. birželio 26 d. Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD) rezidento Makarovo pranešimas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. K-1, ap. 49, b. 826, l. 489.

687 1941 m. sausio 8 d. buvo priskaičiuota apie 320 tūkst. buvusių politinių partijų ir organizacijų narių. „Kas septintas lietuvis turėjo patekti į šiuos sąrašus, tarp jų turėjo būti 16 tūkst. tautininkų, 80–100 tūkst. Šiaulių, 38–40 tūkst. jaunalietuvių, 2 tūkst. voldemarininkų, 160 tūkst. įvairių katalikų organizacijų narių.“ Režimo priešau laikyti visi nepriklausomos Lietuvos politikai ir visuomenės veikėjai. *Plačiau*: NKVD Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos 2-ojo skyriaus I-ojo viršininko v/s leitenanto B. Zaisenvurmo pažyma. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 1771, ap. 2, b. 225, l. 1.

688 Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais* (Vilnius: Mintis, 1996), 25–26, 36–37.

689 Vytautas Tininis, *Sniečkus 33 metai valdžioje* (Vilnius: Karmino spaustuvė, 2000), 40.

690 *Plačiau*: *Lietuvos okupacija ir aneksija, 1939–1940: Dokumentų rinkinys* (Vilnius: Mintis, 1993), 330–331.

691 Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2009), 326; Arvydas Anušauskas, *Terroras ir nusikaltimai žmoniškumui. Terror and Crimes Against Humanity* (Vilnius: Margi raštai, 2006), 68; *Lietuvos okupacija ir aneksija 1939–1940. Dokumentų rinkinys*. L. Breslavskienė et al., (Vilnius: Mintis, 1993), 333–337; Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais* (Vilnius: Mintis, 1996), 34; To paties, *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2005), 135.

692 1940 m. liepos 7 d. Vidaus saugumo departamento direktoriaus įsakymas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. 378, ap. 10, b. 23, l. 259.

gą, profsąjungas⁶⁹³, toks išaiškinimas vertintinas kaip komunistų siekis užsitikrinti, kad po rinkimų susirinks Komunistų partijai ir jos deklaruojamoms vertybėms lojalus Seimas.

Vykdamas likvidacijos planą, 1940 m. liepos 11–12 d. buvo areštuoti visų nekomunistinių nelegalių partijų vadai bei aktyvesni nariai⁶⁹⁴. Šalyje pradėti vykdyti buvusių aukščiausiųjų šalies pareigūnų trėmimai. Okupantams buvo neparanku, kad aukščiašieji valstybės vadovai liktų Lietuvoje, nes jie kėlė grėsmę režimui. Vadovaujantis NKVD emisary nurodymu, vidaus reikalų ministras M. Gedvilas kreipėsi į J. Paleckį su siūlymu ištremti iš Lietuvos su šeimomis Lietuvos ministrą pirmininką M. Merkį ir užsienio reikalų ministrą J. Urbšį. Liepos 17 d. A. Merkys su šeima buvo ištremtas į Saratovą, J. Urbšys – į Tambovą⁶⁹⁵. Pasak krikščionių demokratų, 1940 m. liepos mėnesį galėjo būti suimta apie tūkstantį įvairių įsitikinimų žmonių⁶⁹⁶.

Siekiant pašalinti aktyviausius Lietuvos piliečius ir nelegaliai veikiančias politines grupes, besipriešinančias okupaciniam režimui, Liaudies Seimo rinkimų išvakarėse, V. Dekanozovo grupė ir TSRS NKVD pradėjo represijas prieš Lietuvos politinių srovių atstovus ir nepaklusnius piliečius. Birželio ir liepos mėnesiais suimti buvę aukščiašieji valstybės pareigūnai⁶⁹⁷, jiems pareikšti kaltinimai pagal Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį⁶⁹⁸. Pavyzdžiui, 1940 m. liepos 12 d. vidaus reikalų liaudies komisaro A. Guzevičiaus teikimu buvo suimtas antikomunistinių pažiūrų visuomenės veikėjas J. Rimvydas. 1941 m. gegužės 24 d. jį teisė SSRS NKVD ypatingasis pasitarimas. J. Rimvydui buvo pareikšti kaltinimai pagal RSFSR BK 58 straipsnį. Kaltinamojoje išvadoje jis buvo kaltinamas darbo liaudies interesų išdavyste, motyvuojant jo naryste Lietuvos tautininkų sąjungoje⁶⁹⁹. Prasideję

693 Liudas Truska, *Lietuva 1938–1953 metais* (Kaunas: Šviesa, 1995), 64.

694 1940 m. liepos 5 d. NKVD rezidentas iš Kauno į Maskvą pranešė pirmuosius suėmimų rezultatus: liepos 11–14 d. suimti 373 žmonės, daugiausia suimta liepos 10–12 d. – 250. Naktį iš liepos 12–osios į 13–ąją suimtas 91 žmogus (Vilniaus valstybės saugumo apygardoje – 42, Šiaulių – 33, Ukmergės – 9, Marijampolės – 4, Panevėžio – 2 žmonės, Kauno – 1 žmogus), naktį iš 13–osios į 14–ąją – 32 žmonės. Vėliau kasnakt buvo suimama po keliasdešimt žmonių ši situacija tęsėsi iki liepos 19 d. Masinių suėmimų eigą kontroliavo ne tik L. Berija. Apie vykdomų suėmimų rezultatus buvo informuoti J. Stalinas ir V. Molotovas. Viename iš parnešimų jiems rašoma, kad liepos 10–17 d. buvo suimti 504 žmonės, tarp kurių „158 tautininkų partijos nariai, 31 Voldemaro šalininkas, 7 krikščionys demokratai, 8 šauliai, 4 liaudininkai, 148 lenkų karininkai ir asmenys, dalyvavę lenkų kontrrevoliucinėse organizacijose, 12 baltagvardiečių, 17 politinės policijos agentų, 14 trockininkų, 7 užsienio žvalgybų agentai ir 73 kiti kontrrevoliuciniai elementai.“ Kiekviena suimtųjų grupė buvo priskirta vienokiai ar kitokiai kategorijai: buvę organizacijų ir narių vadovai, uždraustų laikraščių redaktoriai, buvę ministrai, žurnalistai ir t.t. *Plačiau*: NKVD rezidento Jefimovo 1940 m. liepos 14 ir 15 d. pranešimai Nr. 47 ir Nr. 50. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. K-1, ap. 49, b. 828, l. 85.

695 *Lietuvių archyvas*. T. 2 (Kaunas: Žaibas, 1942), 16; Juozas Urbšys, *Lietuva ir Tarybų Sąjunga lemtingais Lietuvai 1939–1940 m.* (Vilnius: ab, 1988), 33.

696 1940 m. liepos 20 d. Vidaus saugumo departamento biuletenis Nr. 209. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-754, ap. 3, b. 311, l. 19.

697 1940 m. liepos 16 d. Vidaus reikalų ministro M. Gedvilo raštas laikinai einančiam Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas J. Paleckiui dėl M. Merkio ir J. Urbšio suėmimo ir ištėmimo iš Lietuvos. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-758, ap. 1, b. 40, l. 1.

698 LSSR teisingumo liaudies komisaro P. Pakarkio instrukcija. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-761, ap. 1, b. 1, l. 26; *Lietuvos gyventojų genocidas. 1939–1941 m.* T. 1 (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido tyrimo centras, 1992), XXIV.

699 1941 m. gegužės 24 d. SSRS NKVD Ypatingojo pasitarimo protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-756, ap. 6, b. 27, l. 4.

masiniai suėmimai baugino ne tik valstybės tarnautojus, bet ir visą visuomenę: vykdomos represijos dalį tarnautojų privertė nesipriešinti okupacinei valdžiai ir nekludyti naujojo režimo kūrimui.

Motyvuojant „valstybės saugumo sumetimais“⁷⁰⁰, buvo sustabdyta visų iki tol veikusių organizacijų veikla ir nustatyta visus vidaus dokumentus pristatyti į Vidaus reikalų ministeriją. Vėliau jie buvo juridinis pagrindas iškelti baudžiamąsias bylas pagal Sovietų Rusijos Baudžiamojo kodekso 58 straipsnį, kuriame buvo numatyta galimybė teisti kiekvieną nepriklausomos Lietuvos valstybės veikėją už „antisovietinę veiklą“, kadangi kaltinamojo kaltė buvo siejama su anksčiau eitomis pareigomis. Tokia praktika įsitvirtino krašte. Dėl to, asmenys, nepriklausomoje Lietuvoje užėmę pareigas valstybės institucijose, pradėjo masiškai emigruoti į Vokietiją. Vidaus saugumo departamento ataskaitoje minima, kad vien tokių žmonių galėję būti apie tūkstantis⁷⁰¹. Pabėgėliai buvo paskelbti už įstatymų ribų ir jų turtas konfiskuotas⁷⁰².

Rinkimų į Liaudies Seimą vykdymas: Komunistų partijos Lietuvoje įsitvirtinimas

Kadangi nekomunistinės politinės partijos nebuvo legalizuotos, tik nelegaliai galėjusios veikti uždraustos partijos ragino boikotuoti tokius rinkimus, tačiau pradėti masiniai areštai pasėjo įtampą šalyje. Nors dalis visuomenės atėjo į rinkimus ir balsavo už Komunistų partijos Centro komiteto pasiūlytus kandidatus, tačiau rinkėjai buvo neaktyvūs. Tikintis padidinti rinkėjų aktyvumą, J. Paleckis, oficialiai motyvuodamas „blogu oru“, pratęsė rinkimus dar vienai papildomai dienai⁷⁰³. Į Liaudies Seimą buvo deleguoti įvairių socialinių ir tautinių grupių atstovai, tačiau šie kandidatai buvo tik komunistų priedanga.

Buvo net ir kurioziškų situacijų, kuomet kandidatai apie savo iškėlimą į Liaudies Seimo narius sužinojo tik iš komunistų kontroliuojamų visuomenės informavimo priemonių. Situacija Ukmergės rinkimų apygardoje pranoko visas – kandidatų sąrašuose buvo suklysta rašant vieno kandidato pavardę (kandidatu kėlė A. Bankonį, tačiau rinkėjams teko balsuoti už neegzistuojantį asmenį J. Abakonį⁷⁰⁴). Tiesa, šis incidentas nuo visuomenės buvo nuslėptas, o vėliau juo pasinaudota – pakartotinai vykusiuose rinkimuose J. Paleckis buvo iškeltas kandidatu į Liaudies Seimo narius.

Sovietų organizuoti rinkimai į Liaudies Seimą buvo plačiai kritikuoti teigiant, kad „iš esmės sovietiniai rinkimai nėra priemonė pakeisti vadovus tam tikrais laiko intervalais,

700 Liudas Truska ir Vytautas Kancevičius, *Stalino ir Hitlerio sandėrių verpetuose* (Vilnius: Mintis, 1990), 159.

701 1940 m. liepos 18 d. Vidaus saugumo departamento biuletėnis Nr. 208. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-756, ap. 3, b. 311, l. 24.

702 1940 m. rugsėjo 16 d. Vidaus reikalų ministro įsakymas Nr. 4. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-758, ap. 6, b. 11, l. 26; 1940 m. rugpjūčio 19 d. A. Guzevičius įsakymas Nr. 6. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-758, ap. 6, b. 16, l. 227.

703 1940 m. liepos 14 d. Einančio Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas J. Paleckio aktas Nr. 1064. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 58, b. 807, l. 141.

704 “Kandidatų į Lietuvos Respublikos Seimą sąrašas,” *Lietuvos aidas*, 328 (5537), liepos 11, 1940, 10; “Liaudies Seimo narių sąrašas,” *Tiesa*, liepos 17–18, 1940; 1980 m. birželio 13 d. Buvusių Liaudies Seimo atstovų susirinkimo protokolas. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 3377, ap. 53, b. 43, l. 1; Alfred Erich Senn, *Lithuania 1940 revolution from above* (Amsterdam – New York: Rodopi B.V., 2007), 228.

nėra jie ir priemonė, padedanti sudrausminti valdančius asmenis arba pareikalauti iš jų didesnės atsakomybės, priversti atsiskaityti už tą tarpinį, kol jie bus valdžioje. Nors aukščiausieji partijos vadai – šiuo atveju jie ir vieninteliai teisėjai, ir personalo keitimo, ir pareigų skirstymo viešpačiai – formaliai gali panaudoti rinkimus tam, kad pasiektų abiejų minėtų tikslų žemesniame vyriausybės biurokratiniame lygmenyje, tačiau jie turi šiems tikslams ir visai kitokių priemonių, kurias, beje, neretai ir pritaiko⁷⁰⁵.

Okupacinei valdžiai rinkimų inscenizacija buvo reikalinga, siekiant legalizuoti komunistų partijos suformuotas politines struktūras ir sudaryti jų teisėtumo įspūdį. Rinkimai turėjo sudaryti regimybę, kad okupuotoje Lietuvoje veikia suvereni demokratiniai rinkimų būdu organizuota atstovaujamoji valdžia. Ideologiniais sumetimais rinkimų kampanijos buvo pristatomos kaip politinės akcijos, kurių metu Lietuvos visuomenė tariamai pareiškė savo politinę valią ir suteikė politinius įgaliojimus komunistų sudarytoms struktūroms⁷⁰⁶. Rinkimų farsą maskavo Vyriausioji rinkimų komisija, sudaryta išimtinai iš Komunistų partijos narių arba jiems lojalių žmonių⁷⁰⁷. Žemesnių grandžių rinkimų komisijų nariai taip pat buvo atrenkami pagal partinio aktyvumo kriterijų⁷⁰⁸. Ruošiantis rinkimams buvo rengiami seminarai, kurių metu rinkimų organizatoriai būdavo instruktuojami apie sklandų rinkimų insceizavimą⁷⁰⁹. Toks rinkimų procedūrų organizavimas sulaukė daug nelegaliai veikusių uždraustų partijų narių kritikos. Valdžia buvo kaltinama tradicinių demokratinė rinkimų procedūrų nesilaikymu, rinkėjų sąrašų nesudarymu, sukūrusiu prielaidas falsifikuoti rinkimų rezultatus.

Liaudies Seimo rinkimus tyrinėjęs istorikas L. Truska yra pastebėjęs, kad Liaudies darbo blokas gavo 55 procentus rinkėjų balsų iš 85 procentų visų dalyvavusių. Didelė dalis kandidatų nesurinko nei pusės balsų. Dar daugiau, jis padarė išvadą, kad Vyriausioji rinkimų komisija suklastojo rinkimų rezultatus: nuslėpė rinkėjų paduotų už kandidatus balsų skaičių ir padidino 10 procentų balsavusiųjų rinkėjų skaičių⁷¹⁰. Šiuose rinkimuose ne tik rinkėjai neturėjo galimybių išreikšti savo valios, bet ir buvo paminta pasyvioji rinkimų teisė – būti kandidatu. Lietuvos politinės partijos buvo visiškai nušalintos nuo valdžios ir dalyvavimo rinkimuose. M. Romeris, vertindamas Liaudies Seimą teigė, jog jis įvykdė konstitucinį perversmą ir buvo loginis Lietuvos valstybės okupacinis padarinys⁷¹¹. E. A. Seno (*E. A. Senn*) nuomone, naujasis rinkimų įstatymas suteikė nemažai peno pasvarstymui dėl įstatymų „formos ir turinio“ ir dėl rinkimų. Be to, galutiniai rezultatai

705 *Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai* (Vilnius: leidykla „DU KA“, 1997), 338–339.

706 *Liaudies seimo stenogramos. I sesija. 1940 m. liepos 21–23 d. Nepaprastoji sesija. 1940 m. rugpjūčio 24–25 d. 3–4*, 18, 151–155; *Plačiau: Nijolė Maslauskienė, „Parlamentarizmo idėja ir okupuotos Lietuvos valdymo sistema 1940–1941 m.“, Parlamento studijos 1 (2004): 18–29.*

707 1941 m. balandžio 10 d. O. Levitano skundas Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 2, b. 469, l. 155–158.

708 *Plačiau: Nijolė Maslauskienė, „Parlamentarizmo idėja ir okupuotos Lietuvos valdymo sistema 1940–1941 m.“, Parlamento studijos 1 (2004): 18–29.*

709 1940 m. gruodžio 17 d. LKP (b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 17. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 1, b. 86, l. 1–4.

710 Liudas Truska, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai“, *Lituanica*, 1(21) (1995): 37.

711 Mykolas Römeris, *Lietuvos sovietizacija, 1940–1941: Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas* (Vilnius: Lithuanus, 1989), 36.

parodė, kad režimas nepaisė taisyklių, kurias pats nustatė⁷¹². Rinkimai buvę tik dėl akių: juose dalyvaudavo tik iš anksto parinkti kandidatai, lojalūs Komunistų partijai, o iškel-tas kandidatų skaičius atitiko vietų skaičių renkamoje institucijoje. Taip Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, buvo paneigta teisė į parlamentinę opoziciją. Tik vienintelė Komunistų partija turėjo *de jure* galimybes dalyvauti rinkimuose ir tokiu būdu prisidėti prie šalies valdymo⁷¹³. M. Romeris, apibūdindamas 1940–1941 m. šalies sovietizaciją teigė: „faktiškai Lietuva, žinoma, neturėjo jau jokio laisvo tvarkymosi galimumo ir buvo patekusi į visišką Sovietų dispoziciją“⁷¹⁴. Jam pritarė ir E. Šileikis teigdamas, kad demokratinėse valstybėse politinis pliuralizmas yra viena iš demokratijos užtikrinimo sąlygų⁷¹⁵, tačiau Lietuvą oku-pavus SSRS buvo nutolta nuo politinio pliuralizmo idealų ir nusigręžta nuo demokratinių vertybių. Be to, nors ir buvo deklaruojamos žmogaus politinės teisės, tačiau tai liko tik deklaracija: nebuvo užtikrinamas realus ir laisvas visuomenės dalyvavimas valdant šalį, laisvi demokratiniai rinkimai.

Išskirtinė Komunistų partijos Lietuvoje teisinė padėtis Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucijoje

Liepos 21–22 d. naujieji Lietuvos, Latvijos Seimai ir Estijos Valstybės Dūma paskelbė sovietų valdžią ir kreipėsi su „prašymu“ priimti šias respublikas į SSRS. 1940 m. rugpjūčio 3–6 d. SSRS Aukščiausioji Taryba patenkino jų „prašymus“⁷¹⁶. 1940 m. liepos 21 d. Liaudies Seime buvo inscenuotas Lietuvos ateitį nulemiančių dokumentų priėmimas. Vienas svarbiausių buvo deklaracijos apie valstybės santvarką ir Lietuvos įstojimo į SSRS sudėtį priėmimas. 1940 m. rugpjūčio 3 d. SSRS Aukščiausioji Taryba priėmė įstatymą dėl Lietu-vos įjungimo į Sovietų Sąjungos sudėtį. 1940 m. liepos 22 d. Liaudies Seimas deklaracijoje „Apie valstybės santvarką“⁷¹⁷ išklė siekį likviduoti „fašistinio teroro“ padalinius, suteikti „liaudžiai“ laisvę. Tokiu būdu siekta sušvelninti esamą padėtį ir nukreipti visuomenės dė-mesį nuo okupantų įvykdytų pasikeitimų valstybės valdyme.

1940 m. rugpjūčio 25 d. Liaudies Seimas ypatingosios sesijos metu patvirtino Lietu-vos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstituciją⁷¹⁸, aprobuotą Visasąjunginės komunistų partijos VKP (b) Centro komiteto Politinio biuro. Ji skelbė Lietuvą vienu iš Tarybų Są-

712 Alfred Erich Senn, *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezis-tencijos tyrimų centras, 2009), 326.

713 SSRS okupacijos metu Lietuvos SSR ministrais pirmininkais buvo Maskvai lojalūs asmenys: M. Gedvilas (Komunistų partijos Lietuvoje narys) 1940 m. rugpjūčio 25 d. – 1956 m. sausio 16 d.; M. Šumauskas (Komunistų partijos Lietuvoje narys) 1956 m. sausio 16 d. – 1967 m. balandžio 14 d.; J. Maniūšis (Komunistų partijos Lietuvoje narys) 1967 m. balandžio 14 d. – 1981 m. sausio 16 d.; R. B. Songaila (Komunistų partijos Lietuvoje narys) 1981 m. sausio 16 d. – 1985 m. sausio 18 d.; V. Saka-lauskas (Komunistų partijos Lietuvoje narys) 1985 m. sausio 18 d. – 1990 m. kovo 17 d.

714 Mykolas Römeris, *Lietuvos sovietizacija 1940–1941* (Vilnius: Litanus, 1989), 17.

715 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997), 210.

716 Natalija Lebedeva, „VKP(B) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietiza-vimas,“ *Genocidas ir rezistencija*, 1(7), 2000.

717 „Deklaracija apie valstybės santvarką.“ *Vyriausybės žinios* 719, 5743 (1940).

718 „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas).“ *Vyriausybės žinios* 730, 5997 (1940). Lietuvos TSR Konstitucija buvusi 1936 m. gruodžio 5 d. TSRS konstitucijos analogas.

jungos subjektu – sąjungine respublika⁷¹⁹; Komunistų partijai buvo numatytas išskirtinis vaidmuo. Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucijos 98 straipsnis, atkartojęs Stalino konstitucijos⁷²⁰ nuostatą, skelbė, kad sutinkamai su darbo žmonių interesais ir liaudies masių organizacinei saviveiklai bei politiniam aktyvumui išugdyti, Lietuvos TSR piliečiams užtikrinama teisė jungtis į visuomenes organizacijas: profesines sąjungas, kooperatyvinius sambūrius, jaunimo organizacijas, sporto ir gynybos organizacijas, kultūros, technikos ir mokslo draugijas, o aktyviausieji ir sąmoningiausiai darbininkų klasės ir kitų darbo žmonių sluoksnių piliečiai jungiasi į Visasąjunginę komunistų partiją (bolševikų), kuri yra priešakinis darbo žmonių būrys jų kovoje dėl socialistinės santvarkos sustiprinimo bei išplėtimo ir visų, tiek visuomeninių, tiek valstybinių, darbo žmonių organizacijų vadovaujans branduolys⁷²¹. Ši nuostata Komunistų partijai skyrė išskirtinį vaidmenį, nors ir įsaktinai nefiksuotą. Vėliau tai buvo padaryta 1978 m. Lietuvos TSR Konstitucijoje. V. Sinkevičius, analizuodamas komunistų partijos įtaką valstybei, yra pastebėjęs, kad „Sovietų Sąjunga buvo partinė valstybė, kurioje viską sprendavo komunistų partijos“⁷²². Kadangi esamomis sąlygomis visus svarbiausius visuomenės politinio ir ūkinio gyvenimo klausimais sprendimus priimdavo Komunistų partijos vadovaujančios įstaigos su Lietuvoje veikusiais partijos padaliniais, o Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sudėtį lemė ne rinkėjai, o Komunistų partijos vadovaujančių įstaigų Maskvoje ir jos vietinių padalinių priimami sprendimai, Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą vadinti parlamentu nėra juridinio pagrindo.

Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucijos 113 straipsnis *de jure* užkirta kelią rinkimuose dalyvauti visoms politinėms partijoms, išskyrus Komunistų partiją. Straipsnis skelbė, kad teisė kelti kandidatus užtikrinama visuomeninėms darbo žmonių organizacijoms ir draugijoms: komunistinėms partinėms organizacijoms, profesinėms sąjungoms, kooperatyvams, jaunimo organizacijoms, kultūrinėms draugijoms. Teisės istorikai vieningai sutaria, kad svarbiausia politine priemone, sovietinėje sistemoje turėjusia užtikrinti demokratiškiausiomis laikytų institucijų veiklos sutapimą su kompartijos linija, buvo viena iš rinkimų stadijų – kandidatų kėlimas⁷²³. Todėl nors ir buvo deklaruojama, kad visi Lietuvoje vyksiantys rinkimai vykdomi vadovaujantis visuotiniais, lygiais ir tiesioginiais rinkimų teisės principais, asmenims balsuojant slapta, tačiau šios nuostatos kūrė tik svarbiausių rinkimų teisės principų laikymosi mirazą. Kandidatų kėlimo teisė buvo monopolizuota Komunistų partijos ir jai palankių organizacijų, o visų lygių rinkimai vyko pagal kandidatų sąrašus, kuriuos parinkdavo Komunistų partija. Kitos politinės partijos kandidatų kelti negalėjo, nes jų šalyje tuo metu nebuvo. Rinkėjai iš kandidatų laisva valia išsirinkti savo atstovus į tautos atstovybę taip pat negalėjo, nes jos nebuvo. Tuo tarpu,

719 Natalija Lebedeva, „VPK (b) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas“, *Genocidas ir rezistencija*, 1(7), (2000): 95–96.

720 1936 m. SSRS konstitucija dažnai yra vadinama Stalino konstitucija.

721 „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas)“, *Vyriausybės žinios* 730, 5997 (1940).

722 Vytautas Sinkevičius, „Kovo 11–oji: Nepriklausomybės atkūrimo teisinė konstrukcija“, *Jurisprudencija* 3(121), (2010): 60.

723 Mindaugas Maksimaitis, „Lietuvos sovietizacija. Autentiškos Lietuvos konstitucinės raidos pertrūkis. Lietuvos valstybės konstitucingumo raida iki nepriklausomybės atkūrimo 1990 m.“ iš *Lietuvos konstitucinė teisė* (Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012), 142.

prisidengiant rinkimais, buvo legalizuotas okupacinės valstybės valdžios struktūrų numatytas Aukščiausiosios Tarybos sudarymas.

Nors tik formaliais balsavimo principais besiremiantis balsavimas visų lygių rinkimuose negalėjo daryti jokios įtakos jų rezultatams, tačiau okupantai buvo numatę dar vieną papildomą apsidraudimo nuo netinkamų sistemai asmenų mechanizmą – imperatyvinį mandatą, numatantį galimybes rinkėjams bet kuriuo metu atšaukti savo išrinktąjį deputatą. Šis įstatymų leidėjo sprendimas galėtų būti vertinamas kaip siekis šalyje užtikrinti vienos politinės organizacijos – Komunistų partijos – įsitvirtinimą šalies valdyje ir visiškai eliminuoti opozicines politines partijas iš valstybės gyvenimo.

Likvidavus nekomunistines politines partijas ir Komunistų partijai Lietuvoje suteikus išskirtinį vaidmenį konstituciniu lygmeniu, buvo paneigti vieni svarbiausiųjų – teisė jungtis į politines partijas ir politinių partijų lygybės principai⁷²⁴. Dar daugiau, Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucijos aštuntojo skyriaus „Pagrindinės piliečių teisės ir pareigos“ 97 straipsnyje buvo įtvirtintos pagrindinės žmogaus teisės. Straipsnyje buvo ne tik iškeltas socialinės santvarkos primatas prieš žmonių interesus, bet ir atsisakyta įtvirtinti draugijų (sąjungų) laisvę (tuo pačiu ir politinių partijų): „Sutinkamai su darbo žmonių interesais ir socialinei santvarkai sustiprinti, Lietuvos TSR piliečiams įstatymu garantuojama: a) žodžio laisvė, b) spaudos laisvė, c) susirinkimų ir mitingų laisvė, d) gatvių eisenų ir demonstracijų laisvė“⁷²⁵. Taip nors konstituciškai neuždraudžiant, tačiau buvo atsisakyta teisės jungtis į draugijas ir politines partijas įtvirtinimo. Juridiškai Komunistų partijai buvo suteiktas išskirtinis vaidmuo. Toks konstitucinis teisės jungtis į draugijas, sąjungas ir politines organizacijas ignoravimas bei Komunistų partijos konstitucinis institucionalizavimas galėtų būti vertinamas kaip siekis sudaryti jai ypatingas veikimo sąlygas ir pabrėžti jos išskirtinį vaidmenį šalies politiniame ir visuomeniniame gyvenime.

Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucijoje numatyta žmogaus priklausomybė nuo valstybės: joje įtvirtintas valstybės ir kolektyvinių interesų dominavimas individo interesų atžvilgiu. Dar daugiau, ne valstybei kyla pareiga nepažeisti žmogaus teisių, o asmeniui numatoma pareiga tarnauti valstybei. Konstitucija kritikuotina dėl jai būdingo žmogaus teisių ir laisvių deklaratyvaus pobūdžio: konstituciškai įtvirtintos teisės *de facto* nebuvo įgyvendinamos, nebuvo sudaroma galimybė kreiptis į teismą dėl konstitucinių teisių gynimo. Be to, konstituciškai atsisakyta įtvirtinti teisminę konstitucinę kontrolę – tai leido nesudaryti palankių sąlygų šias teises apginti ir *de facto* jas gauti.

724 Pasak E. Šileikio, politinių partijų lygiateisiškumą „reikia suprasti ne kaip politinių partijų konkurencijos rezultatų lygybę, bet kaip politinių partijų konkurencijos lygybę, t.y. jų veikimo teisinių sąlygų, galimybių padėti suformuoti ir išreikšti piliečių valią lygybę“. Vadinasi, politinių partijų lygiateisiškumą galima apibrėžti taip: valstybė sudaro vienodas teisines sąlygas politinių partijų lygiateisei konkurencijai. „Politinių partijų lygiateisiškumą reiktų suprasti kaip universalų, visam politinių partijų veikimui taikytiną principą. Nukrypimus nuo šio principo konstituciškai gali pateisinti tik objektyvūs, iš demokratinės valstybės principo ar kitos konstitucinės nuostatos kildinami pagrindai.“ *Plačiau*: Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997), 52.

725 „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas).“ *Vyriausybės žinios* 730, 5997 (1940).

Komunistų partijos Lietuvoje ir Visasąjunginės komunistų partijos santykis

1940 m. spalio 8 d. Komunistų partija Lietuvoje, kartu su Komunistų partijomis Latvijoje ir Estijoje, oficialiai „respublikų organizacijų teisėmis“ buvo prijungtos prie Visasąjunginės komunistų (bolševikų) partijos⁷²⁶, taip dar kartą buvo oficialiai patvirtintos jos kilmės šaknys ir deklaruojamas lojalumas centrinei valdžiai. Formaliai įtraukus Komunistų partiją Lietuvoje į SSRS politinę sistemą, ji buvo galutinai palenkta įgyvendinti TSKP politiką Lietuvoje. M. Maksimaitis, vertindamas Komunistų partijos Lietuvoje ir SSRS komunistų partijos santykį, pripažino, kad „Lietuvos komunistų partija tebuvo organinis Sovietų Sąjungos komunistų partijos darinys“⁷²⁷. Siekiant efektyvesnės visuomeninio gyvenimo kontrolės, Komunistų partija panaikino sistemai prieštaraujančias organizacijas (taip pat ir politines partijas), o nepanaikintoms nustatė griežtą kontrolę ir cenzūrą. Jos tapo instrumentais, įgyvendinančiais okupantų politiką. Okupantų valdžia pasinaudojo ir uždarytų organizacijų turtu – 1940 m. spalio 30 d. LKP (b) CK biuras perleido uždarytų organizacijų turtą Komunistų partijai⁷²⁸. Suprasdami, kad tik jėga ir bauginimais valdžią išlaikyti yra sunku, Komunistų partija siekė patraukti savo pusėn profesines sąjungas ir kitas dirbančiųjų organizacijas. Jie, iš esmės neneigdami visuomenės organizacijos būtinybės, veikiančias organizacijas politizavo ir pavertė Komunistų partijai dirbančiomis struktūromis⁷²⁹.

Visuomenės kontrolės stiprinimas kaip Komunistų partijos įsitvirtinimas valdžioje

Sovietams uždraudus organizuotos visuomenės veiklą, pradėta burtis į nelegalias organizuoto pasipriešinimo okupantams grupes. Svarbiausios jų buvo: 1940 m. rugsėjo mėnesį Romoje įkurtas Lietuvos tautinis komitetas ir tų pačių metų lapkričio 17 d. Berlyne – Lietuvos aktyvistų frontas (LAF). Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS), įsisteigusi 1940 m. gruodžio 26 d., subūrė liberalios orientacijos tautininkus, vykdė spausdintą antinacinę agitaciją ir dėl to dažnai tituluojama pirmąja rezistencine organizacija ne tik Lietuvoje, bet ir Baltijos valstybėse⁷³⁰. Slaptų pasipriešinimo okupantams, nelegalių organizacijų tinklas rengė konspiracinius susirinkimus, leido nelegalią spaudą, būrė skirtingų anksčiau egzistavusių politinių partijų narius, sąmoningus ir aktyvius Lietuvos piliečius – visus, siekiančius nepriklausomos Lietuvos atkūrimo.

726 *Plačiau*: Nijolė Maslauskienė, „Lietuvos komunistų partijos tautinė ir socialinė sudėtis“, *Genocidas ir rezistencija* 1(5) (1999): 77–103; Tos pačios, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio – gruodžio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija* 2(8) (2000): 7–41.

727 Mindaugas Maksimaitis, „Lietuvos sovietizacija. Autentiškos Lietuvos konstitucinės raidos pertrūkis. Lietuvos valstybės konstituciningumo raida iki nepriklausomybės atkūrimo 1990 m.“, iš *Lietuvos konstitucinė teisė* (Vilnius: Mykolas Romeris universitetas, 2012) 143.

728 1940 m. spalio 30 d. LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 12. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 1, b. 21, l. 2 (rusų k.).

729 1940 m. rugsėjo 11 d. LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 1. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 1, b. 1, l. 1–2 (rusų k.); 1940 m. spalio 2–3 d. LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 4. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 1, b. 7, l. 5–7 (rusų k.).

730 Arūnas Bubnys, „Lietuvių antinacitinė rezistencija 1941–1944 m.“, iš *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991* (Vilnius: Rytas, 1994), 197.

Siekiant dar labiau sustiprinti įtaką šalyje, Komunistų partijos Lietuvoje Cento komiteto biuras lapkričio 12 d. patvirtino LTSR laikinosios AT Prezidiumo įsako dėl vietinės administracijos organų sudarymo projektą⁷³¹, kuriuo buvo panaikintas *de jure* veikęs Vietos savivaldybės įstatymas. Naujasis įsakas numatė, kad Liaudies komisarų taryba parenka miestų ir apskričių laikinųjų vykdomųjų komitetų narius, o apskričių laikinieji vykdomieji komitetai – valsčių, miestelių ir apylinkių komitetų sudėtį. Tačiau *de facto* minėtuosius komitetus formavo Komunistų partija Lietuvoje: konkrečios kandidatūros į miestų ir apskričių laikinuosius vykdomuosius komitetus buvo parenkamos LKP (b) CK Organizaciniame – instruktorių ir Kadro skyriuose partijos komitetų teikimu, o valsčių ir apylinkių – partijos apskričių komitetuose iš Komunistų partijos narių ir kitų LKP lojalių žmonių⁷³². Priklausymas Komunistų partijai ir ištikimybė jai, buvo svarbūs kriterijai atrenkant kandidatus tiek į renkamas, tiek į skiriamas valstybės institucijų pozicijas.

Siekiant efektyvesnės visuomenės kontrolės buvo peržiūrėta ir spaudos veikla. Ji tapo pavaldi įvairioms administracijos struktūroms ir virto jų dalimi arba buvo tiesiogiai priklausoma nuo struktūrų: LTSR laikinosios AT Prezidiumas įsaku įformino Komunistų partijos sprendimą dėl laikraščių („Tarybų Lietuva“, „Truženik“) vyriausiųjų redaktorių skyrimo⁷³³, kiti leidiniai buvo reorganizuoti į LKP (b) CK organą⁷³⁴, panaikintos „Vyriausybės žinios“⁷³⁵. Veikti buvo leista tik griežtai cenzūruojamiems ir komunistinę propagandą skleidžiantiems laikraščiams. Komunistų partijos specialiai tam sukūrė struktūras, prižiūrėjusias ir koordinavusias komunistinę propagandą⁷³⁶. Neobjektyvios ir idealogizuotos žinios imtos skleisti per visas informacijos priemones.

Didinant visuomenės kontrolę, 1940 m. lapkričio 28 d. buvo priimtas Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos vidaus reikalų liaudies komisaro A. Guzevičiaus įsakymas „Apie apsilėidimą antisovietinio ir socialiai svetimio elemento apskaitoje“, kuriuo vadovaujantis į apskaitą turėję būti įtraukti visi asmenys, kurie „dėl savo socialinės ir politinės praeities tautinių-šovinistinių nuotaikų, religinių įsitikinimų, moralinio ir politinio nepatvarumo yra priešingi socialistinei santvarkai ir todėl gali būti <...> išnaudoti antisovietiniams tikslams“⁷³⁷. Nepaisant to, okupantai suvokė, kad išlaikyti valdžią tik jėga ir bauginimais ilgai neįmanoma, todėl siekė įgyti savo politinę atramą visuomenėje, atskirų visuomenės sluoksnių pritarimą. Dėl šios priežasties bandyta įgyti visuomenės paramą užtikrinanti legitimumą.

731 1940 m. lapkričio 12 d. LKP (b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 15. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 1, b. 28, l. 11, 15.

732 1940 m. lapkričio 13 d., gruodžio 17 d., kovo 17 d., kovo 28 d. LTSR laikinosios AT Prezidiumo įsakai. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-758, ap. 2, b. 2, l. 42, 83–86, 106.

733 1940 m. rugsėjo 19 d. LTSR laikinosios AT Prezidiumo posėdžio protokolas. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-758, ap. 2, b. 2, l. 5.

734 1940 m. gruodžio 8 d. LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 33. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 1, b. 75, l. 1 (rusų k.).

735 1940 m. rugsėjo 17 d. nutarimas Nr. 101, LTSR KLT. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*. f. R-758, ap. 1, b. 1, l. 76.

736 1940 m. gruodžio 8 d. LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas Nr. 33. *Lietuvos ypatingasis archyvas*. f. 1771, ap. 1, b. 75, l. 1 (rusų k.).

737 Vladas Radzevičius, „Pirmieji bolševikų žingsniai,“ iš *Lietuvių archyvas*. T. 1 (Kaunas: Studijų biuro, 1942), 20.

Tuo tikslu komunistai naudojo įvairias priemones: komunistinę propagandą, ekonominę naudą, saugumą ir t.t. Vykdomus pokyčius V. I. Leninas, kalbėdamas Komunistų partijos suvažiavime apibūdino kaip partijos vystymąsi, teigdamas⁷³⁸, kad siekiant pereiti iš kapitalistinės visuomenės į komunistinę bei sukurti socializmą, yra būtinas proletariato diktatūros laikotarpis, kurio metu darbininkų klasė įtvirtintų valdžioje ir vadovaujantis vaidmuo valstybėje ir visuomenėje pereitų į darbininkų klasės rankas. Paskenis visuomenės ir valstybės vystymasis turėtų atvesti į visišką valstybės nunykimą: valstybinės funkcijos palaipsniui turėtų būti perduotos visuomeninėms organizacijoms, pasikeis valstybės institucijų darbo metodai, sumažės valstybės aparatas, kol visiškai jis bus likviduotas. Komunistų partija siekė pagrįsti ne tik pačią okupantų diegiamą sistemą, bet ir savo valdžios monopolį. Ši ateities utopinė vizija turėjo pagrįsti skiepijamą idėją, kad brukamas komunizmas atitinka Lietuvos interesus. Tuo metu Komunistų partija ne tik formavo, bet ir kontroliavo Sovietų Sąjungos valdžios institucijos grandis Lietuvoje ir pajungė jas savo politikos mechanizmo elementais. Taip buvo panaikintas valdžios padalinimas į įstatymų leidžiamąją, vykdomąją ir teisminę.

Po Lietuvos okupacijos, vadovaujančia okupacinio režimo jėga tapo komunistų partija. 1940 m. spalio mėnesį komunistų partiją įtraukus į VKP(b), Lietuvoje ji tapo SSRS politinės sistemos centru. Komunistų partija suformuota į socialiniu ir idėjiniu požiūriu vienybę, centralizuotą organizaciją, kuri įsiliejusi į SSRS politinę sistemą, vadovavo totalitariniam režimui, diegė socializmo modelį ir vykdė okupantų politiką Lietuvoje.

Įtraukiant komunistus į šalies administraciją, buvo diegiama nomenklatūros sistema. Dėl šios priežasties, nuo 1941 m. stebimas valstybės tarnautojų-komunistų, ypač einančių vadovaujančias pareigas, skaičiaus išaugimas. Taip Komunistų partija ėmė virsti sovietinės valdžios organizacija. O okupaciniam režimui nepasitikint kolaborantais, svarbiausios pareigos valstybės administracijoje buvo patikėtos ne vietiniams, o iš SSRS atvykusiems komunistams.

Analizuojant šiuos metodus, kuriais buvo kuriamas nedemokratinis režimas šalyje, būtina turėti omenyje, kad vienas iš pagrindinių politinės partijos požymių yra jos nevalstybinė prigimtis. Tai yra, nors politinės partijos vykdo valstybei svarbią funkciją, tačiau jos negali būti tapatinamos su pačia valstybe, jų valdžia taip pat negali būti laikoma valstybės institucija, nes, priešingu atveju, būtų paneigta pati politinės partijos esmė. Kita vertus, demokratijos sąlygomis valdančiosios politinės partijos vertybės ir jos siekiai galėtų būti traktuojami kaip visos valstybės ateities vystymosi kryptys ir prioritetai, kadangi valdžioje esanti politinė partija turi visus įgalinimus ir yra pajėgi šiuos partinius siekius įgyvendinti, o politinės partijos vertybes, pasitelkiant teisėkūros mechanizmus, „primesti“ visai valstybei.

Prisimintina, kad vienas svarbiausių atviros, demokratiškos ir pilietinės visuomenės egzistavimo požymių – tai aktyviai veikiančios nevyriausybines organizacijos (ir politinės partijos). Laisva piliečių valia įkurtų organizacijų gausa, jų vaidmuo valstybės visuomeniniame gyvenime yra pagrindas pilietinės visuomenės egzistavimui. Šios organizacijos sudaro sąlygas valstybės piliečiams ne tik aktyviai dalyvauti ir daryti įtaką sprendimų priėmimo procesuose, bet ir kritiškai vertinti valdžios priimtus sprendimus. Demokratinėse

738 Vladimiras Iljičius Leninas, *Raštai*. T. 25 (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954), 372, 441, 447.

valstybėse tai traktuojama kaip komunikacija tarp piliečių ir valdžios, kuomet valdžia informuoja ir išklauso piliečius, o šie išsako savo nuomonę ir norus valdžiai. Toks valstybės valdžios ir jos piliečių ryšys yra svarbus ir demokratinėse valstybėse skatintinas per įvairius socialinius junginius.

SSRS okupavus Lietuvą, šalyje nusigręžta nuo demokratiškosios vertybių, pamintas teisinės valstybės principas – *de jure* įtvirtintas vienos politinės organizacijos – Komunistų partijos – vadovaujantis vaidmuo. Nepriklausomoje Lietuvoje veikusių, tačiau okupantų uždraustų, politinių partijų nariai ir vadovai buvo įkalinti. Politinių partijų reglamentavimo klausimas tapo „iššaldytu“ okupuotos Lietuvos istorijos puslapiuose – bet kokia opozicinė veikla buvo draudžiama. Sovietų Sąjungos komunistų partija tiesiogiai kontroliavo visą sąjunginę valstybę ir jos valdymą. Lietuvoje Komunistų partija įgyvendino valdžią per valstybės institucijas. Vadinasi, nors Komunistų partijos struktūriniai padaliniai tiesiogiai nedalyvavo įgyvendinant valstybės valdžią, tačiau jie veikė per valstybės institucijas, kurios tik formaliai nepriklausė Komunistų partijai.

Kompartijos, kaip valstybinės organizacijos, sampratos įsitvirtinimas valstybėje

Kadangi okupantų pozicija buvo tokia, kad žmonių valia ir jų iniciatyva buvo varžoma, todėl, siekiant riboti žmonių valią, visos veikiančios organizacijos turėjusios siekti bendrų, valstybės nustatytų tikslų. Buvo sukurtos savo esme valstybinės organizacijos (Komunistų partija, Komunistinio jaunimo, pionierių organizacija *etc.*). Narystė minėtose organizacijose savo esme buvo priverstinė, o jų plėtra buvo tiesiogiai susijusi su pačios visuomenės reguliavimu.

Taip buvo paneigtas politinių partijų laisvės principas, įtvirtinantis asmens galimybę kurti politinę partiją ir įstoti į ją, bei kartu užtikrinantis pačių politinių partijų teisę laisvai ir savarankiškai veikti. Ši asmens laisvė steigti politines partijas bei stoti į jas yra dažnai vadinama „pozityviaja“ laisve. Greta jos egzistuoja ir kita – „negatyvioji“ – laisvė, kuri žymi asmens teisę nesteigti politinės partijos ir nedalyvauti jos veikloje. Būtent iš čia ir kildinamas draudimas diskriminuoti asmenį, kuris nepriklauso politinei partijai.

Sovietmečiu atsisakyta demokratinėse valstybėse propaguotos teisės vienytis į politines partijas, reiškiančios, jog asmuo laisva valia turi teisę šią teisę arba realizuoti, arba atsisakyti ją realizuoti, koncepcijos, pagal kurią, būtent asmens laisva valia yra svarbiausias narystės politinėse partijose principas. Sovietmečiu Komunistų partija, profesinės sąjungos ir net laisvalaikio organizavimo organizacijos (pavyzdžiui, Knygos bičiulių draugija, menininkų sąjungos *etc.*) buvo bendro valstybinio planinio ūkio dalis, jos neturėjo savarankiškumo. Kita vertus, šio principo suabsoliutinti taip pat negalima, nes valstybėms turi būti paliekama teisė jį apriboti, tačiau valstybė neturi teisės nepagrįstai riboti įsteigtų organizacijų veiklos, kadangi tokiu atveju politinių partijų laisvės principas būtų tik tariamas.

Daugiau nei pusę amžiaus veikusi Komunistų partija buvo vienintelė legali politinė jėga Sovietų Sąjungoje. Tiesa, šiuolaikinis teisės mokslas penkiasdešimt metų valdžiusios Komunistų partijos dažnai net nelaiko politine partija, ji „kaip diktatūrinė ir iš esmės priešinga pagrindiniam lietuvių tautos siekimui ir kertiniam Konstitucijos nuostatui – Lietuvos nepriklausomumui, – nelaikoma teisine partija“⁷³⁹. Be to, mokslininkai, tyrinėję

739 Tai, kad Sovietų Sąjungos komunistų partija nebuvo politinė partija tikrąja šio žodžio prasme, pripažino ir Rusijos Federacija, kuri žlugus Sovietų Sąjungai yra jos teisių ir pareigų perėmėja.

Komunistų partiją yra pastebėję, kad Komunistų partijos valdymo laikotarpiu valstybė ir partija tarsi susiliejo, partinės struktūros pakeitė valstybines struktūras, taip perimdamos jų funkcijas administravimo, paskirstymo ir reguliavimo srityje. Komunistų partijai pavyko sukurti organizacinę sistemą, kuri apėmė ne tik vietinę valdžią, tačiau ši organizacijos net ir teikdavo gerovės valstybės paslaugas žmonėms.

Ne vienas mokslininkas, nagrinėjantis Komunistų partijos Lietuvoje veiklą, kėlė klausimą, kas buvo Komunistų partija Lietuvoje? Ji buvo „nuleista“ iš viršaus, o Komunistų partijos lyderis buvo pagrindinis partijos ideologas. Netoleruota jokia frakcinė veikla. Opozicija ne tik buvo pašalinta iš politinės arenos, bet ir fiziškai naikinami kitaip mąstantys asmenys. O asmens pašalinimas iš Komunistų partijos reiškė jo politinės ir socialinės karjeros pabaigą. Po Antrojo pasaulinio karo ši „partija“ niekada neturėjo savo programos ir įstatų (išskyrus laikotarpį po XX Komunistų partijos Lietuvoje suvažiavimo). Be to, ji buvo Sovietų Sąjungos komunistų partijos dalis, turėjusi analogiškus įgalinimus kaip ir kitos Sovietų Sąjungos respublikų komunistų partijos. Sovietų Sąjungos komunistų partija buvo valstybinė struktūra: įstatymus priimdavo partijos Politinis biuras, kuriems Aukščiausioji Taryba tik simboliškai pritarė; be to, visi valstybės valdymo institucijų vadovai buvo komunistų partijos nariai.

Sovietų Sąjungos Komunistų partija centralizavo valdžią visoje Sovietų Sąjungoje ir joje sukūrė vientisą politinę sistemą, totalitarinį režimą. Šios politinės sistemos ir totalitarinio režimo svarbiausias bruožas – Sovietų Sąjungos komunistų partijos (per Komunistų partiją Lietuvoje) diktatas visuomenei. Komunistų partija Lietuvoje, siekdama išsaugoti nelegitimios valdžios monopolį, savo rankose laikė visus socialinius ir politinius institutus. Dėl to, šiuolaikinio politinių partijų teisinio reglamentavimo prasme, Komunistų partija, veikusi Lietuvoje, negalėtų būtų priskirta prie politinių partijų kategorijos, kadangi ji neturėjo politinėms partijoms būdingų požymių.

1992 m. lapkričio 30 d. Rusijos Konstitucinis Teismas nutarime konstatavo, Komunistų partija buvo tuometinės Sovietų Sąjungos valstybinės valdžios pagrindinė sudedamoji dalis, lemdavusi visus svarbiausius sprendimus. *Konstitucionnyj Sud Rossijskoj Federaciji. (1992–1996)* (Moskva: Novyj Jurist, 1997), 230–260. Šiai idėjai iš esmės pritarė ir V. Sinkevičius straipsnyje “Kovo 11-oji: nepriklausomybės atkūrimo teisinė konstrukcija,” *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 1(1) (2012): 7–20.

IŠVADOS

1. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvoje, esančioje carinės Rusijos sudėtyje, kūrėsi tautinio atgimimo judėjimai, kurie telkėsi apie nelegaliai leidžiamą spaudą: „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas išleido laikraštį „Aušra“; Varšuvoje įsteigta Lietuvos draugija – laikraštį „Varpas“, katalikai – „Tėvynės sargą“, socialdemokratai – „Lietuvos darbininką“, dvasininkai – „Apžvalgą“; siekė skirtingų ideologijų pagrindų formuoti lietuvių tautos nacionalinę sąmonę, palaikyti tautinį tapatumą ir, galiausiai, ruošti tautą siekti nepriklausomos valstybės. Šis tikslas darė tuos judėjimus politinius ir kartu priešingus tuo metu Lietuvos teritorijoje galiojusiems carinės Rusijos įstatymams. Šiuos politinius judėjimus galima traktuoti kaip politinių partijų pirmtakus. Politinių judėjimų negalima tapatinti su politinėmis partijomis, ne tik dėl jų formaliųjų požymių, bet ir dėl turinčiųjų: politiniai judėjimai siekia atstovauti ne kuriam nors atskiram struktūrizuotam tautos socialiniam sluoksniui, o visai tautai, kai tuo tarpu politinėms partijoms yra būdinga grupinio intereso atstovavimas. Ano meto Lietuvos politinių judėjimų tikslas buvo ugdyti lietuvių tautos kaip visumos tautiškumą, jos etninį, politinį sąmoningumą ir taip ruošti tautą kaip nepriklausomos valstybės atkūrimo subjektą.
2. Apie politines partijas Lietuvoje galima kalbėti tik atkūrus Lietuvos valstybę, kai politinės partijos ėmė realizuoti socialiai diferencijuotos tautos atstovavimo idėją parlamente. Pirmosios teisinės prielaidos steigti Lietuvos politinėms partijoms buvo įtvirtintos Lietuvos Laikinojoje Konstitucijoje (1918) ir Įstatyme apie draugijas (1919). Šie teisės aktai pirmąjį kartą Lietuvos istorijoje nustatė politinių partijų teisinį statusą: jų steigimo ir uždarymo teisinius pagrindus, jų teises ir pareigas, atsakomybę. Suteikus politinėms partijoms teisę laisvai kurti, rengti mitingus, dalyvauti rinkimuose *etc.*, greta buvo nustatytos šias jų teises legalizuojančios pareigos laikytis valstybės įstatymų, neiškelti atstovaujamojo socialinių grupių interesų aukščiau valstybinių. Partiškumą ištikio krizė, kai politinės partijos, naudodamosi savo teisėmis ėmė vengti šios pareigos. Todėl jų teisiniame statuse faktiškai teisėms persvėrus pareigas, politinės partijos ėmė reikštis ne tik kaip vienas iš demokratijos garantų, bet ir kaip socialinės destruktijos, valstybės destabilizavimo veiksnys (per aštuonerius Lietuvos nepriklausomybės metus pasikeitę trylika ministrų kabinetų). Šios pareigos ignoravimas tapo viena iš pagrindinių priežasčių, lėmusių 1926 m. valstybinį perversmą, po kurio administracinės teisės aktais buvo pakeistas politinių partijų teisinis statusas, suvaržytas politinis pliuralizmas.
3. Atėję į valdžią perversmo organizatoriai, iš pradžių paliko galioti visus prieš perversmą galiojusius teisės aktus, taip pat ir reglamentavusius politinių partijų teisinį statusą. Be formaliųjų pakeitimų liko galioti Lietuvos Valstybės Konstitucija (1922), taip pat įstatymai, nustatę politinių partijų teisinį statusą, Tačiau tiek Konstitucijos, tiek ir įstatymų normas perversmininkai ėmė aiškinti išplėstai, partijų teisių siaurinimo linkme. Tai daryta, pirmiausiai, remiantis Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų (1919), reglamentuojančių nepaprastąją padėtį, abstraktumu; 1927 m. karo komendantų aplinkraščiais; 1928 m. vyriausybės įkurtos Lietuvos didžioji tarybos, turėjusios užtikrinti spaudos propagandos koordinavimą, sprendimais; Vidaus reikalų ministerijos 1927 m. sausio 28 d., 1927 m. liepos 7 d., 1931 m. gegužės 12 d. *etc.* aplinkraščiais, kurie suvaržė Konstitucijos ir įstatymų suteiktas politinėms partijoms teises turėti necenzūruotą spaudą,

rengti susirinkimus; 1927–1934 m. Lietuvos tautininkų sąjungos valdybos aplinkraš-
čiais, kuriais nurodinėta valdžios institucijoms ir pareigūnams riboti politinių partijų
veiklą, spaudos leidimo ir susirinkimų organizavimo teises.

4. Po perversmo politinių partijų teisinis reglamentavimas vyko administracinės tei-
sės normomis ir nutolo nuo pagrindinių demokratinės valstybės standartų: palei-
dus parlamentą ir nepaskelbus naujojo Seimo rinkimų datos, politinės partijos buvo
nušalintos nuo politinio atstovavimo valstybės valdyme. Be to, nesant parlamento,
išnyko galimybė viešai atstovauti įstatymų leidybos institucijoje visuomenės socia-
linę diferenciaciją, o kartu su ja ir legalaus politinių partijų veikimo poreikis, kitaip
sakant, partijos prarado galimybę ir teisę vykdyti išimtinai politinėms partijoms bū-
dingą funkciją. Taip pat buvo sukurtos teisinės priemonės, trukdančios politinėms
partijoms kurtis ir kovoti dėl savo teisės sugrįžti į politinį šalies gyvenimą. Ruošian-
tis 1936 m. Seimo rinkimams, priimti nauji Draugijų (1936), Spaudos (1935), Susi-
rinkimų ir pramogų (1932) įstatymai suteikė vidaus reikalų sistemos pareigūnams
plačius, Konstitucijos ribas peržengiančius įgaliojimus tęsti politinių partijų teisių
varžymą: įtvirtintas organizuotas ir sistemingas fizinių ir juridinių asmenų veiklos
sekimas Lietuvoje. Priėmus šiuos įstatymus, Vidaus reikalų ministro 1936 m. vasario
6 d. „pareiškimu“ buvo galiausiai uždarytos visos politinės partijos, išskyrus Lietuvos
tautininkų sąjungą. Šitaip buvo įtvirtintas naujas politinių partijų teisinis statusas: iš
vienos pusės buvo nusigręžta nuo demokratinėse idealų, iš kitos pusės – stabilizuota
politinė padėtis šalyje.
5. Kadangi tik Lietuvos tautininkų sąjungai lojalūs asmenys galėjo gauti valstybės pa-
ramą, užimti aukštesnes pareigas valstybės ar savivaldybių institucijose, todėl realiai
Lietuvos tautininkų sąjunga formavo valstybės aparato struktūrą ir bendrą valstybės
ideologiją, bei vis labiau susiliejo su pačia valstybe, taip prarasdama politinėms par-
tijoms būdingą tapatumą. Nepaisant šių tendencijų, Lietuvos tautininkų sąjunga iki
Lietuvos okupacijos visiškai susiliejo su valstybe nepasiekė.
6. Sovietinės okupacijos sąlygomis, Vidaus reikalų ministro 1940 m. birželio 19 d.
potvarkiu uždarius Lietuvos tautininkų sąjungą ir jaunalietuvių organizaciją, kitos
anksčiau uždraustos politinės partijos oficialiai apskritai neveikė. 1940 m. birželio
25 d. vidaus reikalų ministro potvarkiu buvo legalizuota Lietuvoje Komunistų par-
tija, tačiau ji neturėjo tikslo reikšti lietuvių tautos suverenios valios ir atstovauti jos
interesams. Komunistų partija buvo svetimos valstybės – Sovietų Sąjungos – ko-
munistų partijos dalis. Nors ji ir turėjo formalius partijos požymius, tačiau dėl jos
politinių tikslų ji buvo ne Lietuvos partija, o partija Lietuvoje, skirta vykdyti Sovietų
Sąjungos okupacinę ir represinę politiką Lietuvoje. Be to, ją apskritai būtų sunku
laikyti politine partija net ir Sovietų Sąjungos atžvilgiu, kadangi jos tikslas buvo ne
atstovauti, o valdyti. Ir todėl ji buvo neatskiriama susiliejęsi su visu Sovietų Sąjun-
gos valstybės aparatu.
7. Lietuvos valstybės 1918–1940 m. politinio gyvenimo istorinės medžiagos analizė duo-
da pagrindą šiai išvadai: kai besikuriančioje demokratinėje valstybėje politinės parti-
jos ima grupinius (partinius) interesus kelti aukščiau valstybinių, politines partijas ir
jomis besiremiančią atstovaujamąją demokratiją ištinka pasitikėjimo krizė, kuri ano
meto Lietuvoje baigėsi 1926 m. valstybės perversmu.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Norminiai aktai

1.1. Įstatymai

1. “Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai,” *Lietuvos Vyriausybės žinios* 1, 1 (1918).
2. “Laikinosios Lietuvos valstybės Konstitucijos papildas,” *Laikinosios Vyriausybės žinios* 4, 41 (1919).
3. “Įstatymas apie Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinių (32 ir 33 paragrafų) pakeitimą,” *Lietuvos Vyriausybės žinios* 16, 194 (1919).
4. “Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija,” *Laikinosios Vyriausybės žinios* 37, 407 (1920).
5. “Lietuvos Valstybės Konstitucija,” *Vyriausybės žinios* 100, 799 (1922).
6. “Lietuvos Valstybės Konstitucija,” *Vyriausybės žinios* 275, 1778 (1928).
7. “Lietuvos Konstitucija,” *Vyriausybės žinios* 608, 4271 (1938).
8. “Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas),” *Vyriausybės žinios* 730, 5997 (1940).
9. “Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija,” *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios* 11, 130 (1978).
10. “1989 m. gegužės 18 d. įstatymas „Padaryti pakeitimus Lietuvos TSR Konstitucijoje (Pagrindiniame įstatyme),” *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios* 15, 166 (1989).
11. “1989 m. gruodžio 7 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 6 ir 7 straipsnių pakeitimo,” *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios* 36, 536 (1989).
12. “Laikinis pagrindinis įstatymas,” *Valstybės žinios* 9, 224 (1990).
13. “Lietuvos Respublikos Konstitucija,” *Valstybės žinios* 33, 1014 (1992).
14. “Tarpautinis pilietinių ir politinių teisių paktas,” *Valstybės žinios* 77, 3288 (2002).
15. Manifest. 17 oktjabrja (30 oktjabrja) 1905 goda. “*Istochnik: Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*.“ No 26803 (Sobranie Trete. T. 25), 754–755.
16. “Viršiausiasis manifestas,” *Vilniaus žinios* 250 (1905).
17. Vremennye pravila o sobranijah, utverzhdennye 4 (17) marta 1906 g. *Pravitelstvennyj Vestnik, Spb.*, 1906, No 54, 8 (21) marta.
18. Vremennye pravila ob obshhestvah i sojuzah, 4 marta 1906 g. *Polnoe sobranie zakonov. Sobranie Trete (PSZ-III)*. T. 26. No 27479. *Pravitelstvennyj Vestnik. Spb.*, 1906, No. 54, 8(21) marta.
19. “Laikinės taisyklės apie susirinkimus,” *Vilniaus žinios* 67(385) (1906).
20. “Laikinės taisyklės apie susirinkimus II (Pabaiga),” *Vilniaus žinios* 68(386) (1906).
21. “Laikinės taisyklės apie draugijas ir sąjungas,” *Vilniaus žinios* 68(386) (1906).
22. “Ypatingi valstybės apsaugos įstatai,” *Laikinosios Vyriausybės žinios*, 4, 42 (1919).
23. “Ypatingi valstybės apsaugos įstatai,” *Laikinosios Vyriausybės žinios* 5, 55 (1919).

24. "Draudžiamasai įstatymas dalyvauti kariškiams politikoje," *Laikinosios Vyriausybės žinios* 5, 58 (1919).
25. "Įstatymas dėl sudarymo komisijos steigiamojo Seimo rinkimų įstatymų projektui paruošti," *Laikinosios Vyriausybės žinios* 8, 97 (1919).
26. "Įstatymas apie draugijas," *Laikinosios Vyriausybės žinios* 15, 249 (1919).
27. "Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas," *Laikinosios Vyriausybės žinios* 16, 195 (1919).
28. "Rinkimų laisvės apdraudimo įstatymas," *Laikinosios Vyriausybės žinios* 16, 196 (1919).
29. "Baudžiamojo statuto papildymas," *Vyriausybės žinios* 20, 243 (1920).
30. "Susirinkimų įstatymas," *Laikinosios Vyriausybės žinios* 20, 256 (1920).
31. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų [paragrafo] 14 papildymas," *Lietuvos Vyriausybės žinios* 23, 287 (1920).
32. "Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 28, 320 (1920).
33. "Milicijos įstatymas," *Laikinosios Vyriausybės žinios* 32, 363 (1920).
34. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų [paragrafo] 8 pakeitimas ir papildymas," *Lietuvos Vyriausybės žinios* 49, 487 (1920).
35. "Baudžiamojo statuto papildymas," *Vyriausybės žinios* 103, 811 (1920).
36. "Lietuvos Steigiamojo Seimo statutai," *Vyriausybės žinios* 550, 3828 (1920).
37. "Savivaldybių rinkimų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 62, 553 (1921).
38. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų papildymas ir pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 73, 653 (1921).
39. "Įstatymo karo stoviui įvesti pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 105, 823 (1922).
40. "Seimo rinkimų įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 109, 852 (1922).
41. "Steigiamojo Seimo statuto papildymas," *Vyriausybės žinios* 111, 870 (1922).
42. "Seimo rinkimų įstatymo papildymas," *Vyriausybės žinios* 1922, Nr. 111–871.
43. "Seimo rinkimų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 98, 793 (1922).
44. "Steigiamojo Seimo statuto papildymas ir pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 104, 813 (1922).
45. "Steigiamojo Seimo statuto pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 108, 836 (1922).
46. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 156, 1100 (1924).
47. "Seimo statutai," *Vyriausybės žinios* 163, 1152 (1924).
48. "Sustiprintos apsaugos įstatymas," *Vyriausybės žinios* 194, 1318 (1925).
49. "Klaipėdos krašto Seimelio rinkimų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 195, 1322 (1925).
50. "Baudžiamojo statuto papildymas," *Vyriausybės žinios* 196, 1331 (1925).
51. "Susirinkimų įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 196, 1333 (1925).
52. "Spaudos įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 197, 1339 (1925).
53. "Seimo rinkimų įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 219, 1436 (1926).
54. "Susirinkimų įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 230, 1495 (1926).
55. "Spaudos įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios*, 232, 1510 (1926).
56. "Karo stovio įvedimo aktas," *Vyriausybės žinios* 242, 1582 (1926).
57. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 287, 1885 (1928).

58. "Organizacijų, sudarytų okupuotoje Lietuvoje ar svetimose valstybės, nariams ir rėmėjams bausti įstatymas," *Vyriausybės žinios* 304, 2033 (1929).
59. "Vietos savivaldybės įstatymas," *Vyriausybės žinios* 307, 2068 (1929).
60. "Klaipėdos krašto Seimelio rinkimų įstatymo pakeitimas," *Klaipėdos krašto valdžios žinios*. 96 (1930).
61. "Vietos savivaldybės įstatymas," *Vyriausybės žinios* 356, 2419 (1931).
62. "Respublikos Prezidento rinkimų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 369, 2520 (1931).
63. "Susirinkimų ir pramogų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 393, 2688 (1932).
64. "Karo komendanto įsakymas," *Klaipėdos krašto vyriausybės žinios* 80 (1933).
65. "Tautai ir valstybei saugoti įstatymas," *Vyriausybės žinios* 437, 3044 (1934).
66. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 450, 3138 (1934).
67. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 450, 3140 (1934).
68. "Seimo rinkimų įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 467, 3278 (1935).
69. "Seimo rinkimų įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 493, 3442 (1935).
70. "Spaudos įstatymas," *Valstybės žinios* 510, 3538 (1935).
71. "Spaustuvių ir spausdinimo reikmenų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 510, 3539 (1935).
72. "Knygynų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 510, 3540 (1935).
73. "Spaustuvių ir spausdinimo reikmenų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 532, 3694 (1935).
74. "Draugijų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 522, 3626 (1936).
75. "Draugijų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 527, 3662 (1936).
76. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 532, 3618 (1936).
77. "Seimo rinkimų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 533, 3704 (1936).
78. "Draugijų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 541, 3760 (1936).
79. "Seimo statutui priimti tvarkos įstatymas," *Vyriausybės žinios* 547, 3809 (1936).
80. "Seimo statutas," *Vyriausybės žinios* 550, 3828 (1936).
81. "Draugijų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 557, 3870 (1936).
82. "Ypatingų valstybės apsaugos įstatų pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 557, 3872 (1936).
83. "Knygynų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 566, 3928 (1937).
84. "Draugijų įstatymas," *Vyriausybės žinios* 583, 4054 (1937).
85. "Kino filmų cenzūros įstatymo pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 644, 4695 (1939).
86. "Nepaprastojo meto įstatymas," *Vyriausybės žinios* 644, 4702 (1939).
87. "Tautai ir valstybei saugoti įstatymo papildymas," *Vyriausybės žinios* 684, 5092 (1939).
88. "Visuomeninio darbo valdybos įsakymo panaikinimo įsakymas," *Vyriausybės žinios* 644, 4692 (1939).
89. "Neparastojo meto įsakymas," *Vyriausybės žinios* 717, 5667 (1940).
90. "Deklaracija apie valstybės santvarką," *Vyriausybės žinios* 719, 5743 (1940).
91. "Aukščiausiosios Tarybos deklaracija „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą," *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios* 15, 167 (1989).
92. "Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymas," *Valstybės žinios* 29, 692 (1990).

93. Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas „Dėl Europos politinių partijų ir Europos politinių fondų statuto ir finansavimo,“ 2014 m. spalio 22 d. Nr. 1141/2014, OJ L 317, 4.11.2014, 1–27.
94. Komisijos deleguotasis reglamentas „Dėl Europos politinių partijų ir fondų registro turinio ir veikimo,“ 2015 m. spalio 2 d., Nr. 2015/2401, OJ L 333, 19.12.2015, 50–53.
95. 17 oktjabrja (30 oktjabrja) 1905 goda. *Istochnik: Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii.* No 26803. Sobranie Trete. T. 25.

1.2. Poįstatyminiai teisės aktai ir kiti oficialūs dokumentai

1. “Laikinosios Vyriausybės įsakymas dėl žinių platinimo apie kariuomenę,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 4 (1919).
2. “Ministerių kabineto nusistatymas š. m. liepos mėnesio 15 d. dėl nusikalstamų darbų prieš Lietuvos valstybę,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 11 (1919).
3. “Rinkimų apygardų sąrašas,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 16, 195 (1919).
4. “Įsakymas,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 20, 253 (1920).
5. “Įsakymas karo stoviui panaikinti,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 20, 255 (1920).
6. “Rinkimų apygardų sąrašas,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 26, 302 (1919).
7. “Skelbimas (dėl draugijų įstatų įregistravimo),“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 17 (1919).
8. “Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo),“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 19 (1920).
9. “Vyriausioji rinkimų komisija savo posėdyje 1920 m. 1-24 galutinai nustatė į Steigiamąjį Seimą šį atstovų skaičių,“ *Laikinosios Vyriausybės žinios* 20, 254 (1920).
10. “Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo),“ *Vyriausybės žinios* 48 (1920).
11. “Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo),“ *Vyriausybės žinios* 50 (1920).
12. “Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo),“ *Vyriausybės žinios* 51 (1920).
13. “Skelbimai (dėl draugijų įstatų įregistravimo),“ *Vyriausybės žinios* 67 (1921).
14. “Skelbimai,“ *Vyriausybės žinios* 106 (1922).
15. “Skelbimai,“ *Vyriausybės žinios* 107 (1922).
16. “Skelbimai,“ *Vyriausybės žinios* 135 (1923).
17. “Skelbimai,“ *Vyriausybės žinios* 143 (1923).
18. “Skelbimai (dėl Lietuvos Tarptautinio Banko akcininkų susirinkimo, dėl draugijų įstatų įregistravimo),“ *Vyriausybės žinios* 150 (1924).
19. “Skelbimai (dėl bankų ataskaitų, draugijų įregistravimo),“ *Vyriausybės žinios* 174 (1924).
20. “Skelbimai (dėl bankų balansų, dėl AB akcininkų susirinkimų, dėl draugijų registravimo),“ *Vyriausybės žinios* 179 (1925).
21. “Skelbimai (Lietuvos banko, Žemės banko ataskaitos, AB akcininkų susirinkimų dienvartarkės, sąjungų, draugijų registracija),“ *Vyriausybės žinios* 189 (1925).
22. “Skelbimai (dėl bankų balansų ataskaitų, akcinių bendrovių akcininkų susirinkimų, Vidaus reikalų ministerijos, apskričių viršininkų skelbimų),“ *Vyriausybės žinios* 206 (1925).
23. “Skelbimai (dėl bankų ir akcinių bendrovių balansų ataskaitų, akcinių bendrovių akcininkų susirinkimų, Vidaus reikalų ministerijos ir apskričių viršininkų skelbimų),“ *Vyriausybės žinios* 223 (1926).

24. "Skelbimai (dėl bankų ir akcinių bendrovių balansų ataskaitų, apskričių viršininkų, žemės reformos valdybos skelbimų)," *Vyriausybės žinios* 229 (1926).
25. "Respublikos Prezidento aktas," *Vyriausybės žinios* 242, 517a. (1926).
26. "Vyriausybės pranešimas," *Lietuva* 114 (1927).
27. "Respublikos Prezidento aktai," *Vyriausybės žinios* 252, 1643 (1927).
28. "Respublikos Prezidento aktas. Seimo paleidimo aktas," *Vyriausybės žinios* 253, 1652 (1927).
29. "Į Tautą. Respublikos Prezidento kreipimasis," *Vyriausybės žinios* 369, 2519 (1931).
30. "Sustabdytas liaudininkų ir krikščionių demokratų partijų veikimas," *Lietuvos aidas*. 263(2526) (1935).
31. "Taisyklės nešiotinai ir vežiotinai spaudiniams platinti," *Vyriausybės žinios* 518, 3601 (1936).
32. "Taisyklės draugijų įstatymui vykdyti," *Vyriausybės žinios* 553, 3843 (1936).
33. "Vidaus reikalų ministerijos etatų pakeitimas," *Vyriausybės žinios* 644, 4696 (1939).
34. "Respublikos Prezidento aktas," *Vyriausybės žinios* 624, 4461 (1938).
35. "Respublikos Prezidento aktas," *Vyriausybės žinios* 627, 4504 (1938).
36. "Respublikos Prezidento aktas," *Vyriausybės žinios* 637, 4643 (1939).
37. "Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. vasario 7 d. nutarimas „Dėl 1939 metų Vokietijos – TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo," *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios* 8, 182 (1990).

2. Dokumentų publikacijos

1. *Seimo rinkimai. Lietuvos statistikos metraštis. 1924–1926 m.*, T. 1.
2. *Steigiamojo Seimo darbai. 1920–1922.* 44, 49, 50, 95, 223 posėdžiai.
3. Karo baudžiamasis statutas. Sudarė J. Papečkys. Kaunas: Vyriausiojo Štabo Karo mokslo skyrius 1922.
4. *Seimo stenogramos. Pirmasis Seimas. 1922–1923.* 34 posėdis.
5. *Seimo stenogramos. Antrasis Seimas. 1923–1926.* 3, 63, 70, 155, 203, 231 posėdžiai.
6. *Seimo stenogramos. Trečiasis Seimas. 1926–1927.* 7, 46, 66, 69, 70, 78 posėdžiai.
7. *Piliečių apsaugos departamento aplinkkraščių rinkinys 1918 m. vasario 16 d. – 1931 m. gegužės 31 d.* Kaunas, 1931.
8. *Vyriausiojo Tribunolo 1924–1933 metų visuotiniųjų susirinkimų nutarimų rinkinys.* XII tomas. Kaunas: Karvelio ir Rinkevičiaus knygynas, 1933.
9. *Tauragės apskrities karo komendanto, apskr. viršininko ir apkr. Savivaldybės privalomieji įsakymai 1920–1934 m.* Tauragė, 1934.
10. *Baudžiamasis statutas su papildomais baudžiamaisiais įsakymais ir komentarais, sudarytais iš Rusijos Senato ir Lietuvos Vyriausiojo tribunolo sprendimų bei kitų aiškinimų.* Kaunas, 1934.
11. *Lietuvos novelos.* Sudarė Kazys Šalkauskis. Kaunas: Raidė, 1935.
12. *Vyriausiojo tribunolo baudžiamųjų kasacinių bylų sprendimai.* VIII. Kaunas: Raidės, 1935.
13. *Vyriausiojo tribunolo visuotiniųjų susirinkimų nutarimai, baudžiamųjų ir civilinių kasacinių bylų sprendimai.* VI tomas. Kaunas: Raidė, 1935.

14. *Vyriausiojo tribunolo visuotinių susirinkimų nutarimai, baudžiamųjų ir civilinių kasacinių bylų sprendimai*. X tomas, Kaunas: Raidės, 1935.
15. *Seimo stenogramos. Ketvirtasis Seimas*. Antroji paprastoji sesija. 1937.
16. *Policijos departamento aplinkraščių sąvadas (iki 1937 m. birželio 1 d.)*. Kaunas, 1937.
17. *Valstybės tarybos nuomonės teisės klausimais 1929–1937*. Kaunas: Spindulio bendrovės spaustuvė, 1937.
18. *Seimo stenogramos. Ketvirtasis Seimas*. Antroji nepaprastoji sesija. 1938.
19. *Seimo stenogramos. Ketvirtasis Seimas*. Ketvirtoji paprastoji sesija. 1938.
20. *Vidaus reikalų ministerijos administracijos departamento aplinkraščiai 1938 m. gegužės 10 ir priedai: Vyriausiojo tribunolo nutarimai, Valstybės tarnybos nuomonės, apskričių viršininkų išleisti privalomieji įsakymai*. Kaunas: Vidaus reikalų ministerija, 1938.
21. *Lietuvių archyvas*. T. 2. Kaunas: Žaibas, 1942.
22. *Lietuvių archyvas: Bolševizmo metai*. T. 1. Kaunas: Studija Biuro leidinys, 1942.
23. *Lietuvos TSR įstatymų Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956.
24. *Lietuvos Liaudies Seimas. Stenogramos ir medžiagos*. Vilnius: Mintis, 1985.
25. *Lietuvos Respublikos svarbiausių dokumentų rinkinys (1990 m. kovo 11 d. – 1990 m. gegužės 11 d.)*. Vilnius: Mintis, 1990.
26. *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*. Vilnius: Mintis, 1990.
27. *Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, priimta 1948 m. gruodžio 10 d. Žmogaus teisės. Tarp-tautinių dokumentų rinkinys*. Vilnius: Mintis, 1991.
28. *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918*. Vilnius: Mokslas, 1991.
29. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. T. 5. Vilnius, 1992.
30. *Lietuvos okupacija ir aneksija 1939–1940: Dokumentų rinkinys*. Vilnius: Mintis, 1993.
31. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos penktoji sesija. 1992 m. balandžio 21 d. posėdžių stenogramos*. Nr. 55.
32. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos penktoji sesija. 1992 m. birželio 2 d. posėdžių stenogramos*. Nr. 58.
33. *Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1992 m. birželio 3 d. pareiškimas. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys*. T. 5. Vilnius, 1992.
34. Konstitucinio įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Prezidento“ projektas. *Lietuvos aidas*. 84 (1992).
35. *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*. Sudarė A. Tyla. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2004.
36. Fontes, Juris. *Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat Vom 1. Dezember 1933. Rechtsquellen in Vergangenheit und Gegenwart. Verfassungsstrukturen, Freiheits – und Gleichheitsrechts in Europa seit 1789. Eine Sammlung ausgewählter Verfassungstexte*. Demand: Universitätsverlag Karlsruhe, 2009.

3. Archyvinė medžiaga

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

- F. 10 – Vietinės kariuomenės brigada
- F. 11 – Uteno apskrities komendantūra
- F. 15 – Vyriausybės komisaro Vilniaus miestui įstaiga
- F. 114 – Visuomeninio darbo valdyba
- F. 377 – Vidaus reikalų ministerija
- F. 378 – Valstybės saugumo departamentas
- F. 383 – Užsienio reikalų ministerija
- F. 384 – Krašto apsaugos ministerija
- F. 394 – Policijos departamentas
- F. 399 – Alytaus apskrities viršininkas
- F. 509 – I pėstininkų divisija
- F. 554 – Lietuvos Tautininkų Sąjungos
- F. 767 – Geležinkelių karo viršininko štabas ir komendantūra
- F. 923 – Lietuvos Respublikos Ministrų Kabinetas
- F. 1126 – Kauno komendantūra
- F. 1173 – Iš Vokietijos gautų dokumentų kolekcija
- F. R-500 – Trakų apskrities viršininkas
- F. R-754 – Lietuvos TSR Ministrų Taryba
- F. R-758 – Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas

Lietuvos ypatingasis archyvas

- F. 1771 – LKP CK fondas
- F. 3377 – Partijos istorijos instituto fondas

Kauno apskrities archyvas

- F. 219 – Kauno miesto savivaldybė 1918–1940

Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius

- F. 130 – Pavienių dokumentų (literatūrinių, istorinių) rinkinys
- SD203 – Retų knygų fondas
- Fp117 – Periodikos fondas

Mokslo akademijos Vrublevskių biblioteka Rankraščių skyrius

- F255 Lietuvių Mokslo draugijos rankraščių rinkinys

4. Periodinių leidinių medžiaga

1. “Administracinės baudos 1926 metais.“ *Policija*, Nr. 4, 1927, 21.
2. Biržiška, Mykolas. “Iš M. Biržiškos paskaitos „Aušros“ gimnazijoje 1928 m. gruodžio 16 d. Vilniaus dvasia.“ *Tautos kelias*, Nr. 5, balandžio 15, 1928, 1.

3. Bl. Bl. "Keletas žodžių apie krikščionis demokratų ir socialdemokratų." *Lietuvos ūkininkas*, Nr. 22, birželio 2–8, 1921, 1.
4. Blinda [Višinskis Petras]. "Credo." *Varpas*, Nr. 5, gegužės mėn., 1902, 50.
5. Buvęs savanoris. "Ar sustosime pusiaukelėje?" *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 6.
6. "Deputacijos pagal grafą Vitte." *Vilniaus žinios*, Nr. 252, spalio 27 (lapkričio 9), 1905, 1.
7. "Didžiulės darbininkų manifestacijos Kaune." *Lietuvos žinios*, 142 (6302), birželio 25, 1940, 1.
8. „Domas Cesevičius." *Vairas*, 47, gruodžio 7, 1939, 909.
9. "Gegužės 15 dienai." *Tautos kelias*, 7, gegužės 15, 1928, 1.
10. Gerutis Albertas, "Sovietinis federalizmas." *Aidai*, 2, (1974): 49–55.
11. Gustainis Valentinas, "Demokratizmo negalavimai." *Lietuvis*, 25, 1925, 7.
12. Valentinas Gustainis, "Parlamentarizmas ir partijos diktatūra." *Lietuvis*, 52, gruodžio 30, 1926, 3.
13. Homo Novus (iš Žemaitijos) [Sirutavičius V.]. "Vardan teisybės (Tęsimas)." *Varpas* 2, 1899, 21-23.
14. „Idiše Štíme" korespondento pasikalbėjimas su p. D-ru L. Bistru." *Rytas* gegužės 4, 1927, 1.
15. "Įvykių eigoj." *Lietuva*, 286 (2375), gruodžio 20, 1926, 1.
16. "Kandidatų į Lietuvos Respublikos Seimą sąrašas." *Lietuvos aidas*, 328 (5537), liepos 11, 1940, 10.
17. Karejev N., "Laikraščiai." *Vilniaus žinios*, Nr. (58) 376, kovo 18 (31), 1906, 4.
18. "Kitur. Brošiūrų konfiskavimas." *Vilniaus žinios*, Nr. 50(368), kovo 9 (22) d., 1906, 2.
19. "Kitur. Valdžios rūpesčiai." *Vilniaus žinios*, Nr. 50(368), kovo 9 (22) d., 1906, 2.
20. "Kitur." *Vilniaus žinios*, Nr. 50(368), kovo 9 (22) d., 1906, 2.
21. Km. V., "Mūsų gyvenimas." *Savivaldybė* 11 (1934), 27.
22. Valerijonas Knyva, "Naujų savivaldybių išvakarėse." *Savivaldybė*, 6 (1940), 162.
23. "Kronika." *Lietuvos aidas*, 225 (709), spalio 3, 1929, 7.
24. "Kronika." *Lietuvos aidas*, 121 (1199), birželio 2, 1931, 6.
25. *Lietuvių tautos valia* (vienkartinis leidinys), vasario 1, 1927.
26. Mantautas J., "Partijos ar korporacijos?" *Tautos kelias*, 7, gegužės 15, 1928, 4.
27. J. Meškis, "Katalikybė ir „katalikybė" *Tautos kelias*, 9, birželio 1, 1928, 1.
28. "Minist. Pirmininkas prof. Voldemaras apie vyriausybės uždavinius. „Ryto" Redaktoriaus pasikalbėjimas su p. Ministeriu Pirmininku ir Užsienio Reikalų Ministeriu prof. Volde-
maru (vedamasis)." *Rytas*, 289, gruodžio 23, 1926, 1.
29. "Vyriausybė nori realizuoti visos tautos vienybę ir kviečia visus piliečius į bendrą darbą. Ministrų tarybos deklaracija, pasakyta ministro pirmininko brigados generolo J. Černiaus Seimo posėdyje 1939 m. balandžio 5 d." *XX amžius*, balandžio 6, 1939, 2.
30. („XX a"), "Mykolas Sleževičius – naujas gyvenimas naujose sąlygose." *Lietuvos ūkininkas*, 17, balandžio 27, 1939, 12.
31. Montautas J., "Jau laikas." *Tautos kelias*, 2, kovo 1 d., 1928, 1-2.
32. "Mūsų uždaviniai Seime." *Socialdemokratas*, gegužės 27, 1926, 1.
33. "Mūsų uždaviniai." *Tautos kelias*, Nr. 5, balandžio 15, 1928, 1.

34. “Naują erą pradėdant.“ *Tautos kelias*, 9, birželio 1, 1928, 1.
35. “Naujieji Lietuvos ministeriai.“ *Lietuvos aidas*, Nr. 127 (175), lapkričio 9, 1918, 2.
36. “Naujų kelių beiėškant.“ *Tautos kelias*, 6, gegužės 1, 1928, 1.
37. “Partijos uždarytos.“ *Lietuvos aidas*, 60 (2676), rytinė laida, vasario 7, 1936, 1.
38. “Pro šalį šauta (vedamasis).“ *Rytas*, balandžio 30, 1927, 1.
39. “Protėvių ainis, Didelis mažmožis.“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 6;
40. “Provincionatas, Seimo užsinorėjo!“ *Tautos kelias* 9, birželio 1, 1928, 3.
41. “Reikia suprasti,“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 6.
42. Sk., “Guikime praktiškąjį materializmą.“ *Tautos kelias*, 5, balandžio 15, 1928, 1.
43. Sm. A. [Smetona, Antanas]. “Valdžia ir jos autoritetas.“ *Lietuvis*, Nr. 45, lapkričio 13, 1925, 1.
44. Sm. A. [Smetona, Antanas]. “Valstybiška ir partiška valdžia.“ *Lietuvis*, Nr. 44, lapkričio 6, 1925, 1.
45. “Spaudai leidus.“ *Draugas*, Nr. 2, rugpjūčio mėn., 1904: 8 (55), 1.
46. “Tautišku keliu,“ *Tautos kelias* 1, vasario 15, 1928, 1;
47. Tautkus, “Pasišvėskime tautai!“ *Tautos kelias*, 1, vasario 15, 1928, 1.
48. “Tautos vienybės keliais,“ *Lietuvos aidas*, 61(2677), vakarinė laida, vasario 7, 1936, 1.
49. Ūkininkas, “Kam reikalingas seimas?“ *Tautos kelias*, 7, gegužės 15, 1928, 4;
50. “Uždarytos Neumanno ir Sasso partijos.“ *Klaipėdos krašto vyriausybės žinios*, 79, liepos 13, 1934, 607.
51. Uždarytos Neumanno ir Sasso partijos. *Klaipėdos krašto vyriausybės žinios*, 81, liepos 17, 1934, 627.
52. “Uždarytos Neumanno ir Sasso partijos.“ *Lietuvos aidas*, 44 (2011), vasario 23, 1934, 1.
53. Vilkas S. “Partijų darbeliai.“ *Tautos kelias*, 2, kovo 1, 1928, 2.
54. [Višinskis Petras]. “Ko mums trūksta šiandien?“ *Varpas*, Nr. 5, gegužės mėn., 1901, 1(49).
55. Voldemaras. “Aklumas ar apgaudinėjimas?“ *Lietuvos balsas*, Nr. 2, balandžio 23, 1921, 1.
56. *XX amžius*, birželio 27, 1940, 1.
57. *XX amžius*. Nr. 146, liepos 1, 1940.

5. Literatūra

1. Aleksandravičius, Egidijus. “1863 m. sukilimas ir lietuvių nacionalinio judėjimo politinė programa.“ iš *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. T. 3, Lietuvos valstybės idėja (XIX a. - XX a. pradžia)*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1991, p. 29–40.
2. Ališauskienė, Rasa. “Politinės nuostatos ir rinkimai Lietuvoje.“ *Politologija*, Nr. 2 (18), 2000.
3. Anušauskas, Arvydas. “Komunizmo nusikaltimai Lietuvoje. Istorinė statistinė apžvalga.“ *Komunizmo nusikaltimų įvertinimas. Tarptautinis kongresas, 2000 m. birželio 12–14 d. pranešimų tezės* (Vilnius: Seimo leidyklas „Vilniaus žinios“, 2000).
4. Anušauskas, Arvydas. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius: Mintis, 1996.
5. Anušauskas, Arvydas. *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*. Vilnius: Mintis, 1993.

6. Anušauskas, Arvydas. Sovietinis genocidas ir jo padariniai Lietuvoje, *Komunistinis genocidas Lietuvoje: Konferencijos 1997 m. lapkričio 29 d. pranešimai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.
7. Anušauskas, Arvydas. "Sovietinis genocidas ir jo padariniai." *Lietuvos gyventojų genocidas* T. 1. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999.
8. Anušauskas, Arvydas. Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui. *Terror and Crimes Against Humanity*. Vilnius: Margi raštai, 2006.
9. Aquinas, Thomas, *On Politics and Ethics*. red. Paul E. Sigmund. New York: Norton and Company, 1988.
10. Aquinas, Thomas. *Summa Theologiae*. Allen, TX: Christian Classics, 1980.
11. Aukščiausioji Taryba–Atkuriamasis Seimas. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. II. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002.
12. Avtorhanov, Abdurahman Genazovich. *Tehnologija vlasti. Voprosy istorii*. No 1-2. 1991; No 1-3, 6-7, 10-12, 1992; No 2-3, 1993.
13. *Baltijos valstybių užgrobimo byla*. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 metai. Vilnius: Leidykla „DU KA“, 1997.
14. Baltrimas, Johanas. "Teismo precedentas: kai kurie taikymo ir aiškinimo aspektai." *Teisės problemos* 4 (78), 2012, 49–73.
15. Banionis Juozas, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose (1975–1990)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2002.
16. Bauer, Raymond Augustine, ir Inkeles, Alex, ir Kluckhohn, Clyde. *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Social Themes*. New York: Vintage, 1960.
17. Beigbeder, Yves. "International monitoring of plebiscites, referenda and national elections. Self-determination and Transition to Democracy." *International Studies in Human Rights Volume 32*. London: Martinus Nijhoff Publishers, 1994.
18. Berman, Harold Joseph. *Teisė ir revoliucija*. Vilnius: Pradai, 1999.
19. Bielinis, Kipras. *Teroro ir vergijos imperija Sovietų Rusija*. New York: Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjunga, 1963.
20. Bielinis, Lauras. "Mieganti sąmonė gimdo populizmą." *Kultūros barai*, 2 (2004): 2-5.
21. Bielinis, Lauras. *Moderniosios šiuolaikinio konservatizmo galimybių tendencijos. Konservatizmo takoskyros*. Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2006.
22. Bielinis, Lauras. "Politinio chaoso mechanika ir jo pasekmės Lietuvai." *Kultūros barai* 7. (2006): 6-7.
23. Bielinis, Lauras. *Rinkiminių technologijų įvadas*. Vilnius: Margi raštai. 2000.
24. Bielinis, Lauras. "Šou principų dėsningumai Lietuvos politiniame gyvenime." *Politologija*, 1(25) (2002): 22–41.
25. Blažytė-Baužienė, Danutė, ir Tamošaitis, Mindaugas, ir Truska, Liudas. *Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia*. Vilnius: Baltos lankos, 2009.
26. Bložė, Mintautas. *LKP darbas su inteligentija fašistinio režimo metais (1926–1940)*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus valstybinis universitetas, 1978.
27. Bložė, Mintautas. "Politinių partijų finansavimas Vakarų Europos šalyse." *Politologija* 4 (1999): 23–32.

28. Bložė, Mintautas. "Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje." Iš *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema*. T. 1. Kaunas: Naujasis lankas, 1997.
29. Bonaudi, Emilio. *Principii di Diritto Pubblico*. Torino: Unione tipografico – editrice torinese, 1936.
30. Brzezinski, Zbigniew Kazimierz. *The grand Failure*. New York: Macmillan publishers, 1990.
31. Bubnys, Arūnas. "Lietuvių antinacistinė rezistencija 1941– 1944 m." Iš *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991*. Vilnius: Rytas, 1994.
32. Bulavas, Juozas. *Buržuazinių valstybių formos ir režimai*. Vilnius: Mintis, 1966.
33. Bulavas, Juozas. *Lietuvos darbo valstiečių ekonominė padėtis fašistinės valdžios metais*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
34. Bulavas, Juozas. *Rinkimai ir „tautos atstovavimas“ buržuazinėje Lietuvoje*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956.
35. Bulavas, Juozas. *TSRS konstitucija – nugalėjusiojo socializmo konstitucija: (paskaitos stenograma)*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955.
36. Bulavas Juozas. *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas: (1941–1944 m.)*. Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademija, 1969.
37. Bullit, William Christian. *The Great Globe Itself. A Preface to the World Affairs*. London: Macmillan and Co, Ltd., 1947.
38. Domininkas Burba et. al. "Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės parlamentarų (XV–XVIII a.) biografinis žodynas: problemos iškėlimas." *Parlamento studijos* (2) 2005: 18–61.
39. *Buržuazinės valstybės teisinės koncepcijos, jų taikymas Lietuvoje, kritika*. Redaktoriai Bulavas Juozas, Poškevičius Vladas ir Ruželytė Ona. Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1972.
40. Butkus, Fabijonas Saulius. "Politinių partijų veiklos vertinimas vadybiniu požiūriu." *Viešoji politika ir administravimas* 8 (2004): 83–88.
41. Butkus, Zenonas. "Jei opozicija gauna paramą iš svetur." *Kultūros barai* 8–9 (1995): 80–84.
42. Chamberlin, William Henry. *The Russian Enigma*. New York: Charles Scribner's Sons, 1943.
43. Chugaev, Dmitrij Aggeevich. *Istorija nacionaljno-gosudarstvennogo stroiteljstva v SSSR*. T. 2, (1937–1972). Institut istorii SSSR: Majslij, 1979.
44. Chugaev, Dmitrij Aggeevich, ir Sherstovitov, Viktor Pavlovich, *Istorija nacionaljno-gosudarstvennogo stroiteljstva v SSSR*. T. 1, (1917–1936). Institut istorii SSSR: Majslij, 1979.
45. Conquest, Robert. *The Killers, Soviet Deportations of Nationalities*. London: MacMillan, 1970.
46. Cross, Rupert, ir Harris, James W. *Precedent in English law*. Oxford: Clarendon Press, 1991.
47. Čepas, Ričardas. *Plečkaitininkai*. Vilnius: Vaga, 2000.
48. Čepėnas, Pranas. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. T. 2. Chicago: M. Morkuno spaustuvė, 1986.
49. Danilenko, Viktor Nikolaevich. *Politicheskiye partii i buzhuaznoje gosudarstvo*. Moskva, 1984.
50. Daugirdaitė-Sruogienė, Vanda. *Lietuvos Steigiamasis Seimas 1920.V.15–1922.X.7*. New York: Tautos Fondas, 1975.

51. Dementavičius, Justinas. "Atsiminti negalima užmiršti: paminklų politiškumo klausimu." *Iš Istorijos subjektas kaip istorijos politikos problema*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011.
52. Dementavičius, Justinas, et. al. *Lietuvos politinės minties antologija, t. 3: Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990 m.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
53. Dementavičius, Justinas, et. al. *Lietuvos politinės minties antologija, t. 2: Politinė mintis išėivijoje 1944–1990 m.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.
54. Dementavičius, Justinas et. al. *Lietuvos politinės minties antologija, t. 1: Lietuvos politinė mintis 1918–1940 m.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.
55. Dementavičius, Justinas. "Liaudies nublokšti: Lietuvos partijų vertybiniai tapatumai ir jų raida." *Iš Vertybių nykimas? Rimtas požiūris į atsakomybę*. Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2008.
56. Dementavičius, Justinas. "Lithuanian Political Thought in the Twentieth Century and its Reflections in Sąjūdis: What Kind of State Have Lithuanians Been Fighting For? Contributions to the History of Concepts." *Berghahn Journals* 6(1) (2011): 89-110.
57. Dementavičius, Justinas. "Lituania Restituta: paminklo supolitavimo ir nupolitavimo aspektai posovietinėje Lietuvoje." *Iš Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. Vilnius: VU leidykla, 2012, 350–380.
58. Dementavičius, Justinas. "Sąjūdžio tapatybės beiškant: sovietinės reflektvyvosios modernybės bruožai Lietuvoje." *Sociologija. Mintis ir veiksma* 2(29) (2011): 218-243.
59. Dirvelė, Eugenijus. *Klasių kova Lietuvoje 1926 metais*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
60. Duverger, Maurice. *Political Parties*. London: Methuen, 1954.
61. Dworkin, Ronald. *Rimtas požiūris į teises*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
62. Eidintas, Alfonsas. *A. Smetona ir jo aplinka*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.
63. Eidintas, Alfonsas. *Kazys Grinius: ministras pirmininkas ir prezidentas*. Vilnius: Mintis, 1993.
64. Eidintas, Alfonsas, ir Rudis, Gediminas. *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*. Vilnius: Šviesa, 1989.
65. Gerutis, Albertas. *Rusiškas ir sovietiškas imperializmas*. Naujoji Viltis, 1975, Nr. 8.
66. John, Arch Getty, ir Manning, Roberta Thompson. *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
67. Girdzijauskienė, Paulina. *1905–1907 metų revoliucija Lietuvoje*. Vilnius: Valstybės politikos ir mokslo literatūros leidykla, „Pergalės“ spaustuvė, 1955.
68. Girnius, Kęstutis. "Baltic states opt for independence." *Iš Soviet Federalism: Nationalism and Economic Decentralisation*. Leicester University Press: Leicester and London, 1991.
69. Girnius, Kęstutis. "Catholicism and Nationalism in Lithuania." *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*. 2nd edition, Duke University Press: Durham and London, 1989.
70. Girnius, Kęstutis. "Democracy in Lithuania." *Iš Democratization in Central and Eastern Europe*. Pinter: London and New York, 1999.
71. Girnius, Kęstutis. "The Party and Popular Movements in the Baltic." *Iš Toward Independence: The Baltic Popular Movements*. Westview Press: Boulder, San Francisco, & Oxford, 1991.

72. Glendon, Mary Ann, ir Gordon, Wallace Michael, ir Osakwe, Christopher. *Vakarų teisės tradicijos*. Vilnius: Pradai, 1993.
73. Gražiūnas, Albinas. *Krikščioniškoji demokratija Lietuvoje: Lietuvos krikščionių demokratų partijos istorijos bruožai*. Vilnius: Tėvynės Sargas, 1994.
74. Grunskis, Eugenijus. *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996.
75. Gustainis, Valentinas. *Nuo Griškabūdžio iki Paryžiaus. Atsiminimai apie Lietuvos spaudą, jos darbuotojus (1915–1940) ir Lietuvos rašytojus (1924–1966)*. Kaunas: Radius, 1991.
76. Gustainis, Valentinas. „Parlamentarizmas ir partijos diktatūra.“ *Lietuvis* 52, gruodžio 30, (1926), 3.
77. Hobbes, Thomas. *Leviatanas*. Vilnius: Pradai, 1999.
78. Ilgūnas, Gediminas. *Kazys Grinius*. Vilnius: Pradai, 2000.
79. Inkeles, Alex, ir Bauer, Raymond, Augustine. *The Soviet Citizen: Daily Life in a totalitarian Society*. New York: Atheem, 1968.
80. Ivanauskaitė, Kristina. „Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1905–1919 metais.“ *Socialinių mokslų studijos* 4(3) 2012: 851-865.
81. Ysakas, Pranas. „Rinkimų teisė Lietuvoje.“ *Teisė* 8, liepos – gruodžio mėn. (1925): 145-204.
82. Jacovskis, Eusejus. *Už groty. Iš buržuazinės Lietuvos kalėjimo istorijos*. Vilnius: Mintis, 1965.
83. Jacovskis, Eusejus. *Uždangą nuplėšus... Gruodžio 17 d. fašistinis perversmas ir visiškas atstovavimo teisės likvidavimas Lietuvoje 1926–1940 m.* Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.
84. Jakobas, Antanas. *Policijos teisės vadovėlis*. Kaunas: „Policijos“ laikraščio leidinys, 1933.
85. Jakštas, Juozas. *Nepriklausomos Lietuvos istorija: 1918–1940*. Čikaga: Akademinio skautų sąjūdžio Vydūno fondas, 1992.
86. Jakštas, Juozas. „Tautos Pažangos Partijos – Lietuvių Tautininkų Sąjungos istorijos bruožai 1916–1940.“ *Iš Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai*. Redaktoriai: J. Puzinas, J. P. Palukaitis. Chicago, 1979.
87. Jakubavičienė, Ingrida. „Dar kartą apie Ernsto Neumanno ir Theodoro Sasso procesą.“ *Darbai ir dienos* 57 (2012): 31–63.
88. Jakubavičienė, Ingrida. „Valstybės saugumo policijos pastangos įsiskverbti į Klaipėdos kraštonacistines organizacijas 1930–1939 metais.“ *Istorija* 72 (2008): 40–52.
89. Jakubčionis, Algirdas. *Politinės partijos Steigiamojo Seimo rinkimuose, 1920–1922 metų parlamentinė patirtis: sprendimų politika, tikslai, aplinkybės (konferencijos medžiaga)*. Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo spaudos tarnyba, 2000.
90. Janauskas, Giedrius. „Jėga nėra teisė: 1938 m. Lenkijos ultimatumas ir Lietuvos visuomenė.“ *Iš Prievartos vaisiai. Lietuvos – Lenkijos santykiai 1920–1940 metais (Antspaudas iš „Darbai ir Dienos“, T. 30)*. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Leidykla, 2002, 93–120.
91. Janušauskienė, Diana. „Youth Political Organisations in Lithuania.“ *Polish Sociological Review* 3 (2002): 337-356.
92. Janušauskienė, Diana. „Jaunimo politinės organizacijos Lietuvoje: politikų kalvė ar laisvalaikio klubai?“ *Politologija* 1 (2002): 41-74.

93. Janušauskienė, Diana. *Post-Communist democratisation in Lithuania: elites, parties, and youth political organisations 1988–2001*. Amsterdam: Rodopi, 2011.
94. Janušauskienė, Diana. “Post-communist democratization: explaining the differences. Political transformation and changing identities in Central and Eastern Europe: Lithuanian philosophical studies.” *Cultural Heritage and Contemporary Change. Series IVA, Eastern and Central Europe. Vol. 36*. VI edited by Andrew Blasko, Diana Janušauskienė. Washington: Council for Research in Values and Philosophy, 2008.
95. Janušauskienė, Diana. “The Metamorphosis of the Communist Party of Lithuania.” *Iš Communist Successor Parties in Central and Eastern Europe*. András Bozóki and John T. Ishiyama (ed.). Armonk, New York, London, England: M.E. Sharpe, 2002.
96. Jastramskis Mažvydas. “Permaštant partinių sistemų įtaką rinkėjų elgsenos kaitumui: Lietuvos savivaldybių tarybų atvejais.” *Parlamento studijos: mokslo darbai* 15 (2013): 134–164.
97. Jegelevičius, Sigitas. Lietuvos savivalda ir vokiečių okupacinė valdžia: tarp kolaboravimo ir rezistencijos. *Genocizas ir rezistencija* 1(7) (2000): 115–121.
98. Jelistratov, Arkadia Ivanoviča. *Ocherk administrativnogo prava. Gosudarstvennoe izdatelstvo. Moskva–Petrograd, 1923*.
99. Ramonaitė, Ainė, et. al. *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos*. Vilnius: Versus Aureus, 2009.
100. Jurkevičius, Vaidas. “Politinių partijų finansavimas Lietuvoje: tinkamiausio modelio paieškos.” *Politologija* 2(50) (2008): 76–110.
101. Jurkevičius, Vaidas. “Politinių partijų finansavimo teisinio reguliavimo prigimtis: viešosios ir privatinės teisės sąveika.” *Jurisprudencija* 20(1) (2013): 141–164.
102. Jurkevičius, Vaidas, ir Tamošiūnienė, Egidija. “The issues of funding of political parties in Lithuania from the perspective of private law.” *European scientific journal* 9, 16 (2013): 291–303.
103. Kapsukas, Vincas. *Raštai*. T. 10. Vilnius: Vaga, 1971.
104. Kapsukas, Vincas. *Raštai*. T. 12. Vilnius: Vaga, 1978.
105. Kasparavičius, Algimantas. “Lietuvos kariuomenė Maskvos politinėse ir diplomatinėse spekuliacijose (1920–1936).” *Iš Lietuvos nepriklausomybei – 80. Straipsnių rinkinys*. 4–58, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 1999.
106. Katuoka, Saulius, ir Krasnickas, Marijus. Nukrypimai nuo įsipareigojimų pagal Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją nepaprastosios padėties atveju. *Jurisprudencija. Mokslo darbai* 3(105) (2008): 27–35.
107. *Kauno karo komendantūra 1919–1929*. Kaunas: M. Kuktos spaustuvė, 1930.
108. Kedys, Jonas Petras, al.et., *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991*. Vilnius: Rytas, 1994.
109. Keršys, Marijus. *Lietuvių politikos partijos*. Kaunas: s. n., 1919.
110. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius: Mokslas, 1992.
111. *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais*. Vilnius: Mokslas, 1978.
112. Petras, Klimas, et. al. *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*. London: Nida Press, 1955.
113. *Konstyucionnyj Sud Rossijskoj Federaciji. (1992–1996)*. Moskva: Novyj Jurist, 1997.
114. Krėvė, Vincas. *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*. Vilnius: Mintis, 1989.

115. Kuconis, Pranas, ir Nekrošius, Vytautas. *Teisės saugos institucijos*. Vilnius: Justitia, 2001.
116. Kundrotas, Marius. "Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos." *Istorija. Mokslo darbai* 79,3 (2010): 59-68.
117. Kuodydys, Modestas. *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.* Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2009.
118. Kūris, Egidijus. *Teisinė valstybė, teisinių sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija*. Glendon M. A., Gordon M. W., Osakwe Ch. Vakarų teisės tradicijos. Vilnius: Pradai, 1993.
119. Lamentowicz, Wojciech. *Šių laikų valstybė*. Vilnius: Alma litera, 1998.
120. Laurinavičius, Česlovas. "Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai „Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893–1914 m.“ Iš *Lietuvos atgimimo studijos. Liaudis virsta tauta*. T. 4. Vilnius: Baltoji varnelė, 1993.
121. Laurinavičius, Česlovas, ir Sirutavičius, Vladas. *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*. XII tomas. I d. Vilnius: Baltos lankos, 2008.
122. Lebedeva, Natalija. "VPK (b) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas." *Genocidas ir rezistencija* 1(7) (2000): 89-100.
123. Leonas, Petras. *Demokratija ir parlamentarizmas*. Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1930.
124. Leonas, Petras. Pergvenimai ir atsiminimai. *Raštai*. T. 3. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
125. Leonas, Petras. *Sociologijos paskaitos*. Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1939.
126. Leonas, Petras. *Teisės enciklopedijos paskaitos*. Kaunas: Lietuvos universitetas Teisų fakulteto leidinys, 1924.
127. Leonas, Petras. *Teisės enciklopedijos paskaitos*. Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1931.
128. Leonas, Petras. *Teisės enciklopedijos paskaitos. Teisės sociologijos paskaitos. Raštai II tomas*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
129. Lesčius, Vytautas. "Lenkų provokacijos neutralioje zonoje 1921–1923 metais." Iš *Karo archyvas*. T. 22. Vilnius, 2007, 153–290.
130. Lesčius, Vytautas. *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*. Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras, 1998.
131. Lesčius, Vytautas. *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos Karo Akademija, 2004.
132. Lesčius, Vytautas. „Lietuvos miestų ir apskričių karo komendantūros.“ Iš *Karo archyvas*. T. 15. Vilnius: Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, Leidybos centras, 1998.
133. *Lietuviai krikščionys demokratai išeivijoje: 1946–2008 m.* Sudarė Pranas Povilaitis, Audronė Viktorija Škiudaitė, Vilnius: Baltijos kopija, 2013.
134. *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941 m.* T. 1. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido tyrimo centras, 1992.
135. *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*. T. 1. Vilnius: Mintis, 1971.
136. *Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža*. T. 3. Vilnius: Mintis, 1985.
137. *Lietuvos konstitucinė teisė*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012.
138. *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas*. Vilnius: Mintis, 1990.
139. *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai. Recenzuojamų mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius: Druka, 2012.
140. *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*. Vilnius: Alma littera, 1997.

141. Locke, John. *Esė apie tikrąją pilietinės valdžios kilmę, apimtį ir tikslą (Antrasis traktatas apie valdžią)*. Vilnius: Mintis, 1992.
142. Lopata, Raimunda. *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1998.
143. Lopata, Raimunda. "Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais." iš *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 9. Vilnius: Mintis, 1996.
144. Lukošaitis, Alvidas, "Parlamentarizmas Europoje ir Lietuvoje: bendros vertybės, skirtinga patirtis." Iš *Parlamentarizmo genėzė Europoje ir Lietuvos atvejis: tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga*. Vilnius, 2008.
145. Lukošaitis, Alvidas, *Parlamento institucionalizacija ir teisėkūros procesas: Lietuvos atvejis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.
146. Mačiulis, Dangiras, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005.
147. Makiavelis, Nikolas. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1992.
148. Makiavelis, Nikolas. *Valdovas*. Vilnius: Vaga, 2009.
149. Maksimaitis, Mindaugas. "Buržuazijos diktatūros Lietuvoje 1926–1940 m. socialinės bazės klausimu," *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė* 11 (1972): 21–30.
150. Maksimaitis, Mindaugas. "Karinių-administracinių organų savivalės įteisinimas Lietuvoje 1919–1926 m. Ypatingais valstybės apsaugos įstatais," *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A*, 1(12) (1962): 21–43.
151. Maksimaitis, Mindaugas. *Lietuvos konstitucijų istorija (XX a. pirmoji pusė)*. Vilnius: Justitia, 2005.
152. Maksimaitis, Mindaugas. Mažasis Seimas – ryškus epizodas Lietuvos parlamentarizmo raidoje. *Jurisprudencija*, 17 (2000): 5-13.
153. Maksimaitis, Mindaugas. *Mažoji konstituenta: Lietuvos Taryba atkuriant valstybingumą*. Vilnius: Justitia, 2010.
154. Maksimaitis, Mindaugas. "Parlamentarizmo teisinis reguliavimas Lietuvoje 1918–1940 metais." iš *Parlamentas ir valstybinės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Juršėnui*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008.
155. Maksimaitis, Mindaugas. "Pirmosios modernios mūsų konstitucijos: keliai ir takeliai." Iš *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga, savivalda*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2007.
156. Maksimaitis, Mindaugas. "Politicheskij rezhim v burzhuaznoj Litve v 1926–1940 gg. = Politinis režimas buržuazinėje Lietuvoje 1926–1940 metais." *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė* 12, 2 (1974): 1-116.
157. Maksimaitis, Mindaugas. "Prof. Dr. M. Rėmeris ir jo Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos." iš *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Vilnius, 1990, 5-32.
158. Maksimaitis, Mindaugas. "Tautininkų sąjungos vieta buržuazinės Lietuvos valstybės mechanizme 1926–1940 metais," *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė*, 12, 1 (1973): 27-36.
159. Maksimaitis, Mindaugas, *Valstybės taryba Lietuvos teisinėje sistemoje (1928–1940)*. Vilnius: Justitia, 2006.

160. Maksimaitis, Mindaugas. "Vietos savivaldybių biurokratizacija ir centralizacija buržuazinėje Lietuvoje 1926–1940 metais," *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė*, 10 (1972): 119-128.
161. Manov, Grigorii Naumovich. *Gosudarstvo i politicheskaja organizacija obshtestva*. Moskva: Izdvo "Nauka", 1974.
162. "Martial law." Iš *Dictionary of Politics*. Harmondsworth: Penguin, 1993.
163. Maslauskienė, Nijolė. "Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pab. – 1940 m. rugsėjo mėn." *Genocidas ir rezistencija*, 1 (1999): 77–104.
164. Maslauskienė, Nijolė. "Parlamentarizmo idėja ir okupuotos Lietuvos valdymo sistema 1940–1941 m." *Parlamento studijos*, 1 (2004): 18-29.
165. Maslauskienė, Nijolė. "Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio – gruodžio mėn." *Genocidas ir rezistencija*, 2(8) (2000): 7-41.
166. Matakas, Juozas. "Rinkimai ir plebiscitai," iš *Šiuolaikinė valstybė: vadovėlis*. Kaunas: Technologija. 1999, 141–142.
167. Matonytė, Irminta. "Koalicionių vyriausybių morfologija: akademiniai postulatai, Vakarų Europos patirtys ir atvejai Lietuvoje," *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): 11–39.
168. Matulaitis, Stasys. *Atsiminimai ir kiti kūriniai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
169. Matusevičius, Juozas. *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1940–1941 metais*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1993.
170. Merkelis, Aleksandras. *Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*. New York: Amerikos lietuvių tautinės sąjungos leidinys, 1964.
171. Miknys, Rimantas. *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais. Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 10. Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995.
172. Miknys, Rimantas, ir Motieka, Egidijus, *Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės – politinės kūrimosi aplinkybės. Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*. T. 1, Vilnius: Sietynas, 1990.
173. Miškinis, Algirdas, ir Ulevičiūtė, Giedrė. "Lietuvos politinių partijų finansavimo šaltinių analizė." *Business systems and economics*, 3(1), (2013): 79–92.
174. Mitrulevičius, Gintaras. "Socialdemokratų santykis su Lietuvos (Valstybės) Taryba 1918 m.: nuo Vasario 16-osios Akto priėmimo iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos," *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): 91-135.
175. Moras, Tomas. *Utopija*. Vilnius: Vaga, 1968.
176. Mortati, Constantino. *La Costituzione in senso materiale*. Milano: Giuffrè, 1940.
177. Antanas, Kulakauskas, et al, *Asmuo tarp tautos ir valstybės. Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 8. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
178. *Mūsų konstitucionalizmo raida. Straipsnių rinkinys*. Vilnius: VĮ Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2003.
179. Nemickas, Bronius. "Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga." *Naujoji viltis*, 18 (1975): 2.
180. *Nepriklausomos Lietuvos generolai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademinė leidykla, 1998.

181. Noreikienė, Sigita. "Buržuazinės partijos seimų rinkimuose." *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija*. 1 (62) (1978): 89–101.
182. Novagrockienė, Jūratė. *Evolution of the party system in Lithuania since 1990. Lithuania's Seimas election 1996: the third turnover: analyses, documents and data*. Berlin: Sigma, 2001.
183. Novagrockienė, Jūratė. "Seimas Election 2000: Evolution or Transformation of Lithuanian Party System." iš *Lithuanian Political Science Yearbook 2000*. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, (2001): 138-150.
184. Novagrockienė, Jūratė. "Seimo rinkimai 2000: partinės sistemos evoliucija ar transformacija?" *Lietuva po Seimo rinkimų 2000*. Kaunas: Naujasis lankas, 2001, 51-61.
185. Novagrockienė, Jūratė. "The development and consolidation of the Lithuanian political party system." *Journal of Baltic studies* 32, 2 (2001): 141-155.
186. Palkevičius, Deimantas. "Kariuomenės komendantūros 1918–1920 m." iš *Lietuvos archyvai*. T. 12. Vilnius: Lietuvos Respublikos Krašto apsaugos ministerija, Leidybos centras, 1999, 64–95.
187. Pankseev, Aleksandr, ir Surblis, Konstantinas ir Andreevič, Eljvih Andrej. *Zhiznennaja sila leninskih principov partijnogo stroiteljstva: o nekotoryh voprosah partijnogo stroiteljstva v kommunisticheskikh partijah Litvaj, Latvii i Estonii: (ijun 1940 – ijul 1941 goda)*. Tallin: Eesti raamat, 1975.
188. Papaurėlienė, Arida. *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.* Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas, Vilnius, 2003.
189. Papaurėlytė, Arida. "Cenzūra tarpukario Lietuvoje." *Literatūra* 37, 1(1999): 153-168.
190. Papaurėlytė, Arida. "Spaudos laisvė ir cenzūra Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940." *Informacijos mokslai* 15 (2000): 44–54.
191. Pavilionis, Vladas. "Buržuazinio demokratinio režimo Lietuvoje klausimu." *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė* 6 (1966): 30–43.
192. Pavilionis, Vladas. "Buržuazinių politinių partijų pažiūra į Lietuvos valstybingumą (1905–1918 m.)." *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė* 5(1965): 48–63.
193. Pavilionis, Vladas. *Antiliaudinė valdančiųjų politinio viešpatavimo ideologija ir jos pasireiškimas Lietuvos valstybės mechanizmo veikloje (buržuaziniu demokratinu laikotarpiu). Buržuazijos diktatūros Lietuvoje valstybiniai ir teisiniai aspektai*. Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1976.
194. *Pažintis su Lietuva. Tūkstantmečio knyga*. T. 1. Kaunas: Kraštotvarka, 1999.
195. Pečkys, Vidas. "Politinių partijų finansavimas: aktualijos ir problemos," *Socialinių mokslų studijos* 3(2) (2011):443-458.
196. *Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metai*. Sudarė V. Kašauskienė, redaktorius Č. Bauža. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1997.
197. *Pirmasis Panevėžio vyskupijos sinodas*. Panevėžys: s. n., 1936.
198. Pyragius, Jonas. *Kovosiu kol gyvas*. Kaunas: Plieno sparnai, 1993.
199. *Postroenie socializma v Soveskoj Pribaltike. Istoricheskij opyt Kommpartiji Litvy, Latvii, Estonii*. Rīga: Avoc, 1982.
200. Pšibilskis, Vygintas Bronius. "Kultūrinio švietimo įstaigos 1940–1941 metų ir pokario ideologinėje situacijoje." Iš *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*. Vilnius: Mintis, 1989, 198-216.

201. Račkauskas, Konstantinas. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimai*. New York: Tėvų Pranciškonų spaustuvė, 1967.
202. Radzevičius, Vladas. "Pirmieji bolševikų žingsniai." Iš *Lietuvių archyvas*. T. 1. Kaunas, 1942, 13-28.
203. Rainys, Juozas. *POW Lietuvoje*. Kaunas: Spaudos fondas, „Varpo“ spaustuvė, 1936.
204. Ramonaitė, Ainė. "Changing nature of partisanship in a post-communist society: comparing "old" and "new" parties in Lithuania." Iš *Lithuanian Political Science Yearbook 2007*. Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2008, 131–154.
205. Ramonaitė, Ainė. "Parama demokratinėms institucijoms globalėjančiame pasaulyje." *Globalizacija: taikos kultūra, žinių visuomenė, tolerancija*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas. 2003. 214–224.
206. Ramonaitė, Ainė. "Pilietinės kultūros formavimosi prielaidos ir perspektyvos: socialinio pasitikėjimo raiškos analizė." Iš *Politinė kultūra ir visuomenės transformacija*. Vilnius, Kaunas: Naujasis Lankas, 2002, 70–85.
207. Ramonaitė, Ainė. "The Development of the Lithuanian Party System: From Stability to Perturbation." Iš S. Jungerstam-Mulders (ed.) *Post-Communist EU Member States. Parties and Party Systems*. Ashgate, 2006, 69–90.
208. Ramonaitė, Ainė. "Vertybių kova Lietuvos politikoje: dėl ko ir su kuo kovojama." Iš *Lietuva po Seimo rinkimų 2008*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, 11-35.
209. Raulinaitis, Petras Viktoras. *Okupanto įstatymų teisinė vertė. Tėvynės sargas* 1(11) (1954), 138–141.
210. Robinzonas, Jokūbas. *Lietuvos įstatymai: sistemiška visų galiojančių įstatymų, taisyklių ir instrukcijų apžvalga*. Vilnius: Raidės, 1940.
211. Robinzonas, Jokūbas. Naujos konstitucijų revizijos Europoje 1933–1935 m. *Teisė* 34 (1936): 125-127.
212. Römer, Michal. *Litewskie stronictwa polityczne*. Wilno: Wyd. „Nowin Wileńskich”, 1921.
213. Römeris, Mykolas. "1936 metų Seimo rinkimo įstatymas," *Teisė* 35 (1936): 213-238.
214. Römeris, Mykolas. *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*. Vilnius: Verus aureus, 2005.
215. Römeris, Mykolas. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. I d. Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Teisių fakulteto leidinys, 1937.
216. Römeris, Mykolas. *Lietuvos sovietizacija, 1940–1941: Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas*. Vilnius: Lithuanus, 1989.
217. Römeris Mykolas, *Valstybė*. T. 2. Vilnius: Pradai, 1995.
218. Römeris, Mykolas. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. I d. Kaunas, 1937.
219. Römeris, Mykolas. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. Vilnius: Mintis, 1990.
220. Römeris, Mykolas. *Asmuo ir asmens unija*. Kaunas: Varpo spaustuvė, 1933.
221. Römeris, Mykolas. *Lietuvos valstybės konstitucijos reforma*. Kaunas. 1928.
222. Rozauskas. "Suvestinė apie Kvotos daliai priklausančių suimtųjų tardymą (ne anksčiau kaip 1940 m. rugpjūčio 17 d.)," *Tremtinys* 7, 1989, 7-8.
223. Rudis, Gediminas. "Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai." Iš *Augustinas Voldemaras. Pastabos saulėlydžio valandą*. Vilnius: Mintis, 1992, 5-29.

224. Rudis, Gediminas. "Jungtinis antisemitinis opozicijos sąjūdis 1938–1939 m." Iš *Lietuvos istorijos metraštis 1996 metai*. Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1997, 182–215.
225. Ruželytė, Ona. "Susirinkimų laisvė ir jos suvaržymas darbo žmonėms buržuazinėje Lietuvoje." Iš *Buržuazijos diktatūros Lietuvoje valstybiniai teisiniai aspektai*. Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, (1976): 95–99.
226. Sabaliūnas, Leonas. *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism 1939–1940*. London – Bloomington, 1972.
227. Šamajauskas, Kazys. *Politikos vadovėlis*. Kaunas, 1919.
228. Sartori, Giovanni. *Lyginamoji konstitucinė inžinerija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2001.
229. Schapiro, Leonard. *The Communist Party in the Soviet Union*. New York: Random House, 1960.
230. Schmitt, Carl. *Dottrina della costituzione*. Vertė A. Caracciolo. Milano: Giuffrè, 1984.
231. Senn, Alfred Erich. *Lietuva 1940: Revoliucija iš viršaus*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2009.
232. Senn, Alfred Erich. *Lithuania 1940 revolution from above*. Amsterdam – New York: Rodopi B.V., 2007.
233. Simanavičiūtė, Daiva. *Pasaulio lietuvių bendruomenės raida XX a. 5–8 dešimtmečiuose*. Daktaro disertacija. Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
234. Sinkevičius, Vytautas. Kovo 11-oji: Nepriklausomybės atkūrimo teisinė konstrukcija. *Jurisprudencija* 2010, 3(121): 55–71.
235. Sinkevičius, Vytautas. *Lietuvos parlamento teisė*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2013.
236. Sinkevičius, Vytautas. "Kovo 11-oji: nepriklausomybės atkūrimo teisinė konstrukcija," *Nepriklausomybės sąsiuviniai* 1(I) (2012): 7–20.
237. Smend, Rudolf. *Costituzione e diritto costituzionale*. Vertė Fiore and Luther. Milano: Giuffrè, 1988.
238. Smetona, Antanas. *Pasakyta parašyta*. Kaunas: Pažangos spaustuvė, 1935.
239. Sokolov, Andrei Konstantinovich. *Kurs soveckoj istorii 1917–1940. Uceb. posobie dlja studentov vuzov*. Moskva: Vysshaya Shkola, 1999.
240. Sokolov, Andrei Konstantinovich, ir Tjzheljnjkova, Viktorija Stanislavovna. *Kurs soveckoj istorii 1941–1991*. Moskva: Vysshaya Shkola, 1999.
241. Stakeliūnaitė, Danutė. "1926 m. gruodžio 17 d. perversmo padalinių legalizavimas: Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės pozicija," *Istorija* XLI (1999): 34–39.
242. Stakeliūnaitė, Danutė. "Valstiečiai liaudininkai, Lietuvos Respublikos vidaus politikoje 1918 m. pabaigoje – 1926 parlamentinė veikla." Daktaro disertacija, Vytauto Didžiojo universitetas, 2000.
243. Stalinas, Josifas. *Leninismo klausimai*. Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1946.
244. Stankevičius, Vladas. *Baudžiamoji teisė*. Kaunas: Lietuvos Universiteto Teisų fakultetas, 1925.
245. Svarauskas, Artūras. "Lietuvos politinės dešinės radikalizacija XX a. ketvirtajame dešimtmetyje (I)." *Parlamento studijos* 7 (2007): 53–73.

246. Svarauskas, Artūras, ir Tamošaitis, Mindaugas. "Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje," *Istorija* 68 (2007): 43-57.
247. Szl. J. [Šliūpas J.], "Lietuviai kadaise ir šiandieną." *Aušra*, 8–10, 1883, 1.
248. Šapoka, Adolfas. *Atsakingieji Lietuvos politikos vadai reformų seimo metu*. Kaunas, 1936.
249. Šapoka, Adolfas. *Lietuvos istorija*, Kaunas, 1936.
250. Šapoka, Gintaras. "Mykolas Romeris apie Klaipėdos krašto autonomiją." *Jurisprudencija: mokslo darbai* 64(56) (2005): 50-55.
251. Šapoka, Gintaras. "Klaipėdos krašto seimelis kaip krašto autonomijos įstatymų leidybos institucija." Iš *Parlamentas ir valstybės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Jursėnui*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008, 71-93.
252. Šapoka, Gintaras. "Lietuvos suvereniteto galiojimo problema Klaipėdos krašte Nuolatinio Tarptautinio Teisingumo Teismo sprendimo kontekste." *Jurisprudencija: mokslo darbai* 52(44) (2004): 33-46.
253. Šileikis, Egidijus. "Autoritarinės tendencijos tarpukario Lietuvos valstybėje." *Teisės problemos* 3 (1996): 64-72.
254. Šileikis, Egidijus. *Partijų finansavimo teisės sistemos įžvalgos*. Vilnius: Lietuvos mokslo periodikos asociacija, 2014.
255. Šileikis, Egidijus. *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas*. Vilnius: Onė, 1997.
256. Šileikis, Egidijus. „Politinių partijų konstitucinė padėtis.“ *Teisė* 30 (1996): 120-132.
257. Šileikis, Egidijus. "Politinių partijų teisinio statuso raidos antroji pakopa." *Jurisprudencija* 64(56), 2005, 42-49.
258. Šličytė, Zita. "Baudžiamoji atsakomybė už lietuvių tautos genocidą. IX pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumo tezės." 1995 m. lapkričio 22–25 d.
259. Šličytė, Zita. Komunistinis genocidas okupuotoje Lietuvoje. *Komunizmo nusikaltimų vertinimas. Tarptautinis kongresas, 2000 m. birželio 12–14 d. pranešimų tezės*. Vilnius: Seimo leidyklas „Vilniaus žinios“, 2000.
260. Šličytė, Zita. "Lietuvių tauta – komunistinio genocido auka." Iš *Komunistinis genocidas Lietuvoje: Konferencijos 1997 m. lapkričio 29 d. pranešimai*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocide ir rezistencijos tyrimo centras, 1997, 13–24.
261. Švoba, Jonas. *Seiminė ir prezidentinė Lietuva*. Vilnius: Viltis, 1985.
262. Tamošaistis, Mindaugas. "Valstiečiai liaudininkai jungtiniame antismetoninės opozicijos sąjūdyje „Ašis“ (1938–1939 m. pradžia)." *Lituanistica* 57, 4(86) (2011): 386–404.
263. Tamošaitis, Izidorius. "Nuo gruodžio 17 d. ligi šių dienų." Iš *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*. Kaunas, 1930, 142-143.
264. Tamošaitis, Mindaugas. "Lietuvių politinių partijų ir ideologinių srovių (iki 1940 m.) istoriografija." *Istorija* 84 (2011): 49-65.
265. Tamošaitis, Mindaugas. "Tautininkų ir krikščionių demokratų pasitarimų protokolai (1927 m. balandis, spalio-lapkritis)." *Mokslo darbai. Istorija*. 71 (2008): 40–48.
266. Tamošaitis, Mindaugas. "Valstiečiai liaudininkai Jono Černiaus ir Antano Merkio vyriausybių darbo laikotarpiu (1939 kovas–1940 birželis)." *Istorija. Mokslo darbai* 2 (2012): 37-52.
267. *Tautininkai ir valstybė*. Kaunas, 1928.

268. Tikhomirov, Jurij Aleksandrovič. *Kurs administrativnogo praba i processa*. Moskva: Jurin-formcefntr, 1998.
269. Tininis, Vytautas. „„Kolaboravimo“ sąvoka Lietuvos istorijos kontekste.“ *Genocidas ir rezistencija* 1 (9) (2001): 71-78.
270. Tininis, Vytautas. *Snieckus: 33 metai valdžioje*. Vilnius: Karmino spaustuvė, 2000.
271. Truska, Liudas. „„Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940).“ Iš *Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos? Tarptautinė konferencija*. Vilnius: Standartų spaustuvė, 2007, 7-16.
272. Truska, Liudas. „1940 metų Liaudies Seimo rinkimai.“ *Lituanica* 1(21) (1995), 14–38.
273. Truska, Liudas. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996.
274. Truska, Liudas, ir Anušauskas, Arvydas, ir Petravičiūtė, Inga. *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais: MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*. Vilnius: Gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999.
275. Truska, Liudas, ir Baužienė, Danutė, ir Tamošaitis, Mindaugas. *Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia*. Vilnius: Gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009.
276. Truska, Liudas, ir Kancevičius, Vytautas. *Stalino ir Hitlerio sandėrių verpetuose*. Vilnius: Mintis, 1990.
277. Truska, Liudas. *Lietuva 1938–1953 metais*. Kaunas: Šviesa, 1995.
278. Truska, Liudas. *Lietuva 1940–1990 metais. Okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius: Gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
279. Truska, Liudas. „Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940) bruožai.“ *Parlamento studijos* 2 (2004), 62–94.
280. Urbšys, Juozas. *Lietuva ir Tarybų Sąjunga lemtingais Lietuvai 1939–1940 m.* Vilnius: ab, 1988.
281. *Užsienio šalių konstitucijos. Rinkinį sudarė Egidijus Jarašiūnas ir Gediminas Mesonis*. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004.
282. Zeidy, Mohamed El. „*The ECHR and States of Emergency: Article 15 – A Domestic Power of Derogation from Human Rights Obligation.*“ *San Diego International Law Journal* (2003) 277-317.
283. Vaičenonis, Jonas. *Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940)*. Vilnius: Versus aureus, 2004
284. Vaišnys, Andrius. *Spauda ir valstybė 1918–1940*. Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1999.
285. Vaišvila, Alfonsas. *Teisinis personalizmas: teorija ir metodas*. Vilnius: Justitia, 2010.
286. Vaišvila, Alfonsas. „Teisinė valstybė ir jos perspektyvos. Teisinės valstybės link,“ *Jurisprudencija. Mokslo darbai* 15(7) (2000): 18-32.
287. Vaišvila, Alfonsas. *Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje*. Vilnius: Littimo, 2000.
288. Valsonokas, Rudolfas. *Klaipėdos problema*. Vilnius: Leidybos fotocentras „Vaizdas“, 1989.
289. Vardys, Vytas Stanley. „The Rise of Authoritarian Rule in the Baltic States.“ Iš *The Baltic States in Peace and War*. London: The Pennsylvania State Univ. Press, 1978, 65-80.
290. Vasiliauskas, Vitas. „*Teisminio precedento reikšmė romanų-germanų teisinėje sistemoje.*“ Daktaro disertacija. Vilniaus universiteto Teisės fakultetas, 2004.

291. Vaškėlis, Gytis. *Liaudis virsta tauta. Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 4. Vilnius: Baltoji Varnelė, 1993.
292. *Viešasis administravimas ir privatus asmenys*. Vilnius: Justitia, 2004.
293. Vijoklis V., [K. Grinius] *Mūsų klerikalai faktų šviesoje*. Kaunas: „Varpo“ spaustuvė, 1925.
294. Vilčinskas, Juozas. *Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl krašto nepriklausomybės. Istorinė apžvalga*. London: Nida Press, 1985.
295. Vinogradnaitė, Inga. “On-line political discussions and politicization of social networks.” Iš *Lithuanian political science yearbook 2008*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, 35–52.
296. Vinogradnaitė, Inga. “Tarp tautos ir valstybės: politikų istorijos sampratos.” Iš *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012, 455–479.
297. Vinogradnaitė, Inga. “The idea of political representation in Lithuanian political imagination.” Iš *Lithuanian political science yearbook 2004*, 91–110.
298. Vorobjovas, S. “Administracinių baudų bylos 1932 metais,” *Policija* 14 (1933): 226–227.
299. Weber, Max. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley: University of California Press, 1978.
300. Zinkus, Jonas. “Lietuvių Tautinė Demokratinė partija.” Iš *Tarybų Lietuvos enciklopedija*. Vilnius: Mokslas, 1986, 560.
301. Žeruolis, Darius. “Interesų grupių ir valstybės sąveika: teoriniai modeliai.” Iš *Interesų grupės, valdžia ir politika. Metinės konferencijos tekstai*. Vilnius, 1997 m. lapkričio 21–22 d. Konrad-Adenauer – Stiftung, Lietuvos politologų asociacija, Vilniaus universitetas Tarp-tautinių santykių ir politikos mokslų institutas. Vilnius: Pradai, 1998, 17–24.
302. Žostautaitė, Petronėlė. *Klaipėdos kraštas 1923–1939*. Vilnius: Mokslas, 1992.
303. Žostautaitė, Petronėlė. *Hitlerininkų kėsmai užgrobti Klaipėdos kraštą 1933–1935*. Vilnius: Mokslas, 1982.

6. Adresai internete

6.1. Dokumentinė medžiaga:

1. Yves-Maeie, Doublet. “Political Funding. Thematic Review of GRECO’s Third Evaluation Round.” Žiūrėta 2016 01 11. https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/general/DOUBLET_EN.pdf
2. Kauno miesto savivaldybė. Žiūrėta 2013 04 29. <http://www.kaunas.lt/index.php?1978541418>
3. 2012 m. rugsėjo 12 d. Pasiūlymas Europos Parlamento ir Tarybos Reglamentas “Dėl Europos politinių partijų ir Europos politinių fondų statuto ir finansavimo,” Nr. COM/2012/499, CELEX numeris: 52012PC0499. Žiūrėta 2013 04 10. http://www3.lrs.lt/pls/inter1/dokpaieska.showdoc_l?p_id=61031&p_query=rinkim%F8%20dat%E0&p_tr2=2
4. “Regionų komiteto nuomonė. Europos politinių partijų ir Europos politinių fondų statusas ir finansavimas,” Nr. 2013/C 62/ 15, 99-oji plenarinė sesija, 2013 m. sausio 31 d. ir vasario 1 d., Europos Sąjungos leidinys C 62/77, 2013 kovo 2 d. Žiūrėta 2013 03 22. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2013:062:0077:0081:LT:PDF>
5. Valstybių prieš korupciją grupės (*Group of States against corruption (GRECO) vertinimo ataskaitos*). Žiūrėta 2016 01 12. https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/greco/evaluations/index_en.asp

6. "Vilniaus generalgubernatoriaus K. Kaufmano rašto vidaus reikalų ministrui dėl lietuviškų knygų lotyniškomis raidėmis spausdinimo ir platinimo uždraudimo fragmentai. 1865 m. rugsėjo 6 d." Parengta pagal Lietuvos CVIA, 378 f., BS, 1865 m., 1775 b., 13-16 t. Siunčiamojo rašto nuorašas rusų k. Žiūrėta 2013 03 03. http://www.spaudos.lt/Istorija/SD_rastas.htm
7. Visų konstitucijų tekstai. Žiūrėta 2013 03 03. <http://www.servat.unibe.ch/icl/index.html>
8. Virtuali elektroninio paveldo sistema. Žiūrėta 2013 03 03 – 2019 04 22. www.epaveldas.lt

6.2. Moksliniai tyrimai:

1. Althusius, Johannes. "Politica: The Ephors and Their Duties." Liberty Fund, Ch. XVIII, 1995. Žiūrėta 2016 01 06. http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=692&chapter=194565&layout=html&Itemid=27
2. Anušauskas, Arvydas. "Areštai ir kitos prievartos formos (1940–1941 m.), mokslinis tyrimas." Žiūrėta 2013 03 22. <http://www.komisija.lt/lt/body.php?&m=1193653633>
3. Blackstone, William. "Commentaries on the Laws of England." Oxford: Clarendon Press, 1765–1769. Žiūrėta 2016 01 06. http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/blackstone.asp
4. Blaževičius, Kazys. "Klaipėdos kraštas 1923–1939 metais." *XX amžius* 19(1804), kovo 10, (2010). Žiūrėta 2013 03 22. http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2010/03/10/istving_02.html
5. Biezen, Ingrid, van and Borz, Gabriela. "The Place of Political Parties in National Constitutions: A European Overview," *Working Paper Series on the Legal Regulation of Political Parties* 1 (2009). Žiūrėta 2013 03 28. <http://www.partylaw.leidenuniv.nl/uploads/wp0109.pdf>
6. Grotius, Grotius. "The rights of war and peace – including the law of nature and of nations." B. Boothroyd Press, 1814. Žiūrėta 2016 01 06. http://books.google.lt/books?id=MtM8AAAA YAAJ&dq=related:BNC1002064651&source=gbs_navlinks_s
7. Liekis, Algimantas. "Gruodžio 17-oji – tautinės Lietuvos valstybės gimimas (4)." Lietuvos aidas, sausio 20, 2012. Žiūrėta 2013 03 28. <http://www.aidas.lt/lt/istorija/article/3087-01-20-gruodzio-17-oji-tautines-lietuvos-valstybes-gimimas-4>
8. Maslauskienė, Nijolė. "Nusikalstamos okupacinės politikos sistema – okupantų politinių ir visuomeninių struktūrų vaidmuo ir kolaboravimas su jomis 1940 – 1941 m. Mokslinis tyrimas". Žiūrėta 2013 03 22. <http://www.komisija.lt/lt/body.php?&m=1193653932>
9. Veilentienė, Audronė. "Pamąstymai apie Lietuvos politinių partijų brandą." *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): http://www.parlamentostudijos.lt/nr14/14_izanga.htm

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Kristina Ivanauskaitė-Pettinari

POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINIO STATUSO RAIDA
LIETUVOJE 1918–1940 M.

Daktaro disertacijos santrauka
Socialiniai mokslai, teisė (01 S)

Vilnius, 2016

Daktaro disertacija rengta 2008–2016 m. Mykolo Romerio universitete pagal Mykolo Romerio universitetui ir Vytauto Didžiojo universitetui Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2011 m. birželio 8 d. įsakymu Nr. V-1019 suteiktą doktorantūros teisę.

Daktaro disertacija ginama eksternu.

Mokslinis konsultantas:

prof. habil. dr. Alfonsas Vaišvila (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė, 01 S)

Daktaro disertacija ginama Mykolo Romerio universiteto ir Vytauto Didžiojo universiteto teisės mokslo krypties taryboje:

Pirmininkas:

doc. dr. Gintaras Šapoka (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė, 01 S).

Nariai:

prof. dr. Jevgenij Machovenko (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, teisė, 01 S);

prof. dr. Sanita Osipova (Latvijos universitetas, Latvijos Respublika, socialiniai mokslai, teisė, 01 S);

prof. dr. Vytautas Sinkevičius (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė, 01 S);

prof. dr. Egidijus Šileikis (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, teisė, 01 S).

Daktaro disertacija bus ginama viešame teisės mokslo krypties tarybos posėdyje 2016 m. lapkričio 11 d. 13 val. Mykolo Romerio universitete, I-414 auditorijoje.

Adresas: Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius, Lietuva

Daktaro disertacijos santrauka išsiųsta 2016 m. spalio 11 d.

Daktaro disertaciją galima peržiūrėti Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje (Gedimino pr. 51, Vilnius), Mykolo Romerio universiteto bibliotekoje (Ateities g. 20, Vilnius) ir Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje (K. Donelaičio g. 52, Kaunas).

POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINIO STATUSO RAIDA LIETUVOJE 1918–1940 M.

Santrauka

Bendras tiriamos problemos apibūdinimas. Šiuolaikinė demokratinė valstybė neišvaiduojama be politinių partijų su kuriomis susijusi pati visuomenės politinio atstovavimo idėja ir jos praktika. Politinė partija – tai pirmiausia bendraminčių organizacija, atstovaujanti tam tikros piliečių socialinės grupės interesams.

Skirtingais valstybės vystymosi periodais politinės partijos buvo nevienodai suprantamos ir reglamentuojamos, tačiau jos visada buvo siejamos su tautos organizuotumu, jos suverenių galių įgyvendinimu ir atstovavimo institutu. Istorija parodė, kad tik organizuoti ir susivieniję asmenys gali save identifikuoti kaip tautą ir subrandinti vieningo politinio veikimo idealus. Politinės partijos padeda visuomenei išgryninti pagrindinius interesus, suformuluoti bendruosius idealus, juos versti visuotinai privalomo elgesio taisyklėmis.

Politinių partijų buvimą būtinybė yra tiesiogiai susijusi su tautos suvereniteto įgyvendinimo specifika, nes savo aukščiausiąją valdžią tauta demokratinėje santvarkoje pirmiausia įgyvendina ne tiesiogiai, o per savo atstovus, renkamus iš politinių partijų. Rinkimai – tai demokratinis tautos būdas legitimuoti konkrečių politinių partijų programas, suteikti partijų keliamiems kandidatams teisę veikti tautos vardu ir tautos interesais. Kadangi rinkimai yra ne visos tautos, o tik jos teisinės dalies (rinkimuose dalyvavusios) valios išraiška, todėl rinkėjus galime vadinti tautos reprezentantais, o politines partijas – diferencijuotų visuomenės interesų atstovėmis.

Dėl išplėstinės politinių partijų sampratos dauguma politologų: A. Gogelis (*A. Gogel*), G. Biurdo (*G. Biurdo*), M. Duvergeris (*M. Duverger*), Dž. Džeimsas (*J. James*), V. Javdokimovas (*V. Javdokimov*), P. Merklis (*P. Merkl*), J. La Palombaras (*J. La Palombara*), G. Sartori (*G. Sartori*), M. Veineris (*M. Weiner*) *etc.* jas apibūdina, kaip „tarpininką tarp valstybės ir visuomenės“, kaip „legalizuotą santykinio valstybės ir visuomenės dualizmo formą“ ar „bendrų politinių tikslų turinčių asmenų grupę“. Kiti autoriai (J. R. Staras (*J. R. Starr*), N. Persilis (*N. Persily*), B. E. Kainas (*B. E. Cain*), M. Romeris, E. Šileikis) politines partijas apibrėžė tokiomis kategorijomis: kaip laisvų piliečių visuomeninis susivienijimas, turėjimas bendrų politinių tikslų, siekis per demokratinius rinkimus įgyti teisę sudaryti vyriausybę ir įgyvendinti tam tikros piliečių grupės politines nuostatas ir kita. Tačiau svarbiausiais ir skiriamaisiais politinės partijos bruožais visi jie laiko jos organizacinį veikimo pobūdį ir politinės valdžios siekį. Šiuo siekiu politinė partija išsiskiria iš kitų socialinių junginių.

Panaši politinių partijų juridinė definicija yra įtvirtinta ir Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatyme⁷⁴⁰, kur politinė partija apibrėžiama, kaip viešasis juridinis asmuo, įsteigtas pagal šį įstatymą, turintis savo pavadinimą, siekiantis tenkinti savo narių politinius interesus, padėti Lietuvos Respublikos piliečiams išreikšti savo politinę valią ir siekį dalyvauti įgyvendinant valstybės valdžią ir savivaldą. Tuo pačiu įstatymu įtvirtinama po-

740 „Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymas.“ *Valstybės žinios* 29, 692 (1990).

litinių partijų įvairovė, kuria siekiama užtikrinti Lietuvos Respublikos politinės sistemos demokratiškumą ir politinės veiklos pliuralizmą.

Visuomenės interesų įvairovė kuria politinių partijų įvairovę. Ši interesų įvairovė ir jų konfliktas visuomenėje suponuoja teisinio reguliavimo būtinybę – suformuluoti visiems vienodas politinės kovos taisykles, garantuojančias kiekvienam piliečiui teisę dalyvauti politiniame valstybės gyvenime ir kartu nustatyti šių interesų įvairovę reiškiančių politinių partijų teisinį statusą, grindžiamą grupinių ir bendrosios gerovės interesų pusiausvyrą, vadovaujantis lygiateisiškumo ir bendrosios gerovės principais.

Tyrimo objektas. Politinės partijos dėl savo specialaus, kartais nevienareikšmiško vaidmens stabilizuojant politinį demokratinės valstybės gyvenimą, tampa kompleksinio tyrimo objektu. Jos susilaukia ne tik teisininkų, bet ir vis didesnio politologų, sociologų, filosofų, istorikų dėmesio. Šioje disertacijoje politinės partijos ir jų veikla bus tiriamos teisės istorijos požiūriu, siekiant atskleisti jų teisinį statusą, jo raidą Lietuvoje 1918–1940 metais, taip pat aptarti politinių partijų priešistoriją iki Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 1918 m., skirtumus tarp Lietuvos politinių judėjimų ir politinių partijų, priežastis, dėl kurių politinės partijos ir jų realizuojamas demokratiškumas Lietuvoje ėmė prarasti populiarumą visuomenėje, o 1926 m. įvykęs valstybės perversmas ženkliai apribojo politinių partijų veiklą, jų pliuralizmą, o pačią valstybės santvarką pasuko autoritarizmo link.

Kaip papildomas tyrimo objektas disertacijoje yra aptariami politinių judėjimų ir politinių partijų legitimumo pagrindai Lietuvoje iki nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. Už disertacijos ribų lieka politinių partijų finansavimo ir kiti su politinių partijų veikla susiję klausimai. Kai kurie politinių partijų politologiniai, sociologiniai, vadybiniai aspektai disertacijoje nagrinėjama tik tiek, kiek tai neišvengiama disertacijos tikslui pasiekti.

Tyrimo tikslas – atskleisti Lietuvos politinių judėjimų ir politinių partijų 1918–1940 m. teisinio reglamentavimo ir jo tikslų raidą, kiek šis statusas atitiko ano meto atsitikiančios Lietuvos valstybės politinius tikslus, derinant valstybės demokratizavimo ir stabilizavimo poreikius, kaip politinių partijų praktinėje veikloje buvo laikomasi teisinio principo – neiškelti partinių (grupinių) interesų aukščiau valstybinių.

Tyrimo uždaviniai:

1. išnagrinėti Lietuvos politinių partijų genezę;
2. identifikuoti lietuvių tautos XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios politinius siekius ir juos formuojančių politinių partijų veiklą bei ją reglamentuojančius teisės aktus;
3. atskleisti 1918–1940 m. Lietuvos politinių partijų reglamentavimą, atsižvelgiant į Lietuvos valstybės demokratizavimo ir stabilizavimo poreikius, taip pat jo santykį su atstovavimo institutu;
4. atskleisti Lietuvos politinių judėjimų ar politinėmis partijomis besivadinančių socialinių susivienijimų, siekusių atkurti Lietuvos valstybę, veiklos legitimumo pagrindus prigimtinės ir tarptautinės teisių bei Lietuvą okupavusios valstybės įstatymų požiūriu.

Ginamieji teiginiai:

1. XIX a. pabaigoje prasidėjęs lietuvių tautinis atgimimas ėmė reikštis įvairiais politiniais judėjimais, kurių bendras ir galutinis tikslas – Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimas. Šis tikslas darė tautinius judėjimus politinius ir kartu aktualizavo jų legitimavimo klausimą tiek Lietuvą užėmusios carinės Rusijos įstatymų, tiek ir prigimtinių ir tarptautinės teisių požiūriais.
2. 1918 m. Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, ne visai aiškiai suvokus politinių partijų paskirties atgimstančioje valstybėje, politinių partijų vaidmuo pirmiausia buvo siejamas su valstybės demokratizavimu, neatsižvelgiant į tai, kaip politinių partijų nustatytas teisinis statusas ir praktinė jų veikla derės su ką tik atsikūrusios valstybės stabilizavimo poreikiais. Politinės partijos labiau akcentavo savo teises nei pareigas, dėl to į pirmąją vietą buvo keliami ne valstybiniai, o grupiniai interesai. Partijų nepajėgumas siekti kompromisų lėmė politinės valdžios nestabilumą (pernelyg dažna vyriausybių kaita), iš jo kylančią grėsmę valstybės saugumui – ir, galiausiai, negatyvų požiūrį į politines partijas ir partinį pliuralizmą. Šios nuostatos sukėlė 1926 m. politinės sistemos krizę Lietuvoje, kuri tapo pagrindu keisti politinių partijų teisinį statusą, siaurinant ar likviduojant jų teises.
3. Nepaprastosios padėties įstatymo nuolatinis taikymas, o po 1926 m. perversmo skaitlingais administracinės teisės aktais suteiktos valstybės pareigūnams plačios diskrecijos teisės, viena vertus, leido valstybinės valdžiai operatyviau reaguoti į besikeičiančią situaciją šalyje, kita vertus – pereiti prie vienpartiškumo principo: įtvirtinti Lietuvos tautininkų sąjungą kaip vienintelę politinę partiją, turinčią teisę legaliai veikti su ypatingu teisiniu statusu valstybėje.
4. Administracinės teisės aktais įtvirtinus valstybės stabilizavimo prioritetą prieš demokratizavimą, buvo žymiai apribotas politinis pliuralizmas Lietuvoje, dalis piliečių neteko galimybės dalyvauti valstybės valdyme. Nepaisant to, partinio diktato buvo išvengta – Lietuvos tautininkų sąjunga netapo valstybine partija (kaip nacionalsocialistinė darbininkų partija Vokietijoje arba Komunistų partija – Sovietų Sąjungos).
5. Sovietinis okupacinis režimas, 1940 m. uždraudęs Lietuvoje visas kitas partijas, išskyrus komunistų, ne tik sustabdė tolimesnę politinių partijų veiklos demokratinio reglamentavimo raidą, bet ir iškreipė autentiškąją politinių partijų esmę. Sovietiniais įstatymais įtvirtintus komunistų partijos „vadovaujantį vaidmenį“ valstybėje, iš partiškumo buvo pašalinta pati atstovavimo idėja: 1940 m. kompartija iš visuomenei tarnaujančios virto okupaciją bei represijas organizuojančia ir vykdančia valstybės institucija, t. y. prarado partijoms būdingą turinį. Taigi politinių partijų teisinio statuso raidai Lietuvoje 1918–1940 m. iš esmės buvo būdinga judėti nuo politinių partijų veiklos tarnavimo demokratijai (iki 1926 m.) iki tos veiklos pajungimo valstybiniam gyvenimui stabilizuoti.

Darbo aktualumas

Politinių partijų teisinis reglamentavimas, jo istorijos pažinimas yra nuolat aktuali problema vien dėl to, kad demokratija reikalauja ne bet kokio politinių partijų teisinio statuso ir jo praktikos, o besiremiančio teisių-pareigų balansu, t. y. kad teisė atstovauti tam tikrų socialinių grupių interesams valdžios sprendimuose būtų valdoma pareigos ne-

iškelti savo ir atstovaujamos grupės interesų aukščiau valstybinių ir bendrosios gerovės. Šį balansą pažeidus, prasideda nepasitikėjimas politinėmis partijomis ir kartu nusivylimas pačia atstovaujama demokratija. Lietuvoje šis disbalansas baigėsi 1926 metų valstybės perversmu: politinių partijų teisių dalyvauti valstybės gyvenime žymiu suvaržymu ir autoritarinio valdymo tendencijų stiprėjimu. Tai sudaro šios temos nuolatinį aktualumą: kiek politinės partijos yra tiesiogiai susijusios su demokratijos veiksmingumu ir populiarumu visuomenėje. Disertacija kaip tik ir yra istorinis šių tiesų įrodinėjimas.

Tyrimo naudingumas

Disertacijoje siekiama sistemaiškai apžvelgti ir įvertinti 1918–1940 m. Lietuvos politinių partijų teisinį reglamentavimą, juo nustatytą politinių partijų teisinį statusą. Darbe analizuojami iki šiol plačiau nenagrinėti tą statusą lėmę teisės aktai bei kiti dokumentai. Disertacijoje pirmą kartą surinkta gausi politinių partijų *de jure* ir *de facto* teisinės steigties, išvirtinimo ir funkcionavimo raidą Lietuvoje atspindinti faktinė, dokumentinė medžiaga. Pats politinių partijų vaidmuo, kaip jau minėta, vertinamas tiek valstybės demokratizavimo, tiek ir jos stabilizavimo kontekste, taip sudarant prielaidas suvokti šį vaidmenį visapusiškai ir istoriškai tiksliai.

Savo faktine medžiaga ir metodologinėmis išvadomis tyrimas gali būti reikšmingas tiek teoriniu, tiek praktiniu požiūriu, nes politinių partijų teisinis statusas ir naudojimosi juo praktika vertinami *ne a priori*, o patikrinama konkrečiomis istorinėmis tos veiklos pasekmėmis ir į jas atsivėlgiant formuluojami vertinimai, identifikuojant politines ir socialines pasekmes, kurias gali determinuoti politinių partijų veikla, kai joje vienaip ar kitaip yra ignoruojamas teisių-pareigų balansas. Apskritai disertacija kritiškai apibendrina lietuvių tautos istorinį patyrimą politinių partijų teisinio reglamentavimo srityje ir tai yra vienas iš svarbiausių šios disertacijos privalumų, vertingas dabarčiai ir ateičiai, ieškant politinių partijų veiklos teisinio modelio, galinčio palaikyti atstovaujamosios demokratijos veiksmingumą.

Disertacijos rezultatų apibavimas

Disertacija svarstyta Mykolo Romerio universiteto Viešosios teisės institute. Dalis disertacijos rezultatų buvo paskelbta publikuotuose moksliniuose straipsniuose: Mykolo Romerio universiteto mokslo darbų rinkinyje „Socialinių mokslų studijos“. 2012 m. šiame rinkinyje buvo publikuotas straipsnis „Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1905–1919 metais“ (Nr. 4(3), p. 851–865), o 2013 m. – „Politininių partijų teisinis reglamentavimas 1919–1940 metais Lietuvoje“ (Nr. 5(4), p. 1154–1171).

Su disertacijos tyrimų rezultatais akademinė bendruomenė supažindinta Mykolo Romerio universiteto Doktorantų draugijos 2011–2013 m. organizuotų nacionalinių ir tarptautinių konferencijų metu. Pristatytų pranešimų tezės buvo publikuotos konferencijų santraukos leidiniuose. 2011 m. birželio mėnesio konferencijoje „Socialinių inovacijų plėtra: tarpdisciplininiai tyrimai“ buvo pristatytas pranešimas „Lietuvos partinės sistemos teisinio reglamentavimo genezė“. Konferencijoje „Socialinių transformacijų raiška“, vykusioje 2012 m. birželio mėnesį, buvo skaitytas pranešimas „Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1919–1940 metais“. 2013 m. birželio mėnesio konferencijoje „Social transformations in contemporary society“ skaitytas pranešimas „Legal issues and regulation of political parties in Lithuania during the inter-war years“.

Šaltinių ir literatūros kritinė analizė

Disertacijai reikšmingi duomenys ir informacija buvo gauta kritiškai analizuojant to meto teisės aktus ir literatūrą politinių partijų temomis. Pirmajai grupei priskiriami: teisės aktai, teismų sprendimai, valstybės institucijų aplinkraščiai ir rekomendacijos, Seimo posėdžių protokolai, vidiniai valstybinių institucijų raštai, spaudos medžiaga, įvykių liudytojų prisiminimai ir t. t. Antrajai grupei – mokslininkų ir politikų darbai.

Analizuoti 1918–1990 m. Lietuvos Respublikos teisės aktai, reglamentuojantys politinių partijų steigimąsi ir jų veiklą, paskelbti įvairiuose ano meto teisės aktų sąvaduose ir leidiniuose. Tai pirmiausia teisės aktai, skelbti nuo 1919 m. gruodžio 29 d., leisti oficialiame leidinyje „Laikinosios vyriausybės žinios“, po to pavadintame „Vyriausybės žinios“. Sovietinės okupacijos metais oficialus teisės aktų rinkinys buvo – „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios“.

Disertacijai aktualių duomenų yra publikuotuose teisės aktų, rekomendacijų, instrukcijų, protokolų ir kitų dokumentų rinkiniuose: 1918–1940 m. įvairių baudžiamųjų teisės aktų, aplinkraščių sąvade⁷⁴¹, Vidaus reikalų ministerijos Piliiečių apsaugos departamento aplinkraščių sąvaduose⁷⁴², pateikiamos instrukcijos, oficialūs skelbimai visuomenei leido analizuoti karo padėties įtaką žmogaus teisėms, viešosios tvarkos apsaugos reglamentavimo raidą. Duomenų taip pat ieškota Lietuvos valstybės tarybos protokolų 1917–1918 rinkinyje⁷⁴³ (1991), Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologiniuose rinkiniuose⁷⁴⁴ (1956). Ne mažiau svarbios yra 1920–1927 m. Lietuvos Seimų posėdžių stenogramos, kuriose daug diskusijų dėl žmogaus teisių ir laisvių, nepaprastosios padėties taikymo problemų.

Tyrimui itin reikšmingi yra ir kiti valstybės institucijų priimti teisės aktai, rekomendacijos, siūlymai. Nors ir viešai jie paskelbti nebuvo, tačiau jais turėjo vadovautis valstybės ir savivaldybių institucijų darbuotojai. Šių dokumentų originalai saugojami Lietuvos archyvuose.

Nagrinėjamai temai ypatingai svarbus Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos susirašinėjimas su kitomis valstybinio valdymo institucijomis ir pareigūnais; Lietuvos tautininkų sąjungos archyvas, Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga. Taip pat valstybinių įstaigų organizaciniai, tvarkomieji, informaciniai ir kitokio pobūdžio dokumentai, nurodę institucijų bei pareigūnų veiklos funkcijas, metodus, hierarchinius, vertikalius biurokratinis ryšius, šios srities dokumentika.

741 *Karo baudžiamasis statutus*. Sudarė Juozas Papečkys. (Kaunas: Vyriausiojo Štabo Karo mokslo skyrius, 1922); *Baudžiamasis statutus su papildomais baudžiamaisiais įsakymais ir komentarais, sudarytais iš Rusijos Senato ir Lietuvos Vyriausiojo tribunolo sprendimų bei kitų aiškinimų*. (Kaunas, 1934); *Lietuvos novelos*. Sudarė Kazys Šalkauskis. (Kaunas: Raidė, 1935).

742 *Piliiečių apsaugos departamento aplinkraščiai 1918 02 18 – 1931 05 31*. (Kaunas, 1931); *Tauragės apskrities karo komendantas, apskr. viršininko ir apskr. savivaldybės privalomieji įsakymai 1920–1934 m.* (Tauragė, 1934); *Policijos departamento aplinkraščių sąvadas (iki 1937 m. birželio 1 d.)*. (Kaunas, 1937); *Vidaus reikalų ministerijos administracijos departamento aplinkraščiai 1938 m. gegužės 10 ir priedai: Vyriausiojo tribunolo nutarimai, Valstybės tarnybos nuomonės, apskričių viršininkų išleisti privalomieji įsakymai*. (Kaunas, 1938).

743 *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918*. (Vilnius: Mokslas, 1991).

744 *Lietuvos TSR įstatymų Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys*. (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956).

Dokumentai leidžia susidaryti aiškesnį ir išsamesnį paveikslą apie jos reglamentuojamą įstaigų veiklą, kylančių problemų sprendimo būdus. Daugiausia duomenų surinkta iš Krašto apsaugos ministerijos (f. 384); Lietuvos Tautininkų Sąjungos (f. 554); Lietuvos Respublikos Ministrų Kabineto (f. 923); Vidaus reikalų ministerijos (f. 377); Valstybės saugumo departamento (f. 378); Policijos departamento (f. 394); Lietuvos TSR Ministrų Tarybos (f. R-754); Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo (f. R-758); Visuomeninio darbo valdybos (f. 114); Alytaus apskrities viršininko (f. 399); Kauno komendantūros (f. 1126); Visuomeninio darbo valdybos (f. 114) fondų.

Svarbūs dokumentai apie Lietuvos sovietinės okupacijos periodą saugomi Lietuvos ypatingajame archyve. LKP(b) Centro komiteto dokumentai (f. 1771) atskleidžia Komunistų partijos veiklą Lietuvoje, valstybinės valdžios politiką, jų tarpusavio ryšius. Čia esanti informacija leidžia spręsti apie Komunistų partijos santykius su kitomis valstybės valdymo institucijomis, nustatyti priemones ir metodus, kuriais Komunistų partija, pasivavinusi valstybės institucijų diskrecijos teises, kontroliavo administracijos įstaigas.

Dar viena šaltinių grupė – periodinės spaudos medžiaga: tautinio atgimimo laikotarpio laikraščiai („Aušra“, „Varpas“ ir kt.); Lietuvos partiniai laikraščiai, leisti 1919–1926 m., t. y. iki 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo, kuomet spauda dar nebuvo pradėta naudoti valstybinės propagandos tikslais (socialdemokratų „Socialdemokratas“, krikščionių demokratų „Lietuva“, „Lietuvis“, valstiečių liaudininkų „Lietuvos žinios“, „Lietuvos aidas“). A. Smetonos valdymo laikotarpiu spauda ne tik buvo griežtai kontroliuota, bet buvo ir paneigtas spaudos laisvės principas: 1927–1940 m. sugriežtinta spaudos cenzūra, o nuo 1935 m. propagandinių straipsnių spausdinimas visuose laikraščiuose tapo teisiškai reglamentuota, privalomai vykdytina praktika. Todėl šio valdymo laikotarpio spauda turėtų būti vertinama atsargiai.

Politinės partijas skirtingais rakursais yra nagrinėję įvairių pasaulio valstybių, tarp jų ir Lietuvos, mokslininkai. Jų studijos yra vertingas antrinis informacijos šaltinis, padedantis tinkamai suprasti ir interpretuoti pirminius šaltinius. Kadangi disertacijoje nenorima įsivelti į ideologinio pobūdžio diskusijas, kurios paprastai yra grindžiamos vertybiniais argumentais bei įsitikinimais, atliekant tyrimą vengiama remtis politiškai ideologizuota literatūra ir šaltiniais.

Šiam moksliniam tyrimui atlikti itin vertingas yra K. Mortačio (*C. Mortati*) darbas „*La Costituzione in senso materiale*“⁷⁴⁵ (1940). Jame mokslininkas pateikė savo naują teoriją, su aiškėmis konceptualiomis koordinatėmis, leidžiančiomis suprasti valstybinio perversmo sąlygomis padarytus konstitucinius pakeitimus, be formalaus jų pakeitimo, tačiau perversmo organizatoriams įgavus visuomenės paramą ir pasitikėjimą. Šis teorinis požiūris yra ypač aktualus nagrinėjant XX a. pučus, nes jis paaiškina, kodėl teisinė sistema, be konstitucijos keitimo, buvo pakeista paprastų įstatymų ir jų interpretacijų.

Didesnio užsienio mokslininkų dėmesio sulaukė Lietuvos politinių partijų reglamentavimas Lietuvos sovietinės okupacijos periodu. Jį analizavo įvairūs Vakarų ir Rytų mokslininkai. Dėl savo objektyvumo šiam darbui svarbesni yra Vakarų mokslininkų tyrinėjimai. Pavyzdžiui, Z. Brzezinskis (*Z. Brzezinski*)⁷⁴⁶ palygino okupuotų šalių marionetinių vyriausybių ir politinių struktūrų sandarą, R. A. Baueris (*R. A. Bauer*), A. Inkelesas (*A. Inkeles*), L. Schapiro (*L. Schapiro*) analizavo Tarybų Sąjungos totalitarinį politinį re-

745 Constantino Mortati, *La Costituzione in senso materiale* (Milano: Giuffrè, 1940).

746 Zbigniew Kazimierz Brzezinski, *The grand Failure*. (New York: Macmillan publishers, 1990).

žimą, valstybės mechanizmą ir valdžios organizaciją, ypač daug dėmesio skyrė partijos sąveikomis su valdymo sistema⁷⁴⁷; R. Konkestas (*R. Conquest*), J. A. Getius (*J. A. Getty*), R. T. Maningas (*R. T. Manning*) plačiai aptarė komunistų represijas prieš režimo oponentus. Autoriai atskleidė ideologijos įtaką maskuojant represijas prieš lietuvių tautą⁷⁴⁸.

Rytų mokslininkai politinių partijų tyrinėjimams taip pat skyrė daug dėmesio. Atskirai galėtų būti išskirtas A. I. Jeliustratovo (*A. I. Jeliustratov*)⁷⁴⁹, aptarusio sąjungų, susirinkimų ir žodžio laisvės būklę carinėje Rusijoje ir jos okupuotose kraštuose, bei N. V. Danilenko (*N. V. Danilenko*)⁷⁵⁰, analizavusio politinių partijų konsitucionalizavimą, indėlis į politinių partijų studijas.

Vis tik, nors politinės partijos, ypač komunistų, sulaukė didelio Rytų mokslininkų: G. A. Avtorhanovo (*G. A. Avtorhanov*), A. D. Chugaevo (*A. D. Chugaev*), A. Eljviho (*A. Eljvih*), N. G. Manovo (*N. G. Manov*), A. Panksejevo (*A. Pankseev*), K. Surblio (*K. Surblis*) dėmesio, tačiau šių tyrinėjimų vertė abejotina dėl pernelyg didelio ideologijos poveikio jiems. Daugelis Sovietų Sąjungos mokslininkų kategoriškai neigė Vakarų politologų ir istorikų išvadas, teigiančias, kad komunistų partija uzurpavo valstybės valdžią⁷⁵¹. Istorikai analizavo komunistų partijos pastangas išsaugoti partijos „ideologinį grynumą“ ir „organizacinį monolitiškumą“⁷⁵²; dėmesio sulaukė ir komunistų partijos socialinės sudėties reguliavimas: partijos „valymo akcijos“, užtikrinančios proletarinę partijos sudėtį⁷⁵³. Kadangi buvo sukurtas mitas, kad komunistų partija buvo proletariato klasės politinė struktūra, rusų istoriografijoje nutylėta, jog XX a. ketvirtajame dešimtmetyje ji tapo biurokratijos organizacija⁷⁵⁴: maskuota komunistų partijos diktatoriška vidaus tvarka. Istorikai (A. Eljvihas, A. Panksejevas, K. Surblis) taip pat nekalbėjo apie tai, kad komunistų partija perkėlė aukščiau minėtus partijos vidaus veiklos principus į valstybės administraciją. Komunistų partijos ideologija taip pat buvo plačiai aptarta⁷⁵⁵, nes būtent ideologinės priežastys lėmė tai, kad Sovietų Sąjungos istorijos puslapiuose buvo nutylėti politinio režimo, valdymo klausimai bei komunistų

747 Raymond Augustine Bauer, Alex Inkeles ir Clyde Kluckhohn, *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Social Themes* (New York: Vintage, 1960); Alex Inkeles ir Raymond Augustine Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a totalitarian Society* (New York: Atheneum, 1968); Leonard Schapiro, *The Communist Party in the Soviet Union* (New York: Random House, 1960).

748 Robert Conquest, *The Killers, Soviet Deportations of Nationalities* (London: MacMillan, 1970); John Arch Getty ir Roberta Thompson Manning, *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

749 Arkadija Ivanoviča Jeliustratov, *Ocherk administrativnogo prava. Gosudarstvennoe izdatelstvo* (Moskva–Petrograd, 1923).

750 Viktor Nikolaevich Danilenko, *Politicheskije partii i buzhuzaznoje gosudarstvo* (Moskva, 1984).

751 Grigorij Naumovich Manov, *Gosudarstvo i politicheskaja organizacija obshtestva* (Moskva: Izdovo „Nauka“, 1974).

752 *Postroenie socializma v Soveckoj Pribaltike. Istoricheskij opajt Kommpartij Litvaj, Latvii, Estonii* (Riga: Avoc, 1982).

753 Aleksandr Pankseev, Konstantinas Surblis ir Andrej Andreevič Eljvih, *Zhiznennaja sila leninskih principov partijnogo stroitelstva: o nekotoryh voprosah partijnogo stroitelstva v kommunisticheskikh partijach Litvaj, Latvii i Estonii: (tjun 1940 – ijul 1941 goda)* (Tallin: Eesti raamat, 1975).

754 Abdurahman Genazovich Avtorhanov, *Tehnologija vlasti. Voprosy istorii*. 1991. (No. 1-2); 1992. (No. 1-3, 6-7, 10-12); 1993. (No. 2-3).

755 Aleksandr Pankseev, Konstantinas Surblis ir Andrej Andreevič Eljvih, *Zhiznennaja sila leninskih principov partijnogo stroitelstva: o nekotoryh voprosah partijnogo stroitelstva v kommunisticheskikh partijach Litvaj, Latvii i Estonii: (tjun 1940 – ijul 1941 goda)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1975).

partijos vieta valstybės organizacijoje. Vengiant palyginimų su kitų valstybių nedemokratiniais režimais, šiuolaikinių rusų istorikų darbuose nebuvo aptarti politiniai procesai, kurie atitiko kurį nors jų požymi⁷⁵⁶. Istorikai nekalbėjo ir apie tai, kad Lietuvos TSR, kaip ir kitos tarybų socialistinės respublikos, nebuvo suverenios valstybės, o šių valstybių administracijos neturėjo valdžios požymių⁷⁵⁷. Kadangi disertacijoje siekiama objektyvios tiesos nustatymo, Rytų mokslininkų ideologijos paveikti darbai vertinami kritiškai.

Politinės partijos Lietuvoje sulaukė daug dėmesio iš Pilietinės visuomenės instituto, atliekančio viešosios politikos tyrimus, visuomenės informavimo ir edukacinių projektų įgyvendinimą, kuris politines partijas analizavusio politologiniu aspektu; „*Transparency International*“ Lietuvos skyrius pagrindinį dėmesį sutelkė į šiuolaikinių politinių partijų ir politinių kampanijų skaidrumo tyrinėjimus. Tačiau jų atlikti tyrinėjimai nepatenka į disertacijos nagrinėjimo sritį.

Lietuvos mokslininkai politines partijas nagrinėjo skirtinga apimtimi. Politinių partijų nagrinėjimui yra būdingas discipliniškumas: daugiausiai dėmesio jos sulaukė iš nepriklausomos Lietuvos politologų, Lietuvos partinę sistemą pasirinkusių kaip savo mokslinių tyrinėjimų sritį (D. Janušauskienė, A. Jokubaitis, A. Lukošaitis, A. Krupavičius, A. Ramonaitė, I. Vinogradnaitė *etc.*)⁷⁵⁸ ir tų, kurie partinę sistemą analizavo labiau fragmentiškai

756 Andrei Konstantinovich Sokolov, *Kurs soveckoj istorii 1917–1940. Ucheb. posobie dlja studentov vuzov.* (Moskva: Vysshaya Shkola, 1999); Andrei Konstantinovich Sokolov ir Viktorija Stanislavovna Tjazeljnikova, *Kurs soveckoj istorii 1941–1991* (Moskva: Vysshaya Shkola, 1999).

757 Dmitrij Aggeevich Chugaev ir Viktor Pavlovich Sherstovitov, *Istorija nacionaljno-gosudarstvennogo stroitelstva v SSSR. T. 1, (1917–1936)* (Institut istorii SSSR: Majsjl, 1979); To paties, *Istorija nacionaljno-gosudarstvennogo stroitelstva v SSSR. T. 2, (1937–1972)* (Institut istorii SSSR: Majsjl, 1979).

758 Diana Janušauskienė, *Post-Communist democratisation in Lithuania: elites, parties, and youth political organisations 1988-2001.* Amsterdam: Rodopi, 2011; Tos pačios, *Post-communist democratization: explaining the differences. Political transformation and changing identities in Central and Eastern Europe: Lithuanian philosophical studies.* VI edited by Andrew Blasko, Diana Janušauskienė. *Cultural Heritage and Contemporary Change. Series IVA, Eastern and Central Europe. Vol. 36.* Washington: Council for Research in Values and Philosophy, 2008, p. 131–154; Tos pačios, Jaunimo politinės organizacijos Lietuvoje: politikų kalvė ar laisvalaikio klubai? *Politologija* 1, (2002): 41–74; Tos pačios, Youth Political Organisations in Lithuania. *Polish Sociological Review* 3 (2002): 337–356; Tos pačios, The Metamorphosis of the Communist Party of Lithuania. *Communist Successor Parties in Central and Eastern Europe.* András Bozóki and John T. Ishiyama (ed.). Armonk, New York, London, England: M.E. Sharpe, 2002. Ainė Ramonaitė, Alvydas Jokubaitis, Jūratė Kavaliauskaitė, Vaidas Morkevičius, Inga Vinogradnaitė, Rūta Žiliukaitė, *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos* (Vilnius: Versus Aureus, 2009). Algis Krupavičius ir Alvidas Lukošaitis, *Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida* (Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2004). Alvidas Lukošaitis, *Parlamentarizmo genėzė Europoje ir Lietuvos atvejis: tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga* (Vilnius, 2008). Ainė Ramonaitė, “Pilietinės kultūros formavimosi prielaidos ir perspektyvos: socialinio pasitikėjimo raiškos analizė,” iš *Politinė kultūra ir visuomenės transformacija*, (Vilnius, Kaunas: Naujasis Lankas, 2002), 70–85; Tos pačios, “Parama demokratinėms institucijoms globalėjančiame pasaulyje” iš *Globalizacija: taikos kultūra, žinių visuomenė, tolerancija*, (Vilnius: Lietuvos Teisės Universitetas, 2003), 214–224; Tos pačios, “The Development of the Lithuanian Party System: From Stability to Perturbation,” iš *Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems*, (Aldershot: Ashgate, 2006), 69–90; Tos pačios, “Changing nature of partisanship in a post-communist society: comparing “old” and “new” parties in Lithuania,” iš *Lithuanian Political Science Yearbook 2007*, (Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2008), 91–110; Ainė Ramonaitė et al., *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos* (Vilnius: Versus Aureus, 2009). Inga Vinogradnaitė, The idea of political representation in Lithuanian political imagination. *Lithuanian political science yearbook* (2004), 91–110; Inga Vinogradnaitė, *Tarp tautos ir valstybės: politikų istorijos sampratos. Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys.* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012).

(R. Ališauskienė, L. Bielinis, J. Dementavičius, K. Girnius, M. Jastramskis, I. Matonytė ir G. Gerazimaitė, G. Mitrulevičius, J. Novagrockienė, J. Matakas, A. Veilentienė, D. Žeruolis *etc.*)⁷⁵⁹; vadybininkų (F. S. Butkus⁷⁶⁰), politines partijas nagrinėjusių vadybiniu aspektu; istorikų, rašiusių naujausiųjų laikų politinės Lietuvos istorijos klausimais; teisininkų. Bū-

759 Rasa Ališauskienė, "Politinės nuostatos ir rinkimai Lietuvoje," *Politologija* 2(18) (2000): 3–24. Lauras Bielinis, *Moderniosios šiuolaikinio konservatizmo galimybių tendencijos. Konservatizmo takoskyros* (Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2006), 133–144; To paties, "Politinio chaoso mechanika ir jo pasekmės Lietuvai," *Kultūros barai* 7, (2006): 6–7; To paties, "Mieganti sąmonė gimdo populizmą," *Kultūros barai* 2 (2004): 2–4; To paties, "Šou principų dėsningumai Lietuvos politiniame gyvenime," *Politologija* 1(25) (2002): 22–41; To paties, *Rinkiminių technologijų įvadas* (Vilnius: Margi raštai, 2000). Justinas Dementavičius, "Sąjūdžio tapatybės beiškant: sovietinės reflektyviosios modernybės broožai Lietuvoje," *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2(29) (2011): 218–243; To paties, "Lithuania Restituta: paminklo supolitavimo ir nupolitavimo aspektai posovietinėje Lietuvoje," iš *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys* (Vilnius: VU leidykla, 2012), 350–380. To paties, "Atsiminti negalima užmiršti: paminklų politiškumo klausimu," iš *Istorijos subjektas kaip istorijos politikos problema*, (Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011). To paties, "Lithuanian Political Thought in the Twentieth Century and its Reflections in Sąjūdis: What Kind of State Have Lithuanians Been Fighting For? Contributions to the History of Concepts," *Berghahn Journals* 6(1) (2011): 89–110; To paties, "Liaudies nublokšti: Lietuvos partijų vertybiniai tapatumai ir jų raida," iš *Vertybių nykimas? Rimtas požūris į atsakomybę* (Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2008), 35–78. Kęstutis Kazimieras Girnius, "Democracy in Lithuania," iš *Democratization in Central and Eastern Europe*, Mary Kaldor and Ivan Vevjoda (red.) (Pinter: London and New York, 1999), 51–66. To paties, "The Party and Popular Movements in the Baltic," iš *Toward Independence: The Baltic Popular Movements*, Jan Arveds Trapans (red.) (Westview Press: Boulder, San Francisco, & Oxford, 1991), 57–69. To paties, "Baltic states opt for independence," *Soviet Federalism: Nationalism and Economic Decentralisation*, Alastair McAuley (red.), (Leicester University Press: Leicester and London, 1991), 160–177. To paties, "Catholicism and Nationalism in Lithuania," *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*, 2nd edition, Pedro Ramet (red.), (Duke University Press: Durham and London, 1989), 109–137. Mažvydas Jastramskis, "Permaštant partinių sistemų įtaką rinkėjų elgsenos kaitumui: Lietuvos savivaldybių tarybų atvejais," *Parlamento studijos: mokslo darbai* 15 (2013): 134–164. Irminta Matonytė, "Koalicionių vyriausybės morfologija: akademiniai postulatai, Vakarų Europos patirtys ir atvejai Lietuvoje," *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): 11–39. Gintaras Mitrulevičius, "Socialdemokratų santykis su Lietuvos (Valstybės) Taryba 1918 m.: nuo Vasario 16-osios Akto priėmimo iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos," *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): 91–135; To paties, "Socialdemokratų santykis su Lietuvos Respublikos demokratizacijos procesu Steigiamojo Seimo darbo metu 1920–1922 m.," *Parlamento studijos: mokslo darbai*, (Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Nr. 9, 2010), 79–124. Jūratė Novagrockienė, "Seimas Election 2000: Evolution or Transformation of Lithuanian Party System," *Lithuanian Political Science Yearbook 2000* (Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2001): 138–150; Tos pačios, "The development and consolidation of the Lithuanian political party system," *Journal of Baltic studies* 32, 2 (2001): 141–155; Tos pačios, Seimo rinkimai 2000: partinės sistemos evoliucija ar transformacija? *Lietuva po Seimo rinkimų 2000* (Kaunas: Naujasis lankas, 2001): 51–61; Tos pačios, *Evolution of the party system in Lithuania since 1990. Lithuania's Seimas election 1996: the third turnover: analyses, documents and data* (Berlin: Sigma, 2001). Juozas Matakas, "Rinkimai ir plebiscitai," iš *Šiuolaikinė valstybė: vadovėlis*, (Kaunas: Technologija, 1999), 141–142. Audronė Veilentienė, "Pamąstymai apie Lietuvos politinių partijų brandą," *Parlamento studijos: Mokslo darbai*. (Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 14 (2013): http://www.parlamentostudijos.lt/nr14/14_izanga.htm; Darius Žeruolis, "Interesų grupių ir valstybės sąveika: teoriniai modeliai," iš *Interesų grupės, valdžia ir politika. Metinės konferencijos tekstai* (Vilnius, 1997 m. lapkričio 21–22 d. Konrad-Adenauer – Stiftung, Lietuvos politologų asociacija, Vilniaus universitetas Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas, Vilnius: Pradai, 1998), 17–24.

760 Fabijonas Saulius Butkus, "Politinių partijų veiklos vertinimas vadybiniu požūriu," iš *Viešoji politika ir administravimas* (Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 8 (2004), 83–88.

tent pastarųjų dviejų grupių mokslininkų darbai nagrinėjami temai yra reikšmingiausi, kadangi disertacijos tyrimas orientuojamas į tarpukario Lietuvos politinių partijų veiklos, raidos ir teisinio reglamentavimo atskleidimą teisės istorijos aspektu. Todėl politologų, sociologų, vadybininkų mokslo darbai yra antriniai, jais disertacijoje remiamasi tik siekiant paaiškinti teisinius procesus.

Atsižvelgiant į disertacijai reikšmingų istorikų ir teisininkų mokslinių darbų parengimo ir publikavimo laikotarpį, juos būtų galima suskirstyti į parašytus nepriklausomos Lietuvos, SSRS okupacijos ir nepriklausomybės atgavimo laikotarpiams. Atskirai paminėtini emigracijoje rašę mokslininkai. Siekiant mokslinio tyrimo objektyvumo, disertacijoje pirmenybė teikiama mokslininkams, nagrinėjusiems politinių partijų reglamentavimą nepriklausomos Lietuvos laikotarpiams ir emigracijoje.

Nagrinėjami temai buvo svarbūs XX amžiaus pirmoje pusėje Lietuvoje rašiusių mokslininkų darbai. Iš jų bene reikšmingiausi – M. Romerio darbai⁷⁶¹: „Lietuva“ (išleistas lenkų kalba – 1908, lietuvių kalba – 2006) aptaria lietuvių tautos atgimimą; „Reprezentacija ir mandatas“ (1926) nagrinėja rinkimus, kaip rinkėjų interesų atstovavimo problemą; „Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos“ (1937) analizuoja politinio režimo įtaką politinių partijų reglamentavimo raidai, dviejų tomų „Valstybė“ (išleista 1935 m., pakartotinai – 1995 m.), nagrinėja socialinius junginius, jų formavimąsi, funkcijas ir t.t. Informatyvios ir P. Leono knygos: „Teisės enciklopedijos paskaitos“ (pirmas leidimas – 1924⁷⁶², antras – 1931⁷⁶³), „Demokratija ir parlamentarizmas“ (1930)⁷⁶⁴, „Sociologijos paskaitos“ (1939)⁷⁶⁵, kurios šiais laikais pakartotinai buvo sudėtos į knygą „Teisės enciklopedijos paskaitos. Teisės sociologijos paskaitos. Raštai II tomas.“⁷⁶⁶ (2005). Minėti darbai parengti pagal jo 1922–1938 m. Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Teisų fakultete dėstyty teisės enciklopedijos bei sociologijos kursų medžiagą, nagrinėjusią valstybės ir teisės sąvokas, jų tarpusavio ryšius. 1989–1990 m., nors Lietuva vis dar buvo okupuota, tačiau vyko M. Gorbačiovo reformos ir visuomeniniam judėjimui spaudžiant, šalis įgijo žymiai daugiau savarankiškumo. Tada buvo išleistas sovietinės ideologijos neįtakotas veikalas – M. Romerio „Lietuvos sovietizacija 1940 metais“ (parašytas dar 1944 m., tačiau išspausdintas Lietuvoje 1989 m., pakartotinai – 2011 m.). Knygoje pateikiama istorinė Lietuvos sovietizavimo apžvalga ir jos konstitucinis įvertinimas, bendrais bruožais aptariamas Komunistų partijos vaidmuo 1940 m. Lietuvos SSR Konstitucijoje. Paminėtinas ir A. Šapoka⁷⁶⁷, kuris epizodiškai aptarė politinių partijų veiklą tarpukaryje.

761 Mykolas Römeris, „1936 metų Seimo rinkimo įstatymas,“ *Teisė*, 35 (1936): 213–238; To paties, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* I d. (Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1937); To paties, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (Vilnius: Mintis, 1990); To paties, *Valstybė II tomas* (Vilnius: Pradai, 1995); To paties, *Lietuvos sovietizacija, 1940–1941: Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas* (Vilnius: Lithuanus, 1989); To paties, *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą* (Vilnius: Verus aureus, 2005).

762 Petras Leonas, *Teisės enciklopedijos paskaitos* (Kaunas: Lietuvos universitetas Teisų fakulteto leidinys, 1924).

763 Petras Leonas, *Teisės enciklopedijos paskaitos* (Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1931).

764 Petras Leonas, *Demokratija ir parlamentarizmas* (Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1930).

765 Petras Leonas, *Sociologijos paskaitos* (Kaunas: VDU Teisų fakultetas, 1939).

766 Petras Leonas, *Teisės enciklopedijos paskaitos. Teisės sociologijos paskaitos. Raštai II tomas*, (Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005).

767 Adolfas Šapoka, *Atsakingieji Lietuvos politikos vadai reformų seimo metu. Senovė T. 2.* (Kaunas, 1936); To paties, *Lietuvos istorija* (Kaunas: Šviesa, 1936).

Nepaisant istorinių-politinių aplinkybių, ideologinių dogmų, negali būti nuneigtas ir Lietuvos mokslininkų, tyrinėjusių politines partijas sovietų okupacijos laikotarpiu, indėlis. Kita vertus, jų vertė nėra vienoda. Todėl publikacijos, pasirodžiusios sovietinės okupacijos metais, taip pat yra tyrimo objektas. Šiuo laikotarpiu parengtas bene didžiausias darbas – V. Pavilionio 1968 m. Vilniaus universitete apginta disertacija „Valdančiosios politinės partijos ir jų vaidmens mechanizmas buržuazinėje Lietuvoje“⁷⁶⁸. Tačiau atsižvelgiant į disertacijos rašymo istorines aplinkybes, šių laikų kontekste ji vertintina kritiškai.

Nepaisant komunizmo ideologijos įtakos, pažymėtini gausia archyvine medžiaga išsiskiriantys M. Maksimaičio ir O. Ruželytės darbai⁷⁶⁹. Nors ir netiesiogiai, tačiau jie nagrinėjo klausimus, susijusius su politinių partijų ir jų veiklos reglamentavimu tarpukaryje ir sovietinės okupacijos metu. Epizodiškai politines partijas tarpukaryje nagrinėjo ir J. Bulavas⁷⁷⁰, tačiau jo darbai pasižymėjo ženklija komunistinės ideologijos įtaka, todėl jie turėtų būti vertinamai atsargiai. Politinių laisvių suvaržymus ir jų teisinius pagrindus nagrinėjo E. Jacovskis⁷⁷¹, o E. Dirvelė⁷⁷² analizavo situaciją Lietuvoje, kai po 1926 m. valstybinio perversmo buvo suvaržytos demokratinės laisvės. Apie represijas, nukreiptas prieš komunistus, rašė Komunistų partijos istorijos instituto darbuotojai, tačiau dėl ideologizuoto pobūdžio darbai vertintini kaip neturintys objektyvių ir patikimų duomenų moksliniam darbui.

Objektyvumu išsiskiria sovietinės okupacijos metais emigracijoje išleisti darbai. Steigiamojo Seimo darbą, demokratinų laisvių suvaržymo problemą aptarė istorikai V. Dau-

768 Vladas Pavilionis, „Buržuazinių politinių partijų pažiūra į Lietuvos valstybingumą (1905–1918 m.).“ *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė* 5(1965): 48–63; To paties, „Buržuazinio demokratinio režimo Lietuvoje klausimu,“ *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė* 6 (1966): 30–43; To paties, „Valdančiosios politinės partijos ir jų vaidmens mechanizmas buržuazinėje Lietuvoje“ (daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 1968).

769 Mindaugas Maksimaitis, „Kariinių–administracinių organų savivalės įteisinimas Lietuvoje 1919–1926 m. Ypatingais valstybės apsaugos įstatais,“ *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla* 1, 12 (1962): 21–43; To paties, „Tautininkų sąjungos vieta buržuazinės Lietuvos valstybės mechanizme 1926–1940 metais,“ *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė* 12 (1973): 27–36. Ona Ruželytė, „Konstitucinė žodžio ir spaudos laisvė buržuazinėje Lietuvoje ir tikrovė,“ iš *Buržuazinės valstybės teisinės koncepcijos, jų taikymas Lietuvoje ir kritika* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1972); Tos pačios, „Susirinkimų laisvė ir jos suvaržymas darbo žmonėms buržuazinėje Lietuvoje,“ iš *Buržuazijos diktatūros Lietuvoje valstybiniai teisiniai aspektai* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1976).

770 Juozas Bulavas, *Lietuvos darbo valstiečių ekonominė padėtis fašistinės valdžios metais* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955); To paties, *TSRS konstitucija – nugalėjusiojo socializmo konstitucija: (paskaitos stenograma)* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955); To paties, *Rinkimai ir „tautos atstovavimas“ buržuazinėje Lietuvoje* (Vilnius: Valstybės politikos ir mokslo literatūros leidykla, 1956); To paties, *Buržuazinių valstybių formos ir režimai* (Vilnius: Mintis, 1966); To paties, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas: (1941–1944 m.)* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademija, 1969); To paties, „Lietuvos buržuazinės laikinosios vyriausybės sudarymas ir veikla, kuriant valstybės aparatą (1918 m. lapkritis – 1920 m. birželis)“ iš *Buržuazinės valstybės teisinės koncepcijos, jų taikymas Lietuvoje ir kritika* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1972).

771 Eusejus Jacovskis, *Uždangų nuplėšus... Gruodžio 17 d. fašistinis perversmas ir visiškas atstovavimo teisės likvidavimas Lietuvoje 1926–1940 m.* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959).

772 Eugenijus Dirvelė, *Klasių kova Lietuvoje 1926 metais* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961).

girdaitė-Sruogienė ir P. Čepėnas⁷⁷³. Vertinga L. Sabaliūno⁷⁷⁴ išleista monografija apie 1939–1940 m. politinę krizę Lietuvoje. Šioje monografijoje nagrinėjami politiniai procesai 1939–1940 m., aptariamas nuolatinės karo padėties taikymas. Istorikas K. Bielinis išanalizavo Komunistų partijos vykdytas represijas, nukreiptas prieš politinius oponentus⁷⁷⁵. Sovietiniu laikotarpiu rašę Vakaruose emigracijoje buvę užsienio lietuviai, teisininkai – A. Gerutis, B. Nemickas, P. V. Raulinaitis – pateikė Liaudies vyriausybės ir Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos administracijos sudarymo⁷⁷⁶ bei Komunistų partijos vykdytų represijų teisinius įvertinimus⁷⁷⁷. Nors šių mokslininkų darbai ideologiškai nebuvo angažuoti, tačiau jie buvo rašomi, neturint galimybės pasinaudoti visais sukauptais šaltiniais, juose pasigendama išsamumo, kai kuriuose veikaluose esama nedidelių netikslumų.

Visuotinai pripažintina, kad palankios sąlygos Lietuvos teisės istorijos tyrimams susidarė tik po 1990 m. kovo 11 d., Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, kai moksle nebeliko cenzūros, valstybinės propagandos ir primestų ideologinių suvaržymų. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, mokslui išsivadavus nuo ideologinių pančių, išleisti leidiniai, kurie nors ir ne tiesiogiai, tačiau vienu ar kitu aspektu nagrinėjo Lietuvos politinių partijų teisinį reglamentavimą.

Aktualiausių politinių partijų teisinį reglamentavimą analizuojančiu darbu pripažintina – E. Šileikio monografija „Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas“ (1997)⁷⁷⁸. Monografijoje nagrinėjamos politinių partijų ištakos nuo antikos laikų Graikijoje iki šių dienų, aptariami politinių partijų ir politinių organizacijų išskirtinumo viešajame nevalstybiniame sektoriuje aspektai, istorinės raidos bruožai. Tačiau tiek E. Šileikio minėtasis veikalas, tiek jo straipsnis „Politinių partijų teisinio statuso raidos antroji pakopa“ (2005)⁷⁷⁹, tiek kiti jo darbai⁷⁸⁰ koncentruojami į nepriklausomybę atgavusios Lietuvos Respublikos politinių partijų teisinio reglamentavimo analizę, neatliekant išsamios politinių partijų reglamenta-

773 Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis seimas* (New York: Tautos Fondas, 1975). Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija* T. 2 (Chicago: M. Morkuno spaustuvė, 1986).

774 Leonas Sabaliūnas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism 1939–1940* (London–Bloomington: Indiana University Press, 1972).

775 Kipras Bielinis, *Teroro ir vergijos imperija Sovietų Rusija* (New York: Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjunga, 1963).

776 Gerutis Albertas, „Sovietinis federalizmas“ *Aidai* 2, (1974): 49–55; Bronius Nemickas, „Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga,“ *Naujoji viltis* 18 (1975): 2; Petro Viktoro Raulinaitis, „Okupanto įstatymų teisinė vertė,“ *Tėvynės sargas* 1(11) (1954): 138–141.

777 Kipras Bielinis, *Teroro ir vergijos imperija Sovietų Rusija* (New York: Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjunga, 1963); Albertas Gerutis, „Rusiškas ir sovietiškas imperializmas,“ *Naujoji Viltis* 8 (1975): 21–47; To paties, „Rusiškas ir sovietiškas imperializmas,“ *Naujoji Viltis*, 8 (1975): 21–47.

778 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997); To paties, „Politinių partijų teisinio statuso raidos antroji pakopa,“ *Jurisprudencija*. 64(56) (2005): 42–49.

779 Egidijus Šileikis, „Politinių partijų teisinio statuso raidos antroji pakopa,“ *Jurisprudencija* 64(56) (2005): 42–49.

780 Egidijus Šileikis, *Partijų finansavimo teisės sistemos įžvalgos* (Vilnius: Lietuvos mokslo periodikos asociacija, 2014); To paties, *Konstitucinės teisės klausimais, kazusai, užduotys* (Vilnius: Teisinė informacijos centras, 2004); To paties, *Alternatyvi konstitucinė teisė. Antras pataisytas ir papildytas leidimas* (Vilnius: Teisinė informacijos centras, 2005); To paties, „Autoritarinės tendencijos tarpukario Lietuvos valstybėje,“ *Teisės problemos* 3 (1996): 64 – 71.

vimo raidos analizės. Atsižvelgiant į tai, disertacijoje siekiama nuosekliai ir chronologiškai iširti politinių partijų raidą Lietuvoje.

Be jau minėto E. Šileikio darbo, nagrinėjamai temai keletas šiuolaikinių mokslo darbų yra ypatingai vertingi. Pirmiausia, turėtų būti pažymėtas lietuvių tautos atgimimo tyrimų ciklas, aptartas „Lietuvos atgimimo studijų“ tomuose: G. Vaškeliio⁷⁸¹ „Liaudis virsta tauta“ (1993), R. Lopatos⁷⁸² „Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais“ (1996), R. Miknio⁷⁸³ „Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais“ (1995), autorių kolektyvo⁷⁸⁴ „Asmuo tarp tautos ir valstybės“ (1996). „Lietuvos atgimimo studijų“ tomuose išanalizuotas lietuvių tautos politinis ir tautinis brendimas, pirmųjų politinių partijų formavimasis.

Taip pat atskirai paminėtini itin aktualūs nagrinėjamai temai, gausia dokumentine medžiaga paremti darbai: M. Kundroto straipsnis „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos“ (2010), kuriame analizuojama Lietuva Lietuvos tautininkų sąjungos valdymo periodu⁷⁸⁵; L. Truskos 1990–2009 m. parašyti moksliniai straipsniai bei monografijos, kuriuose tirta Lietuvos parlamentarizmo raida tarpukaryje ir okupacijos metais⁷⁸⁶; N. Maslauskienės straipsniai, 1999–2004 m. publikuoti žurnaluose „Parlamento studijos“ bei „Genocidas ir rezistencija“, kuriuose aptarta parlamentarizmo idėja okupuotoje Lietuvoje⁷⁸⁷; P. Povilaičio ir A. V. Škiudaitės knygoje „Lietuviai krikščionys demokratai išeivijoje: 1946–2008 m.“ (2013)⁷⁸⁸ pristatyta po Antrojo pasaulinio karo krikščionių demokratų, pasitraukusių į Vakarų, veikla.

781 Gytis Vaškeliš, „Liaudis virsta tauta,“ *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* T. 4. (Vilnius: Baltoji Varnelė, 1993).

782 Raimundas Lopata, „Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais,“ iš *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 9 (Vilnius: Mintis, 1996).

783 Rimantas Miknys, „Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais“ *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 10 (Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995).

784 Antanas Kulakauskas, et al, „Asmuo tarp tautos ir valstybės“ iš *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. T. 8 (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996).

785 Marius Kundrotas, „Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos,“ *Istorija. Mokslo darbai* 79,3 (2010): 59–68.

786 Liudas Truska, Danutė Baužienė ir Mindaugas Tamošaitis, *Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia* (Vilnius, 2009); Liudas Truska, „Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940),“ iš *Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos? Tarptautinė konferencija* (Vilnius: Standartų spaustuvė, 2007), 7–16; To paties, *Lietuva 1940–1990 metais. Okupuotos Lietuvos istorija* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005); To paties, „Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940) bruožai“ iš *Parlamento studijos* 2 (2004): 62–94; Liudas Truska, Arvydas Anušauskas ir Inga Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais: MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999); Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai* (Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996); To paties, „1940 metų „Liaudies“ Seimo rinkimai,“ *Lituania* 1(21) (1995): 14–38; To paties, *Lietuva 1938–1953 metais* (Kaunas: Šviesa, 1995); Liudas Truska ir Vytautas Kancevičius, *Stalino ir Hitlerio sandėrių verpetuose* (Vilnius: Mintis, 1990).

787 Nijolė Maslauskienė, „Parlamentarizmo idėja ir okupuotos Lietuvos valdymo sistema 1940–1941 m.,“ *Parlamento studijos* 1 (2004): 18–29. Tos pačios, „Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio – gruodžio mėn.,“ *Genocidas ir rezistencija* 2(8) (2000); Tos pačios, „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pab. – 1940 m. rugšėjo mėn.,“ *Genocidas ir rezistencija* 1 (1999): 77–104.

788 *Lietuviai krikščionys demokratai išeivijoje: 1946–2008 m.* Sud. Pranas Povilaitis ir Audronė Viktorija Škiudaitė (Vilnius: Baltijos kopija, 2013).

Reikšmingu epizodus, priskirtinus disertacijos nagrinėjimo sričiai, išsamiai nagrinėjo A. Vaišnys⁷⁸⁹ monografijoje „Spauda ir valstybė 1918–1940“ (1999), kurioje aptarė spaudos laisvės įgyvendinimą tarpukaryje; M. Maksimaitis „Lietuvos valstybės konstitucijų istorija“⁷⁹⁰ (2005) ir kituose mažesnės apimties darbuose⁷⁹¹ analizavo Lietuvos konstitucionalizmo raidą bendrais bruožais aptariant politinių partijų veiklą tarpukaryje; „Mažoji Konstituanta. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą“⁷⁹² (2011) nagrinėjo politinių partijų veiklą Lietuvos taryboje, jų dalyvavimą rengiant pirmuosius konstitucinius dokumentus.

Kiti moksliniai darbai, labiau epizodiškai nei išsamiai ir sistemiskai nušvietę vieną ar kitą disertacijoje nagrinėjamą aspektą, yra: Lietuvai atgavus nepriklausomybę, politinio gyvenimo realijas apžvelgė D. Stakeliūnaitė⁷⁹³, S. Jagelevičius⁷⁹⁴, A. Jakubčionis⁷⁹⁵, G. Ilgūnas⁷⁹⁶ ir kiti; politinių partijų susikūrimą ir veiklą nepriklausomoje Lietuvoje – M. Bložė⁷⁹⁷; karo padėties režimą ir jo įvedimą, pasiremiant archyviniais dokumentiniais pavyzdžiais, aptarė V. Lesčius⁷⁹⁸, D. Palkevičius⁷⁹⁹; autoritarizmo klausimą, nuolatinės karo padėties

789 Andrius Vaišnys, *Spauda ir valstybė 1918–1940* (Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1999).

790 Mindaugas Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija* (Vilnius: Justitia, 2005).

791 Mindaugas Maksimaitis, „Parlamentarizmo teisinis reguliavimas Lietuvoje 1918–1940 metais,“ iš *Parlamentas ir valstybinės valdžios institucijų sąranga: Liber Amicorum Česlovui Jursėnui* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008), 35–71. To paties, „Pirmosios modernios mūsų konstitucijos: keliai ir takeliai,“ iš *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga, savivalda* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2007), 10–28; To paties, *Valstybės taryba Lietuvos teisinėje sistemoje (1928–1940)*. (Vilnius: Justitia, 2006).

792 Mindaugas Maksimaitis, *Mažoji konstituanta. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą* (Vilnius: Justitia, 2011).

793 Danutė Stakeliūnaitė, „1926 m. gruodžio 17 d. perversmo padalinių legalizavimas: Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės pozicija,“ *Istorija. XLI*. (Vilnius, 1999): 34–39; Tos pačios, *Valstiečiai liaudininkai, Lietuvos Respublikos vidaus politikoje 1918 m. pabaigoje – 1926 parlamentinė veikla* (daktaro disertacija. Kaunas, 2000).

794 Sigitas Jegelavičius., „Ernestas Galvanauskas – Lietuvos ūkio kūrėjas,“ iš *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)* (Vilnius: Alma littera, 1997).

795 Algirdas Jakubčionis, „Pranas Dovydaitis – mokslininkas politikoje. Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)“ (Vilnius: Alma littera, 1997); To paties, „Politinės partijos Steigiamojo Seimo rinkimuose,“ iš *1920–1922 metų parlamentinė patirtis: sprendimų politika, tikslai, aplinkybės (konferencijos medžiaga)* (Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo spaudos tarnyba, 2000).

796 Stanislovas Gediminas Ilgūnas, *Kazys Grinius* (Vilnius: Pradai, 2000).

797 Mintautas Bložė, „Politinių partijų finansavimas Vakarų Europos šalyse,“ *Politologija* 4 (1999): 23–32; To paties; „Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje,“ iš *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema*. T. 1 (Kaunas: Naujasis lankas, 1997); To paties; *Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje. Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema. I knyga* (Vilnius, 1997), 50–91; To paties; *LKP darbas su inteligentija fašistinio režimo metais (1926–1940)* (daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus valstybinis universitetas, 1978).

798 Vytauto Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920* (Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras, 1998); To paties, „Lietuvos miestų ir apskričių karo komendantūros,“ iš *Karo archyvas*. T. 15 (Vilnius: Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, Leidybos centras, 1998); To paties, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos Karo Akademija, 2004); To paties, „Lenkų provokacijos neutralioje zonoje 1921–1923 metais,“ iš *Karo archyvas*. T. 22 (Vilnius, 2007), 153–290.

799 Deimantas Palkevičius, „Kariuomenės komendantūros 1918–1920 m.,“ iš *Lietuvos archyvai*. T. 12 (Vilnius: Lietuvos Respublikos Krašto apsaugos ministerija, Leidybos centras, 1999), 64–95.

problematiką, karinės administracijos veiklą, žodžio ir susirinkimų laisvių varžymą, opozicijos persekiojimą nagrinėjo R. Lopata⁸⁰⁰; Lietuvos politinių partijų radikalėjimą XX a. 4-ame dešimtmetyje analizavo A. Svarauskas ir M. Tamošaitis⁸⁰¹; SSRS slaptų tarnybų veiklą ir politinės nelegalios opozicijos stebėjimą, politinių partijų varžymą analizavo A. Anušauskas⁸⁰²; G. Rudis⁸⁰³, R. Čepas⁸⁰⁴. G. Janauskas⁸⁰⁵ tyrinėjo okupacinio režimo represijas ir jo įtaką okupantų valdžiai ir Komunistų partijai; daktaro disertaciją apie Komunistų partijos kadrų politiką, administracijos kaitą ir nomenklatūros formavimą apgynė istorikas J. Matusevičius⁸⁰⁶; nusikalstamą Komunistų partijos politiką Lietuvoje, Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos institucijų vaidmenį teisiškai įvertino Z. Šličytė⁸⁰⁷; o spaudos cenzūros klausimais rašė A. Vaišnys⁸⁰⁸, A. Papaurėlytė⁸⁰⁹, D. Mačiulis⁸¹⁰; šiuolaiki-

800 Raimunda Lopata, *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1998).

801 Mindaugas Tamošaitis, „Valstiečiai liaudininkai jungtiniame antismetoninės opozicijos sąjūdyje „Ašis“ (1938–1939 m. pradžia),“ *Lituanistica* 57, 4(86) (2011): 386–404; To paties, „Lietuvių politinių partijų ir ideologinių srovių (iki 1940 m.) istoriografija,“ *Istorija* 84 (2011): 49–65; Artūras Svarauskas ir Mindaugas Tamošaitis, „Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje,“ *Istorija* 68 (2007): 43–57; Danutė Blažytė-Baužienė, Mindaugas Tamošaitis ir Liudas Truska, *Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia* (Vilnius: Baltos lankos, 2009).

802 Arvydas Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)* (Vilnius: Mintis, 1993); To paties, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais* (Vilnius: Mintis, 1996); To paties, „Sovietinis genocidas ir jo padariniai Lietuvoje,“ *Komunistinis genocidas Lietuvoje. Konferencijos 1997 m. lapkričio 29 d. pranešimai* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997), 3–12; To paties, „Komunizmo nusikaltimai Lietuvoje. Istorinė statistinė apžvalga,“ iš *Komunizmo nusikaltimų įvertinimas. Tarptautinis kongresas: 2000 m. birželio 12–14 d. Pranešimų tezės* (Vilnius: Seimo leidykla „Vilniaus žinios“, 2000), 50–52.

803 Gediminas Rudis, „Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai,“ iš A. Voldemaras, *Pastabos saulėlydžio valandą* (Vilnius: Mintis, 1992); To paties, „Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 m.,“ iš *Lietuvos istorijos metraštis 1996 metai* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1997), 182–215.

804 Ričardas Čepas, *Plečkaitininkai* (Vilnius: Vaga, 2000); To paties, *Mirties dekretas – demokratijos gynėjams* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001).

805 Giedrius Janauskas, „Jėga nėra teisė: 1938 m. Lenkijos ultimatas ir Lietuvos visuomenė,“ iš *Prievartas vaisiai. Lietuvos – Lenkijos santykiai 1920–1940 metais* (Antspaudas iš „Darbai ir Dienos“, T. 30) (Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Leidykla, 2002), 93–120.

806 Juozas Matusevičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1940–1941 metais* (daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1993).

807 Zita Šličytė, „Baudžiamoji atsakomybė už lietuvių tautos genocidą,“ iš *IX pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumo tezės. 1995 m. lapkričio mėn. 22–25 d.* (Vilnius: Lietuvos mokslininkų sąjunga, 1995): 196–197; Tos pačios, „Lietuvių tauta – komunistinio genocido auka,“ iš *Komunistinis genocidas Lietuvoje: Konferencijos 1997 m. lapkričio 29 d. pranešimai* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997) 13–24; Tos pačios, „Komunistinis genocidas okupuotoje Lietuvoje,“ iš *Komunizmo nusikaltimų vertinimas. Tarptautinis kongresas, 2000 m. birželio 12–14 d., pranešimų tezės* (Vilnius: Seimo leidykla „Vilniaus žinios“, 2000), 35–36.

808 Andrius Vaišnys, *Spauda ir valstybė 1918–1940* (Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1999).

809 Arida Papaurėlytė, „Cenzūra tarpukario Lietuvoje,“ *Literatūra* 37,1 (1999): 153–168; Tos pačios, „Spaudos laisvė ir cenzūra Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940,“ *Informacijos mokslai* 15 (2000): 44–54. Tos pačios, *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.* (daktaro disertacija, Vilnius, 2003).

810 Dangiras Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005).

nių politinių partijų finansavimo klausimus aptarė V. Jurkevičius⁸¹¹, V. Pečkys⁸¹², E. Masnevaitė⁸¹³, A. Miškinis ir G. Ulevičiūtė⁸¹⁴.

Atsižvelgiant į tai, kas išdėstyta, darytina išvada, kad Lietuvos politinių partijų teisinio reglamentavimo raida sulaukė didelio politologų dėmesio, tačiau istoriniu – teisiniu aspektu buvo nagrinėta fragmentiškai, gana paviršutiniškai, nėra vientiso ir visapusiško darbo šia tema. M. Romeris, vertindamas tokią situaciją, kai vos keli mokslininkai politines partijas tyrinėjo juridiniu aspektu, išreiškė nuostabą: „atsižvelgiant į svarbų politinių partijų vaidmenį moderniaame politiniame gyvenime, galima būtų laukti gausingos literatūros šiuo klausimu. Tuo tarpu kažkodėl yra atvirksčiai. Politinių partijų problema <...> valstybės ir viešosios teisės moksle yra apleista“⁸¹⁵.

Kadangi teisininkai neskuba analizuoti politinių partijų teisinės padėties, jų nišą bando užimti politologai, tačiau jiems teisiniai klausimai yra antraeiliai. Siekiant atskirti politines kategorijas nuo teisinių ir bent iš dalies pašalinti dar M. Romerio nurodytą mokslinių tyrinėjimų spragą, disertacijoje pateikiama Lietuvos politinių partijų reglamentavimo istorinė apžvalga, parengta remiantis teisės aktais ir išlikusiais dokumentais.

Darbo naujumas

Darbe siekiama atkurti politinių judėjimų transformacijos į politines partijas procesą bei nustatyti šių politinių partijų įtaką Lietuvos valstybingumui. Lietuvoje išsamių tyrimų disertacijos tema nebuvo atlikta (turint omeny sisteminę analizę): nėra apgintų disertacijų, mokslinių darbų, skirtų nuosekliai išanalizuoti politinių partijų statusą, vaidmenį, teisinį reglamentavimą ir jo raidą teisės istorijos aspektu. Kadangi darbas orientuotas į Lietuvą, tai, suprantama, kad tokie tyrimai užsienyje nevykdyti.

Deja, reikia pripažinti, kad mokslininkai Lietuvos politinių partijų teisiniam reglamentavimui ir jo raidai iki šiol skyrė mažai dėmesio (plačiau ši tema yra išnagrinėta tik politologiniu aspektu). Atskirų autorių straipsniai, fragmentiškai ir glaustai nušviečiantys vieną ar kitą Lietuvos politinių partijų teisinio reglamentavimo raidos periodą, kelios monografijos, nagrinėjančios labiau politines, o ne teisines problemas – tai visas mūsų mokslininkų palikimas. Kadangi politinių partijų steigtis, įsitvirtinimas ir funkcionavi-

811 Vaidas Jurkevičius, „Politinių partijų finansavimo teisinio reguliavimo prigimtis: viešosios ir privatinės teisės sąveika“, *Jurisprudencija* 20(1) (2013) 141–164; Vaidas Jurkevičius ir Egidija Tamošiūnienė, „The issues of funding of political parties in Lithuania from the perspective of private law“, *European scientific journal* 9, 16 (2013): 291–303; Vaidas Jurkevičius, „Politinių partijų finansavimas Lietuvoje: tinkamiausio modelio paieškos“, *Politologija* 2(50) (2008): 76–110.

812 Vidas Pečkys, „Politinių partijų finansavimas: aktualijos ir problemos“, *Socialinių mokslų studijos* 3(2) (2011): 443–458.

813 Elena Masnevaitė, Politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimo teisinis reguliavimas Lietuvoje (daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2010); Tos pačios, „Nauja Lietuvos Respublikos politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimo bei finansavimo kontrolės įstatymo redakcija – politinis impulsas ar būtinybė?“, *Parlamento studijos* 11 (2011); Tos pačios, „Konstitucija ir politinis procesas: regreso anatomija“, iš *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys*. Sudarė Egidijus Kūris ir Elena Masnevaitė (Klaipėda: Druka, 2012).

814 Algirdas Miškinis ir Giedrė Ulevičiūtė, „Lietuvos politinių partijų finansavimo šaltinių analizė“, *Business systems and economics* 3(1), (2013): 79–92.

815 Mykolas Römeris, *Valstybė. II tomas* (Vilnius: Pradai, 1995): 163–164, 170.

mas Lietuvos teisės istorikų buvo tiriamas fragmentiškai, o didelė dalis jų atliktų tyrimų dėl ideologizuoto tyrimų pobūdžio (tai visų pirma sąlygojo pats laikmetis, kurio metu jie buvo parašyti) turėtų būtų vertinami atsargiai, todėl politinių partijų sisteminiai tyrimai yra ypač aktualūs. Tad visapusiškų, nuoseklių ir išsamių teorinių nagrinėjimų stoka skatina nagrinėti šią sritį.

Mokslininkai, kurie rašė po nepriklausomybės atgavimo, labiau domėjosi šiuolaikinių politinių partijų statusu, jų finansine kontrole, ignoravo istorinės patirties tyrimus. Šios disertacijos objektas yra daugiaaspektis, o politinės partijos visais laikais buvo įvairių sričių mokslininkų (filosofų, politologų, sociologų, viešojo administravimo, vadybos specialistų ir kt.), politikų, visuomenės veikėjų ir visos visuomenės neišsemiamas domėjimosi objektas, kuriuo, matyt, ir liks ateityje, todėl politinių partijų tyrimai visada buvo aktualūs, įnešantys naujovių. Kita vertus, nors Lietuvos politinės partijos aprašomos mokslininkų darbuose plačiai, tačiau dažniausiai kaip politikos proceso dalis, socialinis dėsnių ir procesas, o ne kaip teisės sampratos ir valstybės raidos istorinis elementas.

Ši disertacija – vienas iš pirmųjų mokslinių darbų, kuriame panaudojant archyvinis dokumentus atskleidžiamas Lietuvos politinių partijų teisinis reglamentavimas ir jo raida skirtingais valstybingumo etapais. Disertacijoje yra vienareikšmiškai nauja tai, kad joje buvo surinkta nemažai dėl savo formos – dokumentinės – objektyvios ir faktinės, niekada nepublikuotos archyvinės medžiagos apie politinių partijų steigimą, įsitvirtinimą ir funkcionavimo raidą 1918–1940 m. Disertacijoje yra naudojami istoriniai ir faktologiniai tyrimai kaip empiriniai faktai, iliustruojantys politinių partijų teisinį ir faktinį statusą ir jo tarpusavio prieštaravimus. Naujai ir be ideologinių suvaržymų interpretuojama empirinė medžiaga bei duomenys.

Tačiau labiausiai disertacijos naujumą reprezentuoja jau minėtos tyrimo metodologinės nuostatos, teikiančios galimybių ne tik analizuoti politinių partijų teisinį statusą formulavusius teisės aktus, bet ir jų sukeltas socialines pasekmes, kitaip sakant, suvokti politinių partijų teisinio statuso raidą minėto laikotarpio Lietuvoje visapusiškai su teorinio apibendrinimo išvadamis dabarčiai ir ateičiai.

Metodologija

Disertacijoje yra nagrinėjami teisės norminiai aktai, reglamentavę pirmųjų politinių partijų kūrimąsi, jų veiklą bei teisinio reglamentavimo įtaką Lietuvos partinės sistemos formavimuisi; aptariamos istorinės, politinės, socialinės aplinkybės, nulėmusios to meto teisinį reglamentavimą; analizuojama partinės sistemos raidos įtaka Lietuvos valstybingumui, konstitucionalizmui.

Tyrimui atlikti buvo renkami duomenys remiantis dokumentų rinkimo ir analizės metodu. Darbe plačiai naudojami skirtingų valstybingumo raidos etapų nacionaliniai teisės aktai, užsienio šalių galiojantys ir netekę galios norminiai teisės aktai bei jų projektai, nustatę politinių partijų teisinį statusą; valstybinių institucijų aplinkraščiai, rekomendacijos, išaiškinimai ir kiti dokumentai; mokslinės knygos ir moksliniai žurnalai; spaudos leidiniai. Tyrimui naudotais duomenimis buvo siekta visapusiškai atskleisti teisinę politinių partijų teisinio statuso pokyčius.

Reikšmingų duomenų pasirinkimą lėmė siekis atskleisti Lietuvos Respublikos politinių partijų teisinio reglamentavimo raidą, t.y. analizuoti politines partijas juridiniu aspektu, nesigilinant į politologų nagrinėjamas sritis. Darbe analizuojami teisės aktai, kuriais

nustatomas politinių partijų teisinis statusas, politinių partijų įtaka valstybingumo, konstitucionalizmo raidai ir teoriniai mokslininkų veikalai, leidžiantys tiksliau atskleisti teisės aktų turinį, novatoriškai pateikti teisiųjų kategorijų, reiškinių paaiškinimą.

Tyrimui buvo surinkti dviejų tipų istoriniai duomenys: pirminiai, tiesiogiai nušviečiantys Lietuvos politinių partijų teisinį statusą, ir papildomi, leidžiantys spręsti apie politinių partijų teisinį statusą netiesiogiai. Reikšmingiausi yra pirminiai duomenys. Jie yra svarbiausi Lietuvos politinių partijų teisinio statuso aiškinimui ir interpretacijai. Antriniai duomenys – tai istorinių įvykių ataskaitos ir interpretacijos, kurias pateikia juose nedalyvavę asmenys, paprastai remdamiesi kitų tyrėjų gautais rezultatais. Šie šaltiniai istoriniuose tyrimuose yra dominuojantys, nes tyrėjai dažnai nebūna istorinių įvykių liudytojai. Siekiant visapusiškai išnagrinėti ir įvertinti mokslinio tyrimo objektą, buvo naudojami tiek pirminiai, tiek antriniai duomenys.

Disertacijoje taikomi bendrieji mokslinio pažinimo metodai. Jų pasirinkimą lėmė tyrimo objekto specifika ir siekis *nustatyti objektyvią tiesą*, atsiribojant nuo politinių ideologinių dogmų, kausčiusi etnografinę Lietuvą skirtingais jos valstybingumo etapais. Lietuvos politinių partijų teisinis reglamentavimas negali būti vertinamas atsietai nuo šalies teisinės vertybinės sistemos, politinio gyvenimo orientacijos, žmogaus teisių (ypač politinių) užtikrinimo, todėl šių procesų integralumas reikalauja jų specifiką atskleidžiančių pažinimo metodų. Rašant disertaciją buvo remtasi įvairiais tyrimo metodais, kurių svarbiausieji yra šie: istorinis, chronologinis, loginis – analitinis, sisteminis, teleologinis, lingvistinis.

Disertacijos temos pobūdis – istorinis-teisinis – pats savaime lemia mokslinio pažinimo metodų pasirinkimą. Kadangi tyrimas turi istorinį aspektą, dauguma tyrimų buvo atliekama naudojant *istorinį metodą*. Jo pagalba siekta nustatyti politinių partijų atsiradimą, aptarti raidos aspektus ir juos nulėmusias priežastis. Šio metodo naudojimas padeda užtikrinti reiškinių istorinį nuoseklumą, išvadų apibrėžtumą, paaiškinti, kaip formavosi teisės ir įstatymo santykis Lietuvoje. Pavyzdžiui, teisės aktų, reglamentuojančių politinių partijų statusą ir veiklą, instrukcijų, aplinkraščių analizė buvo atliekama atsižvelgiant į to istorinio laikotarpio teises ir politines aplinkybes. Siekiant užtikrinti tyrimo nuoseklumą, šis metodas taikomas kartu su chronologiniu metodu: chronologine tvarka buvo analizuojami Lietuvos teisės aktai, reglamentavę Lietuvos politines partijas, valstybės valdžios institucijų sprendimai, įtakoję jų teisinį statusą ir veiklą.

Loginis-analitinis metodas taikytas vertinant faktus ir aiškinant teisės aktų turinį, darant apibendrinimus, formuojant išvadas. Pavyzdžiui, vertinant politinių partijų teisinį statusą ir jų veiklos galimybes po 1926 m. gruodžio 17 d. įvykdyto perversmo, buvo būtina atsižvelgti ne tik į laikinai dar likusius galioti teisės aktus, bet ir teises, politines aplinkybes, lėmusias politinių partijų teisinio statuso ir veiklos pokyčius. Be to, 1940 m. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, šis metodas padeda tinkamai įvertinti teisinio reglamentavimo pokyčius, juos paaiškinti ir suformuluoti logiškai pagrįstas išvadas. Analizuojant politinių partijų sampratą, turime ją traktuoti atsižvelgiant į to laikotarpio teisę, kuri atskirais valstybingumo etapais buvo skirtinga. Šis metodas padeda identifikuoti minėtuosius pokyčius ir nustatyti bendrus dėsningumus.

Sisteminis metodas taikytas siekiant atskleisti, kokią įtaką turėjo nepaprastosios padėties taikymas tarpukaryje politinių partijų teisiniam reglamentavimui; kompleksiskai tiriant teisės aktus ir valstybės politinį gyvenimą nustatyti politinių partijų teisinio reglamentavimo raidą. Šio metodo pagalba buvo atskleisti ir paaiškinti skirtingų teisės institutų

ryšiai (draugijų, susirinkimų, spaudos, nepaprastosios padėties teisinis reglamentavimas), jie susieti su kitais visuomeninio gyvenimo reiškiniais (pvz., demokratinių procesų raida šalyje, valstybinio perversmo, okupacija). Pavyzdžiui, teisės aktų galiojimo po 1926 m. gruodžio 17 d. įvykdyto valstybinio perversmo klausimą galima atskleisti tik sistemiškai įvertinus tuo metu galiojusius teisės aktus, atskleidus politinių partijų teisinio reguliavimo tęstinumo kategoriją; arba 1940 m. birželio 15 d. Lietuvos okupacija ir 1940 m. rugpjūčio 3 d. aneksijos padariniai politinių partijų teisiniam reglamentavimui gali būti paaiškinami tik kompleksiskai įvertinus visus teisės aktus.

Naudojant *teleologinį metodą*, siekiama išsiaiškinti konkrečios teisės normos formulavimo būdą ir turinį, kurį norėjo suteikti įstatymų leidėjas. Šiuo metodu analizuojami teisės aktai, valstybės institucijų rekomendacijos. Remiantis šiuo metodu, aiškinami įstatymai, priimti iki 1926 m. gruodžio 17 d., kurių dar neskubėta pakeisti po valstybinio perversmo (1922 m. Lietuvos valstybės Konstitucija, Draugijų, Spaudos ir Susirinkimų įstatymai ir kt.). Teleologinis metodas leidžia atskleisti vidinės teisės normos ar teismo sprendimo prasmę, parodyti jų interpretacijos galimybes bei pasekmes. Būtent dėl to, šis metodas leidžia paaiškinti 1926 m. gruodžio 17 d. įvykių įtaką politinių partijų teisiniam reglamentavimui ir identifikuoti iki 1926 m. gruodžio 17 d. politinių partijų teisinio reglamentavimo galimas interpretacijas ir jų teises pasekmes. Be to, šio metodo pagalba galima nustatyti tikrąją 1940 m. birželio mėnesio įvykių (1940 m. birželio 19 d. uždrausta Lietuvos tautininkų sąjunga; birželio 25 d. legalizuota Komunistų partija Lietuvoje, o birželio 28 d. – Lietuvos komunistinė jaunimo sąjunga) įtaką tolimesniam politinių partijų reglamentavimui.

Lingvistiniu metodu aiškinama teisės nuostatų, reglamentuojančių Lietuvos politines partijas, prasmė analizuojant tekste vartojamų žodžių reikšmę. Lingvistinė teisės normos analizė padeda atskleisti tikrąją teisės normos prasmę ir jos ryšius su kitomis normomis. Teisės aktų tekstai analizuojami, vadovaujantis gramatikos, sintaksės ir kitomis taisyklėmis. Šis metodas padeda teisingai suprasti įstatymų leidėjo valią, identifikuoti politinių partijų teisinio reglamentavimo spragas ir metodus. Jais pasinaudojus, politinių partijų teisinis reglamentavimas, iš karto po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo nepriėmus naujo teisinio reglamentavimo, pasikeitė. Be to, tiriant XX a. pr. šaltinius būtina teisingai suvokti tuomet vartotų sąvokų prasmę.

Nors ši disertacija yra teisės istorijos srities, tačiau joje ryškus tarpdiscipliniškumas, kuris, XX amžiaus paskutiniais dešimtmečiais eliminavo iki tol dominavusį absoliutų teisės mokslo autonomiškumą. Kadangi disertacijoje taip pat naudojamos politologijos teorijos išvalgos, būtinos nagrinėjamiems temai atskleisti, todėl nebuvo apsieita be metodų, kurie yra labiau būdingi politologijos mokslų krypčiai: politinės sociologijos ir normatyvinio vertybinio metodo.

Politinės sociologijos metodas disertacijoje buvo naudotas tiriant valstybės politinę sistemą, siekiant paaiškinti politinio vystymosi sąryšį su valstybės organizacine struktūra bei jų sąveiką su politinėmis partijomis. Be to, šis metodas padėjo atskleisti rinkimų instituto ryšius su politinėmis struktūromis. Socialinių sąveikų nustatymas leido identifikuoti valstybės politinės sistemos, politinių institucijų bei politinių partijų tarpusavio priklausomumą.

Normatyvinis vertybinis metodas padėjo identifikuoti politinių procesų ir įvykių reikšmę visuomenei, žmogaus teisių užtikrinimui ir teisingumo įtvirtinimui Lietuvoje. Šiuo

atveju kaip optimalaus visuomenės modelio kriterijus paprastai naudojama Jungtinių Amerikos Valstijų demokratija, o į kitų sistemų vystymąsi žiūrint kaip į ėjimą link šio idealaus modelio.

Naudojant šiuos mokslinio pažinimo metodus, siekiama pateikti kuo aiškesnį Lietuvos politinių partijų reglamentavimo vaizdą, atskleisti reglamentavimo spragas ir kitus keistinus elementus, paaiškinti įvykusius kardinalius politinių partijų teisinio reglamentavimo pokyčius XX a. pirmoje pusėje.

Darbo struktūra ir turinio apžvalga

Disertaciją sudaro penkios dalys. Pirmojoje disertacijos dalyje „Politinių partijų samprata“ aptariama politinių partijų samprata, paskirtis, reglamentavimo būtinumas, atskleidžiamas politinių partijų atribojimas nuo politinio judėjimo. Skyriuje daroma išvada, kad skirtingais valstybės vystymosi periodais politinės partijos buvo nevienodai suprantamos ir reglamentuojamos, tačiau jos visada buvo siejamos su tautos organizuotumu, jos suverenų galių įgyvendinimu ir atstovavimo institutu. Lietuvos istorinė patirtis parodė, kad tik organizuoti ir susivieniję asmenys gali save identifikuoti kaip tautą ir subrandinti vieningo politinio veikimo idealus. Politinės partijos padeda visuomenei išgryninti pagrindinius interesus, suformuluoti bendruosius idealus, juos versti visuotinai privalomo elgesio taisyklėmis.

Nors XX a. pr. daugumoje šalių politinių partijų veikla apskritai nebuvo reglamentuota, nes jos veikė pagal bendruosius teisės aktus, tačiau pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, prasidėjo politinių partijų konstitucionalizavimas, buvo priimami teisės aktai, reglamentuojantys jų veiklą, įtvirtinantys teisę laisvai įsisteigti, laisvę veikti, laisvę įstoti į politines partijas ir dalyvauti jų veikloje, teisę nebūti politinių partijų nariu ir išstoti iš jų.

Kita vertus, politinių partijų, veiklos teisinio reguliavimo negalima vertinti vienareikšmiškai. Jis yra daugiasluksnis, ne tik įtakojamas toje erdvėje ir laike galiojančių pozityviųjų teisės aktų ar precedentų, bet ir determinuojamas valstybėje galiojančios teisės doktrinos. Nors apie politinius judėjimus paprastai yra kalbama okupacijos sąlygomis, kuomet visuomenėje subręsta nacionalinio išsivadavimo idėja, o apie politines partijas – nepriklausomos demokratinės valstybės sąlygomis, kuomet jų teisės ir pareigos, veikla yra reglamentuojama teisės aktais, tačiau tik šiuos valstybės teisėkūros aktus laikyti vieninteliais tokio politinių partijų teisinio statuso ir jo kaitos tyrimo šaltiniais, būtų pernelyg paviršutiniška.

Antrojoje disertacijos dalyje „Lietuvos politinių partijų priešistorė (XIX a. pab. – 1918 m.)“ pagrindinis dėmesys skiriamas pirmųjų politinių partijų formavimuisi Lietuvoje, aptariami politinių judėjimų ir politinių partijų legitimumo pagrindai Lietuvoje iki nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. Analizuojami carinės Rusijos valdymo metais atsiradę lietuvių atgimimo politiniai judėjimai – šiuolaikinių politinių partijų pirmtakai; apžvelgiamas politinių partijų reglamentavimas ir jų veiklos problemos.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvoje, esančioje carinės Rusijos sudėtyje, kūrėsi tautinio atgimimo judėjimai, kurie telkėsi apie nelegaliai leidžiamą spaudą: „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas išleido laikraštį „Aušra“; Varšuvoje įsteigta Lietuvos draugija – laikraštį „Varpas“; katalikai – „Tėvynės sargai“, socialdemokratai – „Lietuvos darbininkai“, dvasininkai – „Apžvalga“; siekė skirtingu ideologijų pagrindu formuoti lietuvių tautos nacionalinę sąmonę, palaikyti tautinį tapatumą ir, galiausiai, ruošti tautą siekti nepriklausomos valstybės.

Iki Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. vasario 16 d. demokratinės brandos ir politinių teisinių išvirtinimo šalyje trūkumas lėmė politinių partijų statusą valstybėje: iki 1905 m. spalio 17 d. buvo uždrausta politinė veikla ir ją vykdančios visuomeninės organizacijos, o nuo 1905 m. iki 1915 m. *de jure* buvo nedraudžiamos politinės partijos, bet ir jos neturėjo juridinių galimybių būti pripažintos valstybės bei dalyvauti politinėje veikloje – siekti valdžios ir realizuoti savo siekius. Dar daugiau – politinė veikla buvo varžoma, represuojami visi, nepaklusę valdžiai asmenys.

Kadangi politinių partijų buvimo būtinybė yra tiesiogiai susijusi su tautos suvereniteto įgyvendinimo specifika, nes savo aukščiausiąją valdžią tauta demokratinėje santvarkoje pirmiausia įgyvendina ne tiesiogiai, o per savo atstovus, renkamus iš politinių partijų. Todėl rinkimai – tai demokratinis tautos būdas legitimuoti konkrečių politinių partijų programas, suteikti partijų keliamiems kandidatams teisę veikti tautos vardu ir tautos interesais. Kita vertus, politinių partijų realus poreikis atsiranda tada, kai egzistuoja minties, susirinkimų ir asociacijų laisvė.

Trečiojoje disertacijos dalyje „Politinių partijų teisinė padėtis Lietuvoje 1918–1926 m.“ analizuojamas 1918–1926 m. Lietuvos politinių partijų statusas ir veiklos reglamentavimas, jo pokyčiai. Šis tyrimas atliekamas teisės aktų, valstybės institucijų sprendimų, rekomendacijų, aplinkraščių ir kitų oficialių dokumentų kontekste. Aptariamas politinių partijų įstatyminis institucionalizavimas, jų statuso ir veiklos nustatymas.

Pirmosios teisinės prielaidos steigti Lietuvos politinėms partijoms buvo įtvirtintos Lietuvos Laikinojoje Konstitucijoje (1918), Įstatyme apie draugijas (1919) ir Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatyme (1919). Priimti teisės aktai turėtų būti kvalifikuojami kaip teisinis pagrindas 1920 m. balandžio mėnesį įvykusiems Steigiamojo Seimo rinkimams, kurių metu politinės partijos, demokratiniuose rinkimuose kovodamos dėl valdžios, formavo bene svarbiausią demokratinės valdymo formos užtikrinimo priemonę – politinį pliuralizmą Lietuvoje.

Politinės partijos ir jų veikla tiriami teisės istorijos požiūriu, siekiant atskleisti jų teisinį statusą, jo raidą Lietuvoje 1918–1926 metais; priežastis, dėl kurių politinės partijos ir jų realizuojamas demokratiškumas Lietuvoje ėmė prarasti populiarumą visuomenėje; 1926 m. valstybės perversmo, apribojusio politinių partijų veiklą, jų pliuralizmą, o pačią valstybės santvarką pasuko autoritarizmo link, priežastis.

1918 m. Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, ne visai aiškiai suvokus politinių partijų paskirties atgimstančioje valstybėje, politinių partijų vaidmuo pirmiausia buvo siejamas su valstybės demokratizavimu, neatsižvelgiant į tai, kaip politinių partijų nustatytas teisinis statusas ir praktinė jų veikla dera su ką tik atsikūrusios valstybės stabilizavimo poreikiais. Politinės partijos labiau akcentavo savo teises nei pareigas, dėl to į pirmąją vietą buvo keliami ne valstybiniai, o grupiniai interesai. Partijų nepajėgumas siekti kompromisų lėmė politinės valdžios nestabilumą (pernelyg dažna vyriausybių kaita), iš jo kylančią grėsmę valstybės saugumui – ir, galiausiai, negatyvų požiūrį į politines partijas ir partinį pliuralizmą. Šios nuostatos sukėlė 1926 m. politinės sistemos krizę Lietuvoje, kuri tapo pagrindu keisti politinių partijų teisinį statusą, siaurinant ar likviduojant jų teises.

Ketvirtoje dalyje „Politinių partijų teisinė padėtis Lietuvoje po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybinio perversmo“ aptariamos teisinės ir administracinės priemonės, kurių buvo imtasi ribojant politinių partijų veiklos galimybes. Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų (1919), reglamentuojančių nepaprastąją padėtį, abstraktumas; 1927 m. karo komendantų

aplankraščiai; 1928 m. vyriausybės įkurtos Lietuvos didžioji tarybos, turėjusios užtikrinti spaudos propagandos koordinavimą, sprendimai; Vidaus reikalų ministerijos 1927 m. sausio 28 d., 1927 m. liepos 7 d., 1931 m. gegužės 12 d. *etc.* aplinkraščiai suvaržė Konstitucijos ir įstatymų suteiktas politinėms partijoms teises turėti necenzūruotą spaudą, rengti susirinkimus.

Rengiantis 1936 m. Seimo rinkimams, priimti nauji Draugijų (1936), Spaudos (1935), Susirinkimų ir pramogų (1932) įstatymai suteikė vidaus reikalų sistemos pareigūnams plačius, Konstitucijos ribas peržengiančius įgaliojimus tęsti politinių partijų teisių varžymą. Priėmus šiuos įstatymus, Vidaus reikalų ministro 1936 m. vasario 6 d. „pareiškimu“ buvo uždarytos visos politinės partijos, išskyrus Lietuvos tautininkų sąjungą.

Taip administracinės teisės aktais įtvirtinus valstybės stabilizavimo prioritetą prieš demokratizavimą, buvo žymiai apribotas politinis pliuralizmas Lietuvoje, dalis piliečių neteko galimybės dalyvauti valstybės valdyme. Nepaprastosios padėties įstatymo nuolatinis taikymas, o po 1926 m. perversmo skaitlingais administracinės teisės aktais suteiktos valstybės pareigūnams plačios diskrecijos teisės, viena vertus, leido valstybinės valdžiai operatyviau reaguoti į besikeičiančią situaciją šalyje, kita vertus – pereiti prie vienpartiškumo principo: įtvirtinti Lietuvos tautininkų sąjungą kaip vienintelę politinę partiją, turinčią teisę legaliai veikti su ypatingu teisiniu statusu valstybėje. Nepaisant to, partinio diktato buvo išvengta – Lietuvos tautininkų sąjunga netapo valstybine partija.

Penktoji disertacijos dalis „Lietuvos okupacija ir aneksija 1940 m. Lietuvos politinių partijų uždarymas“ aptaria politinių partijų padėtį pirmaisiais sovietinės okupacijos metais. Vidaus reikalų ministro 1940 m. birželio 19 d. potvarkiu uždarius Lietuvos tautininkų sąjungą ir jaunlietuvių organizaciją, kitos anksčiau uždraustos politinės partijos oficialiai apskritai neveikė. 1940 m. birželio 25 d. vidaus reikalų ministro potvarkiu buvo legalizuota Lietuvoje Komunistų partija.

Sovietinis okupacinis režimas ne tik sustabdė tolimesnę politinių partijų veiklos demokratinio reglamentavimo raidą, bet ir iškreipė autentiškąją politinių partijų esmę. Sovietiniais įstatymais įtvirtintus komunistų partijos „vadovaujantį vaidmenį“ valstybėje, iš partiškumo buvo pašalinta pati atstovavimo idėja: 1940 m. kompartija iš visuomenei tarnaujančios virto okupaciją bei represijas organizuojančia ir vykdančia valstybės institucija, t. y. prarado partijoms būdingą turinį. Šioje dalyje analizuojami oficialios opozicijos panaikinimo metodai ir teisinės priemonės.

IŠVADOS

1. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvoje, esančioje carinės Rusijos sudėtyje, kūrėsi tautinio atgimimo judėjimai, kurie telkėsi apie nelegaliai leidžiamą spaudą: „Lietuvos mylėtojų“ judėjimas išleido laikraštį „Aušra“; Varšuvoje įsteigta Lietuvos draugija – laikraštį „Varpas“, katalikai – „Tėvynės sargą“, socialdemokratai – „Lietuvos darbininką“, dvasininkai – „Apžvalgą“; siekė skirtingu ideologijų pagrindu formuoti lietuvių tautos nacionalinę sąmonę, palaikyti tautinį tapatumą ir, galiausiai, ruošti tautą siekti nepriklausomos valstybės. Šis tikslas darė tuos judėjimus politinius ir kartu priešingus tuo metu Lietuvos teritorijoje galiojusiems carinės Rusijos įstatymams. Šiuos politinius judėjimus galima traktuoti kaip politinių partijų pirmtakus. Politinių judėjimų negalima tapatinti su politinėmis partijomis, ne tik dėl jų formalųjų požymių, bet ir dėl turininių: politiniai judėjimai siekia atstovauti ne kuriam nors atskiram struktūrizuotam

tautos socialiniam sluoksniui, o visai tautai, kai tuo tarpu politinėms partijoms yra būdinga grupinio intereso atstovavimas. Ano meto Lietuvos politinių judėjimų tikslas buvo ugdyti lietuvių tautos kaip visumos tautiškumą, jos etninį, politinį sąmoningumą ir taip ruošti tautą kaip nepriklausomos valstybės atkūrimo subjektą.

2. Apie politines partijas Lietuvoje galima kalbėti tik atkūrus Lietuvos valstybę, kai politinės partijos ėmė realizuoti socialiai diferencijuotos tautos atstovavimo idėją parlamente. Pirmosios teisinės prielaidos steigti Lietuvos politinėms partijoms buvo įtvirtintos Lietuvos Laikinojoje Konstitucijoje (1918) ir Įstatyme apie draugijas (1919). Šie teisės aktai pirmą kartą Lietuvos istorijoje nustatė politinių partijų teisinį statusą: jų steigimo ir uždarymo teisinius pagrindus, jų teises ir pareigas, atsakomybę. Suteikus politinėms partijoms teisę laisvai kurtis, rengti mitingus, dalyvauti rinkimuose *etc.*, greta buvo nustatytos šias jų teises legalizuojančios pareigos laikytis valstybės įstatymų, neiškelti atstovaujama socialinių grupių interesų aukščiau valstybinių. Partiškumą ištikrino krizė, kai politinės partijos, naudodamosi savo teisėmis ėmė vengti šios pareigos. Todėl jų teisiniame statuse faktiškai teisėms persvėrus pareigas, politinės partijos ėmė reikštis ne tik kaip vienas iš demokratijos garantų, bet ir kaip socialinės destruktijos, valstybės destabilizavimo veiksnys (per aštuonerius Lietuvos nepriklausomybės metus pasikeitė trylika ministrų kabinetų). Šios pareigos ignoravimas tapo viena iš pagrindinių priežasčių, lėmusių 1926 m. valstybinį perversmą, po kurio administracinės teisės aktais buvo pakeistas politinių partijų teisinis statusas, suvaržytas politinis pluralizmas.
3. Atėję į valdžią perversmo organizatoriai, iš pradžių paliko galioti visus prieš perversmą galiojusius teises aktus, taip pat ir reglamentavusius politinių partijų teisinį statusą. Be formalių pakeitimų liko galioti Lietuvos Valstybės Konstitucija (1922), taip pat įstatymai, nustatę politinių partijų teisinį statusą, Tačiau tiek Konstitucijos, tiek ir įstatymų normos perversmininkai ėmė aiškinti išplėstai, partijų teisių siaurinimo linkme. Tai daryta, pirmiausiai, remiantis Ypatingųjų valstybės apsaugos įstatų (1919), reglamentuojančių nepaprastąją padėtį, abstraktumu; 1927 m. karo komendantų aplinkraščiais; 1928 m. vyriausybės įkurtos Lietuvos didžioji tarybos, turėjusios užtikrinti spaudos propagandos koordinavimą, sprendimais; Vidaus reikalų ministerijos 1927 m. sausio 28 d., 1927 m. liepos 7 d., 1931 m. gegužės 12 d. *etc.* aplinkraščiais, kurie suvaržė Konstitucijos ir įstatymų suteiktas politinėms partijoms teises turėti necenzūruotą spaudą, rengti susirinkimus; 1927–1934 m. Lietuvos tautininkų sąjungos valdybos aplinkraščiais, kuriais nurodinėta valdžios institucijoms ir pareigūnams riboti politinių partijų veiklą, spaudos leidimo ir susirinkimų organizavimo teises.
4. Po perversmo politinių partijų teisinis reglamentavimas vyko administracinės teisės normomis ir nutolo nuo pagrindinių demokratinės valstybės standartų: paleidus parlamentą ir nepaskelbus naujojo Seimo rinkimų datos, politinės partijos buvo nušalinintos nuo politinio atstovavimo valstybės valdyje. Be to, nesant parlamento, išnyko galimybė viešai atstovauti įstatymų leidybos institucijoje visuomenės socialinę diferenciaciją, o kartu su ja ir legalaus politinių partijų veikimo poreikis, kitaip sakant, partijos prarado galimybę ir teisę vykdyti išimtinai politinėms partijoms būdingą funkciją. Taip pat buvo sukurtos teisinės priemonės, trukdančios politinėms partijoms kurtis ir kovoti dėl savo teisės sugrįžti į politinį šalies gyvenimą. Ruošiantis 1936 m. Seimo rinkimams, priimti nauji Draugijų (1936), Spaudos (1935), Susirinkimų ir pramogų

(1932) įstatymai suteikė vidaus reikalų sistemos pareigūnams plačius, Konstitucijos ribas peržengiančius įgaliojimus tęsti politinių partijų teisių varžymą: įtvirtintas organizuotas ir sistemingas fizinių ir juridinių asmenų veiklos sekimas Lietuvoje. Priėmus šiuos įstatymus, Vidaus reikalų ministro 1936 m. vasario 6 d. „pareiškimu“ buvo galiausiai uždarytos visos politinės partijos, išskyrus Lietuvos tautininkų sąjungą. Šitaip buvo įtvirtintas naujas politinių partijų teisinis statusas: iš vienos pusės buvo nusigręžta nuo demokratinų idealų, iš kitos pusės – stabilizuota politinė padėtis šalyje.

5. Kadangi tik Lietuvos tautininkų sąjungai lojalūs asmenys galėjo gauti valstybės paramą, užimti aukštesnes pareigas valstybės ar savivaldybių institucijose, todėl realiai Lietuvos tautininkų sąjunga formavo valstybės aparato struktūrą ir bendrą valstybės ideologiją, bei vis labiau susiliejo su pačia valstybe, taip prarasdama politinėms partijoms būdingą tapatumą. Nepaisant šių tendencijų, Lietuvos tautininkų sąjunga iki Lietuvos okupacijos visiškai susiliejo su valstybe nepasiekė.
6. Sovietinės okupacijos sąlygomis, Vidaus reikalų ministro 1940 m. birželio 19 d. potvarkiu uždarius Lietuvos tautininkų sąjungą ir jaunlietuvių organizaciją, kitos anksčiau uždraustos politinės partijos oficialiai apskritai neveikė. 1940 m. birželio 25 d. vidaus reikalų ministro potvarkiu buvo legalizuota Lietuvoje Komunistų partija, tačiau ji neturėjo tikslo reikšti lietuvių tautos suverenios valios ir atstovauti jos interesams. Komunistų partija buvo svetimos valstybės – Sovietų Sąjungos – komunistų partijos dalis. Nors ji ir turėjo formalius partijos požymius, tačiau dėl jos politinių tikslų ji buvo ne Lietuvos partija, o partija Lietuvoje, skirta vykdyti Sovietų Sąjungos okupacinę ir represinę politiką Lietuvoje. Be to, ją apskritai būtų sunku laikyti politine partija net ir Sovietų Sąjungos atžvilgiu, kadangi jos tikslas buvo ne atstovauti, o valdyti. Ir todėl ji buvo neatskiriama susilieję su visu Sovietų Sąjungos valstybės aparatui.
7. Lietuvos valstybės 1918–1940 m. politinio gyvenimo istorinės medžiagos analizė duoda pagrindą šiai išvadai: kai besikuriančioje demokratinėje valstybėje politinės partijos ima grupinius (partinius) interesus kelti aukščiau valstybinių, politines partijas ir jomis besiremiančią atstovaujamąją demokratiją ištinka pasitikėjimo krizė, kuri ano meto Lietuvoje baigėsi 1926 m. valstybės perversmu.

AUTORĖS MOKSLINIŲ PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

Publikacijos disertacijos tema

1. Ivanauskaitė K., Politinių partijų teisinis reglamentavimas 1919–1940 metais Lietuvoje. *Socialinių mokslų studijos: mokslo darbai = Social sciences studies: research papers*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. ISSN 2029-2236. 2013, Nr. 5(4), p. 1154–1171.
2. Ivanauskaitė K., Legal issues and regulation of political parties in Lithuania during the inter-war years. *Social transformations in contemporary society: proceedings of an international scientific conference for young researchers*. [elektroninis išteklius] Mykolas Romeris University. Doctoral candidates' association. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. ISSN 2345-0126. 2013 [t.] 1(1), p. 101–110.
3. Ivanauskaitė K., Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1905–1919 metais. *Socialinių mokslų studijos: mokslo darbai = Social sciences studies: research papers*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. ISSN 2029-2236. 2012, Nr. 4(3), p. 851–865.
4. Ivanauskaitė K., Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1919–1940 metais. *Socialinių transformacijų raiška: konferencijos santraukų knyga: jaunųjų tyrėjų konferencija, 2012 m. birželio 6 d. Vilnius*. Mykolo Romerio universitetas. Doktorantų draugija, Akademinei vadybos ir administravimo asociacija (AVADA) [elektroninis išteklius]. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012. ISBN 9789955194347. p. 18–19.
5. Ivanauskaitė K., Lietuvos partinės sistemos teisinio reglamentavimo genezė. *Doktorantų ir jaunųjų mokslininkų konferencija: „Socialinių inovacijų plėtra: tarpdisciplininiai tyrimai“ pranešimų santraukos. 2011 m. birželio 8 d. Vilnius*. Mykolo Romerio universitetas [elektroninis išteklius]. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2011. p. 6–7.

Kitos publikacijos

1. Ivanauskaitė K., Lietuvos Respublikos vyriausiajai rinkimų komisijai – 90 metų. *Seimo rinkimai 2008 spalio 12*. Sudarė Vyriausioji rinkimų komisija. Vilnius: Lietuvos Respublikos vyriausioji rinkimų komisija, 2009. ISBN 9789955769095. p. 376–383.
2. Ivanauskaitė-Pettinari K., Lithuania. ACEEEO 25 – Development of Electoral Systems in Central and Eastern Europe since 1991. Hungary: The Association of European Election Officials (ACEEEO). 2016. ISBN 978-963-12-6408-1. p. 174–189.
3. Ivanauskaitė-Pettinari, Kristina. Litva. AOVSE 25 – *Razvitije izbiratelnykh sistem v centralnoj i vostočnoj Evrope s 1991 goda*. (Budapešt: Asociacija organizatorov vyborov stran Evrope (AOVSE), 2016. ISBN 978-963-12-6409-8. s. 182–200.

TRUMPA INFORMACIJA APIE DISERTACIJOS AUTORE

Vardas, pavardė: Kristina Ivanauskaitė-Pettinari
El. paštas: kristina.ivanauskaite@gmail.com

Išsilavinimas:

2005–2007 m. Mykolo Romerio universitetas, teisės magistro kvalifikacinis laipsnis (civilinės teisės kryptis).
2001–2005 m. Mykolo Romerio universitetas, teisės bakalauro kvalifikacinis laipsnis (teisės ir valdymo programa).

Darbo patirtis:

2008 – dabar Lietuvos Respublikos vyriausioji rinkimų komisija, šiuo metu – Mokymų ir komunikacijos skyriaus l. e. p. vedėja.

Mokslinės stažuotės:

2014 m. spalio 1 d. iki 2015 m. rugsėjo 30 d. stažuotė Milano universitete (*Università degli Studi di Milano*) (Italija).
2012 m. gegužės 1–31 d. stažuotė Milano universitete (*Università degli Studi di Milano*) (Italija).
2006 m. vasaris–liepa stažuotė Katalikiškajame Šventosios Širdies universitete (*Università Cattolica del Sacro Coure*) (Italija).

MYKOLAS ROMERIS UNIVERSITY

Kristina Ivanauskaitė-Pettinari

THE DEVELOPMENT OF LEGAL STATUS OF
POLITICAL PARTIES IN LITHUANIA IN 1918–1940

Summary of Doctoral Thesis
Social Sciences, Law (01 S)

Vilnius, 2016

The Doctoral Thesis was prepared during the period of 2008–2016 at Mykolas Romeris University under the right to organize doctoral studies granted to Mykolas Romeris University and Vytautas Magnus University by the order of the Minister of Education and Science of the Republic of Lithuania No. V-1019 dated on June 8, 2011.

The Doctoral Thesis will be defended externally.

Scientific supervisor:

Prof. Habil. Dr. Alfonsas Vaišvila (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Law, 01 S)

The Doctoral Thesis will be defended at the Legal Research Council of Mykolas Romeris University and Vytautas Magnus University:

Chairman:

Assoc. Prof. Gintaras Šapoka (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Law, 01 S)

Members:

Prof. Dr. Jevgenij Machovenko (Vilnius University, Social Sciences, Law, 01 S);

Prof. Dr. Sanita Osipova (University of Latvia, Republic of Latvia, Social Sciences, Law, 01 S);

Prof. Dr. Vytautas Sinkevičius (Mykolas Romeris University, Social Sciences, Law, 01 S);

Prof. Dr. Egidijus Šileikis (Vilnius University, Social Sciences, Law, 01 S).

The public defence of the Doctoral Thesis will take place at the Legal Research Council at Mykolas Romeris University on the 11th of November, 2016, 1 PM in the Conference Hall of Mykolas Romeris University (Room I-414).

Address: Ateities str. 20, LT-08303 Vilnius, Lithuania.

The summary of the Doctoral Thesis was sent out on 11th of October, 2016.

The Doctoral Thesis is available at Martynas Mažvydas National Library of Lithuania (Gedimino ave. 51, Vilnius,) and the Libraries of Mykolas Romeris University (Ateities str. 20, Vilnius) and Vytautas Magnus University (K. Donelaičio g. 52, Kaunas).

THE DEVELOPMENT OF LEGAL STATUS OF POLITICAL PARTIES IN LITHUANIA IN 1918–1940

Summary

General description of the problems dealt with the research. A modern democratic State cannot imagine itself without political parties, with which the idea of representation and its practice in society are deeply connected. A political party can be firstly described as an organization of like-minded individuals representing the interests of the structured social group. At different stages of the State's development, political parties were under different regulations, but they were always related with self-discipline of socially organized groups, under appropriate circumstances connected with the same idea of the „Nation“, with the institute of representation of socially defined interests and, on this way, with implementation of sovereign powers.

The experience of history has shown that only people who are organized and united by a mature political thought may identify themselves as a united Nation. These united people – identifying themselves as a Nation – exert, in self regulating, a sovereign power, also manifested through their democratically elected representatives. Therefore, political parties should naturally serve common interests and values, and later, to make them universally binding, i.e. “public interest”, in a structured national context.

The need of existence of political parties is directly connected with the modern idea of the implementation of national sovereignty, in particular by the indirect means of elected representatives in a democratic political system, where political parties play consequently a role. In elections – which are a democratic way to legitimize representatives, who are consequently invested of the right to act on behalf of the Nation and for the interests of the Nation – political parties are able to create aggregations of ideas, which are “transferred” in the legislative process through elected representatives belonging to their “areas”, and, therefore, become means of realization of democracy. Whereas the election is not the expression of will of the whole Nation, but only of its legal part invested of the right to vote, voters can be figurately considered as “representating” the “will” of the Nation in the electoral procedure and political parties, consequently, can be figurately considered as “representating” the differentiated, more aggregated according to a “political idea”, public interests, of which they are therefore invested.

Expanded definition of a political party given by political scientists depends on the ideological views of a person defining the party, on the political school, etc. The concept of political party has been analyzed by A. Gogel, G. Biurdo, M. Duverger, J. James, V. Javdokimov, P. Merkl, J. La Palombara, G. Sartori, M. Weiner *etc.* Political parties are defined as “an intermediary between the State and the society”, “a legalised form of relative dualism of the State and the society” or “a group of people with common political goals”. Nevertheless, all political schools consider organisational aspects and the aspiration to dominate the key features of a political party. For this aspiration it is possible to exclude the political party from the others social combinations.

The similar concept of a political party has been legally established in the Law on Political Parties of the Republic of Lithuania⁸¹⁶: a political party is a public legal person who has its own name, has been established pursuant to this Law, and whose purpose is to meet political interests of its members, to assist in expressing the political will of the citizens of the Republic of Lithuania, in seeking to implement State power and the right to self-government. It is also said on the legislative level that variety of political parties ensures democracy of the political system of the Republic of Lithuania and unifies the citizens for the implementation of common political goals, assists in shaping and expressing the interests and political will of the citizens. In the law the variety of political parties has been established, which is searching to guarantee the political system of the Republic of Lithuania and its pluralism.

The variety in public interests naturally determines a diversity of political parties. This diversity of interests and their conflict in society imply the need for legal regulation – that is to establish the same rules for all, in the context of political struggle – consequently guaranteeing to every citizen the right to participate in political life and to different political parties a balanced legal status, according to equality and principles of common good.

The topic of this doctoral dissertation. Political parties – and their special (and sometimes ambiguous) role and activity in stabilizing the political life of a democratic state – are objects of complex investigation. They are receiving increasing attention not only from lawyers, but also from political scientists, sociologists, philosophers' and historians.

In this thesis, the political parties will be analyzed in the terms of the history of law, in order to reveal their legal status in the context of the development of Lithuania in the “1918–1940” period, as well as to discuss – from the “pre-history” of political parties to Lithuanian independence in 1918 – the differences between Lithuanian political movements and political parties and the reasons for which political parties were losing public confidence, the democracy which they were establishing has started to lose popularity inside Lithuanian society and the coup of 1926 has significantly limited the activity of political parties and their pluralism, so that the structure of the regime of the State has turned into authoritarianism.

Further, additional object of this dissertation is the legal basis of legitimacy of political movements and political parties in Lithuania until the declaration of independence in 1918.

The questions relating to the funding of political parties and other important questions fall outside the scope of this dissertation. Additionally, this dissertation does not consider political parties from political, sociological, and administrative viewpoints, or, more precisely, it examines them only to such an extent that is necessary for achieving the goals of this dissertation.

The goal of the research is to delineate the development of legal regulation of political movements and political parties in Lithuania, to analyse its development and to understand how much their status was really corresponding to the political objective of recovering

816 “Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymas.“ *Valstybės žinios* 29, 692 (1990).

Lithuanian independence, in the necessary combination of the needs of democratization and of stabilization of the State (i.e. to understand how the legal principle – no party (group) interests shall top above the State – has been practically enforced).

My research consisted of meeting the following objectives:

1. analysis of the genesis of the Lithuanian political movements and political parties;
2. identification of political ambitions of Lithuanian Nation which animated the activity of political parties, their formation and the related legislation from the end of XIX Century to the middle of XX Century;
3. disclosure of the legal status of political movements and other social organised groups calling themselves political parties, which all had the task to restore the State of Lithuania, and analysis of the relationships between invader's law and natural and international laws on this point;
4. disclosure of the regulation of Lithuanian political parties, considering the needs of democratization and stabilization of the State of Lithuania, as well as its relationship with the institute of representation in 1918–1940.

The statements to be defended are as follows.

1. At the end of Nineteenth Century the revival of the feeling of the Lithuanian Nation has started to express itself in different political movements, aiming, as a total and final goal, to restore an independent Lithuanian State. This goal had made these national movements to become “political” and, at the same time, actualized the issue of their legitimization both in Lithuanian legal system (under occupation of Tsarist Russia) and in the perspectives of international law and natural rights.
2. After Lithuania declared its independence in 1918, in a context of uncertainty on the future role of political parties in the reborn country, they have been related only with democratization of the State, but not with its stabilization. Their legal status, their practical activity and their harmony with the requirements of the stabilization of the new independent State were not actually considered. Political parties' rights, but not their duties, were underlined, so that, at the end, interests of single groups have topped above State ones. This has effected unstability of the State and has determined the danger which arrives from such an unstability (too fast changes of the governments), so to determine a final negative perception of political parties and political pluralism by public opinion. These elements have determined the crisis of Lithuanian political system in 1926, which has become the pretext to change the legal status of political parties, constricting or reducing their rights.
3. The constancy of a state of emergency in the interwar period and the especially broad discretionary powers given to public officials and servants (allowed to act for a more efficient reaction to the involuting situation in the country) facilitated the passage to an “one party” system: in fact the Union of Lithuanian Nationalists has become the only political party which had a legal right to act according to its special status in the State.
4. In giving preference to the stabilization of the State more than to democratization, political pluralism was limited by law and a part of Lithuanian citizens could not participate in the governance of the country anymore; nonetheless, party dicta-

torship was not introduced yet. Used as an institutional prop, the Union of Lithuanian Nationalists did not become the national party, as it happened in the case of the National Socialist German Workers' Party in Germany or the Communist Party of the Soviet Union in the USSR.

5. In 1940 the regime of occupation of Soviet Union has forbidden all political parties except the communist one, in a way that not only has interrupted the development of the democratic regulation of the activity of political parties, but also has altered their authentic nature. On the legislative level, it established the leadership of the Communist Party, thus distorting the essence of Communist Party in a State – more than in a social – institution. In fact, after the soviet laws have embedded the leadership of the Communist Party in the State, the same idea of representation of different social interests has been canceled. Communist party has been transformed from institution serving society in an institution organizing and implementing State determined repressive policies, id est it has lost the substance typical of genuine parties.

Thus, at the end, the development of legal status of Lithuanian political parties is essentially characterized by a phenomenon of shifting from a context of political parties serving democracy (until 1926) to a context of subordination of their activities to the prominent necessity to stabilize public life (in 1918–1940).

Importance of This Work

The legal regulation of political parties and the knowledge of its evolution are problems constantly relevant not only because the democracy itself requires a specific legal status of political parties, but also because it defines its characteristics. In fact democracy requires that this status has to be based on a specific balance of rights and duties, id est it requires that the right to represent the interests of certain social groups in public decision-making has to be controlled by the concurrent duty not to top these interests above the interests of the State and common good. The violation of this balance determines distrust of political parties and, consequently, of the representative democracy. This situation has ended in Lithuania in the 1926 coup. This topic has specific continuous relevance, as it is directly related to the effectiveness and popularity of the democracy in the society. The dissertation gives historical evidences about this fact.

Usefulness of This Research

This dissertation seeks to overview and assess, in a systematic way, the legal regulation of political movements and political parties and their legal status, as established in Lithuania in the period of 1918–1940. The work examines the standing of political parties – a topic that has not been widely discussed yet – as well as legal acts and other documents that regulated parties' activities. For the first time, the dissertation includes factual materials and documents that reflect the *de jure* and the *de facto* status of political parties, their entrenchment, activity, development and legal regulation in Lithuania. It assesses the role of political parties in democratization and stabilization of the State and has permitted to understand this role in a more versatile and historically precise way.

Regarding the factual matter and the methodological findings of this study, the usefulness of this research will be self-evident on both theoretical and practical perspectives

because legal status of political parties and its practice are not considered *a priori*, but they are examined as a specific consequence of historical conditions and evaluations, which identify the activity of political parties in its political and social consequences, especially when the equilibrium of rights and duties is not respected. In general, this dissertation summarizes the historical experience of legal regulation of political parties of the Lithuanian Nation and this is one of the most important aspects of this work, which, accordingly, is valuable for the present and for the future, searching at the end a legal model of activity of political parties which would be capable to maintain the effectiveness of representative democracy.

Approval of the Doctoral Thesis results

The Doctoral Thesis was discussed at the Institute of the Public Law of Mykolas Romeris University. Some of the results of the Thesis were published in scientific articles included in the collection of research publications “Studies of Social Sciences” of Mykolas Romeris University. In 2012, this collection included the article “Legal Regulation of the Party System in Lithuania in 1905–1919” (No 4(3), p. 851–865), and in 2013 – the article “Legal Regulation of political parties in Lithuania in 1919–1940 (No 5(4), p. 1154–1171).

Results of the Doctoral Thesis research were presented to the academic community during national and international conferences organised in 2011–2013 by the Doctoral Students Society of Mykolas Romeris University. Abstracts of the papers presented at the conferences were published in the conference summary publications. A paper “Genesis of Legal Regulation of Political System in Lithuania” was presented at the conference “Development of Social Innovation: Interdisciplinary Research” held in June 2011. A paper “Legal Regulation of the Party System in Lithuania in 1919–1940” was presented at the conference “Expression of Social Transformation” held in June 2012. A paper “Legal Issues and Regulation of Political Parties in Lithuania during the Inter-war Years” was presented at the conference “Social Transformations in Contemporary Society” held in June 2013.

Critical Analysis of Sources and Other Literature

This dissertation uses data and informations from primary and secondary literature. The critical analysis of the current legislation and literature on the topic of political parties has been done. The first group of sources consists of legal acts, legal decisions, circular letters, and recommendations from official institutions, minutes of parliamentary meetings, internal documents from official institutions, periodicals, testimonies, and other sources. The secondary-source materials are works written by scholars and politicians.

In writing this work, I first of all analyzed the legal acts of the Republic of Lithuania regulating the establishment and activities of political parties; they have been published in various digests of legislation in the 1918–1990 period.

Firstly, in my analysis of the legal acts of the Republic of Lithuania, I explored the official publication, *Laikinosios vyriausybės žinios (Brief Government News)*, that, since its inception on December 29, 1919, worked as a platform for the announcement of laws. During the Soviet occupation the official compilation of legal acts was titled *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios (News from the Government and the Supreme Council of the Soviet Socialist Republic of Lithuania)*.

For my dissertation, I located important data in published legal acts, recommendations, guidelines, protocols, and other collections of documents. A digest of various criminal legal acts and circular letters from the period of 1918–1940⁸¹⁷ and a digest of circular letters from the Department for the Protection of Citizens at the of the Ministry of Internal Affairs⁸¹⁸ both provide instructions and official announcements to Lithuanian society, which allowed me to analyze the impact of martial law on the development of human rights and regulation regarding the protection of public order. Also, I explored chronologically organized collections that contained sets of protocols from the Council of the Republic of Lithuania from 1917–1918 (1991),⁸¹⁹ laws of the Lithuanian Soviet Socialist Republic, decrees of the Presiding Body of the Supreme Council, and the decisions of the Government (1956).⁸²⁰

No less important were verbatim records of the meetings of the Lithuanian Parliament from the years of 1920–1927, which contain a lot of debates over human rights and freedoms, and problems relating to the declaration of a state of emergency.

Other documents were also important for my dissertation research. Among them, there were legal acts, recommendations, and proposals. Although many of them were not made public, officials from national and local institutions should have been familiar with them. The originals of these documents are deposited in the Lithuanian archives.

I examine a very important trail of correspondence the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Lithuania conducted with other governmental institutions and public officers; I use materials from the Archive of the Union of Lithuanian Nationalists and the Lithuanian Special Archive. I examined also all organizational administrative acts issued by public institutions, the functions and methods of various institutions and officers in the period.

Most of the documents used came from the following archives: the Ministry of Defense (Collection 384), the Union of Lithuanian Nationalists (Collection 554), the Cabinet of the Republic of Lithuania (Collection 923), the Ministry of Internal Affairs (Collection 377), the Department of National Security (Collection 378), the Police Department (Collection 394), the Council of Ministers of the Lithuanian Soviet Socialist Republic (Collection R-754), the Presiding Body of the Supreme Council of the Lithuanian Soviet Socialist Republic (Collection R-758), the Board of Public Service (Collection 114), the Head of Alytus District, and the Board of Public Service.

There is a lot of useful information on the control of public life, restriction of democratic rights, and fight against anti-governmental organizations, all of which is located in the collections of the Ministry of Internal Affairs (Collection 377), the Department of

817 *Karo baudžiamasis statutus*. J. Papečkys (ed.). Kaunas: Vyriausiojo Štabo Karo mokslo skyrius, 1922; *Baudžiamasis statutus su papildomais baudžiamaisiais įsakymais ir komentarais, sudarytais iš Rusijos Senato ir Lietuvos Vyriausiojo tribunolo sprendimų bei kitų aiškinimų*, Kaunas, 1934; *Lietuvos novelos*. Sudarė Kazys Šalkauskis. (Kaunas: Raidė, 1935).

818 *Piliečių apsaugos departamento aplinkraščiai 1918 02 18 – 1931 05 31*. (Kaunas, 1931); *Tauragės apskrities karo komendanto, apskr. viršininko ir apskr. savivaldybės privalomieji įsakymai 1920–1934 m.* (Tauragė, 1934); *Policijos departamento aplinkraščių sąvadas (iki 1937 m. birželio 1 d.)* (Kaunas, 1937); *Vidaus reikalų ministerijos administracijos departamento aplinkraščiai 1938 m. gegužės 10 ir priedai: Vyriausiojo tribunolo nutarimai, Valstybės tarnybos nuomonės, apskričių viršininkų išleisti privalomieji įsakymai* (Kaunas, 1938).

819 *Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1917–1918* (Vilnius: Mokslas, 1991).

820 *Lietuvos TSR įstatymų Auksčiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir Vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956).

National Security (Collection 378), and the Police Department (Collection 394). The collection no. 554 of the Lithuanian Nationalist Union contains many documents on the standing of Lithuanian political parties and the regulation of their activities after the coup of December 17, 1926.

The collections of the Presiding Body of the Supreme Council of the Lithuanian Soviet Socialist Republic (no. R-758) and the Council of People's Commissars (no. R-754) contain many documents on the formation of new governmental institutions and the activities of political institutions during the first Soviet occupation.

Important documents about the Soviet occupation in Lithuania are deposited in the Lithuanian Special Archive. Documents from the Central Committee of the Communist Party (Collection 1771) reveal the activities of the Communist Party, politics of the Soviet government, and their relations. Information found in these archives allows to examine the relations of the Communist Party with other governmental institutions, as well as determine means and methods that the Communist Party used in controlling administrative offices after it took away the discretionary rights from governmental institutions.

Another group of sources is periodical materials: Lithuanian national consciousness-forming newspapers *Aušra* (*Dawn*), *Varpas* (*Bell*), and others; Lithuanian party newspapers published in the period of 1919–1926 (that is, from the coup of December 17, 1926, when the press had not yet been used for national propaganda purposes), such as *Socialdemokratas* (*The Social Democrat*), the Christian Democratic papers *Lietuva* (*Lithuania*) and *Lietuvis* (*The Lithuanian*), alongside peasant-nationalist newspapers (*Lithuanian News*) and *Lietuvos aidas* (*The Echo of Lithuania*). During the rule of President Antanas Smetona the press was under strict supervision; the freedom of the press was violated. Throughout the years of 1927–1940 the press was subject to censorship, while from 1935 onwards the publication of ideological articles was legally regulated. Such a practice affected all newspapers. Therefore, periodicals from the period of Smetona's rule should be used with caution.

State of the Field

From various angles, Lithuanian and other scholars from various countries have examined political parties. Their studies are important secondary-source materials that can help in understanding and interpreting primary sources. As the dissertation does not engage in the discussion of ideological motives (because they are usually based on a person's values and convictions), it did not examine any politically motivated literature and resources.

Of special importance for this dissertation was Constantino Mortati's study, *La costituzione in senso materiale* (1940) where the scholar presented his new theory in a conceptually clear way. He argued that constitutional amendments can be introduced without any formal change.⁸²¹ Such a theoretical approach is important in the context of twentieth-century coups, because it explains why a legal system can be changed by means of regular laws and interpretations without changes in the constitution.

The regulation of Lithuanian political parties during the Soviet occupation has attracted more attention from foreign scholars. Various West and East European scholars analyzed this period. Due to their objectivity, the studies by Western scholars were

821 Constantino Mortati, *La costituzione in senso materiale* (Milano: Giuffrè, 1940).

more important for this dissertation. For instance, Zbigniew Brzezinski compared the compositions of puppet governments and political structures in occupied countries.⁸²² Raymond A. Bauer, Alex Inkeles and Leonard Schapiro analyzed the totalitarian regime of the Soviet Union, its governmental apparatus, and organization of power, with an eye to the interaction between the party and other elements of the governmental system.⁸²³ Robert Conquest, John Arch Getty, and Roberta T. Manning widely discussed communist repressions against the opponents of the communist regime. They showed the importance of repressions in the ideological cover-up of killings of Lithuanian citizens.⁸²⁴

East European and Russian scholars pay much attention to political parties. Noteworthy of mention is a work by Arkadia Ivanoviča Jelistratov, who discusses the situation of unions, meetings, and freedom of speech in tsarist Russia and its far-flung territories. In his turn, Viktor Nikolaevich Danilenko analyzes the constitutionalization of political parties and their contribution to the study of political parties.

However, although political parties, especially communist parties, have garnered much attention from East European and Russian scholars, such as Abdurahman Genazovich Avtorhanov, Dmitrij Aggeevich Chugaev, Andrej Andreevič Eljvih, Grigorii Naumovich Manov, Aleksandr Pankseev, Konstantinas Surblis, their research is of doubtful value due to its ideological coloring⁸²⁵. Many scholars from the Soviet Union categorically rejected the conclusions of Western political scientists and historians who argued that the Communist Party usurped the power of the state apparatus.⁸²⁶ These historians analyzed the efforts of the Communist Party to sustain the “ideological purity” of the party and its “organizational monolithic” nature.⁸²⁷ Scholars paid much attention to the regulation of the social make-up of the Communist Party, that is, its political purges that were to ensure the proletarian make-up of the party.⁸²⁸ Because the Communist Party created a myth about its being a political structure of the proletarian class, Russian historiography omits the fact that in the 1930s it was in fact a bureaucratic machine.⁸²⁹ Such a posture helped to disguise the dictatorial nature of the internal order within the Communist Party. Nor did such historians

822 Zbigniew Kazimierz Brzezinski, *The grand Failure* (New York: Macmillan publishers, 1990).

823 Raymond Augustine Bauer, Alex Inkeles and Clyde Kluckhohn, *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Social Themes* (New York: Vintage, 1960); Alex Inkeles ir Raymond Augustine Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a totalitarian Society* (New York: Athem, 1968); Leonard Schapiro, *The Communist Party in the Soviet Union* (New York: Random House, 1960).

824 Robert Conquest, *The Killers, Soviet Deportations of Nationalities* (London: MacMillan, 1970); John Arch Getty ir Roberta Thompson Manning, *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

825 Grigorii Naumovich Manov, *Gosudarstvo i politicheskaja organizacija obshtstva*. (Moskva: Izdvo “Nauka”, 1974).

826 Grigorii Naumovich Manov, *Gosudarstvo i politicheskaja organizacija obshtstva* (Moskva: Izdvo “Nauka”, 1974).

827 *Postroenie socializma v Soveckoj Pribaltike. Istoricheskij opajt Kommpartij Litvaj, Latvii, Estonii* (Riga: Avoc, 1982).

828 Aleksandr Pankseev, Konstantinas Surblis ir Andrej Andreevič Eljvih, *Zhiznennaja sila leninskih principov partijnogo stroiteljstva: o nekotorej voprosah partijnogo stroiteljstva v kommunisticheskij partij Litvaj, Latvii i Estonii: (ijun 1940 - ijul 1941 goda)* (Tallin: Eesti raamat, 1975).

829 Abdurahman Genazovich Avtorhanov, *Tehnologija vlasti. Voprosaj istorii*. 1991. (No. 1-2); 1992. (No. 1-3, 6-7, 10-12); 1993. (No. 2-3).

as Andrej Andreevič Eljvih, Aleksandr Pankseev, and Konstantinas Surblis discuss the fact that the Communist Party transplanted the above-mentioned rules for internal party activity to the government administration. But the ideology of the Communist Party was widely discussed.⁸³⁰ It was so because of the ideological reasons that led to the exclusion, in the Soviet Union history books, of questions regarding the political regime, its rule, and the place of the Communist Party in the state structure. As contemporary Russian historians avoided drawing comparisons with other non-democratic regimes, they did not examine the political processes that fit the description of any part of a non-democracy.⁸³¹ Nor did the historians discuss the fact that the Lithuanian Soviet Socialist Republic (SSR) and other SSRs for that matter were not sovereign states or that they exhibited no signs of independent governance.⁸³² As the dissertation aims at presenting objective truth, it criticizes the ideologically tainted works by East European and Russian scholars.

Political parties have attracted much attention from the Civil Society Institute that carries out public policy research, informs society, and launches educational projects. It also analyzes political parties from the vantage point of political science. The Lithuanian chapter of “Transparency International” paid main attention to research on transparency issues in present political parties and their campaigns. Yet their research falls outside the scope of this dissertation.

Lithuanian scholars examined political parties in a different fashion. Their examination of political parties exhibits the qualities of the disciplines from which they came. Political parties received most attention from the scholars of political science working in independent Lithuania, who chose the topic of the Lithuanian party system as a field of their study (Daina Janušauskienė, Alvydas Jokubaitis, Alvidas Lukošaitis, Algis Krupavičius, Ainė Ramonaitė, Inga Vinogradnaitė, and others)⁸³³. There were those

830 Aleksandr Pankseev, Konstantinas Surblis and Andrej Andreevič Eljvih, *Zhiznennaja sila leninskih principov partijnogo stroitelstva: o nekotoryh voprosah partijnogo stroitelstva v kommunisticheskij partijah Litvaj, Latvii i Estonii: (ijun 1940 - ijul 1941 goda)* (Tallinn: Eesti Raamat, 1975).

831 Andrei Konstantinovich Sokolov, *Kurs soveckoj istorii 1917–1940. Ucheb. posobie dlja studentov vuzov.* (Moskva: Vysshaya Shkola, 1999); Andrei Konstantinovich Sokolov and Viktorija Stanislavovna Tjzheljnjkova, *Kurs soveckoj istorii 1941–1991* (Moskva: Vysshaya Shkola, 1999).

832 Dmitrij Aggeevich Chugaev and Viktor Pavlovich Sherstovitov, *Istorija nacionaljno-gosudarstvennogo stroitelstva v SSSR. Vol. 1, (1917–1936)* (Institut istorii SSSR: Majsjl, 1979); *Idem, Istorija nacionaljno-gosudarstvennogo stroitelstva v SSSR. Vol. 2, (1937–1972)* (Institut istorii SSSR: Majsjl, 1979).

833 Diana Janušauskienė, *Post-Communist democratisation in Lithuania: elites, parties, and youth political organisations 1988–2001* (Amsterdam: Rodopi, 2011); *Idem*, Post-communist democratization: explaining the differences. Political transformation and changing identities in Central and Eastern Europe: Lithuanian philosophical studies. VI edited by Andrew Blasko, Diana Janušauskienė. *Cultural Heritage and Contemporary Change. Series IVA, Eastern and Central Europe. Vol. 36* (Washington: Council for Research in Values and Philosophy, 2008), 131–154; *Idem*, “Jaunimo politinės organizacijos Lietuvoje: politikų kalbė ar laisvalaikio klubai?,” *Politiologija* 1, (2002): 41–74; *Idem*, “Youth Political Organisations in Lithuania,” *Polish Sociological Review* 3 (2002): 337–356; *Idem*, “The Metamorphosis of the Communist Party of Lithuania.” From *Communist Successor Parties in Central and Eastern Europe*, András Bozóki and John T. Ishiyama (ed.). Armonk, (New York, London, England: M.E. Sharpe, 2002). Ainė Ramonaitė et. al., *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos.* (Vilnius: Versus Aureus, 2009). Algis Krupavičius and Alvidas Lukošaitis, *Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida* (Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2004). Alvidas Lukošaitis, *Parlamentarizmo genezė Europoje ir Lietuvos atvejis: tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga* (Vilnius, 2008). Algis Krupavičius and Alvidas Lukošaitis, *Lietuvos politinė sistema: sąranga ir raida* (Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2004). Ainė Ramonaitė, “Pilietinės kultūros formavimosi prielaidos ir perspektyvos: socialinio pasitikėjimo raiškos analizė.” In

who analyzed the party system in a fragmentary fashion⁸³⁴, such as Rasa Ališauskienė, Lauras Bielinis, Justinas Dementavičius, Kęstutis Girnius, Mažvydas Jastramskis, Irminta Matonytė ir Greta Gerazimaitė, Gintaras Mitrulevičius, Jūratė Novagrockienė, Juozas

Politinė kultūra ir visuomenės transformacija (Vilnius, Kaunas: Naujasis Lankas, 2002), 70–85; *Idem*, “Parama demokratinėms institucijoms globalėjančiame pasaulyje.” In *Globalizacija: taikos kultūra, žinių visuomenė, tolerancija* (Vilnius: Lietuvos Teisės Universitetas, 2003), 214–224; *Idem*, “The Development of the Lithuanian Party System: From Stability to Perturbation.” In *Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems* (Aldershot: Ashgate, 2006), 69–90; *Idem*, “Changing nature of partisanship in a post-communist society: comparing “old” and “new” parties in Lithuania.” In *Lithuanian Political Science Yearbook 2007* (Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2008), 91–110; Ainė Ramonaitė et. al., *Partinės demokratijos pabaiga? Politinis atstovavimas ir ideologijos* (Vilnius: Versus Aureus, 2009). Inga Vinogradnaitė, “The idea of political representation in Lithuanian political imagination.” In *Lithuanian political science yearbook* (2004): 91–110; Inga Vinogradnaitė, *Tarp tautos ir valstybės: politikų istorijos sampratos. Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys* (Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012).

- 834 Rasa Ališauskienė, “Politinės nuostatos ir rinkimai Lietuvoje,” *Politologija* 2 (18) (2000): 3–24. Lauras Bielinis, *Moderniosios šiuolaikinio konservatizmo galimybių tendencijos. Konservatizmo takoskyros* (Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2006), 133–144; *Idem*, “Politinio chaoso mechanika ir jo pasekmės Lietuvai,” *Kultūros barai*, 7 (2006): 6–7; *Idem*, “Mieganti sąmonė gimdo populizmą,” *Kultūros barai* 2 (2004): 2–4; *Idem*, “Šou principų dėsningumai Lietuvos politiniame gyvenime,” *Politologija* 1 (25), (2002): 22–41; *Idem*, *Rinkiminių technologijų įvadas* (Vilnius: Margi raštai, 2000). Justinas Dementavičius, “Sąjūdžio tapatybės beišeikant: sovietinės reflektyviosios modernybės bruožai Lietuvoje.” *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2(29) (2011): 218–243; *Idem*, “Lituania Restituta: paminklo supolitinoimo ir nupolitinoimo aspektai posovietinėje Lietuvoje,” in *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys* (Vilnius: VU leidykla, 2012), 350–380; *Idem*, “Lithuanian Political Thought in the Twentieth Century and its Reflections in Sąjūdis: What Kind of State Have Lithuanians Been Fighting For?” in *Contributions to the History of Concepts. Berghahn Journals* 6(1) (2011): 89–110; *Idem*, “Liaudies nublokšti: Lietuvos partijų vertybiniai tapatumai ir jų raida.” in *Vertybių nykimas? Rimtas požiūris į atsakomybę* (Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2008, 35–78). Kęstutis Kazimieras Girnius, “Democracy in Lithuania,” in *Democratization in Central and Eastern Europe* (Pinter: London and New York, 1999), 51–66. *Idem*, “The Party and Popular Movements in the Baltic,” in *Toward Independence: The Baltic Popular Movements* (Westview Press: Boulder, San Francisco, & Oxford, 1991), 57–69. *Idem*, “Baltic states opt for independence,” in *Soviet Federalism: Nationalism and Economic Decentralisation* (Leicester University Press: Leicester and London, 1991), 160–177. *Idem*, “Catholicism and Nationalism in Lithuania,” in *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics* (Duke University Press: Durham and London, 1989), 109–137. Mažvydas Jastramskis, “Permažstant partinių sistemų įtaką rinkėjų elgsenos kaitumui: Lietuvos savivaldybių tarybų atvejais.” *Parlamento studijos: mokslo darbai* 15 (2013): 134–164; Irminta Matonytė, “Koalicinių vyriausybų morfologija: akademiniai postulatai, Vakarų Europos patirtys ir atvejai Lietuvoje,” *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): 11–39. Gintaras Mitrulevičius, “Socialdemokratų santykis su Lietuvos (Valstybės) Taryba 1918 m.: nuo Vasario 16-osios Akto priėmimo iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos,” *Parlamento studijos: mokslo darbai* 14 (2013): 91–135; *Idem*, “Socialdemokratų santykis su Lietuvos Respublikos demokratizacijos procesu Steigiamojo Seimo darbo metu 1920–1922 m.,” *Parlamento studijos: mokslo darbai*, (Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Nr. 9, 2010), 79–124. Novagrockienė Jūratė, “Seimas Election 2000: Evolution or Transformation of Lithuanian Party System.” in *Lithuanian Political Science Yearbook 2000* (Vilnius: Institute of International Relations and Political Science, Vilnius University, 2001): 138–150; *Idem*, “The development and consolidation of the Lithuanian political party system,” *Journal of Baltic studies* 32, 2 (2001): 141–155; *Idem*, *Seimo rinkimai 2000: partinės sistemos evoliucija ar transformacija? Lietuva po Seimo rinkimų 2000* (Kaunas: Naujasis lankas, 2001); *Idem*, *Evolution of the party system in Lithuania since 1990. Lithuania's Seimas election 1996: the third turnover: analyses, documents and data* (Berlin: Sigma, 2001). Juozas Matakas, “Rinkimai ir plebiscitai,” in *Šiuolaikinė valstybė: vadovėlis*, (Kaunas: Technologija, 1999), 141–142. Audronė Veilientienė, “Pamąstymai apie Lietuvos politinių partijų brandą,” *Parlamento studijos: Mokslo darbai*. 14 (2013): http://www.parlamentostudijos.lt/nr14/14_izanga.htm; Darius Žeruolis, Interesų grupių ir valstybės sąveika: teoriniai modeliai. *Interesų grupės, valdžia ir politika. Metinės konferencijos tekstai* (Vilnius, 1997 m. lapkričio 21–22 d. Konrad-Adenauer – Stiftung, Lietuvos politologų asociacija, Vilniaus universitetas Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas. Vilnius: Prada, 1998), 17–24.

Matakas, A. Veilientienė, Darius Žėruolis, managers, such as Fabijonas Saulius Butkus⁸³⁵, who examined political parties from a managerial viewpoint. Then, there were historians and lawyers who wrote on the questions related to modern Lithuanian political history. The works of the last two groups of scholars are most important because this dissertation focuses on the evolution of regulation regarding Lithuanian political parties from a legal viewpoint. Therefore, the works produced by political scientists, sociologists, and managers are outside the scope of the dissertation.

On the basis of the dates of publications prepared by historians and lawyers of relevance for this dissertation, all the above studies can be classified into those written during the period of independent interwar Lithuania, Lithuania under Soviet occupation, and Lithuania after it regained its independence in 1991. Lithuanian émigré scholars make up a different category. In an attempt to achieve scholarly objectivity in this dissertation, I give preference to those scholars who examined the regulation of political parties in independent Lithuania and abroad.

The works of scholars who wrote in the early twentieth century were also of relevance to this dissertation's topic. Among the most important are works by Mykolas Romeris.⁸³⁶ His study *Lithuania*, published in Polish in 1908 and in Lithuanian in 2006, discusses the renaissance of the Lithuanian nation. His *Reprezentacija ir mandatas (Representation and The Mandate, 1926)* discusses elections as reflecting representation issues of voters with differing interests. *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos (Lectures on Lithuanian Constitutional Law, 1937)* analyzes the impact of a political regime on the development of its party system. The two-volume *Valstybė (The State, published in 1935 and 1995)* explores social formations, their development, functions and other qualities. Informative books by Petras Leonas, *Teisės enciklopedijos paskaitos (Lectures on Legal Encyclopedia, First edition in 1924, Second edition in 1931)*, *Demokratija ir parlamentarizmas (Democracy and Parliamentary Rule, 1930)*, and *Sociologijos paskaitos (Lectures on Sociology, 1939)* were again recently compiled into the book *Teisės enciklopedijos paskaitos. Teisės sociologijos paskaitos (Lectures on Legal Encyclopedia, Lectures on Legal Sociology, 2005)*, was based on a series of lectures Leonas had given at the Vytautas Magnus University Law School over the years of 1922–1938. It presents materials on legal encyclopaedia and sociology where he analyzed the concepts of state and law, and the relationship between them.⁸³⁷ I should also mention Adolfas Šapoka, who intermittently wrote about the activity of interwar political parties.⁸³⁸

835 Fabijonas Saulius Butkus, "Politinių partijų veiklos vertinimas vadybiniu požiūriu," in *Viešoji politika ir administravimas* 8 (2004): 83–88.

836 Mykolas Romeris, "1936 metų Seimo rinkimo įstatymas," *Teisė* 35 (1936): 213–238; *Idem, Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*. I d. (Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1937); *Idem, Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos* (Vilnius: Mintis, 1990); *Idem, Mykolas Römeris, Valstybė II tomas* (Vilnius: Pradai, 1995); *Idem, Lietuvos sovietizacija, 1940–1941: Istorinė Lietuvos sovietizacijos apžvalga ir konstitucinis jos įvertinimas* (Vilnius: Lithuanus, 1989); *Idem, Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą* (Vilnius: Verus aureus, 2005).

837 Petras Leonas, *Teisės enciklopedijos paskaitos. Teisės sociologijos paskaitos. Raštai*. Vol. 2 (Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005).

838 Adolfas Šapoka, *Atsakingieji Lietuvos politikos vadai reformų seimo metu. Senovė*. Vol. 2 (Kaunas, 1936); *Idem, Lietuvos istorija* (Kaunas: Šviesa, 1936).

Despite different historical and political circumstances and ideologies, the contribution of Lithuanian scholars writing about political parties during the Soviet occupation is no less important. Thus publications issued in the years of Soviet rule are also an object of analysis in this dissertation. At that time, in 1968, Vladas Pavilionis wrote his influential piece at Vilnius University, his dissertation entitled “*Valdančiosios politinės partijos ir jų vaidmens mechanizmas buržuazinėje Lietuvoje*” (“*Political Parties and Their Role in Bourgeois Lithuania*”)⁸³⁹. I approach his dissertation critically because of the historical period during which he wrote it.

Regardless of the influence of communist ideology, studies written by Mindaugas Maksimaitis⁸⁴⁰ and Ona Ruželytė⁸⁴¹ are exceptional for a wealth of archival materials they used. Although somewhat tangentially, they discussed issues related to political parties and the regulation of their activities in the interwar period and during the Soviet occupation. In an episodic manner, Juozas Bulavas⁸⁴² examined political parties in interwar years but his works show a marked influence of communist ideology; as such, they should be approached with caution. Eusejus Jacovskis⁸⁴³ examined restrictions placed on political freedoms and the legal reasoning behind them, while Eugenijus Dirvelė⁸⁴⁴ analyzed the political situation in Lithuania after the coup of 1926 when the nation-state dispensed with democratic freedoms. The Historical Institute of the Communist Party wrote about repressive measures taken against communists but the institute’s works, because of their ideological bent, should be seen as having little objective and reliable data for any scholarly work.

839 Vladas Pavilionis, “Buržuazinių politinių partijų pažiūra į Lietuvos valstybingumą (1905–1918 m.).“ *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė 5* (1965): 48–63; *Idem*, “Buržuazinio demokratinio režimo Lietuvoje klausimu,” *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė 6* (1966): 30–43; *Idem*, „*Valdančiosios politinės partijos ir jų vaidmens mechanizmas buržuazinėje Lietuvoje*“. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1968.

840 Mindaugas Maksimaitis, “Karinių–administracinių organų savivalės įteisinimas Lietuvoje 1919–1926 m. Ypatingais valstybės apsaugos įstatais,” *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Serija A 1* (12) (1962): 21–43; *Idem*, “Tautininkų sąjungos vieta buržuazinės Lietuvos valstybės mechanizme 1926–1940 metais,” *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Teisė 12* (1973): 27–36.

841 Ona Ruželytė, “Konstitucinė žodžio ir spaudos laisvė buržuazinėje Lietuvoje ir tikrovė,” iš *Buržuazinės valstybės teisinės koncepcijos, jų taikymas Lietuvoje ir kritika* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1972); *Idem*, “Susirinkimų laisvė ir jos suvaržymas darbo žmonėms buržuazinėje Lietuvoje,” *Buržuazijos diktatūros Lietuvoje valstybiniai teisiniai aspektai* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1976).

842 Juozas Bulavas, *Lietuvos darbo valstiečių ekonominė padėtis fašistinės valdžios metais* (Vilnius, 1955); *Idem*, *TSRS konstitucija – nugalėjusiojo socializmo konstitucija: (paskaitos stenograma)* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955); *Idem*, *Rinkimai ir tautos atstovavimas” buržuazinėje Lietuvoje* (Vilnius: Valstybės politikos ir mokslo literatūros leidykla, 1956); *Idem*, *Buržuazinių valstybių formos ir režimai* (Vilnius: Mintis, 1966); *Idem*, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas: (1941–1944 m.)* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademija, 1969); *Idem*, “Lietuvos buržuazinės laikinosios vyriausybės sudarymas ir veikla, kuriant valstybės aparatą (1918 m. lapkritis – 1920 m. birželis),“ iš *Buržuazinės valstybės teisinės koncepcijos, jų taikymas Lietuvoje ir kritika* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademija, 1972).

843 Eusejus Jacovskis, *Uždangą nuplėšus... Gruodžio 17 d. fašistinis perversmas ir visiškasis atstovavimo teisės likvidavimas Lietuvoje 1926–1940 m.* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959).

844 Eugenijus Dirvelė, *Klasių kova Lietuvoje 1926 metais* (Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961).

The works of Lithuanian émigré scholars exhibit a higher degree of objectivity. Historians Vanda Daugirdaitė-Sruogienė⁸⁴⁵ and Pranas Čepėnas⁸⁴⁶ discussed the work of the Constituent Parliament of Lithuania and the restriction of democratic freedoms. Of value is the monograph written by Leonas Sabaliūnas⁸⁴⁷ on the political crisis in Lithuania in 1939–1940. In his monograph, he examines the political processes of 1939–1940 and the imposition of the permanent martial law. Historian Kipras Bielinis analyzed the repressive measures taken by the Communist party against its political opponents⁸⁴⁸. In the West, during the Soviet rule in Lithuania, other Lithuanian émigré scholars, such as lawyers Albertas Gerutis, Bronius Nemickas, and Pranas Viktoras Raulinaitis presented their legal evaluations of the administrative side of the People's Government and the Lithuanian Soviet Socialist Republic⁸⁴⁹ and the repressive measures taken by the Communist party⁸⁵⁰. Although the works of the émigré scholars were not ideologically tainted, they unfortunately lack thoroughness and factual accuracy due to a lack of sources and their inability to access them.

On the other hand, during the years of 1989–1990, with Lithuania still under occupation yet in the thick of reforms introduced by Mikhail Gorbachev and social pressure from the below, Lithuania acquired a lot more independence. Then, it could publish works without the blemish of Soviet ideology, such as Romeris's *Lietuvos sovietizacija 1940 metais (Sovietization of Lithuania in 1940)*, written in 1944 yet published in Lithuania in 1989 and again in 2011. The book presents an historical overview of Lithuanian Sovietization and an assessment of the Soviet Constitution. Also, it discusses, in general terms, the role of the Communist Party in the 1940 Constitution of the Lithuanian Soviet Socialist Republic. Scholars agree that favourable conditions for research on various aspects of Lithuanian legal history appeared only after the reestablishment of Lithuanian independence on March 11, 1990. Science shook off the restrictions introduced by censors, the government propaganda machine, and communist ideology.

When Lithuania regained its sovereignty, scholars freed themselves from the yoke of communist ideology and could publish works that, although indirectly, examined the legal regulation of Lithuanian political parties from one angle or another.

Egidijus Šileikis's monograph, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas (Institutionalization of Political Parties, 1997)* has been acknowledged as the most important study for its analysis of the legal regulation of political parties.⁸⁵¹ This monograph analyzes the origins and

845 Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos Steigiamasis seimas* (New York: Tautos Fondas, 1975).

846 Pranas Čepėnas, *Naujųjų laikų istorija* (Chicago: Dr. Kazio Griniaus fondas, 1986).

847 Leonas Sabaliūnas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism 1939–1940* (London–Bloomington: Indiana University Press, 1972).

848 Bielinis Kipras, *Teroro ir vergijos imperija Sovietų Rusija* (New York: Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjunga, 1963).

849 Albertas Gerutis, "Sovietinis federalizmas," *Aidai* 2 (1974): 49 – 55; Bronius Nemickas, "Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga," *Naujoji viltis* 18 (1975): 2; Petro Viktoro Raulinaitis, "Okupanto įstatymų teisinė vertė," *Tėvynės sargas* 1(11) (1954): 138–141.

850 Albertas Gerutis, "Rusiškas ir sovietiškas imperializmas," *Naujoji Viltis* 8 (1975): 21–47.

851 Egidijus Šileikis, *Politinių partijų institucionalizavimas. Partijų steigimas, registravimas, teisės, veiklos sustabdymas ir nutraukimas* (Vilnius: Onė, 1997); *Idem*, "Politinių partijų teisinio statuso raidos antroji pakopa," *Jurisprudencija* 64(56) (2005): 42–49.

historical development of political party from the times of Greek antiquity until today; it also discusses the unique aspects of political parties and political organizations in the public non-governmental sector. Unfortunately, both Šileikis's monograph and his article "*The Second Stage of the Development of the Legal Status of Political Parties*" (2005) places and other works⁸⁵² its analytical focus on the legal regulation of the political parties in the independent Republic of Lithuania without a deeper analysis of the development of regulation as regards political parties. With respect to the above, the dissertation aims at examining the development period of political parties that has received least attention from both Šileikis and other scholars.

For this dissertation, several works are of relevance. These are the volumes discussing the rebirth of the Lithuanian nation, *Lietuvos atgimimo studijos (Studies on Lithuanian Rebirth)*: Gytis Vaškeliš's⁸⁵³ *Liaudis virsta tauta (A People Becomes a Nation, 1993)*, Raimundas Lopata's⁸⁵⁴ *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais (The Development of Lithuanian Statehood in 1914–1918, 1996)*, Rimantas Miknys's⁸⁵⁵ *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais (The Lithuanian Democratic Party in 1902–1915, 1995)*, and *Asmuo tarp tautos ir valstybės (A Person between Nation and State, 1996)*, co-authored by a team of scholars.⁸⁵⁶

The volumes of *Lietuvos atgimimo studijos* analyze the political and national evolution of the Lithuanian people and the appearance of the first political parties. Worthy of special mention and also of relevance for the topic under discussion are these works based on ample documentation: the article by Marius Kundrotas on "*Lithuania in the Epoch of Nationalists: Between Authoritarian Dictatorship and Consolidated Democracy*" (2010)⁸⁵⁷ where the author analyzes Lithuania during the period of its rule by the Union of Lithuanian Nationalists; Liudas Truska's scholarly articles and monographs written over 1990–2009, in which the author explores the development of Lithuanian parliamentary democracy in interwar years and the years of occupation;⁸⁵⁸ and Elena Maslauskienė's articles of

852 Egidijus Šileikis E., *Partijų finansavimo teisės sistemos įžvalgos* (Vilnius: Lietuvos mokslo periodikos asociacija, 2014); *Ibidem, Konstitucinės teisės klausimais, kazusai, užduotys* (Vilnius: Teisinė informacijos centras, 2004); *Ibidem, Alternatyvi konstitucinė teisė. Antras pataisytas ir papildytas leidimas* (Vilnius: Teisinė informacijos centras, 2005).

853 Gytis Vaškeliš, "Liaudis virsta tauta," *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* vol. 4 (Vilnius: Baltoji Varnelė, 1993).

854 Raimunda Lopata, "Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais," *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. vol. 9. Vilnius: Mintis, 1996.

855 Rimantas Miknys, "Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais," *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. vol. 10 (Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995).

856 Antanas Kulakauskas, *et al*, "Asmuo tarp tautos ir valstybės," *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. vol. 8 (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996).

857 Marius Kundrotas, "Lietuva tautininkų epochoje: tarp autoritarinės diktatūros ir konsoliduotos demokratijos," *Istorija. Mokslo darbai* 79, 3 (2010): 59-68.

858 Liudas Truska, Danutė Blažytė-Baužienė and Mindaugas Tamošaitis, *Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia* (Vilnius, 2009); Liudas Truska, „Aksominė“ Antano Smetonos diktatūra Lietuvoje (1927–1940), "iš Diktatūriniai ir autoritariniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje XX amžiaus pirmojoje pusėje. Ar išmoktos istorijos pamokos? Tarptautinė konferencija (Vilnius: Standartų spaustuvė, 2007), 7-16; *Idem, Lietuva 1940–1990 metais. Okupuotos Lietuvos istorija* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005); *Idem*, "Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940) bruožai," *Parlamento studijos* 2 (2004) 62–94; Liudas Truska, Arvydas Anušauskas and Inga

1999–2004, published in the journals *Study of the Parliament and Genocide and Resistance*, where she discusses the idea of parliamentary democracy in occupied Lithuania⁸⁵⁹; Pranas Povilaitis's, Audronė Viktorija Škiudaitė's book *Lietuviai krikščionys demokratai išeivijoje: 1946–2008 m. (Lithuanian Christian Democrats in exile: in 1946–2008, 2013)* presents the Christian Democrats which during the Second World War has fled to the West.

Significant moments that fall within the scope of this dissertation were thoroughly examined by *Spauda ir valstybė 1918–1940 (Press and State in 1918/1940, 1999)*, Andrius Vaišnys discussed the exercise of the freedom of the press in the interwar era.⁸⁶⁰ Mindaugas Maksimaitis's *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija*⁸⁶¹ (*A History of the Constitutions of the Lithuanian State, 2005*) analyzes the development of Lithuanian constitutionality and the activity of interwar political parties, whereas his *Mažoji Konstituenta. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą*⁸⁶² (*The Little Constitution: The Lithuanian Council and the Reestablishment of Statehood, 2011*) and in less comprehensive works⁸⁶³ examines the activity of political parties in the Lithuanian Council and their role in preparing the first constitutional documents.

Other scholarly works that more episodically rather than comprehensively and systematically shed light on one or another aspect of this dissertation are as follows: the works by Danutė Stakeliūnaitė⁸⁶⁴, Sigitas Jagelevičius⁸⁶⁵, Algirdas Jakubčionis⁸⁶⁶, Gediminas

Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais: MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999); Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai* (Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996); *Idem*, "1940 metų "Liaudies" Seimo rinkimai," *Lituania* 1(21) (1995) 14–38; *Idem*, *Lietuva 1938–1953 metais* (Kaunas: Šviesa, 1995); Liudas Truska and Vytautas Kancevičius, *Stalino ir Hitlerio sandėrių verpetuose* (Vilnius: Mintis, 1990).

859 Nijolė Maslauskienė, "Parlamentarizmo idėja ir okupuotos Lietuvos valdymo sistema 1940–1941 m.," *Parlamento studijos* 1 (2004): 18–29. *Idem*, "Valdininkijos šalinimas iš okupuotos Lietuvos administracijos ir jos keitimas okupantų talkininkais 1940 m. birželio – gruodžio mėn.," *Genocidas ir rezistencija* 2(8) (2000): 7–41; *Idem*, "Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pab. – 1940 m. rugsėjo mėn.," *Genocidas ir rezistencija* 1 (1999): 77–104.

860 Andrius Vaišnys, *Spauda ir valstybė 1918–1940* (Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1999).

861 Mindaugas Maksimaitis, *Lietuvos valstybės konstitucijų istorija* (Vilnius: Justitia, 2005).

862 Mindaugas Maksimaitis, *Mažoji konstituenta. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą* (Vilnius: Justitia, 2011).

863 Mindaugas Maksimaitis, "Parlamentarizmo teisinis reguliavimas Lietuvoje 1918–1940 metais," in *Parlamentas ir valstybinės valdžios institucijų sąranga. Liber Amicorum Česlovui Juršėnui* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2008): 35–71. *Idem*, "Pirmosios modernios mūsų konstitucijos: keliai ir takeliai," in *Lietuvos konstitucinė teisė: raida, institucijos, teisių apsauga, savivalda* (Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2007), 10–28; *Idem*, *Valstybės taryba Lietuvos teisinėje sistemoje (1928–1940)* (Vilnius: Justitia, 2006).

864 Danutė Stakeliūnaitė, "1926 m. gruodžio 17 d. perversmo padalinių legalizavimas: Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos vadovybės pozicija," *Istorija. XLI* (1999); *Idem*, *Valstiečiai liaudininkai, Lietuvos Respublikos vidaus politikoje 1918 m. pabaigoje – 1926 parlamentinė veikla* (daktaro disertacija, Kaunas, 2000).

865 Sigitas Jagelevičius, "Ernestas Galvanauskas – Lietuvos ūkio kūrėjas," in *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)* (Vilnius: Alma littera, 1997).

866 Algirdas Jakubčionis, "Pranas Dovydaitis – mokslininkas politikoje," in *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)* (Vilnius: Alma littera, 1997); *Idem*, "Politinės partijos Steigiamojo Seimo rinkimuose," in *1920–1922 metų parlamentinė patirtis: sprendimų politika, tikslai, aplinkybės (konferencijos medžiaga)* (Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo spaudos tarnyba, 2000).

Ilgūnas⁸⁶⁷ and others overviewed the political realities of life in Lithuania after it regained its independence. Mintautas Bložė examined the establishment of political parties and their activity in independent Lithuania⁸⁶⁸. Vytautas Lesčius⁸⁶⁹ and Deimantas Palkevičius⁸⁷⁰ discussed the imposition of martial law by examining archival documents; they both addressed the questions of authoritarianism and permanent martial law, the activity of the military administration, and restriction of the freedoms of speech and assembly. Raimundas Lopata⁸⁷¹ examined the persecution of the opposition. Artūras Svarauskas and Mindaugas Tamošaitis⁸⁷² analyzed the radicalization of Lithuanian political parties in the 1940s. Arvydas Anušauskas⁸⁷³; Gediminas Rudis⁸⁷⁴, Ričardas Čepas⁸⁷⁵, and Giedrius Janauskas⁸⁷⁶ explored the activity of the USSR secret services, oversight of the then illegal political opposition, restriction of political parties, repressive measures taken by the occupation regime, and the

867 Stanislovas Gediminas Ilgūnas, *Kazys Grinius* (Vilnius: Pradai, 2000).

868 Mintautas Bložė, "Politinių partijų finansavimas Vakarų Europos šalyse," *Politologija* 4 (1999); Idem, "Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje," iš *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema*. Vol. 1 (Kaunas: Naujasis lankas, 1997); Idem, "Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje," iš *Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema*. Vol. I (Vilnius, 1997): 50–91; Idem, *LKP darbas su inteligentija fašistinio režimo metais (1926–1940)* (daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus valstybinis universitetas, 1978).

869 Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920* (Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras, 1998); Idem, "Lietuvos miestų ir apskričių karo komendantūros," in *Karo archyvas*. Vol. 15 (Vilnius: Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, Leidybos centras, 1998); Idem, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos Karo Akademija, 2004); Idem, "Lenkų provokacijos neutralioje zonoje 1921–1923 metais," in *Karo archyvas*. Vol. 22 (Vilnius, 2007), 153–290.

870 Deimantas Palkevičius, "Kariuomenės komendantūros 1918–1920 m.," in *Lietuvos archyvai*. Vol. 12 (Vilnius: Lietuvos Respublikos Krašto apsaugos ministerija, Leidybos centras, 1999), 64–95.

871 Raimunda Lopata, *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1998).

872 Mindaugas Tamošaitis, "Valstiečiai liaudininkai jungtiniame antimetoniškos opozicijos sąjūdyje „Ašis“ (1938–1939 m. pradžia)," *Lituanistica* 57, 4(86) (2011): 386–404. Idem, "Lietuvių politinių partijų ir ideologinių srovių (iki 1940 m.) istoriografija," *Istorija* 84 (2011): 49–65; Artūras Svarauskas and Mindaugas Tamošaitis, "Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje," *Istorija* 68 (2007): 43–57; Danutė Blažytė-Baužienė, Mindaugas Tamošaitis and Liudas Truska, *Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia* (Vilnius: Baltos lankos, 2009).

873 Arvydas Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)* (Vilnius: Mintis, 1993); Idem, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais* (Vilnius: Mintis, 1996); Idem, "Sovietinis genocidas ir jo padariniai Lietuvoje," iš *Komunistinis genocidas Lietuvoje: Konferencijos 1997 m. lapkričio 29 d. pranešimai* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997), 3–12; Idem, "Komunizmo nusikaltimai Lietuvoje. Istorinė statistinė apžvalga," in *Komunizmo nusikaltimų įvertinimas. Tarptautinis kongresas: 2000 m. birželio 12–14 d., pranešimų tezės* (Vilnius: Seimo leidyklas „Vilniaus žinios“, 2000), 50–52.

874 Gediminas Rudis, "Augustinas Voldemaras ir voldemarininkai," in A. Voldemaras, *Pastabos saulėlydžio valandą* (Vilnius: Mintis, 1992); Idem, "Jungtinis antimetoniškos opozicijos sąjūdis 1938–1939 m.," iš *Lietuvos istorijos metraštis 1996 metai* (Vilnius: Lietuvos TSR Mokslių akademija, 1997), 182–215.

875 Ričardas Čepas, *Plečkaitininkai* (Vilnius: Vaga, 2000); Idem, *Mirties dekretas – demokratijos gynėjams* (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001).

876 Giedrius Janauskas, "Jėga nėra teisė: 1938 m. Lenkijos ultimatumas ir Lietuvos visuomenė," iš *Prievertos vaisiai. Lietuva – Lenkijos santykiai 1920–1940 metais* (Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Leidykla, 2002), 93–120.

influence of such a regime on the government and the Communist Party. Historian Juozas Matusėvičius⁸⁷⁷ defended his doctoral dissertation on the cadre politics in the Communist Party, the turnover of its administration, and the formation of its nomenclature. Zita Šličytė⁸⁷⁸ analyzed the criminal activity of the Communist Party in Lithuania and the legal role of institutions in the Lithuanian Soviet Socialist Republic. Andrius Vaišnys⁸⁷⁹, Arida Papaurėlytė⁸⁸⁰, and Dangiras Mačiulis⁸⁸¹ wrote on the question of press censorship, while Vaidas Jurkevičius⁸⁸², Vidas Pečkys⁸⁸³, Elena Masnevaitė⁸⁸⁴ Algirdas Miškinis and Giedrė Ulevičiūtė⁸⁸⁵ discussed the questions regarding the funding of modern political parties.

Given all the above, I came to a conclusion that the development of the legal regulation of Lithuanian political parties attracted most attention from political scientists, but from historical and legal perspectives it was examined in a fragmentary and superficial manner. There is no comprehensive and cohesive work on this subject. Romeris, too, expressed his surprise at the fact that only a few scholars examined political parties from a legal perspective: “given the important role that political parties play in modern political life, one should expect a wealth of literature on this subject. Yet for some reason the case is to

877 Juozas Matusėvičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1940–1941 metais* (daktaro disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1993).

878 Zita Šličytė, “Baudžiamoji atsakomybė už lietuvių tautos genocidą,” iš *IX pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumo tezės. 1995 m. lapkričio mėn. 22–25 d.* (Vilnius: Lietuvos mokslininkų sąjunga, 1995), 196–197; Idem, “Lietuvių tauta – komunistinio genocido auka,” in *Komunistinis genocidas Lietuvoje: Konferencijos 1997 m. lapkričio 29 d. pranešimai* (Vilnius: Lietuvos gyventojų genocidė ir rezistencijos tyrimo centras, 1997), 13–24; Idem, “Komunistinis genocidas okupuotoje Lietuvoje,” in *Komunizmo nusikaltimų vertinimas. Tarptautinis kongresas, 2000 m. birželio 12–14 d., pranešimų tezės* (Vilnius: Seimo leidykla „Vilniaus žinios“, 2000), 35–36.

879 Andrius Vaišnys, *Spauda ir valstybė 1918–1940* (Vilnius: UAB Biznio mašinų kompanija, 1999).

880 Arida Papaurėlytė, “Cenzūra tarpukario Lietuvoje,” *Literatūra* 37, 1 (1999): 153–168; Idem, “Spaudos laisvė ir cenzūra Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940,” *Informacijos mokslai* 15 (2000): 44–54. Idem, *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.* (daktaro disertacija, Vilnius, 2003).

881 Dangiras Mačiulis, *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais* (Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005).

882 Vaidas Jurkevičius, “Politinių partijų finansavimo teisinio reguliavimo prigimtis: viešosios ir privatinės teisės sąveika,” *Jurisprudencija* 20(1) (2013): 141–164; Vaidas Jurkevičius and Egidija Tamošiūnienė, “The issues of funding of political parties in Lithuania from the perspective of private law,” *European scientific journal* 9,16 (2013): 291–303; Vaidas Jurkevičius, “Politinių partijų finansavimas Lietuvoje: tinkamiausio modelio paieškos,” *Politologija* 2(50) (2008): 76–110.

883 Vidas Pečkys, “Politinių partijų finansavimas: aktualijos ir problemos,” *Socialinių mokslų studijos* 3(2) (2011) 443–458.

884 Elena Masnevaitė, *Politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimo teisinis reguliavimas Lietuvoje* (daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2010); Idem, “Nauja Lietuvos Respublikos politinių partijų ir politinių kampanijų finansavimo bei finansavimo kontrolės įstatymo redakcija – politinis impulsas ar būtinybė?,” *Parlamento studijos* 11 (2011); Idem, “Konstitucija ir politinis procesas: regreso anatomija,” iš *Lietuvos Respublikos Konstitucijos dvidešimtmetis: patirtis ir iššūkiai: recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys*. Sudarė Egidijus Kūris ir Elena Masnevaitė. (Klaipėda: Druka, 2012).

885 Algirdas Miškinis and Giedrė Ulevičiūtė, Lietuvos politinių partijų finansavimo šaltinių analizė. *Business systems and economics* 3 (1), (2013): 79–92.

the contrary. The topic of political parties ... in the fields of national and public law has been neglected.”⁸⁸⁶

As lawyers are in no hurry to analyze the legal situation of political parties, political scientists stepped up to the plate; however, the latter see legal issues as secondary. With an aim to fill the lacuna pointed out by Romeris and to separate political categories from the legal ones, this dissertation presents an historical overview of the regulation of Lithuanian political parties on the basis of legal acts and extant documents.

Novelty of This Work

The novelty of the dissertation lies in its thematic word “Lithuania.” No thorough research on the topic of this dissertation has ever been conducted in Lithuania (I have in mind the systematic analysis). There are no dissertations or scholarly works devoted to a comprehensive analysis of the development of the establishment, entrenchment and working of political movements and political parties from the historical viewpoint. The work is focused on Lithuania, it is clear that such studies are not dispensed abroad.

Up until now, scholars have unfortunately devoted little attention to the Lithuanian legal regulation and its development as regards political movements and political parties. More broadly, this topic has been addressed in the field of political science. Yet most scholars have left us various articles that, in a fragmentary fashion, briefly discuss one or the other stage of development regarding the legal regulation of political movements and political parties in Lithuania. There are a couple of monographs that go more in depth into political rather than legal issues. As in Lithuania legal historians examined the development, role, and legal regulation of political movements and political parties in a fragmentary fashion, and a large chunk of their research was ideologically tainted (due to the Soviet propaganda machine) and should therefore be approached with caution, the systematic analysis of political parties are of special relevance. In short, a lack of comprehensive, in-depth, and consistent theory-focused research should attract the attention of scholars of this field.

The research object of this dissertation is multi-dimensional because political parties have, in all time periods, been an object of interest among scholars of various fields (such as philosophers, political scientists, sociologists, public administration and management specialists, and others), alongside politicians and other public figures. Most probably, it will remain such in the future. Thus, the research on political parties was always relevant and brings new things. Although scholars explore political parties in depth in their work, they most often treat them as part of the political process and the social principle or process rather than as an historical component of the law and the development of a nation-state. This dissertation is one of the first scholarly works that, with the help of archival documents, shows the legal regulation of Lithuanian political parties and its development at various stages of Lithuanian statehood.

The dissertation is without doubt innovative because of its form, that is, its documentary, objective, and factual archival materials about the development of the establishment, entrenchment and working of political parties in the period of 1918–1940. The dissertation uses historical and factual materials as empirical facts for illustrating the legal and factual status of political movements and political parties and the contradictions

886 Mykolas Romeris, *Valstybė* Vol. 2 (Vilnius: Pradai, 1995), 163–164, 170.

contained therein. The empirical materials and data are interpreted in an innovative way outside the bounds of ideological conviction.

However, the biggest novelty of this dissertation is represented by the attitude of the methodology of research to provide opportunities to analyze not only the legal status of political parties, as it has been established by legislation, but also its social consequences; in other words, to understand the development of legal status of political parties during this period in Lithuania with findings of theoretical generalization for the present and for the future.

Methodology

During my research I collected documents on the basis of the *methodology for the collection and analysis of documents*. This study mainly uses national legal acts from various stages of statehood development; effective and ineffective foreign statutory acts and projects; circular letters, recommendations, explanations, and other documents from national institutions; as well as scholarly books, academic journals, and other periodicals. I used the collected data to present a comprehensive overview of the development of legal regulation as regards political parties, so I gathered documents produced at various stages of Lithuanian statehood.

With such a collection of important documents, I sought to demonstrate the development of the legal regulation of political parties in the Republic of Lithuania. In other words, I sought to analyze political parties from a legal viewpoint, without an in-depth analysis of areas already covered by political scientists. In this dissertation, I analyze legal acts by means of which I described the regulation of political parties and their influence on the development of statehood and constitutionalism. Additionally, I explore scholarly works that allow for a more accurate depiction of the content of legal acts and a more innovative explanation of legal categories and phenomena.

I collected the research data and scholarly journals (and articles therein) that can be found in international scholarly databases. I selected newspapers and popular journals according to their publication date, the name of their publisher, and the validity of their data. I perused statutory acts according to the following criteria:

- a) their relevance (statutory acts differed according to the stages of Lithuanian statehood during which they were produced);
- b) legal power (laws on societies, the press, meetings, the state of emergency, and other laws; secondary legislation regarding military commandants, circular letters by district heads, instructions, *etc.*; competencies of the institution that issued laws at the top, national, and local levels);
- c) their territorial validity (national, foreign, international, and regional legal acts).

This study uses two types of historical data: primary sources that directly shed light on the legal regulation of Lithuanian political parties, and secondary sources that allow for indirect interpretations about the legal regulation of political parties. Primary sources are most significant. They are important in explaining and interpreting the legal regulation of Lithuanian political parties. Secondary sources consist of reports on historical events and their interpretations, all presented by people who were not direct witnesses to the events and based their interpretations on the results of other researchers. In historical research, such sources are prevalent because most often researchers are not present at various

historical events. For a more thorough investigation and evaluation of my scholarly topic, I used both primary and secondary sources.

In this dissertation, I employed common methods of scholarly research, which was further determined by the particularities of my research topic and my goal to ascertain *objective truth*. This work distances itself from political and ideological pronouncements that shackled ethnographic Lithuania during its various stages of statehood. The legal regulation of Lithuanian political parties should be assessed along with the country's system of legal values, trends in political life, and guarantees of human (and political) rights. As a result, the wholeness of these processes demands for methods that would allow to show their specificity. In the process of writing this dissertation, I used various research methods, among which were those: historical, chronological, logical-analytical, systemic, teleological, and linguistic.

The historical-legal nature of this dissertation topic, "Political Parties and the Development of Their Legal Status in Lithuania in 1918–1990," naturally determines the choice of my scholarly methods. Since my research carries an historical aspect, I conducted most research by means of the *historical method*. It allowed me to determine the appearance of political parties, discuss aspects of their development, and reasons for their appearance. The use of historical methodology helped to ensure the consistency of historical events, the explicitness of conclusions and explain the development of the relations between the rights and the law in Lithuania. For example, an analysis of legal acts that regulate the standing and activity of political parties, instructions, and circular letters included the particular legal and political circumstances of that historical period. In order to ensure consistency in research, I combined this method with the chronological method. Lithuanian legal acts that regulated Lithuanian political parties and decisions made by public institutions that influenced the legal standing and activity of political parties have been analyzed following the chronological order.

I applied the *logical-analytical method* in my evaluation of facts, explanation of the contents of legal acts, generalizations, and conclusions. For instance, in my assessment of the legal standing of political parties and their activity possibilities after the coup of December 17, 1926, I paid attention not just to temporary legal acts that remained in effect but also to legal and political circumstances that effected changes in the legal standing and activity of political parties. Moreover, in 1940, as the Soviet Union occupied Lithuania, this method allows for a proper evaluation of changes in the country's legal regulation; it allows to explain them and draw logical and valid conclusions. In my analysis of the concept of political party, I had to place it in the context of the law of that period because it differed at various stages of statehood. This method helped in identifying the above changes and ascertaining general patterns.

The *systemic method* seeks to ascertain how the introduction of a state of emergency influenced the legal regulation of interwar political parties. The exploration of both legal acts and the country's political life helps in determining the legal regulation of political parties. By means of this method, I uncovered and explained the relations between various branches of the law, that is, the legal regulation of societies, meetings, the press, and a state of emergency. The latter are related to other social phenomena as well, such as the development of democratic processes, coups, and occupation. For instance, the validity of legal acts after the 1926 coup can be ascertained only after a systemic evaluation of legal

acts in effect at that time, that is, after determining the continuity of legal regulation as regards political parties. Or, the occupation of Lithuania on June 15, 1940, its annexation on August 3, 1940, and their consequences for the legal regulation of political parties can be explained only by a joint evaluation of all legal acts.

The *teleological method* seeks to ascertain the formulation methods and the contents of concrete legal rules, as given by the law-making body. This method helps to analyze legal acts and recommendations of public authorities. By dint of this method, I explained laws adopted before December 17, 1926, as they did not undergo a speedy revision after the coup (see the 1922 Constitution of Lithuania and Laws on Societies, the Press, and Meetings). The teleological method allows uncovering the meanings of internal legislative rules and legal decisions, possibilities of their interpretation, and consequences. As a result, this method helps to explain the influence of the 1926 coup on the legal regulation regarding political parties, as well as to identify the possible interpretations and legal consequences of the pre-1926 legal regulation of political parties. Additionally, this method helps to determine the influence of the June 1940 events on the subsequent regulation of political parties (as for the events, I have in mind the following facts: the June 19, 1940, ban on the Union of Lithuanian Nationalists, the June 15 legalization of the Communist Party in Lithuania, and the June 28 legalization of the Union of the Lithuanian Communist Youth).

By means of a textual analysis, the *linguistic method* explains the meaning of legal provisions regulating Lithuanian political parties. The linguistic analysis of legislative rules reveals the real meaning of a rule and its relation to other rules. I follow the rules of grammar, syntax, etc. in my analysis of legal texts. This method helps to properly understand the intentions of the law-making body and to identify the lacuna in and methods of the legal regulation of political parties. They show that the legal regulation as regards political parties changed right after the 1926 coup, although new legal regulations had not been introduced. In addition, while analyzing the twentieth-century materials, it is important to properly understand the meanings of concepts in use.

Although the Doctoral Thesis is written in the area of law history, it pursues clear interdisciplinary approach, which in the last decades of the XX century has eliminated an absolute autonomy of law science dominating hitherto. The Doctoral Thesis also uses the insights of political science theory necessary to develop the subject topic. Therefore, the methods which are more specific to the field of political sciences, i.e. methods of political sociology and a normative-value method were employed.

The *method of political sociology* was used in the Doctoral Thesis to investigate the state's political system in order to explain the relationship of political development with the organisational structure of the state and their interaction with political parties. In addition, this method helped to disclose intercourse between the election institute and political structures. Determination of social interactions helped to identify interdependence among the state political system, political institutions and political parties.

The *normative-value method* helped to identify the importance of political processes and events to the society, assurance of human rights and the development of justice in Lithuania. In this case, democracy in the United States of America is usually used as a criterion of the optimal model of the society, whereas the development of other systems is considered as a move toward this ideal model.

The above scholarly methods seek to present a clearer picture of the regulations as regards Lithuanian political parties, reveal flaws in their regulation and other changeable elements, as well as explain the pivotal changes that happened in the legal regulation of political parties in the early twentieth century.

This dissertation analyses legal statutory acts that regulated the creation of the first political parties and their activity, as well as the influence of the legal regulation on the formation of the Lithuanian party system. It also explores the impact of the development of the party system on Lithuanian statehood and constitutionalism.

In order to present a comprehensive analysis, this work examines the legal regulation in force at various stages of statehood and the realities of those times. It evaluates the degrees to which the legal regulation corresponded with objective reality at various stages of statehood; it also evaluates the influence of social conditions on the legal regulation of the political party.

Dissertation Structure

The first chapter, “Conception of Political Parties,” presents the origin, concept and its changes of political party. The institute of political representation also grew stronger, and Lithuania was no exception to these developments. On the other hand, the cause that led to the appearance of first political parties and their spread is no less important because it united Lithuanians under the banner of those who sought Lithuanian independence. This chapter analyzes the institutionalization process of political parties in Europe. It discusses the new amendments to the constitution that paid more attention to the institute of human rights, protection of freedoms, and political rights, because for the first time in world history political parties got institutionalized on the constitutional level.

The chapter analyzes both the evolution of statutory regulation of political parties, according to enforceable legislation, and the status of political parties according natural law. In fact, in this subject matter, the study of written acts – in the perspective of legal positivistic research on *lex specialis*, i.e. legal acts regulating political parties, elections and other relevant branches of law – would be too formal: it is necessary, for explaining the phenomenon of groups acting „politically“, also to analyze political parties in the perspective of natural law. Therefore, the chapter deals with the natural law concept of political party, based on the methodological justification: if the political parties are established and acts in the context of a society which increasingly becomes more and more public power oriented, the actual socio-economic status of political party should be investigated necessarily also in the context of social groups acting „politically“ against the state, opposing it in searching another „political“ dimension of representation of interest that state does not guarantee.

The second chapter, “The Prehistory of Political Parties of Lithuania (from the end of 19th century to 1918),” consists of two subchapters, “Political Movements as Forerunners of Political Parties” and “The Reasons of the Birth of the First Parties, Their Goals in Lithuania.” The first subchapter describes the possibilities that existed for public activity in Lithuania under tsarist Russia. It reveals reasons that led to milder tsarist administrative policies in the early twentieth century. Also, it examines the creation of revolutionary organizations that appeared as a result of such policies, and it analyzes the process of

coming together of the Lithuanian nation. This subchapter also discusses the contribution of the Lithuanian intelligentsia to the awakening of Lithuanian national consciousness: its publication of first Lithuanian-language newspapers and establishment of clandestine schools, societies, and clubs. More in detail, it discusses the first concentrated attempts of Lithuanian intelligentsia at national activity: the publication of the nationalist newspapers *Aušra* in 1883 and *Varpas* in 1889. At the end of the nineteenth century and early twentieth century, the Lithuanian intelligentsia ever more so often began championing the idea that it is necessary to create Lithuanian political parties. The Left was first to create a political party in 1896; they created the Lithuanian Social Democratic Party. At that time, many political groups were in the throes of formation, so it was often difficult, from a legal viewpoint, to differentiate illegal political groups from political parties or other public organizations. As a result, this chapter devotes greater attention to the discussion of a concept of the “establishment” of a political party in an attempt to introduce a party as a subject of law. The subchapter ends with a conclusion that in the the formation of groups by the Lithuanian intelligentsia in the fin-de-siecle period, the groups with political goals organized by it are not seen as parties from a legal viewpoint.

The second subchapter initially focuses on the first attempts to regulate political parties and their activity. It discusses the tsarist October Manifesto (October 17(30), 1905), on the basis of which, for the wellbeing of people, tsarist subjects were granted the freedoms of the individual, the press, assembly, and association. On March 4, 1906, “The Temporary Rules on Societies and Unions” determined the legal standing of societies and the obligatory registration of their statutes. On March 4, 1906, “The New Temporary Rules on Meetings” were adopted; they established general rules for the organization of meetings and their conduct. The subchapter analyzes changes in the standing of political parties and their activity regulation during the occupation years by Wilhelmine Germany when on July 28, 1915, the German Commander-in-Chief issued a Decree on the Rights of Meetings and Societies in the occupied Russian territories on the right bank of the Vistula River. The decree closed all political societies and banned the establishment of new societies. The subchapter also presents the Vilnius Conference that set up the Lithuanian Council who fought for Lithuanian independence and established illegal Lithuanian political parties that influenced the formation of political affiliations. The pronouncements made by both the organizing committee of the Vilnius conference and the conference delegates themselves bear witness to a search of identity in an organization (a party, an association, a group, etc.) and an attempt to establish criteria for classifying various public organizations from a legal viewpoint. The subchapter ends with a conclusion that the *de jure* establishment of political parties and their activity was impossible until the establishment of Lithuanian independence.

The third chapter, “The Legal Standing of Political Parties in 1918–1926 in Lithuania,” consists of four subchapters, “Regulation of Political Parties by the Law of Independent State and the Establishment of the First Political Parties,” “The Legal Guarantee of Activity of Political Parties,” “The Restriction of Activity of Anti-State Political Parties” and “The Role of Political Parties in Democratization of the Political Life of the State.”

The first subchapter discusses the Law on Societies that came into effect on November 24, 1919, in independent Republic of Lithuania. The law determined the legal status and

activity of societies and political parties; it received critique for giving wide competencies to the national administrative machine. This section also presents the announcement of December 17, 1919, from the Ministry of Internal Affairs, which was the first source that presented a list of societies registered in the Department for the Protection of Citizens. This announcement informed about the first legal registry of Lithuanian political parties; the section discusses its importance.

The second subchapter consists analyzes the assembly that are enshrined in the Lithuanian Constitution. They are directly linked to the possibilities of activity for political parties. This subsection discusses the Law on Meetings of February 21, 1920, which placed meeting organizers under the obligation to inform the police about organized meetings; and other legal acts that, although indirectly, influenced the regulation of the freedom of public life. The section analyzes the freedoms of speech, the press that are enshrined in the Lithuanian Constitution. This subsection discusses the Law on the Press of November 30, 1919, which defined the criteria for highly classified information. Besides, this section discusses the effectiveness of administrative measures for ensuring the implementation of these rights.

The third subchapter describes the political circumstances under which, once Lithuania declared its independence, the new and independent national bureaucratic apparatus came into existence. Europe just went through World War I; the Red Army kept on attacking; up until the autumn of 1919, the defeated German soldiers resided in the territory of Lithuania; Lithuania engaged in military conflicts with the neighboring countries; and communist parties began their anti-governmental activity. To protect its independence from the above mentioned threats, the Lithuanian government imposed a permanent martial law. Such a state of affairs led to the restriction of fundamental civil and democratic rights and liberties in Lithuania. This section analyzes the control of communists by commandant offices. It discusses the 1919 Emergency Statutes on National Protection that regulated martial law; it criticizes the undefined hypotheses and platitudes in the rules therein. The latter allowed for abuses of power by military commandants who resorted to coercive administrative measures and violated the proclaimed democratic rights and freedoms.

The fourth subchapter explores the most important rules set in legal acts regulating elections, such as the Law of 1919 on the Protection of Suffrage that imposed legal responsibility for any violation of suffrage, the Law of 1919 on the Election of the Lithuanian Constituent Parliament that for the first time in Lithuanian history established regulations regarding the electoral procedure for representation and set forth the main democratic electoral principles, the Law of 1921 on Municipal Elections, and the Law of 1922 on Parliamentary Elections that not only continued to buttress the democratic electoral principles but also ensured the development of political pluralism in Lithuania. This section also discusses elections to the constituent, first, second, and third parliaments. It highlights the fact that the elections followed the electoral system of proportional representation, as the voters gave their votes to political parties and candidates nominated by various groups. This section presents election results and the influence of the electoral procedure on the formation of political pluralism.

After discussing the political standing of parties and regulation as regards their activity, I came to a conclusion that although the law-making body did not have any experience in

law-making, which would have helped in avoiding the failings identified in this section, it nonetheless set legal acts that both defined the legal standing of political parties and set guarantees for their activity allowing political pluralism in Lithuania.

The fourth chapter, “The Legal State of Political Parties after the Coup of December 17, 1926”, consists of four subchapters, “The Legal Opportunities to Act of Political Parties in 1926–1936”, “New Legal Standing of Political Parties in 1936–1939”, “The Legal State of Political Parties in the Klaipeda Region” and “The Government of United Work as the Value of Political Pluralism Recognition During the Last Years of Lithuanian Independency.”

The first subchapter, “The Legal Opportunities to Act of Political Parties in 1926–1936” of the fourth chapter consists of four sections: “Evaluation of the Social Purpose of Political parties,” “Social and Legal Assumptions for the Entrenchment of Autocracy of the Union of Lithuanian Nationalists,” “The Role of the Union of Lithuanian Nationalists in Forming the Apparatus of the Authority of State” and “Legal Restriction of the Activity of Political Parties Removed from Ruling the State.”

The *first section* changes of the concept of political parties after December 17, 1926. Denigration of the freedom of public activity and support of political pluralism replaced the feelings of respect they once engendered; political parties were accused of dividing and antagonizing the nation. The *second section* chapter begins with the coup carried out on December 17, 1926. It discusses its causes and aftermath. In establishing their power, the organizers of the coup took advantage of loopholes that existed in legal acts adopted in the parliamentary period. The *third section* examines the Law of 1931 on Presidential Elections in the Republic of Lithuania. It established the requirement that special national representatives, as chosen by regional (*valsčius*), district, and municipal councils, hold the mandate to elect a president. On December 2, 1931, the elections of special national representatives were held; only “municipal representatives” took part in them. On December 11, 1931, the presidential “elections” were held, with the electorate having only one candidate to choose from. The subsection briefly discusses the Law of 1929 on Municipality (Version of 1931) and how it tightened the oversight of municipalities and restricted the rights of voters and municipal councils. It also discusses the organization of municipal elections in 1931 and the role of the Union of Lithuanian Nationalist in them. The *fourth section* introduces although the coup did not immediately lead to changes in the Lithuanian Constitution or other legislative acts, it led to changes stirred by the implement of authority and the permanency of a state of emergency. After the coup, President Smetona disbanded the Parliament on April 12, 1927, and by means of administrative instruments, he would systematically create obstacles to the activity of opposition parties (that is, to their right to organize meetings, issue party publications, etc.). The section analyzes the Law of 1932 on Meetings and Leisure Activities, which legalized the procedure for the organization of meetings, including political meetings, and, if compared to the Law of 1920 on Meetings, set additional requirements for the organization of meetings. The section presents the Press Law of 1935, which legalized national propaganda and the national control of the press. This law and its supplementary legislation set up mechanisms that *de facto* eliminated the opposition press.

The second subchapter “New Legal Standing of Political Parties in 1936–1939,” of the fourth chapter consists of three sections: “Changing of Regulation of Political Parties: the

Law on Association in 1936,“ “The Closure of Political Parties and the Election of the Fourth Seimas as Establishment of the Autocracy of the Union of Lithuanian Nationalists“ and “The Status of Political Parties According to the Constitution of Lithuania (11 February, 1938) and other Legal Acts.“

The second subchapter “New Legal Standing of Political Parties in 1936–1939“ introduces the attitudes of Smetona toward the nation-state and the role of political parties in it. According to President Smetona, partisan fragmentation and canvassing for votes did no good to the country because they encouraged social confrontation and fragmentation. Moreover, political fights usually helped those that were not among the “most honest and wisest” to win the elections. Smetona denied the existence of political parties as a necessary precondition for a democracy, yet he recognized the usefulness of an organized society.

The second section consists of three subsections: “Changing of Regulation of Political Parties: the Law on Association in 1936,“ “The Closure of Political Parties and the Election of the Fourth Seimas as Establishment of the Autocracy of the Union of Lithuanian Nationalists“ and “The Status of Political Parties According to the Constitution of Lithuania (11 February, 1938) and other Legal Acts.“

The *first section* discusses the gradual transition of the Union of Lithuanian Nationalists to a one-party system in the parliamentary elections of 1936. In 1936, the parliament adopted a new version of the Societies Law, Article 48 of which set forth that the Minister of Internal Affairs acquired the right to suspend or terminate the activity of a society or its chapter if he saw a need to protect the state or society, and other governmental or social affairs. According to the decree of February 6, 1936, all political parties but the Union of Lithuanian Nationalists had to cease their activity. Only the Klaipeda region was exempt from this because of its autonomous character.

The *second section* examines the Parliamentary Election Law of 1936, which introduced a democracy on paper only and a one-party system in Lithuania. In an attempt to control the possibilities of active and passive suffrage, this law created mechanisms for ensuring the elimination of competition among political parties by way of election. The section describes the role of the Union of Lithuanian Nationalists in organizing parliamentary elections and the odds of other political powers at making use of the passive suffrage.

The *third section* analyzes the possibility of political parties to act after February 6, 1936. It analyses changes in the regulation of political parties after the adoption of the Lithuanian Constitution of February 11, 1938, as arbitrarily granted by the President.

The third subchapter of the fourth chapter “The Legal State of Political Parties in the Klaipeda Region” presents the activity of political parties in the Klaipeda region. As Lithuanian Major struggled with communists, Lithuania Minor, or the Klaipeda Region, struggled with other problems. After World War II, right after uprising of January 15, 1923, Klaipeda was annexed by Lithuania. The establishment of pro-German parties and the lively anti-governmental activity were major problems for the Lithuanian government. Briefly, this section presents the elections of October 19, 1925, to the region’s parliament, the election results, and the role of German political parties in these elections. The subchapter reviews the situation of political parties in the Klaipeda region; it looks at the election results of the regional parliament in Klaipeda and the measures used to preempt the influence of political parties in the area, alongside the results thereof. It analyzes the importance of the Noiman Case on the status of political parties and their activity in the Klaipeda region.

The fourth subchapter, “The Government of United Work as the Value of Political Pluralism Recognition During the Last Years of Lithuanian Independency,” analyzes the adoption of the Lithuanian Constitution of 1938, which removes the participation of Lithuanian citizens in the national system of governance, strengthens the powers of the executive branch of the government, and influences political freedoms. This subchapter also explores attempts at saving Lithuanian independence on the eve of World War II, that is, the creation of the government supported by the majority of Lithuanian society. As a result of the changing political situation, on March 25, 1939, Prime Minister Vladas Mironas invited representatives of illegal opposition parties to a meeting that elected a new Cabinet of Ministers, often called the Cabinet of National Unity for its representation of various political groups.

The fourth chapter presents the first attempts to regulate the status of political parties in Lithuania. The main theme of the chapter is consolidation of political pluralism in Lithuania and reasons of its renouncement after December 17, 1926. The chapter reveals that abandonment of political pluralism as the guarantee of democracy was a result not only of the dominant political tendencies in Europe, but also of incomplete legal acts which were adopted in the democratic period of Lithuanian statehood.

The fifth chapter, “The Occupation and Annexation of Lithuania in 1940. The closure of Political Parties of Lithuania,” discusses the impact of the first Soviet occupation on the Lithuanian party system: the closure of the Union of Lithuanian Nationalists and the Organization of the Lithuanian Youth on June 19, 1940; the dissolution of the Lithuanian Parliament on June 27, 1940; the proclamation of the Law on the Termination of All Publications in Print before June 20, 1940; the adoption of legal acts regulating the electoral procedure to the People’s Parliament on July 5, 1940; the organization of the elections to the People’s Parliament on July 14-15, 1940; the adoption of the provisions of the Constitution of the Soviet Socialist Republic of Lithuania during an ad hoc meeting of the People’s Parliament on August 25, 1940, which gave a special role to the Communist Party; as well as other decisions made by the occupation government, leading to the strengthening of the Communist Party and the elimination of political pluralism.

After examining the creation of a democracy on paper in the fourth chapter, I came to a conclusion that during its occupation Lithuania had a one-party system as it rejected the principle of political pluralism and silenced the people who tried to bring back democratic political rights to the country.

This dissertation ends with the Conclusions Chapter.

CONCLUSIONS

1. In Lithuania – which has been part of Czarist Russia from the end of 19th Century to the beginning of 20th Century – the birth of political movements (which have rallied around illegality) allowed the press: in fact the Movement of the Lovers of Lithuania (*Lietuvos mylėtojų draugija*) has published the newspaper Aurora (*Aušra*); the Association of Lithuania (*Lietuvos draugija*) established in Warsaw has published the newspaper Bell (*Varpas*); Catholics have established the Guardian of the Homeland (*Tėvynės sargas*); socialdemocrats have established The Worker of Lithuania (*Lietuvos darbininkas*); the churchmen have established the Review

(*Apžvalga*), which have searched to shape the national consciousness of Lithuanian nation, maintaining national identity, and ultimately to prepare the people to seek for an independent State. This purpose created those movements as political entities. So these political movements were opposed by Czarist Russian laws, which were into force on Lithuanian territory at the time. These political movements could be considered as the predecessors of political parties. Political movements cannot be equated with political parties, not only because of their formal features, but also because of material peculiarities. Historically, political movements are not seeking a structured representation of any organized social group, but of more general ideals, while political parties are mainly characterized by representation of interest group. In that time, the political purpose of movements of Lithuania was to develop consciousness of a whole Lithuanian nation in its ethnic and political awareness, to prepare the nation as a subject of the restoration of an independent state.

2. In Lithuania it is fully possible to concern political parties only after the restoration of the State of Lithuania, when the political parties began to realize the idea of the representation of people's interests and began to represent various social groups in the Parliament. After the proclamation of the independence of the Republic of Lithuania and the adoption of the Provisional Constitution of Lithuania in 1918 and the Law of Associations in 1919, the legal conditions for the first establishment of political parties were finally created. In fact these legal acts, for the first time in the history of Lithuania, were approved and consequently they developed the legal status of political parties and determined the legal framework for their rights and duties, thus ending the era of political movements. The political parties' rights to establishment, meeting, action, participation in elections, etc. were guaranteed; in addition obligations connected to this legalization have been also defined (e.g., the compliance of the laws of the State, the prohibition of topping interests of represented social group above the public interest). When the imbalance has been reached between the rights and duties in the legal statute of political parties they have started to work not only as a guarantee of democracy but also as a factor of social destruction and destabilization (during the term of eight years of the independence of Lithuania thirteen ministers have resigned from office). The breach of these duties has taken to the events of 1926, which has changed a lot the legal statute of political parties.
3. When the organizers of the Coup d'Etat have taken the power, they have held all statutes which have been enforced before the Coup, particularly without amending neither the Constitution (1922) nor other statutes regulating political parties and their activity. On the other hand, the organizers of the Coup d'Etat have started to interpret these statutes differently, according to their aims. Firstly, this result has been achieved by: *i*) the use of abstractiveness of the Statutes of Extraordinary Protection of the State (1919), which has regulated the state of emergency; *ii*) the circulars of military commandants on press purity assurance (1927); *iii*) the establishment of the Great Council (*Lietuvos didžioji taryba*) made by Lithuanian government in 1928 and its decisions based on the reinforcement of coordination of propaganda also by press; *iv*) the circulars of 28 January 1927; 7 July 1927; 12 May 1931, etc. of the Ministry of Internal Affairs, which have restricted the rights granted to political parties by the Constitution and statutes (in particular, the right

to uncensored press and the right to organize meetings); *v*) the circulars of the Board of the Union of Lithuanian Nationalists (1927–1934), which have prescribed to the institutions and public officers of the state to establish more effective control on press and meetings.

4. After the coup, the legal regulation of political parties have *de facto* moved away from the main standards of a democratic State; because of the dissolution of Parliament and no-appointment of a new election date for electing the Seimas, political parties were out from political representation and from governing the State. Moreover, in the absence of parliament, it has disappeared the opportunity for political parties to represent the social differentiation in the legislative authority and, with it, the requirement of legal action of political parties themselves. In other words, the political parties have lost the opportunity and the right to pursue their own characteristic features. Moreover, it was created legal measure which prevented political parties from the establishment and from fighting for their right to return to the political life of the state. Therefore, political parties have lost the possibility to influence effectively decisions of government and the exceptional function of representation which is typical to them. In preparation for the looming parliamentary elections of 1936 and later, the government adopted new versions of legal act on Societies (1936), Press (1935), Meetings and Leisure Activities (1932), which granted to officials of the Minister of the Interior access to wide powers outside the bounds of the Constitution in order to obstruct the freedom of associations and unions, therein political parties. It has been established an organized wide control on natural and legal persons' public life. After the adoption of these legal acts by 6 February 1936, date of the Notification of the Minister of the Interior, all political parties, except the Union of Lithuanian Nationalists, were "closed". Therefore, a new legal status of political parties has been established. It was, on one hand, the withdrawing of democratic ideals, but, on the other hand, a way to stabilize the political situation in the country.
5. Only people loyal to the Union of Lithuanian Nationalists could receive the assistance of the state and higher positions in the authorities of the state or municipality. This one was the reason why the Union of Lithuanian Nationalists actually formed the structure of the apparatus of the state and general ideology of the state and it was able to merge increasingly itself with the same state, losing consequently its inherent identity of political party. However, despite these trends, the Union of Lithuanian Nationalists has not fully reached this convergence with the state until the occupation of Lithuania.
6. During the Soviet occupation, on 19 June 1940 a Decree of the Minister of Interior Affairs dissolved also the Union of Lithuanian Nationalists and the organization of *jaunlietuviai*, meanwhile other political parties had already been dissolved before and had not acted at all. On 25 June 1940, a Decree of the Minister of Interior Affairs legalized the Communist Party, which had no purpose to express the will of a sovereign nation. In Lithuania, in fact, the Communist Party has been an instrument of a foreign country – the Soviet Union – and a part of its Communist Party. Moreover, it is generally difficult to consider it as a political party, even in the contest of the Soviet Union, because its purpose had not been to represent, but to dominate. It was a reason why it was inextricably merged with all apparatus of the Soviet Union.

7. The historical analysis of political life of Lithuania in 1918–1940 take to the conclusion according to which, even if at the birth of democratic state political parties began to raise as interest groups above the public, they – and the representative democracy based on them – have been subjected to crisis of confidence, which, in that time in Lithuania, has ended with the Coup d'Etat of 1926.

THE LIST OF PUBLICATIONS

Publications on the Topic of Doctoral Dissertation

1. Ivanauskaitė K., Politinių partijų teisinis reglamentavimas 1919–1940 metais Lietuvoje. *Socialinių mokslų studijos: mokslo darbai = Social sciences studies: research papers*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. ISSN 2029-2236. 2013, Nr. 5(4), p. 1154–1171.
2. Ivanauskaitė K., Legal issues and regulation of political parties in Lithuania during the inter-war years. *Social transformations in contemporary society: proceedings of an international scientific conference for young researchers*. [elektroninis išteklius] Mykolas Romeris University. Doctoral candidates' association. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. ISSN 2345-0126. 2013 [t.] 1(1), p. 101–110.
3. Ivanauskaitė K., Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1905–1919 metais. *Socialinių mokslų studijos: mokslo darbai = Social sciences studies: research papers*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. ISSN 2029-2236. 2012, Nr. 4(3), p. 851–865.
4. Ivanauskaitė K., Lietuvos partinės sistemos teisinis reglamentavimas 1919–1940 metais. *Socialinių transformacijų raiška: konferencijos santraukų knyga: jaunųjų tyrėjų konferencija, 2012 m. birželio 6 d. Vilnius*. Mykolo Romerio universitetas. Doktorantų draugija, Akademinei vadybos ir administravimo asociacija (AVADA) [elektroninis išteklius]. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012. ISBN 9789955194347. p. 18–19.
5. Ivanauskaitė K., Lietuvos partinės sistemos teisinio reglamentavimo genezė. *Doktorantų ir jaunųjų mokslininkų konferencija: „Socialinių inovacijų plėtra: tarpdisciplininiai tyrimai“ pranešimų santraukos. 2011 m. birželio 8 d. Vilnius*. Mykolo Romerio universitetas [elektroninis išteklius]. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2011. p. 6–7.

Other Publications

1. Ivanauskaitė K., Lietuvos Respublikos vyriausiajai rinkimų komisijai – 90 metų. *Seimo rinkimai 2008 spalio 12*. Sudarė Vyriausioji rinkimų komisija. Vilnius: Lietuvos Respublikos vyriausioji rinkimų komisija, 2009. ISBN 9789955769095. p. 376–383.
2. Ivanauskaitė-Pettinari K., Lithuania. ACEEEO 25 – Development of Electoral Systems in Central and Eastern Europe since 1991. Hungary: The Association of European Election Officials (ACEEEO). 2016. ISBN 978-963-12-6408-1. p. 174-189.
3. Ivanauskaitė-Pettinari, Kristina. Litva. AOVSE 25 – Razvitije izbiratelnykh sistem v centralnoj i vostočnoj Evrope s 1991 goda. (Budapešt: Asociacia organizatorov vyborov stran Evrope (AOVSE), 2016. ISBN 978-963-12-6409-8. s. 182-200.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Name and surname: Kristina Ivanauskaitė-Pettinari
E-mail: kristina.ivanauskaite@gmail.com

Education:

2005–2007 Mykolas Romeris University, Master’s Degree of qualification in Law (main field of study: Civil Law)
2001–2005 Mykolas Romeris University, Bachelor’s Degree of qualification in Law (main field of study: Law and Management).

Work experience:

2008–now The Central Electoral Commission of the Republic of Lithuania (now head of Training and Communication Unit).

International scientific activities:

2014-10-01 – 2015-09-30 the internship in the University of Milan (*Università degli Studi di Milano*) (Italy).
2012-05-01 – 2012-05-31 the internship in the University of Milan (*Università degli Studi di Milano*) (Italy).
2006 February–July the internship in the Catholic University of the Sacred Heart (*Università Cattolica del Sacro Coure*) (Italy).

Ivanauskaitė-Pettinari, Kristina

POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINIO STATUSO RAIDA LIETUVOJE 1918–1940 M.: daktaro disertacija. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2016. 264 p.

Bibliogr. 176–199, 227, 261 p.

ISBN 978-9955-19-816-1 (internete)

ISBN 978-9955-19-817-8 (spausdintas)

Šiuolaikinė demokratinė valstybė neįsivaizduojama be partijų su kuriomis susijusi pati visuomenės politinio atstovavimo idėja ir jos praktika. Partijos dėl savo specialaus, kartais nevienareikšmiško vaidmens stabilizuojant politinį demokratinės valstybės gyvenimą, tampa kompleksinio tyrimo objektu.

Šioje disertacijoje partijos ir jų veikla tiriama teisės istorijos požiūriu, siekiant atskleisti jų teisinį statusą, jo raidą Lietuvoje 1918–1940 metais, taip pat aptarti partijų priešistoriją iki Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 1918 m., skirtumus tarp Lietuvos politinių judėjimų ir politinių partijų, priežastis, dėl kurių partijos ir jų realizuojamas demokratiškumas Lietuvoje ėmė prarasti populiarumą visuomenėje, o 1926 m. įvykęs valstybės perversmas ženkliai apribojo partijų veiklą, jų pliuralizmą, o pačią valstybės santvarką pasuko autoritarizmo link.

Sukurta santvarka pasinaudojo 1940 m. Lietuvą okupavę sovietai: jie 1940 m. uždraudė Lietuvoje visas kitas partijas, išskyrus komunistų, sustabdė tolimesnę partijų veiklos demokratinio reglamentavimo raidą ir iškreipė autentiškąją partijų esmę.

Atlikta 1918–1940 m. istorinės medžiagos analizė leidžia teigti, kad, jei besikuriančioje demokratinėje valstybėje partijos ima grupinius interesus kelti aukščiau valstybinių, partijas ir jomis besiremiančią atstovaujamąją demokratiją ištinka pasitikėjimo krizė, kuri ano meto Lietuvoje baigėsi 1926 m. valstybės perversmu.

A modern democratic State cannot imagine itself without parties, with which the idea of representation and its practice in society are deeply connected. The legal regulation of parties and the knowledge of its evolution are problems constantly relevant not only because the democracy itself requires a specific legal status of parties, but also because it defines its characteristics.

In this thesis, the parties are analysed in the terms of the history of law, in order to reveal their legal status in the context of the development of Lithuania in the “1918–1940” period, as well as to discuss – from the “pre-history” of parties to Lithuanian independence in 1918 – the differences between Lithuanian political movements and political parties and the reasons for which parties were losing public confidence, the democracy which they were establishing has started to lose popularity inside Lithuanian society and the coup of 1926 has significantly limited the activity of parties and their pluralism, so that the structure of the regime of the State has turned into authoritarianism.

In 1940 the regime of occupation of Soviet Union has forbidden all parties except the communist one, in a way that not only has interrupted the development of the democratic regulation of the activity of parties, but also has altered their authentic nature.

The historical analysis of political life of Lithuania in 1918–1940 take to the conclusion according to which, even if at the birth of democratic state parties began to raise as interest groups above the public, they – and the representative democracy based on them – have been subjected to crisis of confidence, which, in that time in Lithuania, has ended with the Coup d’Etat of 1926.

Kristina Ivanauskaitė-Pettinari

**POLITINIŲ PARTIJŲ TEISINIO STATUSO RAIDA
LIETUVOJE 1918–1940 M.**

Daktaro disertacija

Maketavo *Jelena Babachina*

2016 10 11. 16,5 spaudos l.

Tiražas 20 egz.

Mykolo Romerio universitetas

Ateities g. 20, Vilnius

www.mruni.eu

roffice@mruni.eu

Spausdino UAB „Baltijos kopija“

Kareivių g. 13B, Vilnius

www.kopija.lt

info@kopija.lt

ISBN 978-9955-19-817-8

